Българска академия на науките
Институт за исторически изследвания
Институт за балканистика с Център по тракология
Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей

Харкивски национален университет „В. Н. Каразин“
Център по българистика и балкански изследвания „Марин Дринов“
Исторически факултет

ДРИНОВСКИ СБОРНИК
ТОМ XVII

София – Харков • 2024/2025

Издателство на Българската академия
на науките „Проф. Марин Дринов“

Одобрен за печат от Научния съвет на
Института за исторически изследвания − БАН на 22 юли 2025 г.

Редакционен съвет

В. Николов (България) – председател; В. Ю. Саленков (Украйна) – заместник-председател; С. Б. Сорочан (Украйна) – заместник-председател; Д. Айдачич (Сърбия); Б. Борисов (България); Ф. Соломон (Румъния); Ю. Е. Хидзик (Украйна); Н. Н. Червенков (Молдова)

Редакционна колегия

Станчев М., проф., д.и.н., чуждестранен член на БАН (главен редактор, Харкив/София); Божинов П., д-р, доц. (зам.-главен редактор, София); Страшнюк С., доц., к.и.н. (зам.-главен редактор, Харкив/София); Ченчик Д., доц., к.и.н. (отговорен секретар, Харкив); Бачинска Е., проф., д.и.н. (Одеса); Бубенок О., проф., д.и.н. (Киев); Вахнина Л., гл.н.с., к.ф.н. (Киев); Вачков Д., проф., д-р (София); Ганчев А., проф., д.и.н. (Одеса); Георгиев Д., проф., д.и.н. (Скопие); Готовска-Хенце Т., проф., д.и.н (София); Думиника И., с.н.с, д.и.н. (Кишинев); Домановский А., доц., к.и.н. (Харкив); Елдъров Св., проф., д.и.н. (София); Еремеев П., доц., к.и.н. (Харкив); Коваленко Т., доц., к.и.н. (Харкив), Кравченко В. В., проф., д.и.н. (Едмънтън); Круглашов А. М., проф., д.п.н. (Чернивци); Лозанова-Станчева В., проф., д. изк. (София); Любичев М. В., проф., д.и.н. (Харкив); Манасиева И., доц., д-р (София); Микитенко О., гл.н.с., д.ф.н. (Киев); Миколенко Д., проф., д.и.н. (Харкив); Милчев В., проф., д.и.н. (Запорожие); Наумов С., проф., д.и.н. (Харкив); Николов Г., проф., д-р (София); Палангурски М., проф., д.и.н. (София); Пачев С., доц., к.и.н. (Мелитопол/София); Петков П., проф., д.и.н. (Велико Търново); Потрашков С., проф., д.и.н. (Харкив); Романюк О., проф., д.п.н. (Харкив); Ручинска О., доц., к.и.н. (Харкив); Середа А., доц., к.и.н. (Одеса/София); Симеонова Л., проф., д.и.н. (София); Стамова М., доц., д-р (София); Стрезова А., доц., д-р (София); Христов П., доц., д-р (София), Шкабура Я., ст. преп., к.и.н. (Харков); Шпик И., доц., к.и.н. (Лвив)

Адрес на редакционната колегия:

Украйна, 61022, Харков, пл. „Свобода“, 6, Харковски национален университет „В. Н. Каразин“, Център по българистика и балкански изследвания „М. Дринов“
Тел. / факс: +3 (057) 707-55-47; e-mail: drinovsky@karazin.ua
сайт: https://periodicals.karazin.ua/drinov/issue/archive

Издава се с финансовата подкрепа на Българската академия на науките.

© Издателство на Българската академия на науките „Проф. Марин Дринов“, 2024/2025
© Харковски национален университет „В. Н. Каразин“, 2024/2025
© Константин Атанасов Жеков, художествено оформление, 2024/2025

ISSN 2218-0567
DOI: 10.7546 / DS.2024.17

Болгарська академія наук
Інститут історичних досліджень
Інститут балканістики з Центром по фракології
Інститут етнології та фольклористики з Етнографічним музеєм

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова
Історичний факультет
Кафедра нової та новітньої історії

ДРИНОВСЬКИЙ ЗБІРНИК
ТОМ XVII

Софія – Харків • 2024/2025

Видавництво Болгарської академії наук
імені проф. Марина дринова

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історичних досліджень БАН 22 липня 2025 р.

Редакційна рада

В. Николов (Болгарія) − голова; В. Ю. Салєнков (Україна) – заступник голови;
С. Б. Сорочан (Україна) – заступник голови; Д. Айдачич (Сербія);
Б. Борисов (Болгарія), Ф. Соломон (Румунія); Ю. Є. Хидзик (Україна);
Н. Н. Червенков (Молдова)

Редакційна колегія

Станчев М. Г., проф., д-р. і. наук, іноземний член БАН (головний редактор, Харків); Божинов П., доц., д-р (заст. головного редактора, Софія); Страшнюк С. Ю., доц., к.і.н. (заст. головного редактора, Харків); Ченчик Д. В., доц., к.і.н. (відповідальний секретар, Харків);); Бачинська О. А., проф., д.і.н. (Одеса); Бубенок О. Б., проф., д.і.н. (Київ); Вахніна Л., п.н.с., к.ф.н. (Київ); Вачков Д., проф., д-р (Софія); Ганчев О., проф., д.і.н. (Одеса); Георгієв Д., проф., д.і.н. (Скоп'є); Готовська-Хенце Т., проф., д.і.н. (Софія); Домановський А. М., доц., к.і.н. (Харків); Думініка І., с.н.с., д.і.н. (Кишинев); Елдаров Св., проф., д.і.н. (Софія); Єремеєв П., доц., к.і.н. (Харків); Коваленко Т. доц., к.і.н. (Харків); Кравченко В. В., проф., д.і.н. (Едмонтон); Круглашов А. М., проф., д.п.н. (Чернівці); Лозанова-Станчева В., проф., д. мист. (Софія); Любичев М. В., проф., д.і.н. (Харків); Манасієва І., доц., д-р (Софія); Микитенко О. О., п.н.с., д.ф.н. (Київ); Миколенко Д., проф., д.і.н. (Харків); Мільчев В. І., проф., д.і.н. (Запоріжжя); Наумов С. О., проф., д.і.н. (Харків); Ніколов Г., проф., д-р (Софія); Палангурський М., проф., д.і.н. (София); Пачев С., доц., к.і.н. (Мелітополь/Софія); Петков П., проф., д.і.н. (Велико Тирново); Потрашков С. В., проф., д.і.н. (Харків); Романюк О. І., проф., д.п.н. (Харків); Ручинська О. А., доц., к.і.н. (Харків); Середа О., доц., к.і.н. (Одеса); Сімеонова Л., проф., д.і.н. (Софія); Стамова М., доц., д-р (Софія); Стрезова А., доц., д-р (Софія); Шкабура Я. І., ст. викл., к.і.н. (Харків); Христов П., доц., д-р (Софія), Шпик І. Є., доц., к.і.н. (Львів)

Адрес редакційної колегії:

Україна, 61022, Харків, майдан Свобода, 6, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, Центр болгаристика та балканських
досліджень ім. Марина Дринова
Тел. / факс: +3 (057) 707-55-47; e-mail: drinovsky@karazin.ua
сайт: https://periodicals.karazin.ua/drinov/issue/archive

Видається за фінансової підтримки Болгарської академії наук.

© Видавництво Болгарської академії наук «Проф. Марин Дринов», 2024/2025
© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2024/2025
© Константин Атанасов Жеков, художнє оформлення, 2024/2025

ISSN 2218-0567
DOI: 10.7546 / DS.2024.17

Bulgarian Academy of Sciences
Institute for Historical Studies
Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology
Institute for Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum

V. N. Karazin Kharkiv National University
Marin Drynov Bulgarian and Balkan Research Centre
School of History
Department of Modern and Contemporary History

DRYNOVSKY SBIRNYK
VOLUME XVII

Sofia – Kharkiv • 2024/2025

Prof. Marin Drinov Publishing House
of Bulgarian Academy of Sciences

Approved for publication by Scientific Council of The Institute for Historical Studies at the Bulgarian Academy of Sciences 22 July 2025

Editorial Council

V. Nikolov (Bulgaria) − Head; V. Yu. Salenkov (Ukraine) − Deputy Head; S. B. Sorochan (Ukraine) − Deputy Head; D. Ajdacic (Serbia); N. N. Chervenkov (Moldova); Yu. Ye. Khydzyk (Ukraine); F. Solomon (Romania).

Editorial Board

Stanchev M. G., Prof., Dr.h.Sc., Foreign Member of BAS (Editor-In-Chief, Kharkiv/Sofia); Bojinov (Bozhinov) P**.,** Assoc. Prof., Dr. (Deputy Editor-In-Chief, Sofia); Strashnyuk S. Yu., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Deputy Editor-In-Chief, Kharkiv/Sofia); Chenchyk D. V., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Executive Secretary, Kharkiv); Bachynska O. A., Prof., Dr.h.Sc. (Odesa); Bubenok O. B., Prof., Dr.h.Sc. (Kyiv); Domanovskyj A. M., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Duminica I., Dr.h.Sc. (Kishinev); Eldarov Sv., Prof., Dr.h.Sc. (Sofia); Ganchev O., Prof., Dr.h.Sc. (Odesa); Georgiev D., Prof., Dr.h.Sc. (Skopje); Gotovska-Henze T., Assoc. Prof., Dr.h.Sc. (Sofia); Hristov P., Assoc. Prof., Dr. (Sofia); Kovalenko T. Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Kravchenko V. V., Prof., Dr.h.Sc. (Edmonton); Kruglashov A. M., Prof., Dr.pol.Sc. (Chernivtsi); Lozanova-Stantcheva V., Prof., Dr.Sc. (Sofia); Lubichev M. V., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Manasieva I., Assoc. Prof., Dr. (Sofia); Milchev V. I., Prof., Dr.h.Sc. (Zaporizhia); Mykolenko D. V., Assoc. Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Mykytenko O. O., Lead. Res, Dr.f.Sc. (Kyiv); Naumov S. O., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Nikolov G., Assoc. Prof., Dr. (Sofia); Pachev S., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Melitopol/Sofia); Palangurski M., Prof., Dr.h.Sc. (Sofia); Petkov P., Prof., Dr.h.Sc. (Veliko Tarnovo); Potrashkov S. V., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Romanyuk O. I., Prof., Dr.pol.Sc. (Kharkiv); Ruchinska O. A., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Sereda O., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Odesa/Sofia); Simeonova L., Prof., Dr.h.Sc. (Sofia); Stamova M., Assoc. Prof., Dr. (Sofia); Strezova A. Assoc. Prof., Dr. (Sofia); Shpyk I. Ye., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Lviv); Shkabura Ya., C.h.Sc. (Kharkiv); Vachkov D., Prof., Dr. (Sofia), Yeremieiev P., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv).

Address of Editorial Board:

Ukraine, 61022, Kharkiv, Svobody Sq., 4, V. N. Karazin Kharkiv National University,
Marin Drinov Bulgarian and Balkan Research Centre
Tel. / fax: +3 (057) 707-55-47; e-mail: drinovsky@karazin.ua
site: https://periodicals.karazin.ua/drinov/issue/archive

It is published with the financial support of the Bulgarian Academy of Sciences.

© Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Science, 2024/2025
© V. N. Karazin Kharkiv National University, 2024/2025
© Konstantin Atanasov Zhekov, design, 2024/2025

ISSN 2218-0567
DOI: 10.7546 / DS.2024.17

Седемнадесети том представлява сборник с научни статии и други материали от пленарното заседание и първите три секции на международната научна конференция „XI Дриновски четения „Украйна и нейните съседи: проблеми на етногенезата, изграждането на нациите и международните отношения в Централна и Източна Европа (от Средновековието до епохата на глобализацията)“. Поради руската агресия срещу Украйна този научен форум за първи път се проведе не в Харков, а в София, на 14−15 ноември 2024 г. по инициатива на Българската академия на науките, Националната академия на науките на Украйна и Харковския национален университет „В. Н. Каразин“. Освен официалната част от пленарното заседание се публикуват 25 научни статии, разделени по тематични рубрики: „Славяните, Рус и техните съседи през епохата на Средновековието: проблеми на религиозната, етническата и политическата идентичност“; „’Нацията на казаците’ на кръстопът: Ранномодерната украинска държава в оковите на Московското царство и Руската империя“; „Nation building на имперската епоха: надпреварата на „националните проекти“ в европейски контекст (краят на XVIII – началото на XX в.)“. Седемнадесети том съдържа също така традиционни за „Дриновски сборник“ рубрики като „Историография и изворознание“, „Рецензии“, „Научен живот“, „In memoriam“. Предназначен е за професионални историци, студенти от хуманитарните факултети и широка читателска аудитория.

У сімнадцятому томі збірника зібрані статті та інші матеріали за підсумками пленарного засідання й перших трьох секцій міжнародної наукової конференції XI Дриновські читання «Україна та її сусіди: проблеми етногенезу і націотворення та міжнародні відносини у Центрально-Східній Європі (від доби Середньовіччя до епохи глобалізації». Через російську агресію проти України цей науковий форум вперше пройшов не у Харкові, а в Софії 14−15 листопада 2024 р. з ініціативи Болгарської академії наук, Національної академії наук України та Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Представлено матеріали пленарного засідання та 25 наукові статті, розподілені за тематичними рубриками: «Слов’яни, Русь та їхні сусіди доби Середньовіччя: проблеми релігійної, етнічної та політичної ідентичності»; «“Козацька нація” на роздоріжжі: ранньомодерна Українська держава в тенетах Московського царства та Російської імперії»; «Nation building імперської доби: боротьба “національних проєктів” у європейському контексті (кінець XVIII – початок XX ст.)»; «Історіографія та джерелознавство». Традиційними для «Дриновського збірника» є рубрики «Рецензії», «Наукове життя», «In memoriam». Розраховано на професійних істориків, студентів гуманітарних факультетів й широкий читацький загал.

Volume 17 of the Drinovsky Sbornik comprises scientific articles and materials presented at the plenary session and first three thematic panels of the International Scientific Conference "Ukraine and its Neighbours: Problems of Ethnogenesis, National Building and International Relations in Central and Eastern Europe (from the Middle Ages to the era of globalisation): the 11th DRINOV READINGS". This academic forum was held outside of Kharkiv for the first time, specifically in Sofia on November 14–15, 2024. This decision was made due to the ongoing Russian full-scale aggression against Ukraine. The forum was organized by the Bulgarian Academy of Sciences, the National Academy of Sciences of Ukraine, and V. N. Karazin Kharkiv National University. In addition to the official part of the plenary session, the volume contains 25 peer-reviewed articles, organized into four thematic sections: "The Slavs, Rus', and their neighbours in the Middle Ages: problems of religious, ethnic, and political identity", "The 'Cossack Nation' at the crossroads: the early modern Ukrainian state in the nets of the Tsardom of Muscovy and the Russian Empire", "Nation building in the imperial era: the struggle of 'national pojects' in the European context (late 18th – early 20th centuries)", and "Source Studies and Historiography". It also includes traditional sections from the Drinovsky Sbornik, such as "Reviews", "Scientific Life", and "In Memoriam". The volume is intended for professional historians, students of humanities departments, and a wide range of readers.

Поздрави за участниците в международната научна конференция «Украйна и нейните съседи: проблеми на етногенезата, изграждането на нациите и международните отношения в Централна и Източна Европа (от Средневековието до епохата на глобализацията): XI ДРИНОВСКИ ЧЕТЕНИЯ» (София, 14–15 ноември 2024 г.) / Вітання учасникам міжнародної наукової конференції «Україна та її сусіди: проблеми етногенезу і націотворення та міжнародні відносини у Центрально-Східній Європі (від доби Середньовіччя до епохи глобалізації): XI ДРИНОВСЬКІ ЧИТАННЯ» (Софія, 14–15 листопада 2024 р.)

DOI збірника: 10.7546/DS.2024.17

СЛОВО НА ПРЕДСЕДАТЕЛЯ НА БАН АКАДЕМИК ЮЛИАН РЕВАЛСКИ ЗА ОТКРИВАНЕТО НА XI ДРИНОВСКИ ЧЕТЕНИЯ НА 14 НОЕМВРИ 2024 Г.

Ваше Превъзходителство Олеся Илашчук, извънреден и пълномощен посланик на Украйна в Република България, уважаема професор Тетяна Кагановска, ректор на Харковския национален университет „В. Н. Каразин“, уважаеми участници на XI Дриновски четения!

Както е известно, традицията за провеждане на този авторитетен научен форум води началото си от края на 80-те години на миналия век в Украйна, в гр. Харкив, където през последните десетилетия на XIX – началото на XX в. Марин Дринов, един от основателите на Българската академия на науките, прекарва половината от творческия си живот като професор в катедра „Славянска филология“ на Харковския университет.

От самото начало в центъра на вниманието на организаторите и участниците на Дриновски четения се намира историята на България и Балканите (в което аз имах възможност лично да се уверя, участвайки в откриването им през ноември 2018 г.). Но днес, поради известните обстоятелства, Дриновски четения за първи път откриваме не в Харкив, който сега се намира много близо до фронтовата линия, а в София, в главната зала на Българската академия на науките, носеща името на първия председател на Българското книжовно дружество, предтеча на БАН. Темата на тазгодишната международна конференция не е съвсем традиционна, макар да е напълно обоснована: „Украйна и нейните съседи…“ (в историческа ретроспектива, започвайки от епохата на Ранното средновековие до ден днешен). Убеден съм, че това не е само отклик на организаторите на трагичните военно-политически събития от последните години,

свързани с агресията на Руската Федерация срещу Украйна, но и осъзнаване на дългогодишните исторически връзки на нашите народи.

Историята е отредила България и Украйна да нямат общи граници, макар че през VI–VII в. както славянските племена, така и тюркските българи на хан Аспарух са дошли на Източните Балкани от Северното Причерноморие. Но географски досега ни обединяват Черно море и Дунав – една от главните европейски транспортни артерии. Нас ни обединяват и европейските ценности – не се съмнявам – и общото европейско бъдеще.

Освен традиционните икономически, научно-технически и културни отношения, има още едно съединително звено между София и Киев: над 200-хилядната българска общност в Украйна, таврийската част на която сега се оказа под руска окупация. А повече от 60 хиляди граждани на Украйна след 24 февруари 2022 г. са намерили приют в нашата страна. Някои от тях, без да късат връзките си с родината, в момента работят в различни институти на Българската академия на науките. Всъщност именно те станаха инициатори за провеждането на XI Дриновски четения в София и тази инициатива, както си личи от програмата, я подкрепиха, освен Харковският национален университет „В. Н. Каразин“, осем института на Българската академия на науките и Националната академия на науките на Украйна. Откликнаха и учени от около 50 университета и други висши училища, в частност от Полша, Чехия, Унгария, Молдова, което свидетелства за актуалността на проблема, изнесен в темата на конференцията.

За два дни работа на пленарните и секционните заседания и „кръглите маси“ ще изслушаме около 140 доклада (в смесен офлайн/онлайн формат), които ще бъдат в основата на поредните томове на „Дриновски сборник“ – годишник на Българската академия на науките и Харковския национален университет „В. Н. Каразин“. Това е още един наш съвместен научен проект, водещ началото си от 2006 г., който е станал разпознаваемо и цитиращо се издание сред учените слависти преди всичко от страните на Централна, Източна и Югоизточна Европа. Имам надежда, че в научния свят ще бъде достойно оценено и фундаменталното археографско издание „Марин Дринов. Писма, телеграми, докладни записки 1859–1905 г.“, което излезе от печат миналата година в сътрудничеството между Института за исторически изследвания на БАН и Каразинския университет. Както виждаме, семената на научното сътрудничество, посяти в далечното минало, продължават да дават плодове и до днес.

Така че ми остава само да пожелая ползотворни дискусии на участниците на XI Дриновски четения, които, сигурен съм, ще оставят дълбока следа в историята на украинско-българските научни отношения.

Поздравителен адрес на Н. Пр. госпожа Олеся Илашчук, извънреден и пълномощен посланик на Украйна в България, до участниците на XI Дриновски четения

Уважаеми господин председател на БАН, академик Ревалски,

Уважаеми господин директор на Института за исторически изследвания, професор Вачков,

Уважаеми академици, изследователи, преподаватели,

Шановні українські вчені,

Скъпи приятели, дами и господа, участници в конференцията!

Благодаря ви много за поканата и възможността да ви поздравя от името на Посолството на Украйна в Република България по повод 11-ото издание на Дриновските четения.

Този важен научен форум от самото си учредяване се е превърнал в платформа за украинско-български научен обмен и развитие на съвместни украинистични и българистични студии. Харкивският национален университет „Василий Каразин“, Центърът за българистични и балканистични изследвания „Марин Дринов“, благодарение на неговите основатели, създава солидна основа за научна дипломация, обединява академични, научни и образователни институции на двете ни страни.

И тази година Дриновските четения получиха своеобразна „временна закрила“ в България с получената възможност от Българската академия на науките за събирането в София.

От името на Посолството на Украйна изразявам изключителна благодарност на Българската академия на науките за дългогодишната подкрепа на Дриновските четения, за подкрепата на Украйна по време на коварната руска война и системния тероризъм срещу Украйна.

Трябва да се отбележи, че сме признателни и високо оценяваме ролята на научния елит на България в процеса на подготовка за признаването на независимостта на Украйна, провъзгласена през 1991 г., всъщност нашата възстановена независимост.

Научните контакти между учените от Украйна и България имат дълга история и датират от периода на дипломатическите отношения между Украинската народна република и Българското царство. Както и съвременната Република България през 1991 г., така и Царство България беше сред първите, които признават независимостта на Украинската народна република през 1918 г. Благодарение на силните ни научни връзки тогава, благодарение на дейността на видния украински учен Михайло Драгоманов в София, както и на особеното отношение към украинската кауза от видния син на българския народ – професор Иван Шишманов, министъра на просвещението и първи посланик на Царство България в УНР.

Скъпи приятели, програмата на тазгодишните Дриновски четения е впечатляваща – разнообразна, мултидисциплинарна. Огромният брой участници свидетелства за невероятния интерес на учените от двете страни към взаимно сътрудничество и към съвместно преосмисляне на украинско-българските отношения. Дълго време през съветския период много от нашите общи страници от историята бяха фалшифицирани, пренаписани или насилствено забравени/забранени. И с общи усилия, с вашите усилия, те се връщат от забравата и отварят нови аспекти за разбиране на себе си.

Днешният научен празник е поредната важна стъпка към възстановяването на историческата справедливост, както и за научното популяризиране на достойни примери за украинско-българско приятелство и взаимни влияния и за по-дълбокото разбирателство между украинци и българи. Историята, лингвистиката, етнографията като науки създават всички необходими основи за това. Именно науката, фактите и доказателствата, популяризирането на общото ни наследство са най-добрият отговор на фейковете, манипулациите от страна на онези сили, които са избрали грешната страна и продължават да шантажират, заплашват и да се опитват да подкопаят основите на международния правов ред и демократичните ценности. Ето защо науката, а с нея и образованието са от изключително значение за защитата на нашите идеали, ценности, настоящето и мирното ни бъдеще в един общ дом – в Европа. Използвам възможността да благодаря на Република България за последователната подкрепа на Украйна, за подкрепата на териториалната ѝ цялост, за помощта за укрепване на отбранителната ни способност, за политическата и хуманитарна подкрепа. Специални благодарности на Президиума на Българската академия на науките за решението да подкрепи много украински учени, които, бягайки от жестоката война, намериха своя втори дом тук, в България. На 19 ноември ще се навършат 1000 дни от кървавата война на Русия срещу Украйна, която е продължение на вековния имперски геноцид срещу украинците. Украинците днес не само защитават държавата си. Украинците се борят за правото да бъдат себе си, да живеят свободно на собствената си земя и да бъдат част от свободния свят. А нашите украински учени се борят на своя дипломатически фронт и с това допринасят за укрепването на международната коалиция в подкрепа на Украйна. Благодаря на всички, които дойдоха и участват в днешната конференция. Това е вашият важен научен принос за нашата обща победа във всички нейни измерения. Успех на всички!

Слава на Украйна! Да живее България!

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС ОТ ПРОФЕСОР, ДОКТОР ДАНИЕЛ ВАЧКОВ, ДИРЕКТОР НА ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ ПРИ БАН

Ваше Превъзходителство Олеся Илашчук, извънреден и пълномощен посланик на Украйна в Република България! Уважаеми академик Вил Бакиров, съветник на ректора на Харковския национален университет „В. Н. Каразин“! Уважаеми участници на XI Дриновски четения!

XI Дриновски четения тази година се провеждат в една необичайна и противна на традициите на този научен форум обстановка, породена от агресивната война на Руската федерация срещу Република Украйна. За първи път четенията се осъществяват в София, едновременно с прякото онлайн участие на колеги от научните центрове в Харкив и Киев.

През всичките тези години, откакто се организира тази научна инициатива на учени от Харковския национален университет „Каразин“, Дриновските четения са се утвърдили като значима международна научна проява, където се представят много нови изследвания в областта на украинската, балканската и в частност българската история. Те са допринесли в голяма степен за утвърждаването на Центъра по българистика и балкански изследвания „Марин Дринов“ към Харковския университет като важно научно звено в балканистичните проучвания в международен мащаб.

Като директор на Института за исторически изследвания при БАН чувствам искрена удовлетвореност, че Българската академия на науките стана съорганизатор на този значим научен форум и заедно с Института направи възможно да се проведат Дриновските четения и по този начин да се продължи тази толкова важна за развитието на историческите изследвания традиция. Както се вижда от програмата на конференцията, участниците ще представят изключително актуалната както за Европа, така и за света, тема за Украйна и нейните съседи. Тя ще бъде разгледана в най-съществените си аспекти от етногенезата през изграждането на нациите до международните отношения в Централна и Източна Европа в контекста на един продължителен исторически период от Средновековието до наши дни. В продължение на два дни над 140 учени от няколко европейски страни ще представят своите тези, основани на нови и неизползвани досега исторически източници и архивни материали. Докладите ще открият и набележат нови изследователски полета.

В тази връзка искам да изкажа своята голяма благодарност на всички, които направиха възможно провеждането на този мащабен научен форум. На първо място, на моите украински колеги от Института за исторически изследвания: проф. Михаил Станчев, доц. Сергий Страшнюк, доц. Олександър Середа и доц. Мария Георгиева, които станаха не само инициатори на идеята за провеждането

на четенията в София, но и бяха през цялото време напълно отдадени на работата по организацията, което им костваше много усилия и време. Искам също да благодаря на моите български колеги както от Института за исторически изследвания, така и от другите институти на БАН, които станаха съорганизатори на международния форум и работиха в отлична координация помежду си. Не на последно място, да благодаря и на украинските колеги от Харкив, които въпреки изключително трудните условия, в които се намират, не спряха да работят активно за осъществяването на конференцията,

Искам да благодаря и за финансовата подкрепа на Центъра за академични изследвания и на Фондация „Кондрад Аденауер“, без чиято помощ осъществяването на тази крупна научна проява много би се затруднило.

Сигурен съм, че усилията на толкова много хора и организации ще бъдат възнаградени от участниците в XI Дриновски четения и през тези два дни всички ние ще имаме възможността да изслушаме множество значими и интересни доклади. А по-късно допълнени, текстовете от конференцията ще бъдат публикувани в периодичното научно издание „Дриновски сборник“.

Пожелавам ползотворна и успешна работа на конференцията!

Вітальне слово академіка НАН України, професора, доктора соціологічних наук, радника ректора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна В. С. Бакірова до учасників міжнародної наукової конференції «Україна та її сусіди: проблеми етногенезу, націотворення та міжнародні відносини у Центрально-Східній Європі (від доби Середньовіччя до епохи глобалізації»): XI Дриновські читання» (Софія, Болгарія, 14−15 листопада 2024 р.)

Вельмишановні колеги, учасники конференції!

Актуальність тематики XI Дриновських читань зумовлена нинішньою міжнародною ситуацією у Центрально-Східній Європі – тією обставиною, що українська політична нація за підтримки своїх союзників продовжує виборювати своє право на існування. Сьогодні Україна за влучним визначенням відомого історика Сергія Плохія лишається брамою всього континенту на шляху тиранії й імперських амбіцій.

Російське воєнне вторгнення не зупинило роботу українських вчених, Харківського університету, а також Центру болгаристики і балканських досліджень ім. Марина Дринова, який функціонує у Каразінському, починаючи з 2005 року. Свідченням цього і є наша конференція.

Вже упродовж тривалого часу «Дриновські читання» асоціюються з плідною науковою співпрацею між українськими і болгарськими науковими спільнотами. Це партнерство вже давно вийшло за межі двосторонніх зав'язків між Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна і Болгарською академією наук. Щоб переконатися у цьому достатньо познайомитися з переліком інституцій, що представлені в організаційному комітеті конференції, а також зі складом її учасників. Надзвичайно приємно відзначити, що крім Болгарської академії наук, співорганізаторами нашого міжнародного форуму стали інститути Національної академії наук України, а також відомий у всьому світі Фонд Конрада Аденауера та Центр академічних досліджень, що користується заслуженою повагою в інтелектуальному середовищі Європи.

Сьогодні маю чудову можливість подякувати нашим партнерам за підтримку, побажати учасникам конференції плідною роботи й висловити впевненість, що наукове співробітництво між болгарською і українською науковою спільнотою, незважаючи ні на що, продовжуватиметься надалі.

Високоповажні організатори та учасники міжнародної наукової конференції XI Дриновських читань «Україна та її сусіди: проблеми етногенезу, націотворення та міжнародні відносини у Центрально-Східній Європі (від доби Середньовіччя до епохи глобалізації)»!

Дирекція та колектив Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України сердечно вітає Інститут історичних досліджень, Інститут етнології та фольклористики з Етнографічним музеєм Болгарської академії наук та Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (історичний факультет, кафедру нової і новітньої історії), Центр болгаристики і балканських досліджень імені Марина Дринова з проведенням спільної міжнародної наукової конференції XI Дриновських читань «Україна та її сусіди: проблеми етногенезу, націотворення та міжнародні відносини у Центрально-Східній Європі (від доби Середньовіччя до епохи глобалізації)».

Упродовж багатьох років наш Інститут плідно співпрацює з Болгарською академією наук, науково-освітні інтереси єднають колективи нашої Установи з Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна, тому для нас висока честь бути співорганізаторами такого поважного заходу, який сприяє розвитку міжнародного наукового співробітництва та підтримці України.

Харківським ученим належить видатне місце у справі вивчення болгарської історії, етнографії і народної творчості. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна має широке наукове визнання та міжнародний авторитет. Університет спільно з Болгарською академією наук видають «Дриновський збірник», відомий як один із найбільш ґрунтовних наукових щорічників, у якому повсякчас публікуються і співробітники ІМФЕ.

Радує, що поважний науковий форум відбувається в колі однодумців, колег, представників міжнародної наукової спільноти, які зустрілися сьогодні та готові поділитися результатами своїх досліджень, цікавими та неординарними думками в межах тематики конференції.

Висловлюємо щирі побажання успішної роботи, плідних дискусій, нових творчих досягнень у справі подальшого розвитку українсько-болгарських наукових та культурних взаємин.

Хочемо висловити особливу подяку Інституту історичних досліджень Болгарської академії наук та всім болгарським ученим і культурним діячам, які сприяють підтримці України в складний період її боротьби проти російської агресії. Харків сьогодні став для всього світу свідченням незламності українського народу.

В. о. директора Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України к. іст. наук, ст. дослідник Наталія СТІШОВА

Приветствие от Центъра за академични изследвания − София по повод на XI Дриновски четения

Ваше Превъзходителство г-жо Олеся Илашчук, извънреден и пълномощен посланик на Украйна,

Уважаема проф. Тетяна Кагановска, ректор на Харковския национален университет „В. Н. Каразин“,

Уважаеми доц.Сергий Страшнюк, Харковски център по българистика и балкански изследвания,

Скъпи организатори, гости на БАН и спонсори,

Казвам се Ирена Михайлова и съм координатор по програмата „Подкрепа за украинските учени“ в Центъра за академични изследвания − София.

За мен е чест и удоволствие да съм пред вас като част от екипа на ЦАИ, който по инициатива на директора ни Диана Мишкова успя да осигури финансовата подкрепа за покриването на транспортните разходи на участниците в тазгодишните Дриновски четения. Проф. Мишкова, за съжаление, днес е възпрепятствана да присъства, като от нейно име бих искала да поздравя всички участници в това важно за науката, България и Украйна събитие.

Съзнаваме, че нашата скромна подкрепа е всъщност от съществено значение за осъществяването на конференцията и сме щастливи да подпомогнем каузата за развитието на българистиката в Украйна и украинската наука в тези тежки за страната времена.

Благодаря ви от името на целия ни екип за възможността да представя от тази престижна трибуна дейността на Центъра за академични изследвания − София, основан през 2000 г. като единствената по рода си фондация в България, която подкрепя академичната свобода, интердисциплинарния подход и международния диалог в хуманитарните и социалните науки. От 2004 г. сме официален партньор на мрежата от институти в Европа и в САЩ – общо 26 на територията на Европа и 200 в света.

По модела на Европейската мрежа за академични изследвания Центърът ни подпомага развитието на науката чрез две основни дейности, осъществени с помощта на Министерството на науката и образованието на Република България и на Швейцарското правителство, както и от известни европейски и американски фондации през годините. Това са *индивидуални стипендии*, присъждани на млади и утвърдени учени от България и българската диаспора, на чуждестранни изследователи, включително украински колеги, като *общо до момента сме подкрепили 427 стипендианти от над 37 страни,* както и *колективни изследвания* върху значими за съвременното общество теми. Основната мисия на нашия Център е в осъществяването на академичен диалог чрез обмен на знания като едно своеобразно излизане извън „експертните зони на комфорт“, националните и дисциплинарни граници на изследванията. Чрез ЦАИ българ-

ски учени, работещи във и извън пределите на страната, имат възможността да представят постиженията на българската хуманитаристика пред свои колеги от цял свят. Резултатите от изследванията ни са публикувани в редица престижни, български и чуждестранни академични издания.

Постигаме целите си чрез запълнен академичен календар и ежеседмични дискусии на място около кръглата маса на Центъра, а украинските ни стипендианти, които поради войната не могат да пътуват, включваме онлайн.

Горда съм да споделя, че от миналата година ЦАИ – София предоставя специална стипендия за пострадалите от войната наши колеги от Украйна. Стипендиантската програма „Подкрепа за украинските учени“ / “Sustaining Ukrainian Scholarship“ 2023–2026 е открита с финансовата помощ на фондация *Volswagen Stiftung* в сътрудничество с нашите основни партньори *New Europe College Bucharest* и *Wissenschaftskolleg zu Berlin.*

Всъщност подкрепата ни за украински учени започва от 2015 г., когато ЦАИ внедрява специфична програма с фокус върху постсъветското пространство, за подпомагане на учени от бившите съветски републики, включително и Украйна, чрез стипендия, финансирана от фондацията *Gerda Henkel.* До момента сме подкрепили над двадесет украински учени и техните индивидуални проекти. Тази година от двадесет и трима стипендианти петима са от Украйна.

Важно е да отбележа, че всяка година в ЦАИ кандидатстват стотици постдокторанти от България и света, като стипендиите ни се присъждат на конкурсен принцип след задълбочена селекция от академичен съвет с висок международен авторитет по утвърдени критерии за отлични академични постижения и оригиналност. В този смисъл стипендиите ни за украински учени не са просто жест на благотворителност по време на криза, а израз на нашата искрена подкрепа и вяра в приноса на украинската наука към постиженията на европейската и световна хуманитаристика.

Чрез програмата „Подкрепа за украинските учени“ украинските ни колеги имат възможност да реализират своите проекти пред глобална аудитория. Освен индивидуални стипендии, програмата предвижда и кандидатстване за допълнителни средства за провеждане на семинари, workshops, курсове, дигитализиране на информационни масиви, участия в конференции и други проекти по идеи на украинските ни стипендианти с фокус върху възстановяването и развитието на академичната инфраструктура на Украйна. През настоящата година успяхме да подкрепим три конкретни инициативи:

- Конференцията в Днипро, проведена успешно през април 2024 г. на тема „Войната и перспективата на историка“ – организирана от Денис Шаталов, изследовател от Института „Ткума“ за изследване на историята на Холокоста в Украйна;
- Семинара на тема „Езикът и войната в Украйна – промени в използването и нагласите“, проведен в Центъра „Марк Блок“ в Берлин, организиран от Наталия Кудрявцева, преподавател лингвист от Педагогическия университет в Кривий Риг.

− Подкрепа за изданието на тема „Езикът и властта в Украйна и Казахстан“ на колективен авторски екип като част от списанието за съветски и постсъветски изследвания на политиката и обществото (*Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society)* на германското издателство „Ibidem“, със съставител Andreas Umland и редактори на броя Н. Кудрявцева и Д. Фрийдман.

Развълнувани сме да споделим, че петият Институт за академични изследвания в Източна Европа официално отвори врати с тържествена церемония в Киев по-рано през ноември 2024 г., с ръководител проф. Виктория Середа от Института по етнология към Националната академия на науките в Украйна. Поради войната името му е все още Виртуален украински институт / *Virtual Ukraine Institute* for Advanced Study (основан в Берлин през септември 2023 г.), но на практика осигурява годишно десетки стипендии за украински учени от всички научни дисциплини и провежда редица събития за каузата и развитието на украинската наука във и извън пределите на Украйна.

Важно е да спомена също така, че основен двигател в изграждането на нашите партньорски центрове в Източна Европа е германският *Wissenschaftskolleg zu Berlin,* създаден по модела на първия Институт за академични изследвания в Принстън, САЩ, от 1930 г. Източноевропейските институти, чието осъществяване става възможно известно време след падането на Желязната завеса, имат за цел стимулиране на процесите на демократизация и отваряне на науката и са със специален фокус именно върху приноса на регионалните изследвания към научните постижения на свободния свят.

Ще завърша с вдъхновяващите думи на първооснователя на Центъра в Принстън Ейбрахам Флекснър, който формулира преди близо 100 години концепцията за независима академична общност, която „не трябва да се страхува от трудностите и не трябва да се поддава на натиск от нито една страна, която се опитва да упражни принуда и да внушава предразсъдъци на учените с цел възприемане или отхвърляне на определени решения на изследвания проблем“. Хората на науката трябва „да имат абсолютната интелектуална свобода, без да бъдат въвлечени във водовъртежа на настоящето“. За съжаление, днес виждаме колко е трудно това и сме съпричастни с усилията на украинските ни колеги.

Програмите на ЦАИ в подкрепа на украински учени са отворени за кандидатстване до края на март 2025 г.

За повече подробности моля, посетете сайта ни https://cas.bg/en/news/ и https://cas.bg/en/2025-2026-call-for-applications-sustaining-ukrainian-scholarship/.

Пожелавам от името на целия екип на Центъра за академични изследвания − София успех на тазгодишните Дриновски четения!

Слава Україні!

Славяните, Рус и техните съседи през епохата на Средновековието: проблеми на религиозната, етническата и политическата идентичност / Слов'яни, Русь та їхні сусіди доби Середньовіччя: проблеми релігійної, етнічної та політичної ідентичності

DOI: 10.7546/DS.2024.17.01

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА МИГРАЦИЯТА НА СИНОВЕТЕ НА АТИЛА НА ИЗТОК

Калоян Чобанов

Докторант, Катедра „Стара и средновековна история", Университет „Св. св. Кирил и Методий", ул. „Теодосий Търновски" 2, 5003, Велико Търново, България,
e-mail: kaloyanchobanov@abv.bg, ORCID: 0009-0009-2098-6632

В статията се проследява процесът на миграция на синовете на Атила на изток от втората половина на V в. В историографската традиция този процес се разглежда като еднократен, пълномащабен акт, извършен или непосредствено след битката при р. Недао (Панония) през 454 г., или десетилетие след нея.

В настоящото проучване се установява, че синовете на Атила се изтеглят на изток от Карпатите не вкупом, а поетапно в периода 454−466 г. Анализът на изворите ни позволява да говорим за поне три такива миграции: първи напускат Среден Дунав синовете на Атила, които се намират в обкръжението на Елак. Това се случва през 454 г., след като Елак пада убит в битка с гепидите и техните съюзници. Новите местообитания на братята му могат да се потърсят в най-източните краища на Степната империя – до браговете на р. Дон. Втори са хуните, водени от най-малкия син на Атила Ернах. През 454 или през следващата 455 г. след неуспешната си военна кампания срещу остготите те са принудени да се изтеглят към браговете на р. Днепър в източно съседство с първата група. Трети и последни са хуните около Денгизих. След ново тежко поражение от остготите през средата на 460-те, този син на Атила мигрира на изток от Карпатите в източно съседство с брат си Ернах.

Ключови думи: миграция, изток, синове, Атила, Елак, Ернах, Дегизих

ABOUT THE MIGRATION OF THE SONS OF ATTILLA TO THE EAST ONCE AGAIN

Kaloyan Chobanov

PhD student, Department of Ancient and Medieval History, "St Cyril and St Methodius" University of Veliko Tarnovo, Teodosij Tărnovski Str. No. 2, 5003, Veliko Tărnovo, Bulgaria, e-mail: kaloyanchobanov@abv.bg, ORCID: 0009-0009-2098-6632

The article traces the process of migration of Attila's sons to the east from the second half of the 5th century. In the historiographical tradition, this process is considered as a one-time,

full-scale act, carried out either immediately after the battle at the Nedao river (Pannonia) in 454 or a decade after it.

In the present study it is established that the sons of Attila withdrew eastward from the Carpathians, not all at once, but in stages in the period 454−466. The analysis of the sources allows us to talk about at least three such migrations. The first to leave the Middle Danube were the Attila's sons, who were in the circle of Elak. This happened in 454 after Elak fell slain in a battle with the Gepids and their allies. The new habitats of his brothers can be found in the easternmost ends of the Steppe Empire - to the banks of the Don river. Second are the Huns led by Attila's youngest son Ernach. In 454 or in the following year 455 after their unsuccessful military campaign against the Ostrogoths, they were forced to retreat to the banks of the Dnieper river in eastern neighborhood with the first group. Third and last are the Huns leading by Dengizih. After another severe defeat by the Ostrogoths in the mid-460s, this son of Attila migrated east from the Carpathians, finding himself neighboring his brother Ernach to the east.

Keywords: Migration, east, sons, Attila, Elak, Ernach, Degizichus

Смъртта на Атила през 453 г. предизвиква поредица от събития в районите на Среден Дунав и Тиса. Синовете на прочутия завоевател започват разпри помежду си, опитвайки да си поделят властта над подчинените народи, което от своя страна води до недоволството на гепидския крал Ардарик и въстанието му срещу тяхната власт. Кулминацията на всичко това е паметната битка при панонската р. Недао през 454 г., вследствие от която загиват 30 000 хуни и техни съюзници, а редица племена успешно отвоюват независимостта си (Iordanis 1882, 123−126; Подробно за битката при Недао вж. у Thompson 1948, 153−154; Várady 1969, 326−327; Maenchen-Helfen 1973, 144 ff; Pohl 1980, 252 ff). Започва постепенен разпад на това, което традиционно сме свикнали да наричаме „империя/ държава" на хуните[1] и процес на значителни етнически промени в рамките на нейните граници.

Събитията се развиват динамично. За много кратко време гепиди и остготи се превръщат в новите *велики сили* на Карпатския басейн, поемайки контрола съответно над Дакия и почти цяла Панония. Различни по-малки варварски групи за кратко или по-дълго успяват да изградят независими кралства по бреговете на Среден Дунав и Тиса (Iordanes 1882, 126; Към това: Pohl, 1980, 263 ff; Heather 2007, 355, карта 15).

При това положение позицията на хуните изглежда критична. Застанали между „пасивната хегемония"[2] на гепидите и военната доминация на остготите,

---

[1] Вж. напр. немското „Hunnenreich" (Schmidt 1969; Pohl 1980; Bóna 1991), английското „Hun empire/kingdom" (Maenchen-Helfen 1973; Thompson 1948; Heather 2007), унгарското „Hun Birodalom" (Schäfer 2001). В българската историография понятията „империя" и „държава" по отношение на племенното обединение на хуните в повечето случаи се използват взаимнозаменяемо (Златарски 1970; Рашев 1996; 2007).

[2] „passiven Hegemonie" (Pohl 1980, 268) – израз на Валтер Пол, чрез който определя доминиращото състояние на гепидите след победата им при р. Недао.

за тях не остава друго, освен да напуснат своите територии. През 460-те години виждаме Денгизих и Ернах да консолидират властта си на север от долното течение на р. Дунав, ограничавайки обхвата на Степната империя до нейната източна половина (Maenchen-Helfen 1973, 166; Bóna 1991, 209; Рашев 1996, 38; 2007, 36)[3].

Най-подробна информация за миграцията на Атиловите синове на изток откриваме в произведението „Getica“[4] на Йорданес (VI в.). Според автора хуните се придвижват в тази посока през 450-те години, почти незабавно след битката при р. Недао. Но отново той уведомява за свободните действия на хуни в Южна Панония през 460-те години. Всичко това повдига въпроса за достоверността на тези сведения и правилния им начин на тълкуване. От една страна, в съгласие с Йорданес се приема, че непосредствено след 454 г. синовете на Атила напускат Среден Дунав, но дори мигрирали на изток, са способни да действат в районите на старите си местообитания (вж. напр. Bóna 1991, 208)[5]. От друга страна, се счита, че хронологичната последователност в „Getica“ е нарушена: престоят на хуните по Среден Дунав е много по-продължителен, отколкото го изкарва Йорданес, а придвижването им на изток се случва поне десетилетие след събитията при р. Недао (вж. напр. Heather 2007, 355)[6].

Проблемът, който стои при изследванията на източната миграция на Атиловите синове, е, че тя се разглежда като еднократен, пълномащабен акт, без значение в случая дали с ранна (ок. 450-те) или с по-късна (ок. 460-те) датировка. Нищо в изворите не позволява да говорим за така развиващ се процес. Напротив, това, което можем да установим, е, че синовете на Атила се изтеглят на изток от Карпатите не вкупом, а постепенно, на няколко етапа през 450-те и 460-те години, вследствие от различни претърпени поражения.

Целта на настоящия текст е да аргументира тези твърдения.

1. Формулировката „синовете на Атила“

По време на престоя си в хунския владетелски двор през 449 г. Приск се среща със съпругата на Атила Херека, която имала от него трима сина (Blockley 1983, 274). Основателно се приема, че това са братята Елак, Денгизих и Ернах

---

[3] Денгизих и Ернах вероятно са следвали типичната за степните народи дуалистична форма на управление с две крила − ляво/източно и дясно/западно (вж. Kim 2013, 57; Mingarelli 2018, 36 ff).

[4] „De origine actibusque Getarum“, по-известно с краткото си наименование „Getica“, е първото запазено късноантично произведение, което разказва историята на неримски народ. Йорданес го съставя през 551 г. в Константинопол, следвайки изгубената т.нар. „История на готите“ на сенатор Касиодор (V−VI в.) (вж. Nuffelen, Hoof 2020, 1 ff).

[5] „Nach der Niederlage am Nedao blieb den Hunnen nichts anderes übrig als die Flucht/ След поражението при Недао хуните нямаха друг избор, освен да избягат“.

[6] „The idea that the Huns suddenly disappeared from the Carpathian region in 453/4, for instance, is deeply misleading/ Идеята, че хуните внезапно са изчезнали от Карпатския регион в 453/4, например, е дълбоко подвеждаща“.

(вж. Bóna 1991, 33; Schäfer, 2001, 29; Kim 2013, 30; Mingarelli 2018, 39, 48). Всъщност историческите събития на хуните след 454 г. се развиват именно около тях. По този повод Ото Менхен-Хелфен допуска, че е възможно Денгизих и Ернах да са отстранили свои съуправители от властта, подобно на случая с Атила и Бледа (Maenchen-Helfen 1973, 166)[7]. От друга страна, Бернардо Мингарели счита, че протоколът на наследяване на властта при хуните се определя по реда на съпругите, т.е. синовете на Херека са законните наследници на Атила (Mingarelli 2018, 49).

Елак, Денгизих и Ернах може и да са имали някакво право на власт сред хуните, но те не са били единствените синове на Атила. В „Getica" Йорданес ясно свидетелства за тяхната многочисленост, характеризирайки ги като „*pepe populus*" (Iordanis 1882, 125), в буквален превод: почти (цял един) народ. Поради тази причина в научната литература често се срещат твърдения, че различни хунски лидери, появили се в събития след смъртта на Атила, са също негови синове. Като такива най-често биват посочвани Емнецур и Улциндур, споменати в „Getica" като родственици (consanguinei) на Ернах, заселили се в провинция Крайбрежна Дакия (Iordanis 1882, 127; срв. Златарски 1970, 77; Várady 1969, 507, note 823); Хормидак, засвидетелстван единствено от Сидоний Аполинарий (V в.) за събития от 460-те години на територията на Дакийския диоцез (Loyen 1960, 13−15; срв. Pohl 1980, 265; Wolfram, 1990, 264; Schäfer 2001, 32); Гиесм, баща на варварския вожд Мундо, за когото се пише у Теофан Изповедник (IX в.) (ГИБИ 1960, 238; срв. Pohl 1980, 290, и Schäfer 2001, 32).

С други думи, когато в изворите четем за „синове на Атила", без да имаме точно упоменато име, не непременно следва да търсим участие на някой от братята Елак, Денгизих или Ернах.

2. Миграцията на Атиловите синове след поражението при р. Недао (454 г.)

Сред множеството жертви, които хуните дават в битката при Недао, попада и Елак, за когото ни е известно, че е бил най-големият син на Атила и същият го предпочел в управлението си (Iordanis 1882, 125). След 453 г. Елак поема властта над Степната империя[8], очевидно печелейки борбата за наследство срещу някой от братята си, но губейки войната срещу въстаниците, поведени от крал Ардарик.

---

[7] Атила убива своя брат съуправител Бледа през 445 г. (вж. Maenchen-Helfen 1973, 105).

[8] Ищван Бона го нарича „Großkönig der Hunnen/ Велик крал на хуните" (Bóna 1991, 207); Бернардо Мингарели приема, че Денгизих е бил негов съуправител (на Западното крило!) (Mingarelli 2018, 51). Това ми се струва неприемливо – Елак умира през 454 г., а Денгизих се появява на историческата сцена поне десетилетие по-късно.

Тежкото поражение от гепидите и смъртта на Елак водят до първата източна миграция на хуните. Йорданес я описва по този начин:

> „*След неговата смърт* [на Елак − бел. К. Ч.] *останалите братя били прогонени чак до крайбрежието на Понтийското море, гдето, както писахме, обитавали по-рано готите*“ (ЛИБИ 1958, 357).

Не можем да сме сигурни кои точно са синовете на Атила, прогонени на изток (ще видим, че Денгизих и Ернах продължават да стоят на запад!). Ясно е, че те са били в обкръжението на Елак и са признавали властта му[9]. Струва ми се, че изборът им на миграция въобще не е случаен. Още преди смъртта на Атила Елак управлява акацирите и другите племена, живеещи край Черно море в Скития (Blockley 1983, 274). Територия, която може да се ограничи на изток до бреговете на р. Дон[10]. Точно там се изтеглят и братята на Елак – към Причерноморските брегове, където някога живеели готите, преди да посрещнат удара на хуните през 375 г. (За тези събития вж. Maenchen-Helfen 1973, 18−26; Bóna 1991, 9−17.)

3. Миграцията на Ернах след първото поражение от остготите (454/455 г.)

Йорданес разказва, че малко след битката при р. Недао синовете на Атила нападат остготите на Валамир, намиращи се по това време в Южна Панония. Причината за тази атака е опитът да хуните да възстановят господството си над готското племе. Това се случва малко след Недао, вероятно през същата 454 (Heather 1991, 246) и през следващата 455 г. (Maenchen-Helfen 1973, 158).

Само в рамките може би на месеци синовете на Атила търпят второ голямо поражение: „*обърнати в бягство, те се отправили към онези области на Скития, където текат водите на река Данабра, наречена Вар на езика на хуните*“ (ЛИБИ 1958, 360).

Данабра (Danabri) е река Днепър в Северозападното Причерноморие. Карлайл Макартни погрешно предлага поправка в текста и чете Danubii вместо Danabri, опитвайки се да я идентифицира с Дунав (Macartney 1934, 108), следван

---

[9] Приема се, че при р. Недао хуните действат заедно срещу гепидите и техните съюзници. Тибор Шафер пръв нарушава тази традиция, считайки, че наследниците на Атила не се помиряват през 454 г., а действат на отделни групи. Изобретателна, но твърде рискова и в много точки хипотетична, остава идеята на автора, че Денгизих и Арадрик се бият на една страна срещу Елак (Schäfer 2001, 30−32).

[10] Географските граници на маргиналното влияние на Атила на изток се простират до племето на акацирите (Heather 2007, 363), което можем да локализираме при басейна на Долен Дон (Казанский, Мастыкова 2022).

от Томпсън (Thompson 1948, 154, note 2)[11], което заслужено му печели критика от Ото Менхен-Хелфен (Maenchen-Helfen 1973, 158)[12].

В научната литература доминиращо е виждането, че синовете на Атила, които са отблъснати към Днепър след нападението над Валамир, са същите, които вече напуснаха Среден Дунав след битката при р. Недао. Следователно хунската атака в Панония е извършена от земите на дн. Южна Украйна. (За този ред на събития вж. Дечев 1926, 7−8; Thompson 1948, 153; Schmidt 1969, 272; Bóna 1991, 208.) Всичко това създава впечатление за една поредица от преходи на дълги разстояния, извършени в много кратък интервал от време – бягство към Причерноморието, много скорошно завръщане към Среден Дунав и отново бягство на изток.

Още на пръв поглед това изглежда невъзможно – за да стигнат до остготите в Панония от предполагаемото си местоположение в Причерноморието, хуните трябва да минат необезпокоявани през цяла Дакия, контролирана по това време от гепидите – техният най-голям враг от Недао (вж. Macartney 1934, 108; Maenchen-Helfen 1973, 158, които първи обръщат внимание на това).

За да се „спаси“ съобщението за повторното завръщане на Атиловите синове към Среден Дунав, се срещат редица предположения. Според Димитър Дечев хуните заобиколили гепидите, следвайки севернокарпатските пътища (Дечев 1926, 8−9). Лудвиг Шмидт приема, че маршрутът на хуните към Панония е минавал покрай Дунав (Schmidt 1969, 272). В последните години Тибор Шефер стига още по-далеч, твърдейки че Денгизих (извършителят на това нападение според него!) бил съюзник на гепидите дори още от битката при р. Недао, което му осигурявало безпрепятственото преминаване през земите им (Schäfer 2001, 31 ff, особено 33).

Но всичко това е излишно върнем ли се към твърдението на Йорданес, че синовете на Атила били толкова многобройни, че представлявали цял един народ (*pepe populus*). Няма причина да вярваме, че групата хуни, която напуска Среден Дунав непосредствено след смъртта на Елак, е идентична с тази, която напуска същия район веднага след поражението си от остготите. По-вероятно и логическо издържано би било да се приеме, че става дума за миграция на различни синове на Атила.

И все пак, знаем ли името на поне един от тях, който се оттегля към брегове на Днепър през 450-те? Йорданес не споменава имена. В една по-късна по време хроника − дело на бенедиктинския монах Зигеберт (XI−XII в.), четем, че Ернах бил водачът на атаката срещу Валамир от 454/455 г. Съобщението е следното:

---

[11] Макартни се опитва да докаже, че синовете на Атила никога не са напускали междуречието Дунав−Тиса.

[12] Менхен-Хелфен отбелязва, че Danubii се среща само в един кодекс, който е пълен с грешки, и припомня, че според Йорданес Danabri тече в Скития, а не в Панония.

„*Hernac filius Attilae, Hunorum rex, Ostrogothos quasi refugas dominationis suae bello repetens, super Walamerem irruit; a quo victi Huni, in ultimas Scythiae partes fugere sunt compulsi*/ *Ернак, синът на Атила, кралят на хуните, опитвайки се да върне чрез война остготите, избягали от неговата власт, напада Валамир; обаче, победени от тях, хуните са принудени да избягат в далечните краища на Скития* (Sigeberti Gemblacensis 1844, 310)[13].

Съответно Ернах е един от синовете на Атила, който през 454/455 г. мигрира на изток. Събраната информация от Йорданес и по-късния по време Зигиберт ни позволява да определим точните му местообитания – бреговете на р. Днепър в Скития. Точно там, където модерната българска историография поставя резиденцията му. На левия бряг на р. Днепър, в района на Новогригориевка, където е открит хунски некропол с трупоизгаряне от IV–V в. (Рашев 1996, 38−39; 2007, 37; Chobanov 2022, 5).

До момента установихме две хунски групи с източна миграция. Синовете на Атила от обкръжението на Елак, заселили се в най-източната част на Степната империя, вероятно около р. Дон, и групата на Ернах западно от тях – при Днепър.

4. Миграцията на Денгизих след второто поражение от остготите (463−466 г.)

Денгизих не е споменат като участник нито в боевете при Недао, нито в атаката над Валамир (макар да не липсва такава идея[14]). Той се появява в изворите за събития от 460-те като крал/вожд на хуните (вж. Iordanis 1882, 128: „rex Hunorum Dintzic“).

След близо цяло десетилетие териториите на Валамир за втори път са нападнати от хуни, като този път името на водача е посочено – Денгизих, синът на Атила. Научавайки, че Валамир потегля към земите на садагите, хунският вожд събира племената улцинцури, ангисцири, битугури, бардори и обсажда панонския град Басиана (разположен между Сирмиум и Сингидунум). При това положение Валамир преустановява похода си, отправя се срещу хуните и ги

[13] Зигеберт пише близо седем века след тези събития, което донякъде обяснява пренебрегването на хрониката му при реконструиране на събитията след 454 г. Сведението му за Ернах обаче е едно уникално допълнение към текста на Йорданес, хвърлящо необходимата светлина за миграцията на Атиловите синове на изток. Впрочем Е. Томпсън, но явно не използвайки съобщението у Зигеберт, също пише, че тук хуните са били под ръководството на Ернах (Thompson 1948, 154).

[14] Без основание и без опора в изворите, Тибор Шефер пише, че Денгизих водил нападението над Валамир през 454/455 г. (Schäfer 2001, 33).

прогонва от своите предели (Iordanis 1882, 128−129). Йорданес със задоволство отбелязва, че след тази битка „*хуните, които останали от онова време, и досега треперят от готското оръжие*“ (ЛИБИ 1958, 361). Датата на този сблъсък се пада в периода 463/464−466 г. (вж. Maenchen-Helfen 1973, 162−164).

Прави впечатление, че Валамир дори не може да стигне до съседното племе на садагите[15], когато е атакуван от Денгизих. Йорданес изрично отбелязва, че остготският крал преустановил похода си. Бързата мобилизация на войските на Денгизих показва, че хунското нападение не може да бъде извършено от далечните Причерноморски райони, което достатъчно ясно свидетелства за продължителния му престой по Среден Дунав[16].

Веселин Бешевлиев отрича източна миграция на Денгизих, приемайки, че Атиловият син остава в междуречието Дунав−Тиса до смъртта си през 468/469 г. (Beševliev 1970, 42)[17]. Но информацията, която получаваме от Приск, не позволява подобно тълкуване.

През 467 г. намираме Денгизих да действа в районите на Тракия, под която в писанията на Приск се разбира диоцезът на префектура Ориент със северозападна граница при устието на р. Вит (имаме основание да приемем това[18]). Първо Денгизих застава с армията си на брега на Дунав срещу римския военачалник Анагаст, който държал отбраната на реката откъм диоцеза (Blockley 1983, 354; за датата вж. Blockley 1981, 121−122), а по-късно през същата година воюва срещу римските войски в Тракия (Blockley 1983, 356; за датата вж. Blockley 1981, 122).

Този район на действие на Денгизих, отдалечен от Среден Дунав и по-близо до провинция Долна Мизия, имплицитно поставя сина на Атила вече на изток от Карпатите. Миграцията му съответно може да се датира след поражението му от остготите между 463−466 г. и преди срещата му с Анагаст при Дунав през 467 г. Най-вероятно през 466 г., когато с Ернах изпращат съвместното си (първо и единствено) пратеничество до император Лъв I (457−474), чрез което искат да сключат мир с Византия и да възстановят търговските си взаимоотношения с нея при р. Дунав (Blockley 1983, 352; за датата вж. Maenchen-Helfen 1973, 165; Blockley 1981, 121).

---

[15] Селищният район на садагите е определен от Йорданес като „interiorem Pannoniam“ (Iordanis 1882, 128), което вероятно ще рече провинция Pannonia Valeria, на север-североизток от езерото Пелзо (вж. Várady 1969, 335).

[16] Според Ото Менхен-Хелфен хунската атака идва от юг – от провинция Крайбрежна Дакия (Maenchen-Helfen 1973, 164).

[17] По същество това е доразвиване на тезата на Карлайл Макартни (срв. Macartney 1934, 109) с тази разлика, че според българския изследовател поне Ернах е мигрирал на изток в някакъв момент преди 468/469 г. (вж. Beševliev 1970, 43).

[18] Приск нарича Маргус, Ниш и Виминациум илирийски градове, имайки очевидно предвид едноименната префектура, граничеща на изток с диоцеза Тракия (вж. Blockley 1983, 224, 230).

Без точна информация в изворите е трудно да се определи районът, който Денгизих контролира на изток. Приема се (най-общо), че това са степите на север от Долни Дунав и на запад от земите на Ернах (вж. Maenchen-Helfen 1973, 166: „Dengizich had cros.sed into Wallachia“; Рашев 1996, 38; 2007, 36; Schäfer 2001, 33).

Заключение

След смъртта на Атила през 453 г. гепидите и остготите се превръщат в доминираща сила в Карпатския басейн, което значително подкопава позицията на хуните в този регион. В рамките на малко повече от десетилетие синовете на Атила губят три значителни битки в Панония, вследствие от което са принудени да мигрират на изток.

Първи напускат Среден Дунав синовете на Атила, които се намират в обкръжението на Елак. Това се случва през 454 г., след като Елак пада убит в битка с гепидите и техните съюзници. Новите местообитания на братята му могат да се потърсят в най-източните краища на Степната империя – до браговете на р. Дон.

Втори са хуните, водени от най-малкия син на Атила Ернах. През 454 или през следващата 455 г. след неуспешната си военна кампания срещу остготите те са принудени да се изтеглят към браговете на р. Днепър в източно съседство с първата група.

Трети и последни са хуните около Денгизих. След ново тежко поражение от остготите през средата на 460-те този син на Атила мигрира на изток от Карпатите в източно съседство с брат си Ернах.

С други думи, анализът на изворите ни позволява да говорим за поне три миграции на изток на Атиловите синове, случили се поетапно в периода 454−466 г.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Beševliev, V. Aus der Geschichte der Protobulgarien. *Etudes Balkaniques*, 7/2, 1970, p. 42.

Blockley, R. 1981. The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. Vol. I. Liverpool, p. 121−122.

Blockley, R. 1983. The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. Vol. II. Text, Translation and Historiographical Notes. Liverpool, p. 274−356.

Bóna, I. 1991. Das Hunnenreich. Stuttgart, 1991.

Chobanov, T. 2022. Ethnic Perceptions, Shaping of Identities and the Emerging of Statehood – the Case of Bulgar Tribes in 5th–7th Century. *Bulgarian Historical Review*, p. 5.

Dechev. D. Iztochno-germanskiyat proizhod na balgarskoto narodnostno ime. *Godishnik na Sofiyskia universitet, Istoriko-filologicheski fakultet* [The East German Origin of the Bulgarian National Name. Yearbook of the Sofia University, Faculty of History and Philology]. Kniga XXII, 11, s. 1−25. (In Bulgarian).

Дечев, Д. 1926. Източно-германският произход на българското народностно име. *Годишник на Софийския университет*, *Историко-филологически факултет*, Книга XXII, 11, с. 1−25.

GIBI 1960. Gratski izvori za balgarskata istoria [Greek Sources for Bulgarian History]. T. 3. Sofia, s. 234. (In Bulgarian).

ГИБИ 1960. Гръцки извори за българската история. Т. 3. София, с. 238.

Heather, P. 1991. Goths and Romans 332−489. Oxford, p. 246.

Heather, P. 2007. The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians. Oxford UniversityPress, p. 355−363.

Iordanis 1882. Romana et Getica, rec. Th. Mommsen. Monumenta Germaniae historica. Auctorvm antiquissimorvm. Vol. V. Part. 1. Berolini, 1882.

Kazanskiy, M., Mastykova, A. 2022. Akatsiry: severnaya okraina kochevoy stepi posle Attily. Kratkie soobshtenia Instituta arheologii [Akatsir: Northern Edge of the Nomadic Steppe after Attila. Brief Communications from the Institute of Archeology]. Vypusk 267. Moskva, s. 221−241. (In Russian).

Казанский, М., Мастыкова, А. 2022. Акациры: северная окраина кочевой степи после Аттилы. *Краткие сообщения Института археологии*. Выпуск 267. Москва, с. 221−241.

Kim, H. 2013. The Huns, Rome and the Birth of Europe. Cambridge University Press, 2013, p. 30−57.

LIBI 1958. Latinski izvori za balgarskata istoria [Latin Sources for Bulgarian History]. T. 1. Sofia, s. 357−361. (In Bulgarian).

ЛИБИ 1958. Латински извори за българската история. Т. 1. София, с. 357−361.

Loyen, A. 1960. Sidone Apollinaire. T. I. Poemes. Paris, p. 13−15.

Macartney, C. 1934. The End of the Huns. *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*. Vol. 10, p. 106−114.

Maenchen-Helfen, O. 1973. The World of the Huns: Studies in Their History and Culture. University of California Press, 1973.

Mingarelli, B. 2018. Collapse of the Hunnic Empire: Jordanes. Ardaric and the Battle of Nedao. A Thesis Submitted to the Faculty of Arts in Conformity with the Requirements for the Degree of Master of Arts in Classical Studies. Ottawa, 2018, p. 36−51.

Nuffelen, P., Hoof, L. 2020. Jordanes: Romana and Getica (Translated Texts for Historians, vol. 75). Liverpool, 2020.

Pohl, W. 1980. Die Gepiden und die Gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches. In: Herwig Wolfram, Falko Daim (Hrsg.). Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhunder. Wien, 1980.

Rashev, R. 1996. Darzhavata na Ernah i negovite naslednitsi. Balgarite v Severnoto Prichernomorie [The State of Ernach and His Successors. Bulgarians in the Northern Black Sea Region]. T. V. Veliko Tarnovo, s. 37−41. (In Bulgarian).

Рашев, Р. 1996. Държавата на Ернах и неговите наследници. Българите в Северното Причерноморие. Т. V. Велико Търново, с. 37−41.

Rashev, R. 2007. Prabalgarite prez V−VII v. (chetvarto dopalnitelno izdanie) [Proto-Bulgarians in the 5th-7th Centuries]. Fourth Supplementary Edition. Veliko Tarnovo, s. 36−39. (In Bulgarian).

Рашев, Р. 2007. Прабългарите през V−VII в. 4. доп. изд. Велико Търново, с. 36−39.

Schäfer, T. 2001. A hun birodalom felbomlása. In: *Nomád népvándorlások*, *magyar honfoglalás*. Szerk.: Felföldi Szabolcs_Sinkovics Balázs. Magyar İstörténeti Könyvtár 15. Budapest, p. 25−35.

Schmidt, L. 1969. Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen. München: Unveränderter Nachdruck, p. 272.

Sigeberti Gemblacensis 1844. Chronographia. Monumenta Germaniae historica, scriptores. T. VI. Hanover, p. 310.

Thompson, E. 1948. A history of Attila and the Huns. Oxford, p. 153−154.

Várady, L. 1969. Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376−476). Budapest.

Wolfram, H. 1990. Die Goten: Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie (Dritte, neubearbeitete Auflage). C. H. Beck, 1990, p. 264.

Zlatarski, V. 1970. Istoria na balgarskata darzhava prez Srednite vekove [History of the Bulgarian State in the Middle Ages]. T. 1. Chast 1. Sofia, s. 77. (In Bulgarian).
Златарски, В. 1970. История на българската държава през Средните векове. Т. 1. Част 1. София, с. 77.

Дата на подаване на статията в редакцията: 17.01.2025 г.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.02

МІГРАЦІЯ ХОРВАТІВ НА БАЛКАНИ: СПРОБА НОВОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Ростислав Вацеба

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу історії середніх віків, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, вул. Козельницька, 4, 79026, Львів, Україна, rvatseba@gmail.com, ORCID 0000-0002-0276-8131

У статті представлено новий погляд на проблематику переселення хорватів з Центрально-Східної Європи до Північно-Західних Балкан. На основі критичного аналізу історіографічного дискурсу, інтерпретації свідчень трактату «Про управління імперією» та їхнього співставлення з відомостями інших писемних джерел, а також залучення актуальних напрацювань зі сфери історичного мовознавства, археології та палеогенетики розглянуто питання вихідних точок, маршруту, хронології та геополітичного контексту міграційних процесів, що призвели до появи хорватів у Далмації.

Виходячи з локалізації Білої Хорватії над Верхньою Ельбою і Верхнім Одером зроблено низку уточнень стосовно обставин і перебігу переселення частини тамтешніх мешканців на Балкани, які пояснюють найбільш контроверсійні відомості 30-го та 31-го розділу трактату Константина Багрянородного і дозволяють повернути дослідження ранніх етапів хорватського етногенезу в річище парадигми міграції. Зокрема, обґрунтовано думку, що переселення білих хорватів до Далмації було ініційоване візантійським імператором Іраклієм невдовзі після облоги Константинополя аварами у 626 р., а маршрут їхнього просування з Північно-Східної Богемії проходив крізь басейн Середньої Ельби, Тюрингію, Баварію та Східні Альпи і таким чином дозволяв оминути добре контрольовані ворожими їм аварами землі Паннонії. Запропоноване у статті зміщення критично важливої ділянки міграційного шляху на захід, у межі ареалу Меровінзького впливу, створило підґрунтя для більш комплексного осмислення геополітичного тла цієї акції, визначальною особливістю якого була співпраця Константинопольського двору з франкським королем Дагобертом I.

Ключові слова: хорвати, слов'яни, Далмація, Біла Хорватія, Константин VII Багрянородний, Іраклій, Дагоберт I, Велике розселення слов'ян, міграція.

THE CROAT MIGRATION TO THE BALKANS: A NEW ATTEMPT AT RECONSTRUCTION

Rostyslav Vatseba

PhD in history, junior research fellow, Department of History of the Middle Ages, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, 4 Kozelnytska Street, 79026, Lviv, Ukraine, rvatseba@gmail.com, ORCID 0000-0002-0276-8131

The article offers a fresh look at the issue of the Croat resettlement from East Central Europe to the north-western Balkans. By providing the critical analysis of the historiographical discourse, interpreting the evidence from the treatise "De administrando imperio", comparing them with information from other written sources, as well as involving current results of the studies in historical linguistics, archeology, and paleogenetics, the author investigates the starting points, routes, chronology, and geopolitical context of the migration processes that led to the appearance of the Croat people in Dalmatia.

Proceeding from the localization of White Croatia on the Upper Elbe and the Upper Oder, the study has made a series of updates to the current understanding of the circumstances and course of partial resettlement of its inhabitants to the Balkans, explaining the most controversial data from chapters 30 & 31 of the Constantine's treatise, and suggesting the return of the research on the early stages of the Croat ethnogenesis to the paradigm of migration. In particular, the author argues that the resettlement of the White Croats to Dalmatia was initiated by the Byzantine emperor Heraclius in the aftermath of the siege of Constantinople by the Avars in 626, while the route of their movement from Northeast Bohemia led through the Middle Elbe basin, Thuringia, Bavaria, and the Eastern Alps, thus allowing the migrants to bypass the lands of Pannonia which were tightly controlled by the hostile Avars. The suggested shift of the crucial part of the route of Croat migration towards the West, into the territory under Merovingian influence, created the basis for a more complex understanding of the geopolitical circumstances of this action which were featured by the anti-Avar collaboration between the Byzantines and the Frankish king Dagobert I.

Keywords: the Croats, the Slavs, Dalmatia, White Croatia, Constantine VII Porphyrogenitus, Heraclius, Dagobert I, Great settlement of the Slavs, migration

Комплекс наукових питань, пов'язаних з міграцією хорватів з Центрально-Східної Європи до Далмації, є інтегральною складовою проблематики появи слов'ян на Балканах, яка від часів дисертаційного дослідження Марина Дринова (Drinov 1873, 124–130) викликала особливе зацікавлення дослідників раннього середньовіччя на землях т. зв. «Молодшої Європи». Попри існування чималої кількості праць на цю тему і цілої низки більш чи менш правдоподібних гіпотез, вона й сьогодні залишається предметом жвавих дискусій, котрі завдяки залученню лінгвістичних та археологічних даних, палеогенетичного матеріалу і сформованих на базі літературознавчого аналізу методів текстуальної критики набули вже мультидисциплінарного характеру. Останнє обумовлює актуальність періодичних співставлень розрізнених напрацювань задля переосмислення загальної історичної картини.

Ключовим джерелом, що описує заселення хорватських земель слов'янами і лежить в основі відповідного наукового дискурсу, є фрагменти з трактату візантійського імператора Константина VII Багрянородного «Про управління імперією» (Curta 2001, 64; Dzino 2010, 92). Назагал їхнє змістове наповнення можна звести до наступних одинадцяти положень:

§ 29 і § 30: 1). Скривджені далматійськими римлянами слов'яни, що звалися також аварами і спершу жили по інший бік Дунаю, влаштували їхньому

загону засідку, перемогли їх і, скориставшись захопленим римським озброєнням, знаменами та іншими військовими інсиґніями, переправились через річку та хитрістю заволоділи містом Салона, що було тоді завбільшки як пів Константинополя. Оселившись тут, «слов'яно-авари» почали поступово спустошувати його околиці, аж поки не витіснили рештки римського населення до кількох міст на Адріатичному узбережжі, привласнивши собі їхні землі та заволодівши усією Далмацією (Constantine Porphyrogenitus 1967, 122–125, 140–143; Konstantin Bagryanorodnyy 1991, 110–113, 128–131);

§ 30: 2). Предки далматійських хорватів жили за Баварією, на місці білохорватів, і були підданими франків (1967, 142–145; 1991, 130–133); 3). Один з їхніх родів, а саме п'ятеро братів: Клука, Лобел, Косентзіс, Мухло та Хорват, і дві сестри: Туга та Буга, разом зі своїми людьми прибули до Далмації, де в той час панували авари, після кількох років боротьби перемогли їх, деяких знищивши, а інших підкоривши, і встановили тут свою владу (1967, 142–143; 1991, 130–131); 4). Решта хорватів залишилася при Франкії та нині зветься білими хорватами. Вони мають власного володаря, підпорядковуються східнофранкському королю Оттону I Великому, залишаються неохрещеними і вступають у шлюбні та союзні зв'язки з угорцями (1967, 142–143; 1991, 130–131); 5). Після приходу до Далмації від хорватів відділилася група, яка заволоділа Іллірiком та Паннонією і мала самостійного очільника, який за посередництвом посланців підтримував дружні взаємини з очільником Хорватії (1967, 142–143; 1991, 130–131); 6). В Далмації хорвати впродовж кількох років продовжували підкорятися франкам, аж поки через жорстоке ставлення франкської адміністрації не підняли повстання і не перемогли їх у війні, що тривала сім років (1967, 142–145; 1991, 130–133);

§ 31: 7). Хорвати Далмації походять від неохрещених хорватів, що звуться «білими», живуть за Угорщиною, поблизу Франкії, і є сусідами неохрещених сербів (1967, 146−147; 1991, 134−135); 8). Ці хорвати звернулися за патронатом до ромейського василевса Іраклія раніше від сербів, у часи, коли авари прогнали далматійських римлян, а їхні землі залишались порожніми (1967, 146–149; 1991, 134–137); 9). За наказом василевса Іраклія, хорвати вступили у війну з аварами, вигнали їх звідти і, за його волею, оселились у країні, де зараз мешкають (1967, 148–149; 1991, 136–137); 10). Від самого початку, тобто від часів Іраклія, хорватський князь був на службі та в підпорядкуванні імператора ромеїв (1967, 150–151; 1991, 138–139);

§ 31 і § 32: 11). Велика Хорватія, що відома також як «біла», межує з неохрещеними «білими» сербами, які, своєю чергою, є сусідами Франкії, зазнає спустошень від франків, угорців та печенігів і знаходиться за 30 днів шляху від моря (1967, 152–153; 1991, 140–141).

Впродовж XX ст. в історіографії утвердилася думка, що 29-й, 31-й та 32-й розділи трактату «Про управління імперією» належать перу Константина Багрянородного чи принаймні укладені під його безпосереднім наглядом у вересні 949-го – липні 950-го року (Grafenauer 1952, 15). Натомість 30-й розділ

є пізнішою інтерполяцією, доданою до первинного тексту після 955 р. іншим автором (т. зв. «Анонімом») (Grafenauer 1952, 15, 17, 21, 28; Dvornik et al. 2016, 97–99; Curta 2001, 65; Maiorov 2006, 43–44; Dzino 2010, 106; Borri 2011, 209; Alimov 2016, 28). Відповідно, кожний з цих двох інформаційних блоків прийнято розглядати як окреме історичне джерело (Labuda 1949, 231–232; Grafenauer 1952, 20–21, 28; Curta 2001, 65). В основу першого, що відображає офіційне бачення Константинополя (Dvornik et al. 2016, 124; Borri 2011, 209), можливо, покладено відомості з втрачених імператорських архівів (Dvornik et al. 2016, 114–115, 124; Labuda 1949, 255). При цьому дані про розташування Білої Хорватії та її політичне становище на момент написання твору, скоріш за все, походять від майнцського купця Люітфреда, котрий відвідував Константинополь у другій половині вересня 949-го року в складі дипломатичної місії Оттона I і був удостоєний імператорської аудієнції в Магнаврі (Rački 1880, 142–143; Labuda 1949, 206; Gringmuth-Dallmer 1983; Daniel 1863, 1091). Тим часом другий текст, ймовірно, спирається на усні передання з Далмації, що побутували у середовищі самих хорватів (Grafenauer 1952, 29–33; Dvornik et al. 2016, 114; Margetić 2001, 103; Curta 2001, 65; Maiorov 2006, 44; Borri 2011, 209; Alimov 2016, 29).

Підвалини хрестоматійної інтерпретації наведених свідчень у середині XX ст. заклав словенський історик Боґо Ґрафенауер, котрий вважав, що спершу, між 604-м і 615-м рр., Далмація була опанована слов'янами під протекторатом аварів (Grafenauer 1952, 32), а відтак, у 620-х рр., туди проник порівняно невеликий військовий контингент вихідців з Білої Хорватії, які перемогли номадів і встановили власний контроль над вже наявним там слов'янським населенням (Grafenauer 1952, 43). При цьому просування хорватів крізь Моравію та Паннонію мало би підбурити тамтешніх слов'ян до масштабного антиаварського виступу, який очолив франкський купець Само (Grafenauer 1952, 44, 53). Теорію двох міграційних хвиль згодом прийняли Франтішек Дворнік (Dvornik et al. 2016, 113–114, 117; Dvornik 1974, 15, 286), Генрик Ловмянський (Łowmiański 1963, 408, 414−415, 417), Владімір Кощак (Košćak 1987, 362–363, 376–377, 382), Іво Ґольдштайн (Goldstein 1995, 82–90) та Леонтій Войтович (Voitovych 2011, 37, 40, 45; Vojtovyč 2014, 247–250).

Найбільш контроверсійним її компонентом виявився запропонований Ґерардом Лябудою і Боґо Ґрафенауером міграційний шлях ворожих аварам хорватів крізь Моравію, Нижню Австрію та Паннонію (Labuda 1949, 260; Grafenauer 1952, 44), адже білим хорватам у такому випадку довелось би пройти ледь не крізь територіально-політичне осердя Аварського каганату (Dvornik et al. 2016, 117; Margetić 2001, 63). Датуючи хорватську міграцію на Балкани 622/623-м роком (Grafenauer 1952, 44, 53), Б. Ґрафенауер обґрунтовував таку можливість тимчасовою зосередженістю основних аварських сил на південному сході їхньої території у зв'язку з підготовкою каганом чергового нападу на Візантію, що мало би створити хорватам відносно сприятливі умови для проходження крізь Паннонію (Grafenauer 1952, 44). Однак пізніше Луйо

Марґетіч доволі переконливо заперечив наведені Ґрафенауером аргументи щодо назрівання нового військового конфлікту на аваро-візантійському кордоні у 622/623 рр. (Margetić 2001, 64–73, 108, 138–139, 150, 166; Košćak 1987, 362).

Запропоноване Людмілом Гауптманом датування міграції хорватів другою третиною 620-х рр., до якого згодом схилялися Ґ. Лябуда (Labuda 1949, 260) і Г. Ловмянський (Łowmiański 1963, 407, 415), спростував сам Б. Ґрафенауер, наголошуючи на тому, що воєнні дії аварів проти слов'ян Само у 623–626 рр., а відтак – переміщення політичного ядра Аварського каганату на північ після поразки під Константинополем у 626 р., справді, зробили малоймовірним прохід через Паннонію будь-яких ворожих аварам угрупувань аж до кінця VIII ст. (Grafenauer 1952, 44). Останню тезу висловлював вже Франьо Рачкий (Rački 1880, 183), а відтак її додатково обґрунтував Луйо Марґетіч (Margetić 2001, 74–75, 108). Віднесення хорватської міграції до періоду перед 620-м роком Л. Марґетіч визнав абсолютно немислимим через перебування Аварського каганату на піку своєї могутності (Margetić 2001, 74). Таким чином, виключення інтервалу між 620-м і 625-м рр. підважило саму ідею прибуття хорватів на Балкани як ворожого аварам елементу в першій половині VII ст. (Margetić 2001, 77). На цьому тлі Л. Марґетіч висунув припущення, що ініціаторами розміщення хорватських загонів у Західних Балканах виступали самі авари. Бувши переконаним у тому, що анонімний автор 30-го розділу трактату «Про управління імперією» насправді відносив поселення хорватів у Далмації не до часів імператора Іраклія, а до кінця VIII ст. (Margetić 2001, 108, 109, 143, 152, 161–162), дослідник вбачав у цій акції складову стратегічних приготувань аварів до доленосного протистояння з Франкською державою Карла Великого (Margetić 2001, 110, 132–133).

Марґетічева реінтерпретація хронології Аноніма стала основою для міркувань Наді Клаїч, котра, спираючись на свідчення 30-го розділу, доводила, що хорвати оселились у Далмації під патронатом франків наприкінці VIII ст. (Klaić 1984, 264; Klaić 1988, 52), а вихідним пунктом їхньої міграції була Каринтія (Klaić 1984, 259, 261–264; Klaić 1985, 40, 45, 51; Klaić 1988, 51–52). Проте східноальпійську локалізацію прабатьківщини хорватів майже відразу аргументовано спростували Луйо Марґетіч (Margetić 2001, 126–127), Петр Штіг (Štih 1987, 539, 542; Štih 1989, 327–331) та Владімір Кощак (Košćak 1987, 365), а відтак – Кшиштоф Фокт (Fokt 2004, 15, 19–20, 22) та Леонтій Войтович (Voitovych 2019a, 160). Дослідники, зокрема, наголошували на тому, що розташований над р. Ґліна у Каринтії «Хорватський округ» (*pagus Crouuati*), звідки нібито мали походити далматійські хорвати, це – невеликий за розмірами ареал довжиною 15−16 км і шириною 6−8 км, де навряд чи могла поміститися спільнота, яка пізніше встановила політичний контроль над значною частиною Північно-Західних Балкан (Margetić 2001, 127; Štih 1987, 541–542; Štih 1989, 330).

Намагаючись вирішити все ту ж проблему проникнення візантійських союзників крізь Аварський каганат у 626 р., Франтішек Дворнік запропонував т. зв. «східний» шлях. На його думку, хорвати рухались з Північного Прикар-

паття вздовж Пруту і Серету до Нижнього Дунаю і теренів, контрольованих дружніми Візантії болгарами, а відтак, прибувши до Фракії, були спрямовані звідти вже безпосередньо до візантійських земель, що межували з Далмацією біля Адріатики, і тоді, за підтримки ромейського флоту, місцевих слов'ян і, можливо, римських біженців, розпочали наступ на аварів, який врешті-решт завершився опануванням ними Далмації (Dvornik et al. 2016, 117). Втім, і ця версія отримала доволі неоднозначні відгуки в історіографії (Kardaras 2011, 93; Kardaras 2018, 93). Зокрема, Л. Марґетіч критикував її через логістичну недоцільність організації Іраклієм такої довгої подорожі для великого військового угрупування, що включало піхоту, разом з челяддю і сім'ями. За словами хорватського дослідника, в такому разі Іраклій радше би найняв 5–6 тисяч хорватських вершників, а їхні нащадки швидко розчинились би серед місцевого населення, втративши пам'ять про давні оселі своїх предків на півночі, в той час як свідчення Аноніма вказують на протилежне (Margetić 2001, 76, 167).

Нарешті останній з наявних підходів до вирішення аналізованої проблеми полягає у запереченні додаткової міграції слов'ян з Білої Хорватії та дискваліфікації відповідних елементів розповіді Константина Багрянородного (Rački 1880, 177, 179–180, 183). Так, зокрема, на початку 1880-х рр. Франьо Рачкий пояснював появу хорватів у Далмації їхньою присутністю вже в першій слов'янській міграційній хвилі, що прибула на Балкани безпосередньо з Подунав'я разом з аварами (Rački 1880, 184–185). Через століття, на тлі реанімації артикульованої вже у дослідженнях Марина Дринова (Drinov 1873, 126) загальної недовіри до свідчень трактату «Про управління імперією» та сприйняття їх як літературного конструкту, дослідники все частіше локалізували початки хорватського етногенезу на теренах самої Далмації (Dzino 2010, 217–218; Alimov 2016, 323–324, 328). Яскравим прикладом такого підходу є підтримані Невеном Будаком, Луйо Марґетічем та Денисом Алімовим ідеї представників т. зв. «Віденської школи»: Отто Кронштайнера, Гервіґа Вольфрама і Вальтера Поля, котрі вважали, що назва *хорвати* первинно означала соціальну верству в Аварському каганаті й лише після розпаду цього утворення перетворилася на етнонім, навколо якого в IX ст. сформувався хорватський етнос (Pohl 2018, 312, 318, 335; Margetić 2001, 185–216; Alimov 2016, 226 і наст.; Dzino 2010, 47–48; Borri 2011, 219). Нещодавно Франческо Боррі навіть висловив думку, що хорватська ідентичність поширилася у Далмації щойно в X–XI ст. (Borri 2011, 223, 230).

Тим часом Флорін Курта, на відміну від згаданих вище авторів, не лише ставить під сумнів походження далматійських хорватів з Білої Хорватії (Curta 2019, 68−69), але й заперечує слов'янську міграцію з Центрально-Східної Європи на Балкани як складову процесу Великого розселення слов'ян (Curta 2001, 3, 337; Curta 2021, 3–6, 82, 101, 119, 135, 159–160, 164–165, 210–212). Варто, однак, зазначити, що останні палеогенетичні дослідження зафіксували тут помітні етнодемографічні зрушення між 500-м і 700-м роком, що можуть бути пояснені лише масовим і повторюваним напливом населення обидвох статей зі Східної

Європи (Olalde et al. 2023, 5481), від якого, очевидно, походить близько двох третин сучасних мешканців Хорватії (Olalde et al. 2023, 5480, fig. 4). Тож засвідчене цілою низкою писемних джерел розселення слов'ян на Балканах насправді відбулося.

Версія про формування етноніму *хорвати* на аварському ґрунті не спирається на жодне писемне свідчення. Первинна гіпотеза про побутування в Аварському каганаті відповідного соціоніму була розроблена О. Кронштайнером головно на основі ономастичного матеріалу з Каринтії. Однак, за оцінкою П. Штіга, тутешня топоніміка не лише не доводить такого висновку, а взагалі не підтримує самого засновку про тривалу присутність у Каринтії аварського вищого класу (Štih 1989, 321 і наст.), тим більше, що, за словами словенського історика, ці терени перебували під аварським протекторатом лише 30, а не 200 років, як це колись вважалося (Štih 1989, 326). Крім того, якщо припустити, що назва *хорвати* первинно була соціонімом, то не зрозуміло, чому він перетворився на етнонім чи хоронім тільки там, де поруч побутували назви *серби* й *дуліби*, адже усі три майже завжди трапляються у поєднанні на суміжних ділянках периферії Аварського каганату (Північно-Західні Балкани та Східні Альпи (Niederle 1906, 369−371; Hauptmann 1915, 234, 238–240, 257; Łowmiański 1963, 111–112; Nahtigal 1951, 95−96; Štih 1987, 539–540; Goldstein 1995, 90), басейн Верхньої та Середньої Ельби (Marquart 1903, 103, 107–109, 125, 129–139; Novotný 1912, 501–502, 508; Kalousek 1883, 101; Wenzel 2016, 72–73), Східне Прикарпаття) і відсутні на усіх інших. У світлі цього спостереження літописно засвідчене існування у X ст. племені хорватів у Верхньому та Середньому Подністров'ї, яке, виходячи зі співставлення мовознавчих (Udolph 2016a, 97–98; Udolph 2016b, 229, 231; Jasiński 2020, 87) та археологічних (Baran 1998, 82, 83, 88; Terpilovskij 2004, 68; Kozak 2008, 218–219, 222; Třeštík 2008, 18–19; Wołoszyn 2016, 62) напрацювань з відомостями Йордана про розселення склавинів (Iordanes 1882, 63) і пізнішим свідченням Баварського географа про черв'ян (Voitovych 2011, 51, 65), можна віднести до ареалу слов'янської прабатьківщини на світанку середньовіччя, радше схиляє до висновку, що етнонім *хорвати* разом з назвами *дуліби* і *серби* побутував серед слов'ян ще до їхнього розселення у другій третині VI ст., а відтак вже в готовому вигляді був принесений до Далмації ззовні своїми носіями.

Запропонована ще Франьом Рачким локалізація прабатьківщини перших слов'янських колонізаторів Північно-Західних Балкан в Українському Прикарпатті (Rački 1880, 188) у поєднанні з тезою Олександра Майорова про формування тут хорватського етносу наприкінці III – у IV ст. н. е. (Maiorov 2006, 179) дозволила Леонтію Войтовичу розглядати вже первинну хвилю переселення слов'ян до Далмації як міграцію хорватів. Як вважав видатний український медієвіст, після 568 р. частина хорватських спільнот з Подністров'я та Верхнього Потисся разом з сусідніми дулібами була зрушена аварами до Паннонії, де форсувала Середній Дунай між гирлами р. Морави та Драви і, починаючи від 590-х рр., з боку сучасної Боснії почала епізодично проникати до Далмації, а

відтак, у проміжку між 600-м і 614-м роком, коли було захоплено Салону, поступово заселила цей край у союзі з аварами (Voitovych 2011, 37, 39–40). Опанування слов'янами «Греції», під якою, вочевидь, малося на увазі Північно-Західні Балкани, на четвертому році правління Іраклія, тобто у 615 р. (Ivanova 1995, 358), згадане, зокрема, у продовженні хроніки Ісидора Севільського (Isidori Continuatio Hispana 1894, 337). Інша справа, що однозначно довести збереження вихідцями з Українського Прикарпаття та Закарпаття хорватської ідентичності у цьому процесі практично неможливо.

Реконструкція другої, властиво хорватської, міграції до Далмації, яка є основною метою даного дослідження, передбачає верифікацію конкретних свідчень трактату «Про управління імперією» на предмет вірогідності та відповідності історичному контексту і вимагає вирішення наступних завдань: встановлення факту переселення, визначення його вихідної точки, хронологічних рамок і міграційного шляху, а також аналізу геополітичного тла.

Як випливає зі свідчень Константина Багрянородного, вихідною точкою другої хорватської міграції мала бути Біла Хорватія. З огляду на наведені імператором відомості про її розташування з протилежного боку Угорщини і поблизу Східно-Франкського королівства, переважна більшість дослідників справедливо локалізує це територіальне утворення у районі Судетських гір: над Верхньою Ельбою на північному заході Богемії та над Верхнім Одером у Сілезії (Rački 1880, 157–158, 163; Howorth 1880, 208; Kalousek 1883, 101–102; Niederle 1919, 193, 223; Balzer 1937, 50; Havlík 1964, 79; Rogova 1970, 58; Florya 1981, 114; Moździoch 2003, 60; Fokt 2003, 139–140; Maiorov 2006, 47–48; Voitovych 2011, 31; Voitovych 2013, 79; Matla 2014, 115), небезпідставно пов'язуючи з ним згадки про хорватів в укладеному при дворі Альфреда Великого доповненні хорографії Павла Орозія (King Alfred's Orosius 1883, 16), Книзі Йосиппон (Josippon 2009, 173), «Золотих луках» аль-Масуді (al Mas'ūdī 1903, 102), Житіях Св. Вацлава (Vostokovskaya legenda 1970, 38, 55; Mineynaya redaktsyya zhytiya Viacheslava 1970, 63, 67; III. Život Sv. Václava 1873, 133) і документі Генріха IV для Празької єпархії від 1086 р. (DD H IV. 1959, 517). Спроби розмістити Білу Хорватію в Українському Прикарпатті (Vernadsky 1945, 257–258), ототожнивши її мешканців з літописними хорватами, підкореними Володимиром Великим у 992/993-му році (The *Povĕst' vremennykh lĕt* 2003, 955; Voitovych 2019a, 163), в основному пов'язані зі згадкою Константина Багрянородного про напади на них печенігів, котра, своєю чергою, є наслідком хибного ототожнення імператором «Великої» і «Білої» Хорватії наприкінці 31-го розділу його трактату (Voitovych 2019a, 161). Як слушно зазначає О. Майоров, насправді Велика і Біла Хорватія географічно не співпадають, адже остання займає верхів'я Ельби і Вісли, а перша – Східне Прикарпаття (Maiorov 2006, 175–176). На думку Л. Войтовича, імператор тут просто не зміг адекватно узгодити наявні у нього відомості про дві різні територіально-політичні одиниці (Voitovych 2019a, 160). Згодом ту саму помилку повторила низка словенських та хорватських дослідників на чолі з Л. Гауптманом і Б. Ґрафенауером, що

призвело до локалізації ними хорватської прабатьківщини у басейні Верхньої Вісли (Grafenauer 1952, 34–37; Klaić 1984, 258; Klaić 1985, 39; Košćak 1987, 364; Štih 1987, 539; Štih 1989, 327; Goldstein 1995, 30), з чим полемізувала частина їхніх польських колег (Labuda 1949, 208–209; Fokt 2003, 143).

Німецький дослідник Вольфґанґ Фрітце свого часу припускав, що, завоювавши на початку 530-х рр. Тюринзьке королівство, франки здобули номінальне верховенство над Чеською котловиною, утримали його після приходу сюди слов'ян і навіть після заснування Аварського каганату в Середньому Подунав'ї зберегли з ними певну форму зв'язку, яка пізніше дозволила Меровінгам організувати колонізацію білими сербами Ельбо-Заальського межиріччя (Fritze 1979, 543–545). Слідом Меровінзького суверенітету над Богемією за певної інтерпретації можна вважати наведені у «Хроніці Фредегара» слова Само: «*земля, у якій ми живемо, належить Дагобертові*» (Chronicarum quae dicuntur Fredegarii 1888, 154; Gesta domni Dagoberti 1888, 410). Цей фрагмент репліки слов'янського очільника, сказаний у діалозі з франкським посланцем Сіхарієм, є особливо цікавим, якщо погодитися з нещодавно підтриманою Максимом Жихом та Леонтієм Войтовичем думкою про розташування осередку «держави Само» у західній та центральній частині сучасної Чехії (Wood 1998, 245; Zhikh 2019, 64, 73, 104; Voitovych 2019b, 259). Таким чином, локалізація вихідної точки, з якої білі хорвати вирушили до Далмації, у Північно-Східній Богемії насправді добре узгоджується зі свідченням Анонімa про їхню підпорядкованість франкам на своїй прабатьківщині перед переселенням на Балкани. Натомість напрацьована Б. Ґрафенауером, П. Штігом, Л. Марґетічем та В. Кощаком джерелознавча критика цього фрагменту, як результату втручання редактора трактату в первинний текст хорватського народного передання (Grafenauer 1952, 30; Štih 1987, 539; Margetić 2001, 126, 144; Košćak 1987, 356), потребує перегляду.

Інформацію Константина Багрянородного та Анонімa про походження далмаційських хорватів з Білої (Судетської) Хорватії опосередковано підтверджують слова руського літописця, котрий, перелічуючи усі відомі йому слов'янські народи, називає «білими» саме балканських хорватів (Rački 1880, 161; Baran 1998, 126), згадуючи їх поруч зі східноальпійськими (Maiorov 2007, 35) хорутанами-карантанами (The *Pověst' vremennykh lět* 2003, 23–24). Свідчення Анонімa доводять, що назва «білохорвати» чи «білі хорвати» була поширена серед самих слов'ян (Margetić 2001, 126; Štih 1987, 538; Borri 2011, 221) і стосувалася населення Судетського регіону. Відповідно, її використання літописцем на означення балканських хорватів свідчить про те, що йому було відомо про походження останніх саме від західних (судетських), а не місцевих (карпатських) хорватів. При цьому, з огляду на малодоступність трактату «Про управління імперією» (Borri 2011, 212), його зміст, вочевидь, не міг бути відомий літописцю. «Повість временних літ», скоріш за все, відображає слововжиток назви «білі хорвати», що побутував серед мешканців самої Русі, а отже, літописець виступає тут самостійним джерелом, яке може слугувати верифікацією для свідчень візантійського походження.

Резюмуючи давню аргументацію Павела Шафарика (Šafařík 1837, 31–36) та Франя Рачкого (Rački 1880, 177–183, 189) про неможливість походження далматійських хорватів з-над Верхньої Ельби та Верхнього Одеру, Луйо Марґетіч виділив два основні аргументи: 1) вже згадану вище тезу про відсутність реалістичного шляху проникнення ворожих аварам вихідців з Білої Хорватії на Балкани у добі василевса Іраклія і 2) спостереження Ватрослава Ягіча, що в говірках хорватів та сербів немає слідів взаємодії з носіями західнослов'янських мов (Margetić 2001, 63). Однак, як показали пізніші мовознавчі студії, поділ праслов'янської на окремі мови розпочався лише у VII–VIII ст. (Dvornik et al. 2016, 115). Тому, як слушно зауважив Владімір Кощак, лінгвістичний аргумент Ягіча насправді виключає якраз запропоновану Марґетічем міграцію у VIII ст., але не переселення білих хорватів у добі Іраклія (Košćak 1987, 379, 383). Недоречність його застосування стосовно першої третини VII ст. наочно демонструє наступне міркування: позаяк прабатьківщиною білих хорватів назагал прийнято вважати Українське Прикарпаття (Labuda 1949, 218–219; Maiorov 2006, 49−50, 60, 169, 172–173, 179–180; Voitovych 2011, 37, 39), звідки походили також і перші слов'янські колонізатори Північно-Західних Балкан (Rački 1880, 188; Baran 1998, 83; Maiorov 2006, 60; Voitovych 2011, 40–41), а появу слов'ян у Богемії на сьогодні датують другою третиною VI ст. (Třeštík 2008, 22–23, 50; Profantová 2015, 113), то новоприбулі союзники Візантії теоретично могли зустріти у Далмації навіть чотириюрідних братів.

Варто зазначити, що з дискваліфікацією мовного аргументу В. Ягіча, який був єдиним засновком тези Б. Ґрафенауера про міграцію білих хорватів як переселення обмеженого військового контингенту, що не залишило слідів у демографічній картині Північно-Західних Балкан (Grafenauer 1952, 33–34, 43–44), ніщо більше не суперечить поглядам Ґ. Лябуди і Л. Марґетіча про більш-менш масовий притік колоністів з сім'ями (Labuda 1949, 223, 260; Margetić 2001, 167).

Таким чином, відкритою залишається лише центральна у представленому вище науковому дискурсі проблема міграційного шляху, яким вихідці з Північно-Східної Богемії могли прибути до Далмації. Ключову роль у її вирішенні може відіграти комплексне врахування результатів аналізу географічного поширення хорватських топонімів у Каринтії, наведених колись Б. Ґрафенауером (Grafenauer 1962, 199). На початку XX ст. Людміл Гауптман звернув увагу на ланцюжок хорватських топонімів у Нижній та Центральній Штирії, який поєднує поселення хорватів у Каринтії та Паннонії і слугує індикатором переміщення населення між двома регіонами (Hauptmann 1915, 257). Сам Л. Гауптман, щоправда, вважав ці топоніми слідом міграції далматійських хорватів на землі східноальпійських слов'ян (Hauptmann 1915, 265–266; Novak 1982, 130, 132), однак пізніше Б. Ґрафенауер зауважив, що географія хорватської топоніміки Каринтії вказує на спрямованість тут потоку хорватських іммігрантів з півночі на південний захід і південь, а не навпаки (Grafenauer 1962, 199). Це спостереження веде до висновку, що описаний Гауптманом топонімічний місток насправді засвідчує переселення у протилежному напрямку: з Каринтії до Далмації,

маркуючи якраз кінцеву ділянку маршруту первинного проникнення хорватів на Балкани. З останньою тезою погоджувалася Надя Клаїч, гадаючи, втім, що хорвати спершу прожили в Каринтії близько двохсот років (Klaić 1984, 261), перш ніж на початку IX ст. вирушили на Балкани (Klaić 1984, 260; Klaić 1988, 54–55).

Недооціненим в історіографії залишався той факт, що на півночі від Каринтії знаходилась Баварія. Ареал поширення хорватських топонімів у цьому напрямку сягає долини Верхньої Мури, яка безпосередньо примикає до південних схилів альпійського хребта Нижній Тауерн. У досліджуваному періоді останній саме відділяв Каринтію від володінь баварських Аґілольфінгів, тож, зважаючи на ремарку Ґрафенауера, хорватські колоністи мали би прийти до Каринтії саме звідти. При цьому на іншому боці Баварії, в заселеному тоді переважно білими сербами Ельбо-Заальському межиріччі, також відома низка хорватських топонімів, частина з яких зафіксована у писемних джерелах раннього середньовіччя (Wenzel 2016, 72; Goldstein 1995, 90; Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon 1935, 110; DD H II. 1900–1903, 288; Urkundenbuch des Hochstifts Merseburg 1899, 168). На думку Вальтера Венцеля і Кшиштофа Фокта, відповідні хорватські анклави були слідом міграції богемських хорватів до р. Заале (Wenzel 2016, 73; Fokt 2003, 149), за якою в першій третині VII ст. розпочинались безпосередньо контрольовані франками землі Тюрингії.

У поєднанні ці факти дозволяють припустити, що міграція білих хорватів відбувалася саме через Баварію: вирушивши з Північно-Східної Богемії, вони спершу рухались вниз за течією р. Ельби до пізнішої землі далеминців-гломачів, а відтак повернули на захід, просуваючись до р. Заале по сухопутному шляху, відомому згодом як *Hohe Straße* (Możdzioch 2003, 59; Kurnatowscy 2001, 94). Наступний етап міграції відбувався з використанням комунікаційної системи Франкського королівства і завершився на південно-східних окраїнах Баварії. Звідти по реконструйованій за часів Септимія Севера стратегічній римській військовій дорозі через Радштадтський перевал вихідці з Білої Хорватії дістались Верхньої Мури, а тоді, пройшовши крізь заселену альпійськими слов'янами Каринтію та Штирію, долиною р. Драви проникли до пізнішої Славонії, після чого взялися за опанування Далмації.

Проходження міграційного шляху білих хорватів на Балкани крізь Баварію також добре пояснює пізніше використання ними відповідного хороніму як географічного орієнтиру при локалізації своєї прабатьківщини. Оскільки Баварія розташована збоку від лінії Судети – Далмація, більшість дослідників услід за Б. Ґрафенауером вважали згадку про неї в 30-му розділі інтерполяцією у первинне хорватське народне передання, зробленою Анонімом на основі відомостей від візантійських дипломатичних місій, що прямували через Венецію (Grafenauer 1952, 30). Тепер же свідчення про розташування Білої Хорватії «*ἐκεῖθεν Βαγιβαρείας* [за Баґіварією]» можна реабілітувати як інтегральну складову властивого передання: на відміну від ерудованих візантійських придворних і дипломатів, далматійські хорвати не мали перед собою мапи Цен-

трально-Східної Європи, зате, пам'ятаючи, що дорогою на Балкани їхні предки пройшли крізь усю Баварію, могли впевнено стверджувати, що їхня прабатьківщина знаходиться на іншому боці цього краю.

Шлях через Баварію і Східні Альпи дозволяв білим хорватами оминути територіально-політичне осердя Аварського каганату. Водночас слід зауважити, що проходження володіннями Агілольфінгів вимагало щонайменше згоди тодішнього герцога Баварії Гарібальда II, а, ймовірно, і його сюзерена – франкського короля Дагоберта I, котрий все ще володів реальним впливом на політичне життя тутешніх земель (Wood 2012, 180), і не могло відбуватися поза міжнародним контекстом. Скоріш за все, ця акція була попередньо обумовлена франко-візантійською домовленістю. У світлі останньої тези особливу увагу привертає факт укладення бл. 630 р. «вічного миру» між Дагобертом I та візантійським імператором Іраклієм (Labuda 1949, 274; Chronicarum quae dicuntur Fredegarii 1888, 151). Прикметно, що цей союз був спрямований головно проти аварів (Dvornik 1956, 62). Перемовини, що передували підписанню договору, тривали принаймні від 626 р., хоч, на думку Ф. Дворніка, можливо, розпочались і раніше (Dvornik 1956, 62). У ході обміну дипломатичними місіями (Chronicarum quae dicuntur Fredegarii 1888, 151) візантійці, вочевидь, довідалися про слов'ян-хорватів з-над Верхньої Ельби і їхню залученість до очоленої Само боротьби з Аварським каганатом, а також почули про позитивний на той момент досвід співпраці Меровінгів з сусідніми білими сербами на східному прикордонні Тюрингії (Vatseba 2022, 61, 68).

Тим часом координована з перським полководцем Шарбаразом облога каганом Константинополя влітку 626 р. (Ostrogorsky 2002, 96; Tyszkiewicz 2009, 25; Łowmiański 1963, 416) остаточно довела Іраклію безперспективність спроб мінімізації аварської загрози дипломатичним шляхом. До завершення війни з Сасанідським царством у 630 р. балканська частина імперії залишалася відкритою для вторгнень кочівників і масового проникнення пов'язаних з ними слов'янських груп не лише до Мезії, Македонії і Далмації, але й до Фракії, Середньої Греції та Пелопоннесу (Labuda 1949, 179; Ostrogorsky 2002, 90). За таких умов для Константинопольського двору цілком закономірним був пошук федератів, які в обмін на вже і так втрачені ромейські провінції погодились би діяти в інтересах імперії, відтягуючи ворожі сили на себе і таким чином захищаючи те, що все ще залишалося під її контролем. Зробивши вибір на користь білих хорватів і узгодивши з Дагобертом I логістичні аспекти майбутнього переселення, візантійський двір міг ще наприкінці 626 р. за посередництвом франків запросити їх на поселення до Далмації.

Таким чином, запропонований нами «баварський» шлях міграції білих хорватів на Балкани підтверджує думку Франтішка Дворніка, Радослава Катічіча, Владіміра Кощака, Божидара Ферянчича та Леонтія Войтовича про ініційованість їхнього переселення візантійським імператором Іраклієм (Dvornik 1956, 62–63; Dvornik et al. 2016, 124; Košćak 1987, 355; 382; Ferjančić 1996, 125, 131, 149; Voitovych 2011, 40). При цьому, оскільки головними організаторами цієї

акції виступали Меровінги, не виключено, що франкські воєначальники, як про це згадує Анонім, ще принаймні впродовж кількох наступних років (627–631), що передували війні з «державою Само», реалізували певну форму контролю над хорватами вже після їхнього поселення в Далмації, не порушуючи при цьому формального суверенітету Константинополя над самою країною. Стосовно ж інформації Константина Багрянородного про самочинне прибуття білих хорватів на Балкани з подальшим зверненням за протекцією до Іраклія можна назагал погодитися з поясненням Ф. Дворніка, котрий зазначав, що, ймовірно, візантійці пізніше приховали правду, щоб їхні претензії на верховенство над Далмацією виглядали більш переконливо (Dvornik et al. 2016, 124).

Отже, свідчення Константина Багрянородного та Аноніма радше підтверджують і доповнюють, аніж заперечують одне одного. Аналізовані розповіді про прибуття хорватів добре узгоджуються з історичним контекстом, а їхні складові почасти верифікуються ономастичним матеріалом, нещодавніми напрацюваннями у сфері палеогенетики і відомостями інших писемних джерел. За підсумками проведеного дослідження можна стверджувати, що, після первинного заселення Далмації слов'янами у 615 р. під патронатом аварів, бл. 626/627 р. туди мігрувала також більш консолідована у політичному та етнічному відношенні й порівняно численна група хорватів з Північно-Східної Богемії. Новоприбулі застали на Балканах споріднене слов'янське населення, адже первинною прабатьківщиною білих хорватів, як і Константинових «слов'яно-аварів», були пізніші землі літописних хорватів в Українському Прикарпатті. Міграційний шлях вихідців з Білої Хорватії пролягав через басейн Середньої Ельби, Тюрингію, Баварію та Каринтію, що дозволило їм уникнути необхідності проходження крізь осердя контрольованих аварами земель, а саме переселення, як складова політики Візантії, відбувалося у тісній координації з Меровінзькою адміністрацією, що стала одним з найбільш яскравих плодів співпраці імператора Іраклія з Дагобертом I. На тлі військових успіхів слов'ян Само у боротьбі з аварами франкський король, ймовірно, надав Константинополю відомості про білих хорватів як потенційних федератів імперії, повідомивши також про власний успішний на той момент досвід аналогічної взаємодії з білими сербами на східному порубіжжі Тюрингії, а відтак на прохання імператора погодився забезпечити логістичну підтримку самої міграції.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

al Mas'ūdī. 1903. Bericht über die Slawen, ihre Wohnsitze, die Geschichte ihrer Könige und die Trennung ihre Zweige. In: Marquart, J. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung; T. Weicher, s. 101–103. (In German).

Alimov, D. Ye. 2016. Etnogenez khorvatov: formirovaniye khorvatskoy etnopoliticheskoy obshchnosti v VII–IX vv. [Ethnogenesis of the Croats: The Making of the Croat

Ethno-Political Community in the 7th–9th Centuries]. Saint Petersburg, Nestor-History, 380 p. (In Russian).

Алимов, Д. Е. 2016. Этногенез хорватов: формирование хорватской этнополитической общности в VII–IX вв. Санкт-Петербург, Нестор-История, 380 с.

Balzer, O. 1937. O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej. *Pisma pośmiertne Oswalda Balzera*. Lwów, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego we Lwowie, t. 3, s. 5–226. (In Polish).

Baran, V. D. 1998. Davni sloviany [The Ancient Slavs]. Kyiv, Publishing House «Alternatives», 336 p. (In Ukrainian).

Баран, В. Д. 1998. Давні слов'яни. Київ, Видавничий дім "Альтернативи", 336 с.

Borri, F. 2011. White Croatia and the Arrival of the Croats: an Interpretation of Constantine Porphyrogenitus on the Oldest Dalmatian History. *Early Medieval Europe*. Oxford, Wiley-Blackwell, vol. 19, issue 2, p. 204–231. (In English).

Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus. 1888. *MGH. SS rer. Merov*, t. 2 / ed. Bruno Krusch. Hannoverae, Impensis Bibliopolii Hahniani, p. 1–194. (In Latin).

Constantine Porphyrogenitus. 1967. De administrando imperio / Greek Text Edited by Gy. Moravcsik; English Translation by R. J. H. Jenkins. Washington D. C., Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 341 p. (In Greek & English).

Curta, F. 2001. The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700. Cambridge, Cambridge University Press, 466 p. (In English).

Curta, F. 2019. Eastern Europe in the Middle Ages (500–1300). Leiden; Boston, Brill, 1356 p. (In English).

Curta, F. 2021. Slavs in the Making: History, Linguistics, and Archaeology in Eastern Europe (ca. 500–ca. 700). London−New York, Routledge, 351 p. (In English).

Daniel, H. A. 1863. Deutschland nach seinen physischen und politischen verhältnissen Geschildert. Stuttgart, Verlag von Friedrich Bruckmann, 1531 s. (In German).

Diplomata Heinrici II. 1900–1903. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*, t. 3 / ed. H. Bresslau und H. Bloch. Hannoverae, Impensis Bibliopolii Hahniani, No. 250, p. 287–288. (In Latin).

Diplomata Heinrici IV. 1959. *MGH. Diplomata Regum et Imperatorum Germaniae*, t. 6 / ed. D. von Gladiss und A. Gawlik. Berlin, pars 2, No. 390, p. 516–517. (In Latin).

Drinov, M. S. 1873. Zaseleniye Balkanskago poluostrova slavyanami [The Settlement of the Balkan Peninsula by the Slavs]. Moscow, University Press (Katkov & K), 174 p. (In Russian).

Дринов, М. С. 1873. Заселеніе Балканскаго полуострова славянами. Москва, Въ Университетской типографіи (Катковъ и К), 174 с.

Dvornik, F. 1956. The Slavs. Their Early History and Civilization. Boston, American Academy of Arts and Sciences, 394 p. (In English).

Dvornik, F. 1974. The making of Central and Eastern Europe. Gulf Breeze, Academic International Press, 350 p. (In English).

Dvornik, F., Jenkins, R. J. H., Lewis, B., Moravcsik, G., Obolensky, D., Runciman, S. 2016. Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio: A Commentary. Washington D. C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 221 p. (In English).

Dzino, D. 2010. Becoming Slav, Becoming Croat: Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia. Leiden, Brill, 271 p. (In English).

Ferjančić, B. 1996. Dolazak Hrvata i Srba na Balkansko poluostrvo (osvrt na nova tumačenja) [The Arrival of the Croats and Serbs to the Balkan Peninsula (Review of the New Interpretations)]. *Zbornik radova Vizantološkog instituta* [Proceedings of the Institute for the Byzantine Studies]. Belgrade, issue 35, p. 114–154. (In Serbian).

Ферјанчић, Б. 1996. Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења). *Зборник радова Византолошког института*. Београд, № 35, с. 114–154.

Florya, B. N. 1981. Formirovaniye cheshskoy rannefeodal'noy gosudarstvennosti i sud'by samosoznaniya slavyanskikh plemen Cheshskoy doliny [Formation of the Czech Early Feudal Statehood and the Fate of Self-consciousness of the Slavic Tribes of the Czech Valley]. *Formirovaniye rannefeodal'nykh slavyanskikh narodnostey* [Formation of the Early Feudal Slavic Peoples]. Moscow, Science, p. 97–130. (In Russian).

Флоря, Б. Н. 1981. Формирование чешской раннефеодальной государственности и судьбы самосознания славянских племен Чешской долины. *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. Москва, Наука, с. 97–130.

Fokt, K. 2003. Chorwacja północna – między rzeczywistością, hipotezą i legendą. *Acta Archaeologica Carpathica*. Kraków, t. 38, s. 137–155. (In Polish).

Fokt, K. 2004. Biali Chorwaci w Karantanii. *Studenckie zeszyty historyczne*. Kraków, t. 5, s. 11–22. (In Polish).

Fritze, W. 1979. Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter. *Zeitschrift für Ostforschung*. Marburg, bd. 28, № 3, s. 498–545. (In German).

Gesta domni Dagoberti regis Francorum. 1888. *MGH. SS rer. Merov*, t. 2. *Fredegarii et aliorum Chronica. Vitae sanctorum* / ed. B. Krusch. Hannoverae, Impensis Bibliopolii Hahniani, p. 401–425. (In Latin).

Goldstein, I. 1995. Hrvatski rani srednji vijek. Zagreb, Novi Liber, 511 s. (In Croatian).

Grafenauer, B. 1952. Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata. *Historijski zbornik*. Zagreb, godina 5, br. 1–2, s. 1–56. (In Croatian).

Grafenauer, B. 1962. Deset let proučevanja ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev. *Zgodovinski časopis*. Ljubljana, letnik 16, s. 176–209. (In Slovene).

Gringmuth-Dallmer, H. 1983. Magdeburg und Byzanz in der Politik Ottos des Großen. *Byzanz in der europäischen Staatenwelt: Eine Aufsatzsammlung* / ed. J. Dummer & J. Irmscher. Berlin; Boston, De Gruyter, s. 26–29. (In German).

Hauptmann, L. 1915. Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende des sechsten Jahrhunderts bis zur Mitte des neunten. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Innsbruck, bd. 36, s. 229–287. (In German).

Havlík, L. 1964. Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého. *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debute des Slaves)* / red. J. Eisner. Praha, Nakladatelství Československé Akademie Věd, díl 5, s. 53–85. (In Czech).

Howorth, H. H. 1880. The Spread of the Slaves. Part III. The Northern Serbs or Sorabians and the Obodriti. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. London, Trübner & Co., vol. 9, p. 181–232. (In English).

Iordanes. 1882. De origine actibusque Getarum. *MGH. Auctores antiquissimi*, t. 5, pars 1. *Iordanis Romana et Getica* / ed. Theodor Mommsen. Berolini, Apud Weidmannos, p. 53–138. (In Latin).

Isidori Iunioris episcopi Hispalensis Historia Gothorum Wandalorum Sveborum ad A. DCXXIV. Additamentum V. Continuatio Hispana A. DCCLIV. 1894. *MGH. Auctores anti-*

quissimi, t. 11. *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII.* / ed. Theodor Mommsen. Berolini, Apud Weidmannos, vol. 2, p. 334–368. (In Latin).

Ivanova, O. V. 1995. Isidor Sevil'skiy [Isidore of Seville]. *Svod drevneyshikh pis'mennykh izvestiy o slavyanakh* [Collection of the oldest written data on the Slavs], vol. 2. *(7th–9th centuries)* / ed. G. G. Litavrin. Moscow, Publishing house "Eastern Literature" of the RAS, p. 353–358. (In Russian).

Иванова, О. В. 1995. Исидор Севильский. *Свод древнейших письменных известий о славянах, т. 2, (VII–IX вв.)* / отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва, Издательская фирма «Восточная литература» РАН, с. 353–358.

Jasiński, T. 2020. Rozważania o praojczyźnie Słowian. *Historia Slavorum Occidentis*. Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, № 2 (25), s. 11–90. (In Polish).

Josippon. 2009. *Drevnyaya Rus' v svete zarubezhnykh istochnikov. Khrestomatiya* [Ancient Rus' in the Light of Foreign Sources. A Reader], vol. 3. *Vostochnyye istochniki* [The Eastern Sources] / ed. T. N. Dzhakson, I. G. Konovalova, A. V. Podosinov. Moscow, Russian Foundation for Assistance to Education and Science, p. 170–173. (In Russian).

Книга Иосиппон. 2009. *Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия*, т. 3. *Восточные источники* / под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой, А. В. Подосинова. Москва, Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, с. 170–173.

Kalousek, J. 1883. O rozsahu říše české za Boleslava II. *Sborník historický*. Praha, ročník 1, svazek 2, s. 97–110. (In Czech).

Kardaras, G. 2011. The Settlement of the Croats and Serbs on the Balkans in the Frame of the Byzantine-Avar Conflicts. *Bulgaria, Balgarite i Evropa – mit, istoria, savremie* [Bulgaria, Bulgarians and Europe – Myth, History, Modernity], vol. 4. (Reports from the International Conference in the Memory of Prof. Yordan Andreev "Bulgaria, Land of the Blessed…", V. Tarnovo, 29–31 October 2009). Veliko Tarnovo, Universitetsko izdatelstvo "Sv. sv. Kiril i Metodiy", p. 91–98. (In English).

Kardaras, G. 2011. The Settlement of the Croats and Serbs on the Balkans in the Frame of the Byzantine-Avar Conflicts. *България, Българите и Европа – мит, история, съвремие*, т. IV. (Доклади от Международна конференция в памет на проф. дин Йордан Андреев „България, земя на блажени...", В. Търново, 29–31 октомври 2009 г.). Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий", с. 91–98.

Kardaras, G. 2018. Byzantium and the Avars, 6th−9th Century AD: Political, Diplomatic and Cultural Relations. Leiden, Brill, 276 p. (In English).

King Alfred's Orosius 1883. London, N. Trübner & Co., part 1, 299 p. (In Old English).

Klaić, N. 1984. O problemima stare domovine, dolaska i pokrstenja dalmatinskih Hrvata. *Zgodovinski časopis*. Ljubljana, letnik 38, št. 4, s. 253–270. (In Croatian).

Klaić, N. 1985. Najnoviji radovi o 29, 30. i 31. poglavlju u djelu De administrando imperio cara Konstantina VII. Porfirogeneta. *Starohrvatska prosvjeta*. Split, vol. 3, № 15, s. 31–60. (In Croatian).

Klaić, N. 1988. Poganska stara ili vela Hrvatska cara Konstantina Porfirogeneta. *Croatica Christiana periodica*. Zagreb, vol. 12, № 21, s. 49–62. (In Croatian).

Konstantin Bagryanorodnyy. 1991. Ob upravlenii imperiyey [On the Governance of the Empire] / eds. G. G. Litavrin, A. P. Novoseltsev. Moscow, Science, 498 p. (In Greek & Russian).

Константин Багрянородный. 1991. Об управлении империей / ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев. Москва, Наука, 498 с.

Košćak, V. 1987. Dolazak Hrvata. *Historijski zbornik*. Zagreb, godina 40, № 1, s. 339–383. (In Croatian).

Kozak, D. N. 2008. Venedy [The Veneti]. Kyiv, The Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, 470 p. (In Ukrainian).
Козак, Д. Н. 2008. Венеди. Київ, ІА НАН України, 470 с.
Kurnatowscy, Z. i S. 2001. Rola szlaków komunikacyjnych w wykreowaniu i dalszym rozwoju wczesnopaństwowych ośrodków stołecznych. *Instantia est mater doctrinae.* Księga jubileuszowa prof. dr hab. Władysława Filipowiaka / red. E. Wilgocki. Szczecin, "RECTO", s. 93–100. (In Polish).
Labuda, G. 1949. Pierwsze państwo słowiańskie: państwo Samona. Poznań, Księgarnia Akademicka Spółdzielnia z Odp. Udz, 359 s. (In Polish).
Łowmiański, H. 1963. Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e. Warszawa, PWN, t. 2, 990 s. (In Polish).
Maiorov, A. V. 2006. Velikaya Khorvatiya: etnogenez i ranniaya istoriya slavian Prikarpatskogo regiona [Great Croatia: Ethnogenesis and Early History of the Slavs of Prykarpattia Region]. Saint Petersburg, Publishing House of St. Petersburg University, 209 p. (In Russian).
Майоров, А. В. 2006. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. Санкт-Петербург, Издательство Санкт-Петербургского университета, 209 с.
Maiorov, A. 2007. "Velikaya Khorvatiya, nazyvayemaya "Beloy"...": k voprosu o proiskhozhdenii i znachenii khorvatskikh etnicheskikh nazvaniy ["Great Croatia, Called "the White"…": on the Issue of the Origin and Meaning of the Croatian Ethnic Names]. *Kniazha doba: istoriia i kultura* [Princely era: history and culture]. Lviv, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine, issue 1, p. 13–44. (In Russian).
Майоров, А. 2007. "Великая Хорватия, называемая "Белой"...": к вопросу о происхождении и значении хорватских этнических названий. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, вип. 1, с. 13–44.
Margetić, L. 2001. Dolazak Hrvata = Ankunft der Kroaten. Split, Književni krug, 337 s. (In Croatian).
Marquart, J. 1903. Mas'ūdī's Bericht über die Slawen. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940)*. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung; T. Weicher, s. 95–160. (In German).
Matla, M. 2014. Czechy. *Początki państw*. Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 312 s. (In Polish).
Mineynaya redaktsyya zhytiya Viacheslava [The Menaion redaction of the Life of Saint Wenceslas]. 1970. *Skazaniya o nachale Cheshskogo gosudarstva v drevnerusskoy pis'mennosti* [Tales about the Beginning of the Czech State in the Ancient Rus' Literature] / ed. V. D. Koroliuk; transl. A. I. Rogova. Moscow, Science, p. 106–110. (In Old Church Slavonic and Russian).
Минейная редакция жития Вячеслава. 1970. *Сказания о начале Чешского государства в древнерусской письменности* / отв. ред. В. Д. Королюк; предисл., коммент. и пер. А. И. Рогова. Москва, Издательство «Наука», с. 59–68.
Moździoch, S. 2003. Śląsk wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych – crambe bis cocta? *Civitas Schinesghe cum pertinentiis* / red. W. Chudziak. Toruń, Wydawnictwo UMK, s. 51–87. (In Polish).
Nahtigal, R. 1951. Dudleipa (Dudlěba): Dudlěbi – Dulěbi. *Slavistična revija: časopis za literarno zgodovino in jezik*. Ljubljana, letnik 4, številka 1/2, s. 95–99. (In Slovene).

Niederle, L. 1906. Slovanské starožitnosti, díl 2. Původ a počatky Slovanů jižních. Praha, Bursík & Kohout, svazek 1, 280 s. (In Czech).

Niederle, L. 1919. Slovanské starožitnosti, díl 3. Původ a počatky Slovanů západních. Praha, Brusník & Kohout, 259 s. (In Czech).

Novak, B. C. 1982. The Controversy about the Kosezi in Slovene Historiography. *Slovene Studies: Journal of the Society of Slovene Studies*. Bowling Green, vol. 4, No. 2, p. 127–153. (In English).

Novotný, V. 1912. České dějiny, díl 1, část 1. Od nejstarších dob do smrti knížete Oldřicha. Praha, Jan Laichter, 782 s. (In Czech).

Olalde, I. et al. 2023. A Genetic History of the Balkans from Roman Frontier to Slavic Migrations. *Cell*, vol. 186, issue 25, p. 5472–5485. (In English).

Ostrogorsky, G. 2002. Istorija Vizantiji [History of the Byzantine State]. Lviv, Chronicle, 608 p. (In Ukrainian).

Острогорський, Ґ. 2002. Історія Візантії / пер. з нім. Анатолія Онишка. Львів, Літопис, 608 с.

Pohl, W. 2018. The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822. Ithaca, Cornell University Press, 636 p. (In English).

Profantová, N. 2015. Slavs on the Territory of Czechia and Their Contacts in 6th–7th Centuries. *Stratum plus*. Chişinău, № 5, p. 97–116. (In Russian).

Rački, F. 1880. Biela Hrvatska i biela Srbija. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*. Zagreb, knj. 52, s. 141–189. (In Croatian).

Rogova, A. I. 1970. Skazaniya o nachale Cheshskogo gosudarstva v drevnerusskoy pis'mennosti [Tales about the Beginning of the Czech State in the Ancient Rus' Literature] / ed. V. D. Koroliuk. Moscow, Publishing house «Science», 128 p. (In Russian).

Рогова, А. И. 1970. Сказания о начале Чешского государства в древнерусской письменности / отв. ред. В. Д. Королюк. Москва, Издательство «Наука», 128 с.

Šafařík, P. J. 1837. O zemi gmenowané Bojky. *Časopis českého museum*. Praha, ročník 11, číslo 1, s. 23–36. (In Czech).

Štih, P. 1987. Karantanija = stara domovina Hrvatov? *Zgodovinski časopis*. Ljubljana, letnik 41, št. 3, s. 529–556. (In Slovene).

Štih, P. 1989. Novi poskusi reševanja problematike Hrvatov v Karantaniji. *Zgodovinski časopis*. Ljubljana, letnik. 43, št. 3, s. 319–333. (In Slovene).

Terpilovskij, R. V. 2004. Slavyane Podneprov'ya v pervoy polovine I tysyacheletiya n. e. [Slavs in the Dnieper Region in the First Half of the First Millennium A.D.]. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 232 p. (In Russian).

Терпиловский, Р. В. 2004. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э. Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 232 с.

The *Povĕst' vremennykh lĕt*. An Interlinear Collation and Paradosis 2003. *Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts*, vol. 10 / ed. Donald Ostrowski. Harvard, Harvard Ukrainian Research Institute, 2368 p. (In Old Church Slavonic).

Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon. 1935. *MGH. SS. rer. Germ. Nova series*, t. 9 / hrsg. R. Holtzmann. Berolini, Apud Weidmannos, 631 p. (In Latin).

Třeštík, D. 2008. Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935). Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 658 s. (In Czech).

Tyszkiewicz, L. 2009. Słowianie i Awarowie: organizacja plemienna Słowian. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 259 s. (In Polish).

Udolph, J. 2016a. Heimat und Ausbreitung slawischer Stämme aus namenkundlicher Sicht. *Die frühen Slawen – von der Expansion zu gentes und nationes.* Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 8. Deutschen Archäologiekongresses (Berlin, 06.–10. Oktober 2014) / hrsg. F. Biermann, Th. Kersting und A. Klammt. Langenweißbach, Beier & Beran, teilband 1, s. 83–107. (In German).

Udolph, J. 2016b. Expansion slavischer Stämme aus namenkundlicher und bodenkundlicher Sicht. *Onomastica*. Kraków, rocznik 60, s. 215–231. (In German).

Urkundenbuch des Hochstifts Merseburg. 1899. *Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete*, bd. 36, theil 1. *(962–1357)* / bearbeitet P. Kehr. Halle, Verlag Otto Hendel, 1246 s. (In Latin).

Vatseba, R. M. 2022. The Rise of the White Serbia in the Light of the Merovingians' Thuringia Policy. *Problems of World History*. Kyiv, vol. 17, p. 42–84. (In Ukrainian).

Vernadsky, G. 1945. Great Moravia and White Chorvatia. *Journal of the American Oriental Society.* Baltimor, vol. 65, № 4, p. 257–259. (In English).

Voitovych, L. 2011. Halytsko-volynski etiudy [Galicia–Volhynia Etudes]. Bila Tserkva, Publisher: O. V. Pshonkivskyi, 480 p. (In Ukrainian).

Войтович, Л. 2011. Галицько-волинські етюди. Біла Церква, Вид. Пшонківський О. В., 480 с.

Voitovych, L. 2013. Povertaiuchys do khorvativ Kostiantyna Bahrianorodnoho [Returning to the Constantine Porphyrogenitus' Croats]. *Narthex. Byzantina Ukrainensis*. Kharkiv, Maidan, vol. 2, p. 71–101. (In Ukrainian).

Войтович, Л. 2013. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Нартекс. Byzantina Ukrainensis*. Харьков, Майдан, т. 2, с. 71–101.

Vojtovyč, L. 2014. Chrouati et altera Chrowati. *Ukrajinski Karpati: etnogeneza–arheologija–etnologija: zbornik radova (prijevod s ukrajinskoga)* / priredio Jevgenij Paščenko. Zagreb, Hrvatsko-ukrajinsko društvo, s. 207–254. (In Croatian).

Voitovych, L. 2019a. Velyka Khorvatiia i Bila Khorvatiia: dovhyi shliakh podolannia pomylkovoho stereotypu [Greater Croatia and White Croatia: a Long Way to Overcome a False Stereotype]. *Ukrajina i Hrvatska: povijesne paralele.* Radovi Drugog međunarodnog hrvatsko-ukrajinskog znanstvenog skupa, 1–3 lipanj 2017 / priređivač V. Pohranyčnyj. Drogobyč, «Etnološko društvo Bojky», p. 152–169. (In Ukrainian).

Войтович, Л. 2019a. Велика Хорватія і Біла Хорватія: довгий шлях подолання помилкового стереотипу. *Україна і Хорватія: історичні паралелі: матеріали Другої міжнародної хорватсько-української наукової конференції (Дрогобич–Трускавець–Східниця–Уріч, 1–3 червня 2017 року)* / упор. В. Пограничний. Дрогобич, ВГО «Бойківське етнологічне товариство», с. 152–169.

Voitovych, L. 2019b. Zahadkovyi kniaz Samo [The Mysterious Prince Samo]. *Kniazha doba: istoriia i kultura* [Princely Era: History and Culture]. Lviv, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine, issue 13, p. 257–259. (In Ukrainian).

Войтович, Л. 2019b. Загадковий князь Само. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, вип. 13, с. 257–259.

Vostokovskaya legenda [The Vostokov's legend]. 1970. *Skazaniya o nachale Cheshskogo gosudarstva v drevnerusskoy pis'mennosti* [Tales about the Beginning of the Czech State in the Ancient Rus' Literature] / ed. V. D. Koroliuk; transl. A. I. Rogova. Moscow, Publishing house «Science», p. 34–58. (In Old Church Slavonic and Russian).

Востоковская легенда. 1970. *Сказания о начале Чешского государства в древнерусской письменности* / отв. ред. В. Д. Королюк; предисл., коммент. и пер. А. И. Рогова. Москва, Издательство «Наука», с. 34–58.

Wenzel, W. 2016. Die slawischen Stammesnamen Neletici und Nudzici. *Lětopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur*. Bautzen, t. 63, heft 1, s. 69–74. (In German).

Wołoszyn, M. 2016. Slawen von der Ostsee beim byzantinischen Kaiser Maurikios um 595? Zur Glaubwürdigkeit der Überlieferung bei Theophylaktos Simokates, Historiae VI.2. *Die frühen Slawen – von der Expansion zu gentes und nationes.* Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 8. Deutschen Archäologiekongresses (Berlin, 06.–10. Oktober 2014) / hrsg. F. Biermann, Th. Kersting und A. Klammt. Langenweißbach, Beier & Beran, teilband 1, s. 61–73. (In German).

Wood, I. 1998. The Frontiers of Western Europe: Developments East of the Rhine in the Sixth Century. *The Sixth Century: Production, Distribution and Demand* / eds. R. Hodges and W. Bowden. Leiden, Brill, p. 231–254. (In English).

Wood, I. 2012. Królestwa Merowingów 450–751: władza, społeczeństwo, kultura / tł. Mateusz Wilk. Warszawa, PWN, 396 s. (In Polish).

Zhikh, M. I. 2019. Slavyanskiy pravitel' Samo i yego «derzhava» (623–658). Istochniki, lokalizatsiya, sotsial'no-politicheskaya organizatsiya, istoricheskoye znacheniye [Slavic Ruler Samo and His «State» (623–658). Sources, Localization, Socio-political Organization, Historical Significance]. Saint Petersburg, Russian-German Historical Seminar, 148 p. (In Russian).

Жих, М. И. 2019. Славянский правитель Само и его «держава» (623–658). Источники, локализация, социально-политическая организация, историческое значение. Санкт-Петербург, Российско-немецкий исторический семинар, 148 с.

III. Život Sv. Václava. 1873. *Prameny dějin Českých*, díl 1. *Životy svatých a některých jiných osob nábožných*. Praha, Nákladem Musea království českého, s. 127–134. (In Old Church Slavonic and Czech).

Дата подання статті до редакції: 14.03.2025 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.03

ЗА ЗАПАДНАТА ГРАНИЦА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА НА ДОЛЕН ДУНАВ НЕПОСРЕДСТВЕНО СЛЕД ОСНОВАВАНЕТО Ѝ

Николай Хрисимов

Доктор по история, доцент, Катедра „Стара и средновековна история“,
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“,
ул. Теодосий Търновски №2, 5000, Велико Търново, България,
nikolaj.nikolov@ts.uni-vt.bg, ORCID 0000-0002-9084-667X

В статията е направен опит да се установи къде е била западната граница на българската държава непосредствено след основаването ѝ. За целта отново са разгледани части от текстовете преди всичко на Теофан Изповедник като по-подробен в разказа си. Установено е, че географските маркери в текста са твърде условни или неточни. По тази причина като отправна точка е избрана идентификацията на племето на северите с носителите на т.нар. пастирска керамика. Тази идентификация е направена още през 90-те години на XX в. от Стефка Ангелова и Людмила Дончева-Петкова, а по-късно доразвита от Методи Даскалов. Картирането на некрополите с урнови трупоизгаряния, с преобладаващо присъствие на пастирска керамика, показва подялбата им на три географски групи. Само една от тези групи е била известна на византийските автори от периода. Другите две са разположени западно от първата. Приемайки за маркер известните към момента некрополи на носителите на пастирската керамика – северите, може да се предположи, че западната граница на държавата е вървяла приблизително по течението на р. Русенски Лом.

Ключови думи: създаване на българската държава, граници, запад, Теофан Изповедник „Хронография“, племена, севери, некрополи

ON THE WESTERN BORDER OF THE BULGARIAN STATE ON THE LOWER DANUBE, IMMEDIATELY AFTER ITS FOUNDATION

Nikolay Hrissimov

PhD, Associated Professor, Department of Ancient and Medieval History, “St Cyril and St Methodius” University of Veliko Tarnovo, Teodosij Tărnovski Str. No 2, 5003, Veliko Tărnovo, Bulgaria, nikolaj.nikolov@ts.uni-vt.bg, ORCID 0000-0002-9084-667X

The article attempts to establish where the western border of the Bulgarian state was immediately after its founding. For this purpose, parts of the texts, primarily those of Theophanes the Confessor, as more detailed in his narrative, have been examined again. It has been es-

tablished that the geographical markers in the text are too conditional or inaccurate. For this reason, the identification of the Severi tribe with the bearers of the so-called Pasterskoe type ceramics was chosen as a starting point. This identification was made as early as the 1990s by Stefka Angelova and Lyudmila Doncheva-Petkova, and later further developed by Metodi Daskalov. Mapping of the necropolises with urn cremations, with a predominant presence of pastoral ceramics, shows their division into three geographical groups. Only one of these groups was known to Byzantine authors of the period. The other two are located west of the first. Taking as a marker the currently known necropolises of the bearers of Pasterskoe type ceramics – the Severi, it can be assumed that the western border of the state ran approximately along the course of the Rusenski Lom River.

Keywords: foundation of Bulgarian state, borders, West, Theophanes' the Confessor "Chronographia", tribes, Severi, necropolises

В съвременната историография още от времето на Васил Златарски почти безкритично се приема, че след битката при Онгъла западната граница на новосъздадената българска държава стига до трите последователни вала, пресичащи територията на съвременната Врачанска област. Разбира се, има разминаване за това докъде се стигали българските територии.

Както вече бе споменато, пръв В. Златарски определя българската територия като стигаща дотам и казва, че границата вървяла по р. Искър до устието на р. Панега, оттам до височината Дреновица до с. Габаре, а след това – по Островския вал достигала р. Дунав. По-късно, след отблъскването на аварите на запад, границата се преместила на запад и започвала от изхода на Искърския пролом, по Врачанската планина на север към р. Огоста, до с. Хайредин, откъдето вървяла по едноименния вал до р. Дунав (Златарски 1918, 152). Братята Карел и Херменгилд Шкорпил смятат, че „окопът от Орханийския проход до с. Остров е образувал във времето на Аспаруха западната граница на България". Западно от него били аварите (Шкорпил 1921, 52). Според Петър Мутафчиев Аспарухова България е включвала цялата Мизия до планинската област около Тимок, отвъд която започвали владенията на аварите (Мутафчиев 1992, 85). Иван Дуйчев също смята, че западната граница на новосъздадената държава се очертавала от последните разклонения на Стара планина, западно от р. Тимок (Дуйчев 1972, 85). Геновева Цанкова-Петкова не се ангажира да определи къде конкретно е минавала западната граница на българската държава в ранния ѝ период, но констатира, че по време на кан Крум българската държава не стига до р. Тимок (Цанкова-Петкова 1960, 142). Робърт Браунинг приема, че тази граница е вървяла по река Искър (Browning 1975, 48). За Петър Коледаров граничната зона между Аспарухова България и аварите минава западно от Железни врата (Коледаров 1979, 25). Петър Петров няма определена гледна точка за това докъде е стигала на запад територията на новосъздадената държава. Той се колебае между следваната си гледна точка, че валовете са гранични съоръжения, т.е. трите вала във Врачанско маркират западната граница и идеята, че пò на запад от тях са територии, заселени със славяни и там няма археологически данни за авари (Петров

1881, 247). Същият автор в академичното издание на „История на България“ приема, че западната граница върви по р. Тимок и оттам до Железни врата и поемала по билото на Карпатите (История на България, 1981, 104). Рашо Рашев също приема, че първоначалната западна граница на българската държава е свързана с трите вала (Рашев 2008, 37). Предраг Коматина смята, че територията на седемте славянски племена, т.е. западната граница на новосъздадената българска държава, достига до крайните западни части на Стара планина − Железни врата (Komatina 2010, 61). Георги Атанасов приема трите вала с фронт на запад като рубежи на ешелонирана отбрана на българската държава, като отбелязва наличието на славянска керамика западно от тях, т.е. евентуално на наличие на свързано с българската държава население (Атанасов 2015, 197–201). За Иван Божилов българите едва ли са били заели територията по течението на р. Тимок, независимо от това, че се говори за граница с Авария (Божилов 2017, 217).

При този кратък преглед на мненията на водещи изследователи по въпроса е видно, че за всички тях при обосновка на мнението им, от решаващо значение са валовете от територията на Врачанска област, естествените граници на Дунавската равнина или, преди всичко, известието на авторите за това, че границата на запад стига до Авария. След работите на В. Златарски и П. Мутафчиев се вижда доста голямо съобразяване с предложеното от тях или опити за търсене на компромис между двете.

Необременен от последвалите открития на валовете в Западна България и мнението на корифеите на българската историческа наука, К. Иречек предлага друга граница на запад на създадената от кан Аспарух държава. Според него „на запад от Осъм до границата на аварската земя българското владичество дълго време било само номинално“ (Иречек 1978, 146).

Всички посочени изследователи при заключенията си стъпват на сведенията на патриарх Никифор и преди всичко на по-подробния Теофан Изповедник. Единствен, като допълнение на картината, П. Петров се обръща и към текста на Анастасий Библиотекар. За внасяне на яснота в ситуацията, и в случилото се, е нужно отново да се обърнем към тях. Предвид краткостта на пасажа у патриарх Никифор и присъствието на съдържащото се в него и в пасажа у Теофан Изповедник, то този на първия ще бъде пропуснат. За сметка на това, предвид някои допълнения, липсващи у двамата, ще бъде представен текстът, отнасящ се за създаването на българската държава у Анастасий Библиотекар.

Теофан Изповедник:

„*...Като видели, че мястото е много сигурно, отзад поради реката Дунав, отпред и отстрани поради тесниите и Понтийско море, и след като покорили измежду намиращите се там славянски племена така наричаните седем племена, поселили северите от предната клисура на Верегава към източните части, а към юг и запад до Авария, останалите седем племена, които плащали данък*“ (ГИБИ 1960, 263−264).

Анастасий Библиотекар:

„...и като забелязали, че мястото там се намира навътре и че е много добре защитено: отзад – от река Дунав, а отпред и отстрани – от планински клисури и Понтийско море, и особено като покорили и от съседните славяни така наречените седем племена, те преселили северите [в земите] от предната част на Верегавската клисура до източните предели, а в земите, които са на югозапад – чак до Авария, настанили останалите седем племена, които били под договор“ (ЛИБИ 1960, 249−250).

На база съдържащата се в тези два пасажа информация ще бъде направен опит да се представи вероятното трасе на западната граница на новосъздадената българска държава на Долен Дунав.

Това изречение е едно от най-сложните за разбиране, излезли изпод ръката на Теофан Изповедник. В него той вероятно е слял информацията за няколко неща, случили се по това време и свързани с историята на Византия. Така се е получило едно дълго изречение с много подчинени изречения и една вмъкната част. Именно това го прави трудно за разбиране и тълкуване. Освен цитирания по-горе превод са ми известни поне още четири, различаващи се помежду си както по постройка, така и по смисъл[1].

---

[1] Хронологически най-рано се появява преводът на В. И. Оболенский и Ф. А. Терновский от 1884 г. Той изглежда по следния начин: „*...увидели здесь плоскую землю, со всех сторон огражденную с тылу рекою Дунаем, с боков гор-ными теснинами и Понтийским морем, овладели живущими здесь семью коленами славян и северян поселили на восточной стороне в теснинах береговых, а прочих, обложивши данью, поселили к югу и к западу до самой Аварии [, остальные семь родов, которые платили им дань]*“. Вж. Летопись византийца Феофана 1884, 263.

През 1982 г. се появява първият превод на английски език, който гласи: “*When the Bulgars became the masters of the seven tribes of Sklavinoi in the vicinity, they resettled the Sebereis from the mountain passes before Bergaba to the lands to the east, and the remainder of the seven tribes to the south and west up to the land of the Avars*”. Вж. The Chronicle of Theophanes 1982, 57.

През 1996 г. Сирил Манго прави нов превод на цялата хроника на Теофан, като при него това изречение изглежда така: “*Having, furthermore, subjugated the so-called Seven Tribes of the neighbouring Sklavinian nations, they settled the Severeis from the forward mountain pass of Beregaba in the direction of the east, and the remaining six tribes, which were tributary to them, in the southern and western regions as far as the land of the Avars*”. Вж. The Chronicle of Theophanes Confessor 1997, 499.

В България, независимо от официалния превод в ГИБИ, Петър Петров прави свой превод на този пасаж: „*(Прабългарите), след като завладели тях (византийските територии с жителите им) и околните славянски племена, така наричаните седем племена, преселили северите от предната част на прохода Верегава чак до пределите на изток, а в пределите на юг и запад до Авария останалите седем племена, които (едните и другите) бяха под договор (с прабългарите)*“. Вж. Петров 1981, 229.

Обаче преди да се пристъпи към анализ на изворите, ще бъде обърнато внимание на един друг компонент от материалното ни наследство от Ранното средновековие, който често се свързва със западната ни граница от периода – трите вала от територията на Врачанска област – Островският, Хайрединският и Ломският. Първите два вала са обект на изследване от страна на археолозите в последните години (вж. Григоров 2011; Komatarova-Balinova 2020; Grigorov 2020). Докато за Хайрединския и Ломския вал все още датирането им към периода на Ранното средновековие е a priori, то за Островския датите на органични находки по метода C_{14} дават конкретен хронологически диапазон на възникване. Калибрираната дата, получена при изследване на животински кости от запълването на вала, се колебае между 767 и 900 г. В този широк времеви диапазон се очертават три времеви фази, като стратиграфската координация с керамиката, открита на дъното на рова, дава приоритет на датите 802–845 или 853–885 г. (Grigorov 2020, 85). Това по несъмнен начин поставя времето на изграждане на вала по-късно от края на VII – началото на VIII в., а по-скоро има възможност то да бъде свързано с периода на експанзия на ранносредновековната българска държава от първата половина на IX в. Предвид казаното, няма вероятност за свързване на съоръжаването на трите вала, и в частност на Островския, с най-ранния период от съществуването на българската държава на Долен Дунав и съответно – възможността да са служили като гранични маркери в този период.

Що се отнася до представените по-горе пасажи от Теофан Изповедник и Анастасий Библиотекар, то те съдържат в себе си твърде много информация, която е анализирана и досега, но тя дава доста „абстрактни“ представи за ситуацията. На първо място сред наличната в тях информация е добре да се обърне внимание на един сигурен маркер, който би дал начална отправна точка за изясняване на ситуацията. Това е присъствието на авари по Долен Дунав в периода след създаването на българската държава. Това, което знаем със сигурност от единствения, написан почти веднага след появата на политическата карта на ранносредновековна Европа извор – „Ашхарацуйц“, или „Арменска география“, на Анания Ширакаци[2], е, че още при настаняването си в района на дунавската делта българите изтласкват аварите на запад (Хрисимов 2023, 34). За следи от присъствие на авари на територията на Дунавска България в най-ранния ѝ период могат да се приемат два гроба, чийто инвентар и обред може да бъдат свързани с аварите. Това са гробовете от Търгшор, окръг Прахова, Румъния (за него вж. Хрисимов 2023, 36 и цитираната там литература) и един новооткрит и частично публикуван гроб от Рунку, окр. Констанца, Румъния (Параскив-Талмацки 2020, 257−258). От изворите и археологическите данни е видно, че след 80-те години на VII в. аварите се оттеглят на запад и владенията им се ограничават само в Централна Европа. Последното споменаване на

[2] За автора и произведението му, както и за времето на създаването му вж. Хрисимов 2023, 32−34.

авари във византийските извори се отнася също към този период, а последният пряк византийски трибут към аварите може да бъде свързан със съкровището от Zemiansky Vrbovok/Nemesvarbók, Словакия (за съкровището и евентуалната му връзка с най-късния византийски трибут за аварите вж. Хрисимов 2023, 34 и цитираната там литература в бел. 29).

Що се отнася до археологическите следи от т.нар. късноаварски период на изток от Карпатската низина, то изследователите, занимаващи се с аварската проблематика, са свършили основната работа, описвайки и картирайки всички находки, свързани с аварската археологическа култура в различните ѝ периоди (вж. Archäologische Denkmäler 2002). Добре е видно, че по това време вече основните територии на аварите са ситуирани далеч на запад зад Карпатите, а на юг – преди всичко във Войводина. Южно от р. Дунав гробните находки, които могат да бъдат свързани с аварите, са спорадични и доста отдалечени на запад от Дунавската равнина, където е „сърцевината“ на българската държава (вж. Archäologische Denkmäler 2002, Band 2, Karte 2)[3] (фиг. 1).

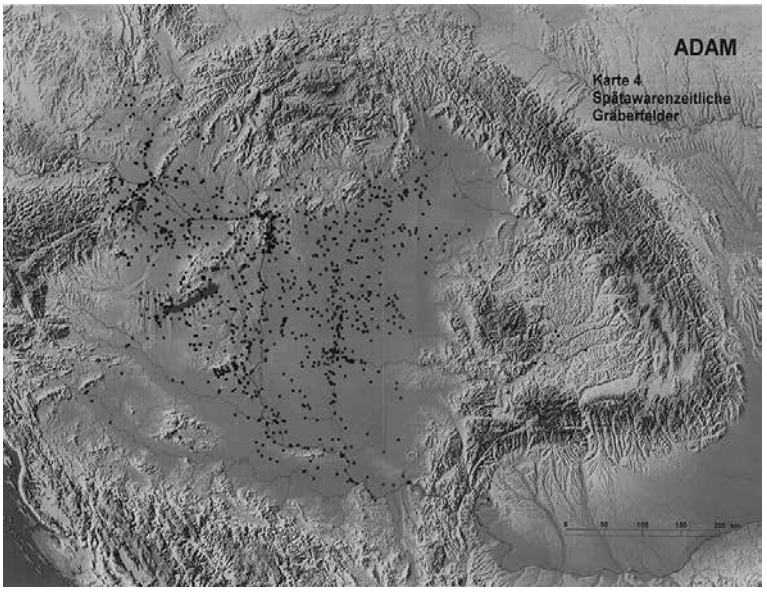

Фиг. 1. Карта на късноаварските некрополи
(по Archäologische Denkmäler 2002)

[3] Картината в последно време е допълнена от Иван Бугарски. Вж. Bugarski, I., N. Miladinović-Radmilović, I. Popadić, M. Marjanović 2013; Bugarski, I., M. Radišić 2016, 95.

Находките на колонни детайли от аварски тип върху територията на съвременна България са доста често срещани. По тази причина те не трябва да бъдат приемани за показател за присъствие на авари. За сигурно такова може да се смятат само гробните находки, съдържащи такива и носещи белези, характерни за централните области на каганата. За находките на колонни детайли от аварски тип от българските земи вж. напр. Станилов 2006, 258–277.

Ранносредновековните некрополи по Долен Дунав с езически погребални обреди (трупополагания и трупоизгаряния) са концентрирани преди всичко в източната част на Балканския полуостров, от двете страни на голямата река и северно от Стара планина (вж. Fiedler 1992, 339, Abb. 116, 341, Abb. 117) (фиг. 2, 3).

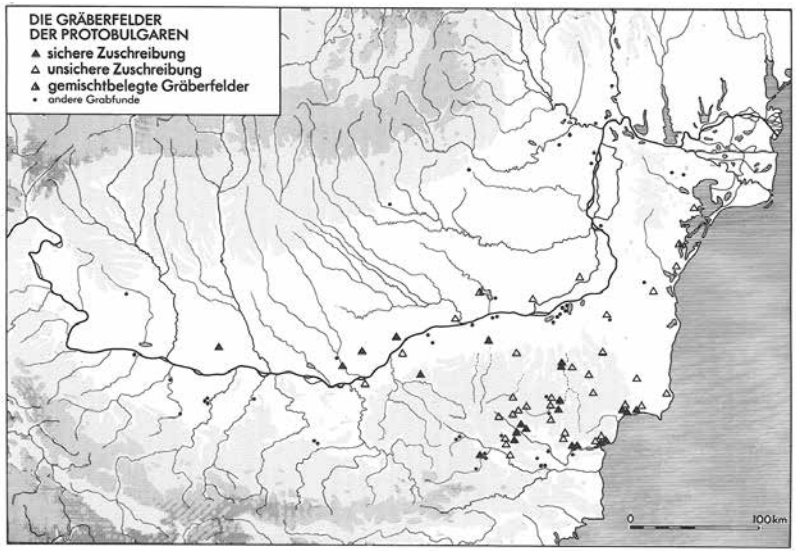

Фиг. 2. Карта на ранносредновековните биритуални некрополи по Долен Дунав (по Fiedler 1992)

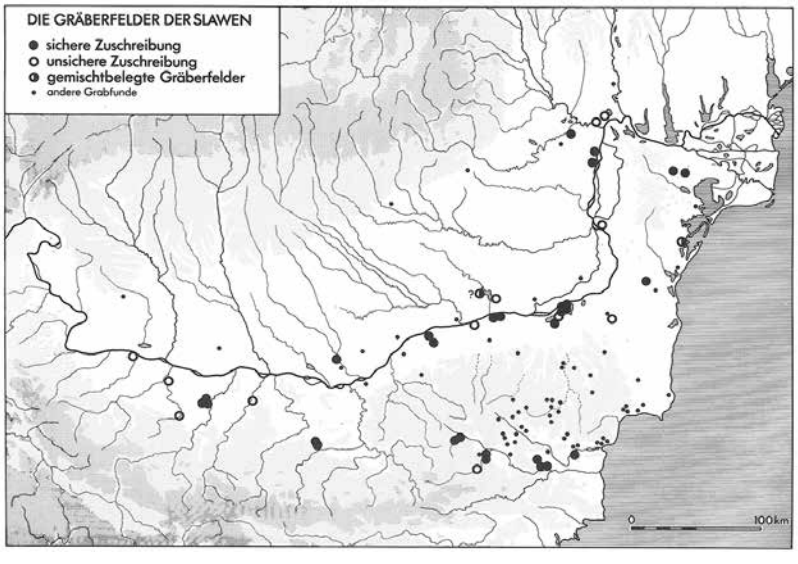

Фиг. 3. Карта на ранносредновековните некрополи с обред трупоизгаряне (по Fiedler 1992)

Представените данни показват, че за пряка граница между българи и авари както в началото на съществуването на българската държава на Долен Дунав, така и през целия VIII в., едва ли може да се говори. Описаната ситуация илюстрира съществуването на доста голямо празно пространство между българската държава и Аварския каганат поне в първото столетие от съществуването на новата държава на Долен Дунав, т.е. тази буферна зона показва липсата на преки допирни граници между двете държави. Предвид малкия брой на населението в Европа по това време[4], е напълно възможно наличието на незаселени или слабозаселени пространства в този период.

Ако в този случай се обърнем към географските познания във Византия от периода, то е видно, че тя следва античните традиции и представи за света, които твърде се разминават от по-късно утвърдилите се в Новото време, които от своя страна се доближават до настоящите. Географската наука, особено в периода на т.нар. Тъмни векове, се намира в застой. През ранновизантийския период част от античните традиции все още са съхранени, а след X век арабското влияние в науката е налице. Въпреки това, не може да се твърди, че тя има големи постижения. (За развитието на географската наука във Византия вж. Pérez, Andreotti 2020; De Grijs 2024.) Типичен пример за объркани географски представи през периода са двамата последователи на „Великия хронограф“ – Теофан Изповедник и патриарх Никифор, като в случая изпъква Теофан. Добра илюстрация в това отношение е описанието, което той прави на района на Северното Черноморие, ктдето се е намирала и Старата Голяма България. Там е описано как река Ател (т.е. Волга) се влива в Меотидското езеро (т.е. Азовско море). От своя страна в нея се влива реката Танаис (т.е. Дон), която пък извира от Кавказките планини. От сливането на Танаис и Ател води началото си друга река – Куфис, и т.н. (ГИБИ 1960, 261). Друг е въпросът, че река Куфис всъщност са две различни реки – едната, вливаща се в Черно море северно от устието на р. Дунав, а другата – вливаща се в Азовско море[5], като това всъщност са реките Южен Буг и Кубан (вж. Димитров 1994, 166).

„Географското“ описание на региона добре илюстрира слабото му познаване и изобщо нивото на познание на заобикалящия византийците свят извън собствените им предели. Представеното по-горе се отнася за едни сравнително по-отдалечени територии от империята, които са известни на жителите ѝ преди всичко по чужди описания. Северните краища на Балканския полуостров са по-близо разположени до Византия и Теофан, или по-скоро предшестващият го автор на „Великия хронограф“, имат по-добра географска представа за региона, но отново стояща далеч от географските представи на Новото време. Независимо от това, подобна невярна географска представа е добре видна и при предста-

[4] Опит за възстановка на демографската картина в българските земи през Средновековието вж. у Аркадиев 1986.

[5] Теофан Изповедник. Хронография. *ГИБИ*, III. София, 1960, с. 261.

вянето на северната граница на новосъздадената българска държава на Долен Дунав. Както е добре видно от текстовете и на тримата автори, като северна граница на новото държавно формирование е представена река Дунав. Не се нуждае от коментар българското присъствие северно от реката, особено през ранния езически период на държавата. Това е добре илюстрирано от големия брой селища, както и от некрополите, открити върху територията на цялата Влашка низина, отнасящи се към старобългарската култура и определяни в румънската археология като принадлежащи към културата Дриду (Fiedler 1992, конкретно 335, Abb. 115)[6] (фиг. 4). Присъствието на тези материални следи по несъмнен начин показва устойчивото присъствие на културата на Първото българско царство северно от река Дунав в ранния период на съществуването му, независимо от това по какъв начин е определена северната граница на българската държава от „Великия хронограф“, а впоследствие препредадена от тримата автори, следващи го – патриарх Никифор, Теофан Изповедник и превелия хрониката на последния на латински език с леки изменения – Анастасий Библиотекар. Предвид противоречието между предоставената от изворите информация и наличните археологически данни, по отношение определянето на северната граница на Аспарухова България може да се предположи, че неизвестният по име автор няма ясна представа за очертанията ѝ на север, а по-скоро предава византийски-

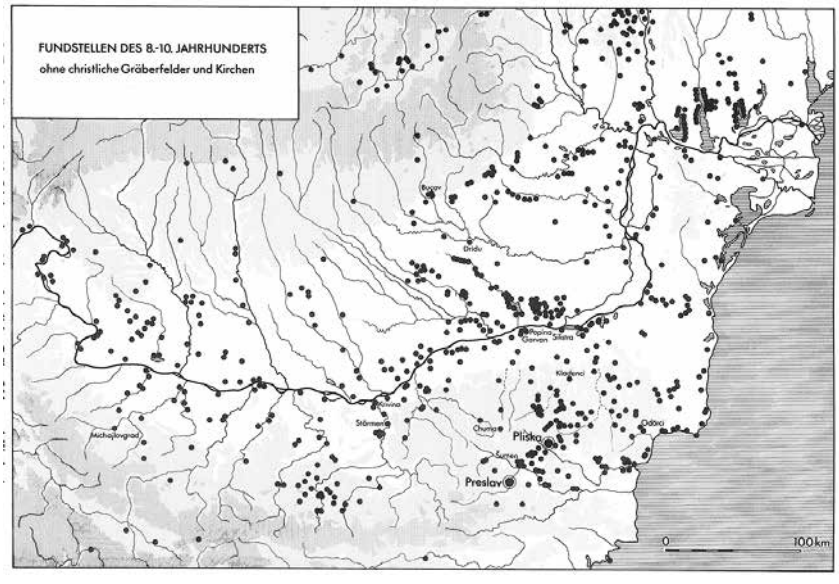

Фиг. 4. Карта на селищната мрежа на Първото българско царство (по Fiedler 1992)

[6] За културата Дриду и идентичността ѝ със старобългарската култура вж. също и Божилов 1970. Последно по проблема от румънска гледна точка в опит за търсене на „политически“ компромис вж. Madgearu 2007.

те представи за това, утвърдили се с наложилата се историческа ситуация от няколко столетия – от времето на оттеглянето на римските легиони от Дакия през 276 г., когато р. Дунав се превръща в естествена северна граница на империята. Това всъщност е и естествената граница между цивилизования (собствения) и варварския (намиращ се северно от р. Дунав) свят от византийска гледна точка. Това вероятно е и причината новата северна граница на българската държава да бъде ограничена с голямата река. Териториите северно от реката, от гледна точка на Византия, не ѝ принадлежат и по тази причина не са и описани.

Коментираното дотук представя географските познания на византийците и преди всичко тези на разглежданите автори като твърде „условни“ и неотговарящи по никакъв начин на реалността, а понякога и маркиращи границите според техните разбирания за естествени граници между тях и варварския свят. Именно по тези причини описаното от тях, що се отнася до географските им представи, не трябва да се приема буквално или да се абсолютизира.

Представената ситуация във връзка с фиксирането на северната граница на новосъздадената българска държава на Долен Дунав от авторите показва „изкривяване“ на реалността, разминаваща се с данните на археологията. Това, заедно с коментираната информация за западната граница, дава възможност да се предполага, че ако представената информация не може да се нарече невярна, то поне със сигурност може да бъде наречена несигурна.

В този случай, при опита за установяване къде е минавала западната граница на българската държава след събитията при Онгъла, е по-добре да се съсредоточим върху местата, които са описани, че са заели племената, участващи в тези процеси. Като водещи при случващите се събития българите са главни действащи лица. Те заемат новите територии. Те от своя страна са свързани в описанието със седемте племена и северите. Към „юг и запад до Авария“ са разположени седемте племена, а северите – „към източните части на Верегава“. Това също не помага за определяне кой е пазителят на западната граница. Точно тази част от изречението е интерпретирана от преводачите по различни начини и това я прави непродуктивна за коментар. Северите са свързани с Верегава, чиято локализация в източните части на Стара планина не предизвиква съмнение[7]. Верегава е описана като клисура – κλεισοῦρα (вж. ГИБИ 1960, 264, 270). В такъв случай под топонима трябва да се разбира конкретна топографска позиция в старопланинската верига, а не неин дял. Само в най-общия смисъл, като посока, в която трябва да се разбира, че се намира някой или нещо, може да се приеме указанието, че северите живеят около Верегава. В случая ключова е важността на тази географска позиция в българо-византийските отношения, а оттам и посредством нея обяснението, че някой обитава в близост до нея.

[7] Верегава е спомената три пъти в изворите − два пъти от Теофан и един път от патриарх Никифор. Вж. Теофан – ГИБИ 1960, 264, 270; патриарх Никифор – ГИБИ 1960, 305.

В текста по отношение локализацията на северите присъства и още едно уточнение. В този случай следовниците на „Великия хронограф“ са записали, че северите са поселени „от предната клисура на Верегава към източните части“, т.е. заемат територии, намиращи се източно от локацията, носеща това име. От своя страна споменаването на „предната клисура“ предполага обитаването им в сравнително ниските подстъпи на планината, а не във вътрешността ѝ.

В източните части на Предбалкана са открити и разкопани няколко некропола от Ранното средновековие. Всички те са оставени от население, практикувало обреда на трупоизгарянето, характерен за славяните. Такива са некрополите Разделна, Блъсково и др. Те се характеризират с наличието в тях основно на съдове от пастирски тип. В тази голяма група влизат некрополите Гарван-1, Бабово, Юпер, Търговище, Разделна, Блъсково, Кастелу, Сату Ноу-1, Гърлица-Остров. С по-малко присъствие на керамика от този тип са некрополите Налбант, Бдинци и Топола (Ангелова, Дончева-Петкова 1992, 17). Като носители на пастирската керамика в езическите некрополи на Първото българско царство Стефка Ангелова и Людмила Дончева-Петкова лансират тезата, че трябва да бъдат видени северите (Ангелова, Дончева-Петкова 1992, 19)[8] (фиг. 5). Впоследствие тази теза е допълнена от Методи Даскалов, като към горепосочените некрополи са добавени още Попина, Дългопол, Канлия, Сини вир и Преслав-VIII. Така оформената група от некрополи е разделена от своя страна на три географски групи (Даскалов 1995, 6−7). Първата група заема 30−40-километрова ивица по десния

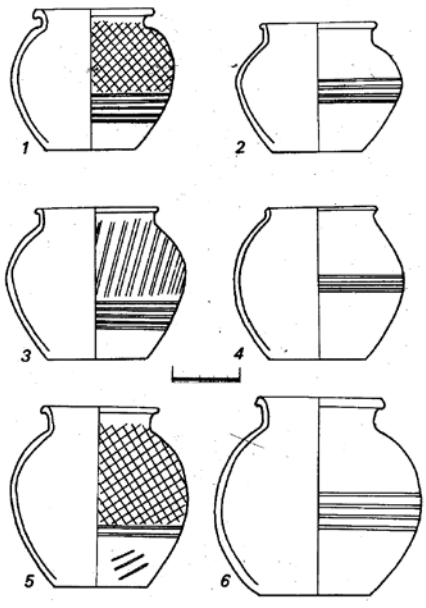

Фиг. 5. Керамични гърнета от пастирски тип (по Ангелова, Дончева-Петкова 1992)

[8] Разбира се, в последните години се появиха и идеи за това, че няма основания да се говори за понятие от типа на пастирска култура. Вж. доводи за това у: Комар 2007, което пък от своя страна до голяма степен следва една стара теза на П. Н. Третяков. Вж. Третьяков 1971. Заедно с това могат да се видят доводи и за обратна идея: за миграцията на носителите на пастирската керамика от Балканите към Средното Поднепровие. Вж. Приходнюк 2005, 77−84. Добра обосновка на несъстоятелността на тази теза и развитието на типа съдове вж. у Ангелова 2009, 13−17. На мнението на Ст. Ангелова е и един от настоящите разкопвачи на Пастирското градище В. Баранов, като мнението бе споделено от него в разговор с автора. За помощта при издирване на някои издания, свързани с Пастирското градище, му изказвам своята приятелска благодарност. Последно за Пастирското градище вж. Скиба, Баранов 2019.

бряг на р. Дунав на изток от съвременния град Русе до езерата Олтина и Гърлица. Втората група заема предпланините на Източна Стара планина западно от гр. Варна и преди всичко в долините на реките Провадийска, Девня и Камчия. Третата група се ситуира южно от гр. Шумен и около гр. Търговище (Даскалов 1995, 26). За всички тях е характерно трупоизгарянето и погребването в урни.

Идентификацията на северите като носители на пастирската керамика на територията на Първото българско царство дава добра перспектива за поне приблизителна локация на териториите, които са били заемани поне от едно от племената, споменати като участващи в събитията около създаването на българската държава. Това може да стане на база картирането на известните досега некрополи, свързани с тях. Това картиране, съпоставено с известията на авторите, повтарящи интерпретативно сведенията на „Великия хронограф“, показва, че всъщност в текста се говори само за една от посочените по-горе три групи – тази от предпланините на Източна Стара планина. Логично е да се предположи, че причина за това е конфликтната от гледна точка на българо-византийските отношения зона, която те заемат. Другите две групи остават пò на запад от основните трасета на този конфликт. Вероятно по тази причина те са останали „невидими“ за византийските автори.

Общата характеристика на изброените некрополи – това, че в тях е практикуван обред на трупоизгаряне, отнася съществуването им към езическия период на Първото българско царство. Прецизирането на датировката им на база гробния инвентар показва, че използването им започва поне в началните десетилетия на VIII в. (вж. Ангелова, Дончева-Петкова 1992, 18; Даскалов 1995, 10−12; Даскалов 1997−1999), което косвено ги свързва с най-ранния период на съществуването на ранносредновековната българска държава. Това от своя страна дава възможност за обвързването им с коментираните от изворите исторически процеси от края на VII–VIII в, а не просто да бъдат означавани най-общо като отнасящи се към езическия период.

Във връзка с това трябва да се каже, че краят на съществуването на Пастирското градище като производствен център и център на културата по средното течение на р. Днепър в Ранното средновековие настъпва около средата на VIII в.[9], но Михаил Казанский на база хронологията на Игор Гавритухин смята, че времето на гибелта на градището се отнася към 60–80-те години на VII в. (Казанский 2014, 70). Тук трябва да се добави и мнението на И. Гавритухин и Андрей Обломский, които смятат производствения център върху територията на градището за един от тези на Велика България (Гавритухин, Обломский 1996, 145). Казаното говори за хронологическата и, явно, историческа обвързаност на градището като център на производството на този тип керамика с процесите, протичащи по това време в източноевропейските степи, и с появата и

[9] О. Приходнюк смята, че това е станало през 744 г. и е унищожено от хазарите. Вж. Приходнюк 2005, 79.

изчезването от политическата сцена на политическото образувание на кан Кубрат, а оттам и с появата на носителите на този тип керамика по Долния Дунав към края на VII в. В добавка към казаното за взаимовръзките на градището с политическите процеси, свързани с появата и разпадането на Старата Голяма България, е и фактът, че немалка група изследователи свързва пастирския тип керамика със салтовската традиция (Гавритухин, Обломский 1996, 67 и цитираната там литература), чиято връзка с българите е несъмнена.

Освен коментираното тук сведение за създаването на българската държава, за северите в изворите се споменава още един път. Сведението се отнася за 764 г. и описва как по заповед на император Константин V Копроним (741–775) е организирана военна операция, чиято цел е залавянето на вожда на северите Славун, „който бил направил много злини в Тракия“ (ГИБИ 1960, 272). Описаното се случва в един от най-тежките моменти от съществуването на Първото българско царство, когато то води отчаяна борба за оцеляването си по време на дълбока династична криза и оспорвани борби за престола. В тази обстановка сред най-отявлените врагове на Византия във време, когато българската държава няма сили да се съпротивлява, „много злини“ на империята сторили северите начело със Славун. Тези действия на северите ги показват като едни от най-сериозните защитници на България, независимо от тежкото състояние, в което се намира центърът ѝ. Казаното дава възможност да се смята, че северите са племе, на което българите са можели да разчитат и в най-тежки моменти, какъвто е бил и периодът на борба между родовете Вокил и Угаин в Плиска. От своя страна, използвайки това като обща характеристика на северите, може да се каже, че напълно в реда на нещата е по същия начин българите да са разчитали на тях и по-рано и да са им поверили охраната на границата както на проходите на юг, така и на запад към аварите.

Не ми е известно да е правен опит за идентификация на археологическата култура на седемте племена върху територията на Първото българско царство. Обикновено те, заедно със северите, са разполагани най-общо като заемащи земите на Дунавската равнина[10]. Ако използваме като пример за териториите, заемани от други славянски племена на Балканите по това време, да кажем, в района в близост до Солун, се вижда, че там на неголяма площ присъстват немалък брой племена. Като живеещи в района се споменават племената драговити, сагудати, велегезити, ваюнити, верзити и др. (ГИБИ 1960, 129, бел. 1, 150 и др.). Предвид тази наситеност на племена в една неголяма територия, може да се предположи, че колкото и многобройно племе да се били, те не може да са заемали чак толкова много земи. В този случай може отново да се обърнем към една оставена с времето леко встрани от основните изследвания по проблематиката теза на Г. Цанкова-Петкова от 50-те години на XX в. Разглеждайки израза ἑπτὰ γενεάς, с който са описани тези племена, тя забелязва, че във всички

[10] За това вж. по-горе.

случаи, когато Теофан използва в текста си γενεά, то това е в смисъл на „поколение“, „род“, коляно“, но никога в смисъл на „племе“ (Цанкова-Петкова 1954, 319−328 и конкретно 324). В този случай трябва да се подразбира, че освен северите, друго славянско племе, намесено в създаването на българската държава, е седемте рода.

При описаната ситуация е видно, че северите са добре познати на българите още преди идването на Долен Дунав и явно се придвижват и действат заедно с тях. От своя страна може да се предположи, че седемте рода са заварено, обитаващо новозаетите земи славянско племе.

Обобщавайки цялата представена информация, може да се твърди, че западната граница на новосъздадената българска държава на Долен Дунав се очертава да е далеч, пò на изток от предлаганите в миналото маркери и очертания за нея. Изречението у Теофан Изповедник, което предава ситуацията около границите на новата държава, е най-подробното в сравнение с наличното у другите следовници на „Великия хронограф“, но е твърде объркано, за да бъде носител на основна информация по въпроса. Стъпвайки на имената на споменатите в текста племена и разположението им, към момента единствено е възможна локализацията на археологическата култура на северите. При локализираните три географски групи на население − носител на тази култура, само една от тях е била известна на византийците / византийските автори, докато другите две, поради отдалечеността си от византийските граници, остават неизвестни за тях. Тези две групи е възможно да заемат крайните югозападни и крайните северозападни територии на държавата, южно от р. Дунав (фиг. 6). Приемайки

Фиг. 6. Карта на трите групи некрополи с урнови трупоизгаряния, свързани със северите (картна основа Google Earth)

за маркер известните към момента некрополи на носителите на пастирската керамика – северите, може да се предположи, че западната граница на държавата е вървяла приблизително по течението на р. Русенски Лом. Това я поставя по-близо да хипотетичното предположение на К. Иречек отпреди почти 150 години, отколкото до вероятно повлияните от съвременните граници на България по-късни изследвания.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Angelova, St. 2009. Otnovo za t. nar. pastirska kultura. *Prinosi kam balgarskata arheologia*, t. V, 13−17. [Once again about so called Pasterskoe culture. *Contributions to Bulgarian Archaeology*, Vol. V, 13−17]. (In Bulgarian).

Ангелова, Ст. 2009. Отново за т. нар. пастирска култура. *Приноси към българската археология*, т. V, 13−17.

Angelova, St. L. Doncheva-Petkova 1992. Razprostranenie na t.nar. „pastirska keramika" v Bulgaria. *Arheologia*, XXXIV, 1, 14−21. [Spreading of the so Called Pasterskoe Type Ceramics. *Arheologia*, XXXIV, 1, 14−21]. (In Bulgarian).

Ангелова, Ст. Л. Дончева-Петкова 1992. Разпространение на т.нар. „пастирска керамика" в България. *Археология*, XXXIV, 1, 14−21.

Archäologische Denkmäler 2002. Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Band 1, 2. Hrsg. József Szentpéteri. (= *Varia Arhaeologica Hungarica*, XIII/ 2). Budapest, Academiai Kiado.

Arkadiev, D. 1986. Naselenieto na Bulgaria prez Srednovekovieto (VII−XIV v.). *Naselenie*, 2, 3−11. [The Population of Bulgaria in the Middle Ages (7th–14th C. *Population*, 2, 3−11]. (In Bulgarian).

Аркадиев, Д. 1986. Населението на България през Средновековието (VII−XIV в.). *Население*, 2, 3−11.

Atanasov, G. 2015. Parvostroitelite na balgarskata darzhavnost. Sofia, Iztok-Zapad. 392 p. [The Founding Fathers of Bulgaria. Sofia, East-West]. (In Bulgarian).

Атанасов, Г. 2015. Първостроителите на българската държавност. София, Изток-Запад. 392 с.

Bozhilov, Iv. 1970. Kulturata Dridu i Parvoto balgarsko tsarstvo. *Istoricheski Pregled*, XVI, 4, 115–124. [The Dride Culture and the First Bulgarian tsardom. *Historical Review*, XVI, 4, 115–124]. (In Bulgarian).

Божилов, Ив. 1970. Културата Дриду и Първото българско царство. – *Исторически преглед*, XVI, 4, 115–124.

Bozhilov, Iv. 2017. Istoria na srednovekovna Bulgaria. Tom 1. Varvarska Bulgaria. Plovdiv, Fondatsia „Balgarsko istorichesko nasledstvo". [History of Medieval Bulgaria. Volume 1. Barbarian Bulgaria. Plovdiv, Bulgarian Historical Heritage Foundation. 440 p. (In Bulgarian).

Божилов, Ив. 2017. История на средновековна България. Том 1. Варварска България. Пловдив, Фондация „Българско историческо наследство". 440 с.

Browning, R. 1975. Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study Across the Early Medieval Frontier. London, Temple Smith. 232 p.

Bugarski, I., N. Miladinović-Radmilović, I. Popadić, M. Marjanović 2013. Early Mediaeval Burial at Stubline Near Obrenovac: Spatial, Anthropological and Archaeological Anal-

yses of the Southernmost Avar Grave. *Acta Archaeologica Carpathica*, vol. XLVIII, 285–305.

Bugarski, I., M. Radišić 2016. The Central Balkans in the Early Middle Ages: Archaeological Testimonies to Change. In: *Processes of Byzantinisation and Serbian Archaeology* (Ed. by V. Bikić). Belgrade, 91−99.

GIBI, 1960. Gratski izvori za balgarskata istoria. T. III. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite. [Greek Sources for Bulgarian History. Vol. III. Sofia, Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences]. 329 p. (In Bulgarian).

ГИБИ, 1960. Гръцки извори за българската история. Т. III. София, Издателство на Българската академия на науките. 329 с.

Gavrituhin, I. O., A. M. Oblomskij 1996. Gaponovskij klad i ego kul'turno-istoricheskij kontekst. Moskva, Institut arheologii RAN. [Gaponovo Hoard and Its Cultural-historical Context. Moskow, Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences]. 296 p. (In Russian).

Гавритухин, И. О., А. М. Обломский 1996. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, Институт археологии РАН. 296 с.

Grigorov, V. 2011. Arheologichesko prouchvane na Ostrovskia val do Knezha. *Arheologia*, 2, 128–136. [Archaeological study of the Ostrovski Rampart near Knezha. *Archaeology*, 2, 128–136]. (In Bulgarian).

Григоров, В. 2011. Археологическо проучване на Островския вал до Кнежа. *Археология*, 2, 128–136.

Daskalov, M. 1995. Plemeto severi v Severoiztochna Bulgaria i Ukrayna. Avtoreferat na disertatsia za prisazhdane na nauchnata stepen „kandidat na istoricheskite nauki". Sofia. [The Tribe Severi in Northeastern Bulgaria and Ukraine. Extended Abstract of Candidate's Thesis. Sofia]. 28 p. (In Bulgarian).

Даскалов, М. 1995. Племето севери в Североизточна България и Украйна. Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на историческите науки". София. 28 с.

Daskalov, M. 1997−1999. Kam hronologiyata na rannosrednovekovnite ezicheski nekropoli v Severoiztochna Bulgaria i Dobrudzha. *Dobrudzha*, 14−16, 137−154. [Towards the Chronology of the Early Medieval Pagan Necropolises in Northeastern Bulgaria and Dobrudzha. *Dobrudzha*, 14−16, 137−154]. (In Bulgarian).

Даскалов, М. 1997−1999. Към хронологията на ранносредновековните езически некрополи в Североизточна България и Добруджа. *Добруджа*, 14−16, 137−154.

De Grijs, R. 2024. All Roads Lead to (New) Rome: Byzantine Astronomy and Geography in a Rapidly Changing World. – *De Medio Aevo*, Vol. 13, No. 2, 41−60.

Dimitrov, D. Il. 1994. Za teritorialnia obhvat na Kubratova Velika Bulgaria. V: *Sbornik v chest na akad. Dimitar Angelov*. Sofia, Izdatelstvo na BAN, 164–169. [On the Territorial Scope of Kubrat's Great Bulgaria. In: *Collection in Honor of Academician Dimitar Angelov*. Sofia, BAS Publishing House, 164–169]. (In Bulgarian).

Димитров, Д. Ил. 1994. За териториалния обхват на Кубратова Велика България. В: *Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов*. София, Издателство на БАН, 164–169.

Duychev, Iv. 1972. Obedinenieto na slavyankite plemena v Mizia prez VII vek. V: Duychev, Iv. *Balgarsko srednovekovie*. Sofia, Nauka i izkustvo, 70−86. [The Unification of the Slavic Tribes in Moesia in the 7th Century. In: Duychev, Iv. *Bulgarian Middle Ages*. Sofia, Science and Art, 70−86]. (In Bulgarian).

Дуйчев, Ив. 1972. Обединението на славянките племена в Мизия през VII век. В: Дуйчев, Ив. *Българско средновековие*. София, Наука и изкуство, 70−86.

Fiedler, U. 1992. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Band I. Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Grigorov, V. 2020. Ostrovski rampart. Problems of Research and Chronology. *Приноси към българската археология*, X, 67–95.

Hrisimov, N. 2023. Bulgaria i evropeyskiyat Zapad prez parvite desetiletia na IX vek. Sofia, Iztok-Zapad. [Bulgaria and the European West in the First Decades of the 9th Century. Sofia, East-West]. 396 p. (In Bulgarian).

Хрисимов, Н. 2023. България и европейският Запад през първите десетилетия на IX век. София, Изток–Запад. 396 с.

Irechek, K. 1978. Istoria na balgarite. Sofia, Nauka i izkustvo. [History of the Bulgarians. Sofia, Science and Art]. 672 p. (In Bulgarian).

Иречек, К. 1978. История на българите. София, Наука и изкуство. 672 с.

Istoria na Bulgaria 1981. Tom 2. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite. [History of Bulgaria 1981. Vol. 2. Sofia, Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences]. 505 p. (In Bulgarian).

История на България 1981. Т. 2. София, Издателство на Българската академия на науките. 505 с.

Kazanskij, M. M. 2014. Arheologicheskaya situaciya v Srednem Podneprov'e v VII v. *Problemy vzaimodejstviya naseleniya Vostochnoj Evropy v epohu Velikogo pereseleniya narodov*. Moskva, 45–142. [Archaeological Situation in the Middle Dnieper in the 7th Century. *Problems of interaction of the population of Eastern Europe in the Era of the Great Persecution of Peoples*. Moscow, 45–142. (In Russian).

Казанский, М. М. 2014. Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Москва, 45–142.

Koledarov, P. 1979. Politicheska geografia na srednovekovnata balgarska darzhava. T. I. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite. [Political Geography of the Medieval Bulgarian State. V. I. Sofia, Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences]. 78 p. (In Bulgarian).

Коледаров, П. 1979. Политическа география на средновековната българска държава. Т. I. София, Издателство на Българската академия на науките. 78 с.

Komar, A. V. 2007. Chto takoe „pastyrskaya kul'tura"? *Problemi na prabalgarskata istoria i kultura*, t. 4, ch. 1. Sofia, 35-52. [What is "Pasterskoe culture"? *Problems of Proto-Bulgarian History and Culture*, vol. 1, part 1. Sofia, 35–52]. (In Russian).

Комар, А. В. 2007. Что такое „пастырская культура"? *Проблеми на прабългарската история и култура*, т. 4, ч. 1. София, 35–52.

Komatarova-Balinova, E., G. Alexiev 2020. Hayredinski rampart – Archaeological and Geomorphological Survey on the Territory of Butan village, Kozloduy Municipality. *Приноси към българската археология*, X, 41–66.

Komatina, Pr. 2010. The Slavs of the Mid-Danube Basin and the Bulgarian Expansion in the First Half of the 9th Century. *ЗРВИ*, XLVII, 55–82.

Letopis' vizantijca Feofana 1884. Letopis' vizantijca Feofana ot Diokletiana do carej Mihaila i syna ego Feofilakta. V perevode s grecheskogo V. I. Obolenskogo i F. A. Ternovskogo. s predisloviem O. M. Bodyanskogo. Moskva, Universitetskaya tipografiya. [Chronicle of the Byzantine Theophanes from Diocletian to the Tsars Michael and His Son Theophylact. Translated from Greek by V. I. Obolensky and F. A. Ternovsky. With a preface by O. M. Bodyansky. Moscow, University Printing House]. 370 p. (In Russian).

Летопись византийца Феофана 1884. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта. В переводе с греческого В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского, с предисловием О. М. Бодянского. Москва, Университетская типография. 370 с.

LIBI, 1960. Latinski izvori za balgarskata istoria. T. II. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite. [Latin Sources for Bulgarian History. Vol. II. Sofia, Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences]. 412 p. (In Bulgarian).

ЛИБИ, 1960. Латински извори за българската история. Т. II. София, Издателство на Българската академия на науките. 412 с.

Madgearu, Al. 2007. The Dridu Culture and the Changing Position of Romania among the Communist States. *Archaeologia Bulgarica*, vol. XI, 2, 51–59.

Mutafchiev, P. 1992. Istoria na balgarskia narod. Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite. [History of the Bulgarian People. Sofia, Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences]. 375 p. (In Bulgarian).

Мутафчиев, П. 1992. История на българския народ. София, Издателство на Българската академия на науките. 375 с.

Paraskiv-Talmacki, Kr. 2020. Migracii v Dunajsko-Pontijskoj zone yugo-vostoka Rumynii po arheologicheskim dannym. *Stratum Plus*, № 5, 249–260. [Migrations in the Danubian-Pontic Zone of Southeastern Romania According to Archaeological Data. *Stratum Plus*, No. 5, 249–260. (In Russian).

Параскив-Талмацки, Кр. 2020. Миграции в Дунайско-Понтийской зоне юго-востока Румынии по археологическим данным. *Stratum Plus*, № 5, 249–260.

Pérez, M. I., G. C. Andreotti 2020. Geography. In: *A Companion to Byzantine Science*. Ed. by St. Lazaris. Leiden–Boston, 231–260.

Petrov, P. 1981. Obrazuvane na balgarskata darzhava. Sofia, Nauka i izkustvo. [Foundation of Bulgarian State. Sofia, Science and Art]. 399 p. (In Bulgarian).

Петров, П. 1981. Образуване на българската държава. София, Наука и изкуство. 399 с.

Prykhodniuk, O. M. 2005. Pastyrske horodyshche. Kyiv-Chernivtsi, Zelena Bukovyna. [The Pasterskoe Hillfort. Kiiv-Chernivtsi, Green Bukovina]. (In Ukrainian).

Приходнюк, О. М. 2005. Пастирьске городище. Київ–Чернівці, Зелена Буковина.

Rashev, R. 2008. Balgarskata ezicheska kultura VII–IX vek. Sofia, Klasika i Stil. [Bulgarian Pagan Culture 7th–9th Centuries. Sofia, Classics and Style]. 600 p. (In Bulgarian).

Рашев, Р. 2008. Българската езическа култура VII–IX век. София, Класика и стил. 600 с.

Skyba A. V., V. I. Baranov 2019. Pastyrske horodyshche: keramichnyi kompleks iz zasypky vnutrishnoho rovu (za rezultatamy doslidzhen u 2017 r.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, № 1 (30), 67–74. [Pasterskoe Hillfort: Ceramic Complex from the Filling of the Inner Ditch (According to the Results of Research in 2017). *Archaeology and Ancient History of Ukraine*, No. 1 (30), 67–74]. (In Ukrainian).

Скиба А. В., В. І. Баранов 2019. Пастирське городище: керамічний комплекс із засипки внутрішнього рову (за результатами досліджень у 2017 р.). *Археологія і давня історія України*, № 1 (30), 67–74.

Stanilov, St. 2006. Hudozhestveniyat metal na balgarskoto hanstvo na Dunav (VII–IX vek). Opit za empirichno izsledvane. Sofia, Klasika i Stil. [The Artistic Metal of the Bulgarian Khanate on the Danube (7th–9th Century). An Attempt at Empirical Research. Sofia, Classics and Style]. 395 p. (In Bulgarian).

Станилов, Ст. 2006. Художественият метал на българското ханство на Дунав (VII–IX век). Опит за емпирично изследване. София, Класика и стил. 395 с.

The Chronicle of Theophanes 1982. The Chronicle of Theophanes. An English Translation of anno mundi 6095−6305 (A.D. 602−813), with Introduction and Notes, by Harry Turtledove. Philadelphia, University of Pennsylvania Press. 204 p.

The Chronicle of Theophanes Confessor 1997. The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284−813. Translated with Introduction and Commentary by Cyril Mango and Roger Scott with the Assistance of Geoffrey Greatrex. Oxford, Clarendon Press. 744 p.

Tret'yakov, P. N. 1971. Chto takoe pastyrskaya kul'tura. *SA*, 4, 102−113. [What is Pasterskoe Culture? *SA*, 4, 102−113]. (In Russian).

Третьяков, П. Н. 1971. Что такое пастырская культура. *CA*, 4, 102−113.

Tsankova-Petkova, G. 1954. Belezhki kam nachalnia period ot istoriyata na balgarskata darzhava. *Izvestia na Instituta za balgarska istoria*, V, 319−346. [Notes on the Initial Period of the History of the Bulgarian State. *Proceedings of the Institute of Bulgarian History*, V, 319−346]. (In Bulgarian).

Цанкова-Петкова, Г. 1954. Бележки към началния период от историята на българската държава. *Известия на Института за българска история*, V, 319−346.

Tsankova-Petkova, G. 1960. O territorii bolgarskogo gosudarstva v VII−IX vv. *VVr*, XVII, 124−143. [On the Territory of the Bulgarian State in the 7th−9th Centuries. *VVr*, XVII, 124−143]. (In Russian).

Цанкова-Петкова, Г. 1960. О территории болгарского государства в VII−IX вв. *ВВр*, XVII, 124−143.

Shkorpil, H. i K. 1921. Dvaysetgodishnata deynost na Varnenskoto Arheologichesko Druzhestvo 1901−1921 g. *IVAD*, VII, 3−84. [The Twenty-year Activity of the Varna Archaeological Society 1901−1921. *IVAD*, VII, 3−84]. (In Bulgarian).

Шкорпил, Х. и К. 1921. Двайсетгодишната дейност на Варненското Археологическо Дружество 1901−1921 г. *ИВАД*, VII, 3−84.

Zlatarski, V. 1918. Istoria na balgarskata darzhava prez srednite vekove. T. I, ch. 1. Epoha na huno-balgarskoto nadmoshtie. Sofia, Darzhavna pechatnitsa. [History of the Bulgarian State in the Middle Ages. Vol. I, Part 1. The Era of Hunnic-Bulgarian Supremacy. Sofia, State Printing House]. 486 p. (In Bulgarian).

Златарски, В. 1918. История на българската държава през средните векове. Т. I, ч. 1. Епоха на хуно-българското надмощие. София, Държавна печатница. 486 с.

Дата на подаване на статията в редакцията: 27.01.2025 г.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.04

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА МАСОВОТО И ТРАЙНО ЗАСЕЛВАНЕ НА ТЕРИТОРИЯТА НА ДНЕШНА ЮЖНА БЪЛГАРИЯ С БЪЛГАРСКО НАСЕЛЕНИЕ ПРЕЗ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Борис Борисов

Доктор по археология, професор, ВТУ, „Св. св. Кирил и Методий“,
5000, Велико Търново, ул. Теодосий Търновски“ № 2, понастоящем пенсионер
e-mail: profbdborisov@mail.com; ORCID 0009-0006-3888-021X

От анализа на историческите и най-вече на достоверните археологически данни се налага изводът, че трайното заселване на българско население и усвояването на територията на днешна Южна България от българската държава започнало едва след сключването на „Дълбокия мир“ между България и Византийската империя през 864 г. Дотогава днешните южнобългарски земи си оставали буферна зона между двете почти непрекъснато воюващи съседни страни, което правело територията неудобна за обитаване. Ето защо в историческите извори тази територия е спомената като „пуста земя“. След отстъпването ѝ на българската държава, настъпило омиротворяване на района, което създало благоприятни условия за заселване. Поради това след средата на IX в. последвало бързо „обългаряване“ на цялата територия на дн. Южна България и дало силен тласък на развитието на селищната мрежа. По това време България се разпростряла на юг от Сидера до Дебелт. По-късно при наследника на княз Борис I (852–889) – цар Симеон (893–927), българската държава увеличила още територията си на юг. Сега границата започвала от Мидия (дн. Къйъкьой, Турция) минавала на север от Одрин и покрай Дервентските възвишения стигала до Милеона и пресичала Северните Родопи, после се спускала през р. Места, минавала над Солун и пресичала р. Вардар, за да достигне до Адриатическо море.

Издигнало се като първа сила на Балканския полуостров през X в. Българското царство едва ли е усвоило и заселило с българско население тази огромна територия. Със сигурност обаче земите на днешна Южна България са били побългарени по това време и останали в пределите на царството до 967 г.

Ключови думи: славяни, прабългари, Южна България, масово и трайно заселване, българско население, Ранно средновековие

ARCHAEOLOGICAL DATA ON THE MASS AND PERMANENT SETTLEMENT OF THE TERRITORY OF TODAY'S SOUTH BULGARIA WITH A BULGARIAN POPULATION IN THE EARLY MIDDLE AGES

Boris Borisov

PHD, Professor, VTU, "St. St. Cyril and Methodius", 5000, Veliko Tărnovo,
str. "Teodosiy Tărnovski" No. 2 – currently retired
e-mail: profbdborisov@mail.com; ORCID 0009-0006-3888-021X

The analysis of the historical and, mostly, reliable archaeological data we can draw the conclusion that the long-term settlement of the Bulgarian population and the settlement of the territory of modern Southern Bulgaria by the Bulgarian state began only after the conclusion of the "Deep Peace" between Bulgaria and Byzantine empire in 864. Before that today's southern Bulgarian lands remained a buffer zone between permanently belligerent neighbouring countries, which made the territory uncomfortable for settlement. That is why historical sources describe it as "waste land". After it had been given to the Bulgarian state, the region became peaceful and favourable settlement conditions were created. Thus in the second half of the 9th century rapid "Bulgarianization" of the whole territory of modern Southern Bulgaria followed giving a strong impetus to the development of settlements. At that time Bulgaria reached to the south from Sidera to Debelt. Later on, under the rule of Tsar Simeon (893–927) – Knyaz Boris's heir – the Bulgarian state expanded its territory to the south. The boundary began from Midiya, passed through Adrianopol to the north, past the Derventski Heights up to Mileona, crossed the Northern Rhodopes and then went down across the Mesta River, above Thessaloniki and across the Vardar reaching up to the Adriatic Sea.

It is unlikely that being the greatest power on the Balkan Peninsula in the 10th ccentury the Bulgarian Tsardom managed to obtain and settle with Bulgarian population those vast territories. It is most certain, though, that the lands of modern Southern Bulgaria were Bulgarian and remained within the boundaries of the Tsardom up to 967.

Keywords: Slavs, proto-Bulgarians, South Bulgaria, mass and permanent settlement, Bulgarian population, Early Middle Ages

През 2016 г., на Деветите Дриновски четения изнесох доклад под заглавие „Славяне VI–VII вв. на территории нынешней Южной Болгарии. Миф или реальность?". В него изведох три основни критерия, които приемам като неоспоримо доказателство за трайно славянско заселване. На първо място – наличие на здрав културен пласт с раннославянски материали. Второ – наличие на жилищни и стопански помещения като свидетелство за трайно обитаване. Трето – наличие на некрополи, защото е много добре известно, че няма постоянно обитавано селище без некропол. Според нас само съчетанието на тези три критерия дава сигурни доказателства за заселването на дадена територия. Въз основа на анализа на всички намерени дотогава раннославянски материали от територията на дн. Южна България, стигнах до извода, че през VI–VII в. не може и дума за става за масово и трайно заселване на изследваната територия (Борисов 2016, 142–154).

Няколко години по-късно – през 2021 г. на международната конференция в Нови Сад, на която бе направен безуспешен опит за възстановяване на конгресите по славянска археология, отново се върнах на темата с доклад „Славяне на территории нынешней Южной Болгарии VI–VII вв. Вторжения или поселения?". В него бяха анализирани всички стари и новооткрити местонаходища на раннославянски материали (основно керамика) и отново стигнах до същия извод, че намерените материали свидетелстват за славянските нашествия от края на VI и първата четвърт на VII в., но не и за масово и трайно заселване на територията на юг от Балкана.

През втората половина на VII в. на Балканите се установяват и прабългарите на Аспарух. През 680–681 г. след победата над византийската армия начело с Константин IV Погонат (668–685) е сложено началото на Българското ханство на Дунав. В границите на ханството влизали земите на цяла днешна Северна България, заедно с Добруджа. Тракия обаче все още оставала извън пределите на ханството. Но веднага след установяването на Аспарух в Онгъла започнали и прабългарските нападения в Тракия (Рашев, 2001, 53–62).

В началото на VIII в., през 705 г. последвало и първото териториално разширение на Българското ханство на юг от Балкана, когато възстановеният византийски император Юстиниан II Ринотмет (685–695; 705–711) отстъпил областта Загора.

С първото териториално разширение на Българското ханство някои автори свързват и няколко единични гроба, които са типични за номадско население и са открити в разрушени при строителни работи надгробни могили – в околностите на с. Златари, Нова Загора и Гледачево (обр. 1а) (Тотев, 2012; Тотев, Пелевина 2011, 32–53).

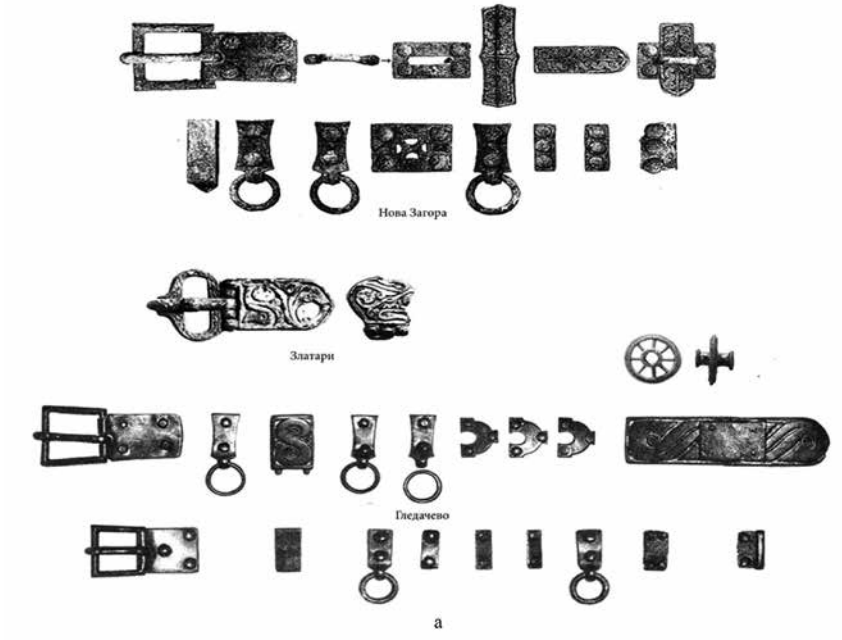

Обр. 1а. Колании гарнитури от района на Новозагорско (по Борисов 2012)

В общи линии това мнение изглежда на пръв поглед логично, но се нуждае от още редица сигурни доказателства. Не е случаен и фактът, че в последно време то бе подложено, и то с пълно основание, на изключително сериозна критика, като бяха изказани сериозни съмнения относно прабългарската принадлежност на погребаните във въпросните единични гробове (Станев 2012, 78–85; Борисов 2012, 50–65).

В най-общи линии със споменатите единични гробове се изчерпват данните за прабългарите на територията на дн. Южна България през този наистина ранен период от историята на Българското ханство.

Следващият етап в развитието на селищната мрежа е свързан с териториалното разширение на Българското ханство на юг от Балкана в началото на IX в. при управлението на кан Крум (802–814).

Изворите свидетелстват, че при завоевателните си походи Крум преселвал непрекъснато византийско население на север от Дунав с цел да разреди византийското присъствие в Тракия. Така след превземането на Дебелт през 812 г. канът изселил населението на града, заедно с епископ Георги, в отвъддунавските предели на страната (Златарски 1970, 338). По-късно, след превземането на Одрин, били изселени други 10 000 души (ИБ, 1981, 140). На депортацията на византийско население в българските земи сериозно внимание обърна и Р. Рашев. Той обособи три големи групи в преселването на византийци (Рашев 2004, 151–162). Наред с изселването на византийско население на север от Дунав, на негово място Крум вероятно е заселвал българско население. При всеки голям поход в Тракия било заселвано българско население в новозавладените земи (Гагова 1987, 598). За това свидетелстват редица археологически данни. Красноречиво доказателство за преселването на българско население в превзетите византийски земи са резултатите от разкопките на византийската крепост „Кастра Рубра“ край с. Изворово, Харманлийско (обр. 1б), където са открити затворени комплекси с материали, с най-малко две, а може би и с три различни традиции – византийска, старобългарска и номадска. Археологическата среда

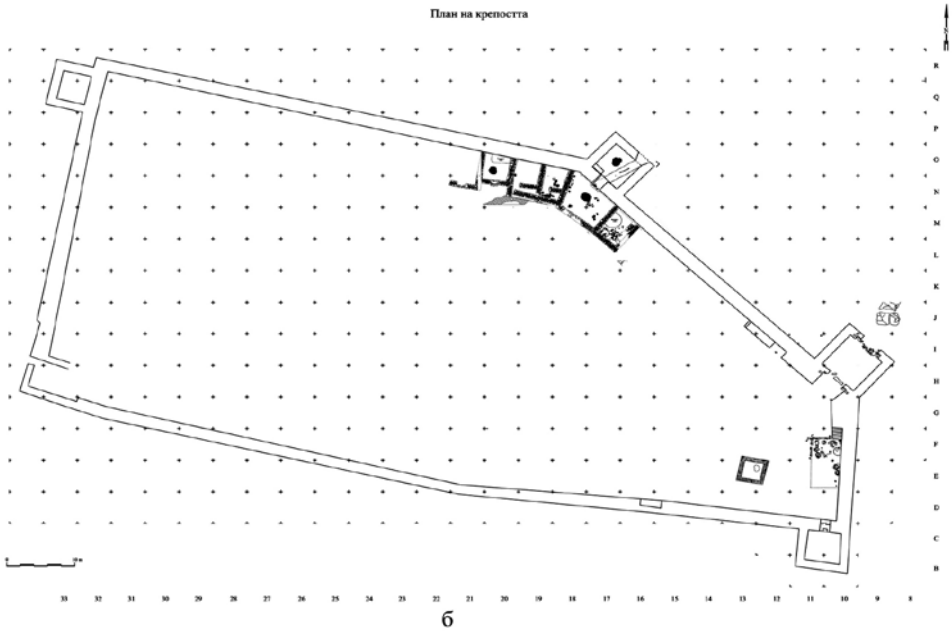

б

Обр. 1б. План на крепостта „Кастра Рубра“ (по Борисов 2009)

и намерените материали съвсем ясно показват, че комплексите датират от първата половина на IX в. Археологическите данни свидетелстват категорично, че те са били изградени, след като укреплението е било разрушено по време на походите на кан Крум през лятото и есента на 813 г. След тази дата крепостта престанала да съществува и непосредствено след това от вътрешната страна на крепостната стена са били изградени въпросните жилища, които затварят южната крепостна стълба и входа на североизточната ъглова кула, т.е. след изграждането им крепостта е престанала да съществува (Borisov 2019–2020, 5–17). Строителната техника и намерените в жилищата археологически материали (обр. 2–3), свидетелстват за смесването на местно (византийско) с новозаселено (българско) население (Борисов 2009, 228).

Няма съмнение, че българско население е било заселвано в още много други крепости и селища. Докога обаче тези земи с новозаселено население са останали във владение на Българското ханство, не е ясно. Във всеки случай след оттеглянето на Крум селището върху разрушената крепост край с. Изворово останало във византийско владение. За това свидетелстват и намерените 8 оловни печата, които принадлежат на неизвестни византийски спатарии, стратези и ек просопо на темите Македония и Месопотамия, на Синесий − спатарий и турмарх на Тракия, на Фотий − стратег на неизвестна тема, а два са силно повредени и неопределени. Всички печати датират около средата и втората половина на IX в. и без съмнение принадлежат на представители на византийската провинциална администрация (Йорданов 2010, 707, обр. 2; Кънев 2016, 848–849, обр. 1). Всичко това свидетелства, че новозавладените земи все още не са били трайно присъединени към Българското ханство, а след смъртта на Крум са останали във византийско владение.

При всички случаи обаче в днешните южнобългарски земи останали да живеят българи, които се смесили с местното население. Следователно завоевателните походи на българския кан Крум сложили началото на „побългаряване“ на земите южно от Стара планина и били само първата крачка към трайното усвояване на тези територии.

И това не закъсняло. Още в началото на управлението на кан Омуртаг (814–831), след неуспешната война с Византия през есента на 816 г. и загубата на Месемврия, бил сключен 30-годишен мирен договор. Клаузите на този договор са отразени в известния Сюлейманкьойски надпис, който съдържал 11 глави, първата от които се отнася до границата между Византия и България. Тя започвала от крепостта Дебелт, минавала покрай Потамокастел, вървяла между двата Авролева и многото мостове и между Балзена и Агатоники, минавала покрай Левке, Константция и покрай Макриливада и Хеброс и достигала до Хемус (Коледаров 1978, 34; Бешевлиев 1992, 164–166; Момчилов 2007, 205).

През втората половина на IX в., когато през 864 г. бил сключен т.нар. „Дълбок мир“ между България и Византийската империя, започва следващият трети етап в развитието на селищната мрежа в днешните южнобългарски земи. Според договора Византия отстъпила на България „пустата“, т.е. „безлюдната земя“

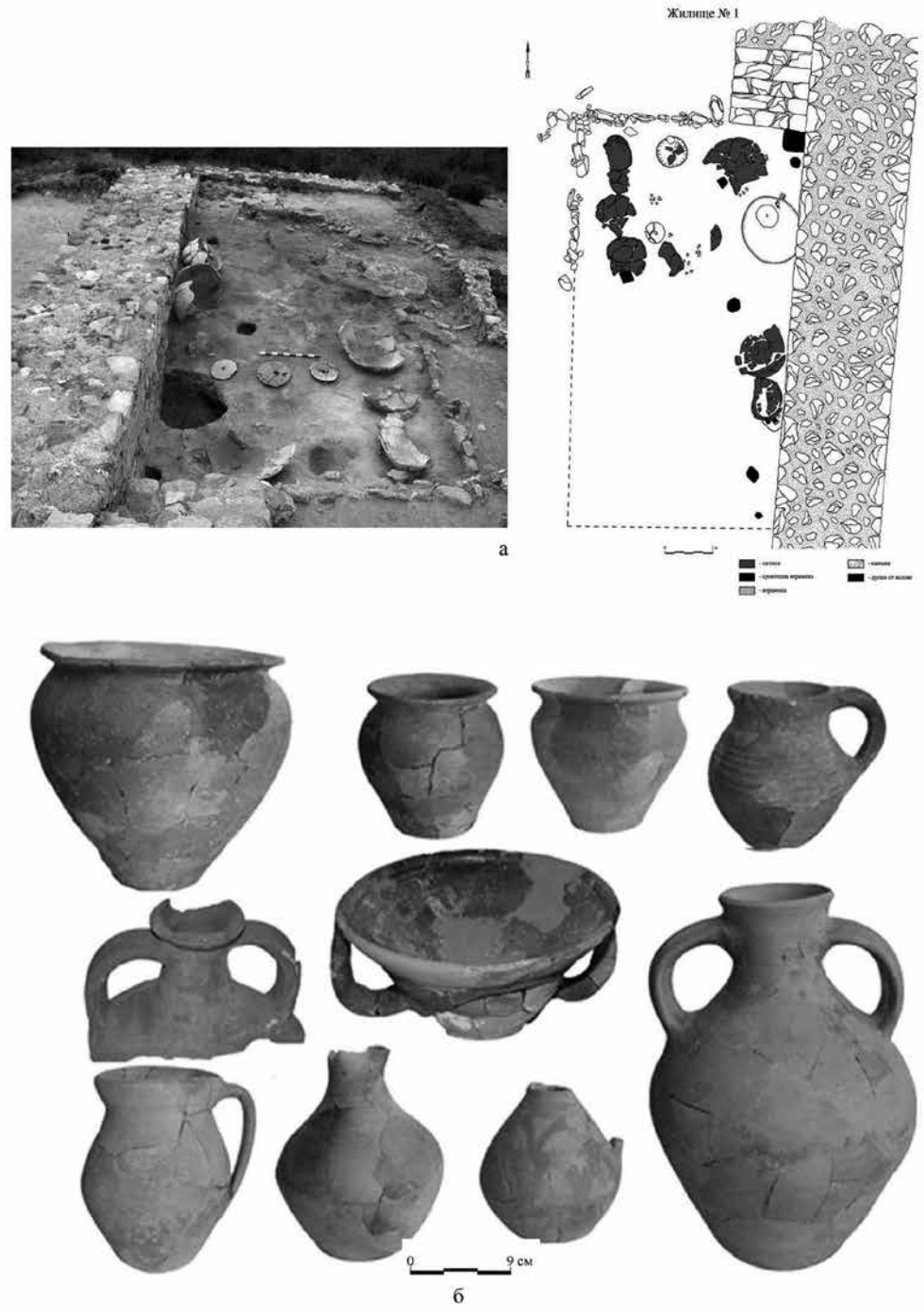

Обр. 2. Кастра Рубра – ранносредновековно жилище № 1
а. Снимка и план; **б.** Керамика от жилището

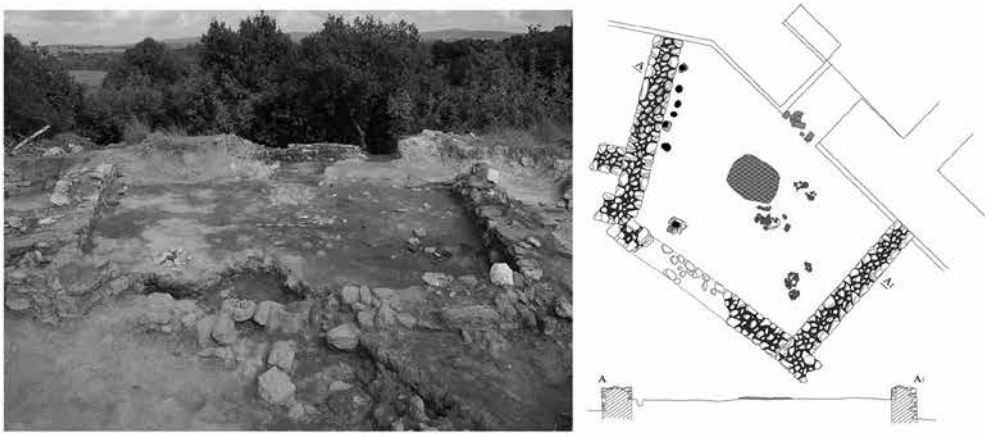

а

б

Обр. 3. Кастра Рубра – ранносредновековно жилище № 5
а. Снимка и план; **б.** Керамика от жилището

от Сидера до Дебелт. Извън пределите на ханството останали черноморските крепости Месемврия (дн. Несебър) и Анхиало (дн. Поморие) (ИБ 1981, 214). С налагането на християнството и сключването на мира между ханството и Византия настъпило истинско умиротворение в Северна Тракия, която дотогава играела ролята на буферна зона и била в продължение на близо два века главният театър на военните действия между двете съседни страни. Това довело до силно ускоряване на процеса на усвояване на тези територии от България, което намира пълно потвърждение и в данните от археологическите проучвания. Точно тогава се появяват и първите жилищни комплекси в старите градски центрове – Филипопол (дн. Пловдив), Хисар, Берое (дн. Стара Загора), Перник, Пауталия (дн. Кюстендил), Константция (край Симеоновград), „Хисарлъка“ в Сливен, Маркели (край Карнобат) и др. Успоредно с тях възникват и огромен брой ранносредновековни селища, в които се намират старобългарски материали.

Граничната крепост Дебелт е превзета от кан Крум през 812 г. (Theophanes Confessor. 284; Рашев 2008:152). Веднага след това в крепостта се появяват и най-ранните старобългарски материали.

В Маркели край Карнобат − може би една от най-рано присъединените към Българското ханство крепости, още при Крум в началото на IX в. (811 г.) бил изграден внушителен землен лагер с площ около 700 дка. Той е едно от най-големите землени укрепления на Балканите (Момчилов 2007, 208–209). Може би точно там се е намирал Крумовият саракт – центърът на прабългарската войска (Аладжов 1999, 131–140). При проведените досега археологически проучвания в крепостта са открити жилища с материали и главно керамика от IX–X в. Според Д. Момчилов обаче тези комплекси не са по-ранни от средата и втората половина на IX в. (обр. 4) (Момчилов 2007, 17–22).

Старобългарското селище на „Хисарлъка“ в Сливен възниква най-рано през първата половина на IX в., но според проучвателите достига своя разцвет през втората половина на века. Тук жилищата на новото българско население не са съобразени с ранновизантийското строителство, а са дълбоко вкопани сред руините на по-ранните сгради. Намерено е огромно количество керамика, аналогична на тази от столиците Плиска и Велики Преслав (Радева 1986, 67–78).

В крепостта край днешния гр. Средец е открит културен пласт с материали и керамика от втората половина на IX в. Доказателство, че крепостта е била в българско владение по това време, са и намерените три моливдовула на княз Борис (852–889) (Балболова-Иванова 2000, 252–253).

Във Филипопол е установен културен пласт със старобългарска керамика от IX–X в. (Джамбов 1980, 316–319). За съжаление, при проучванията през последните години е установено, че той е силно нарушен от по-късни вкопавания, поради което археологическите материали са доста оскъдни (обр. 5). Прецизните наблюдения на И. Топалилов и К. Станев обаче показват, че ранносредновековното селище е възникнало не по-рано от 836 г., когато Филипопол е превзет от Българското ханство през управлението на кан Маламир (831–836) (Топалилов, Станев 2012, 11–37, обр. 1–42).

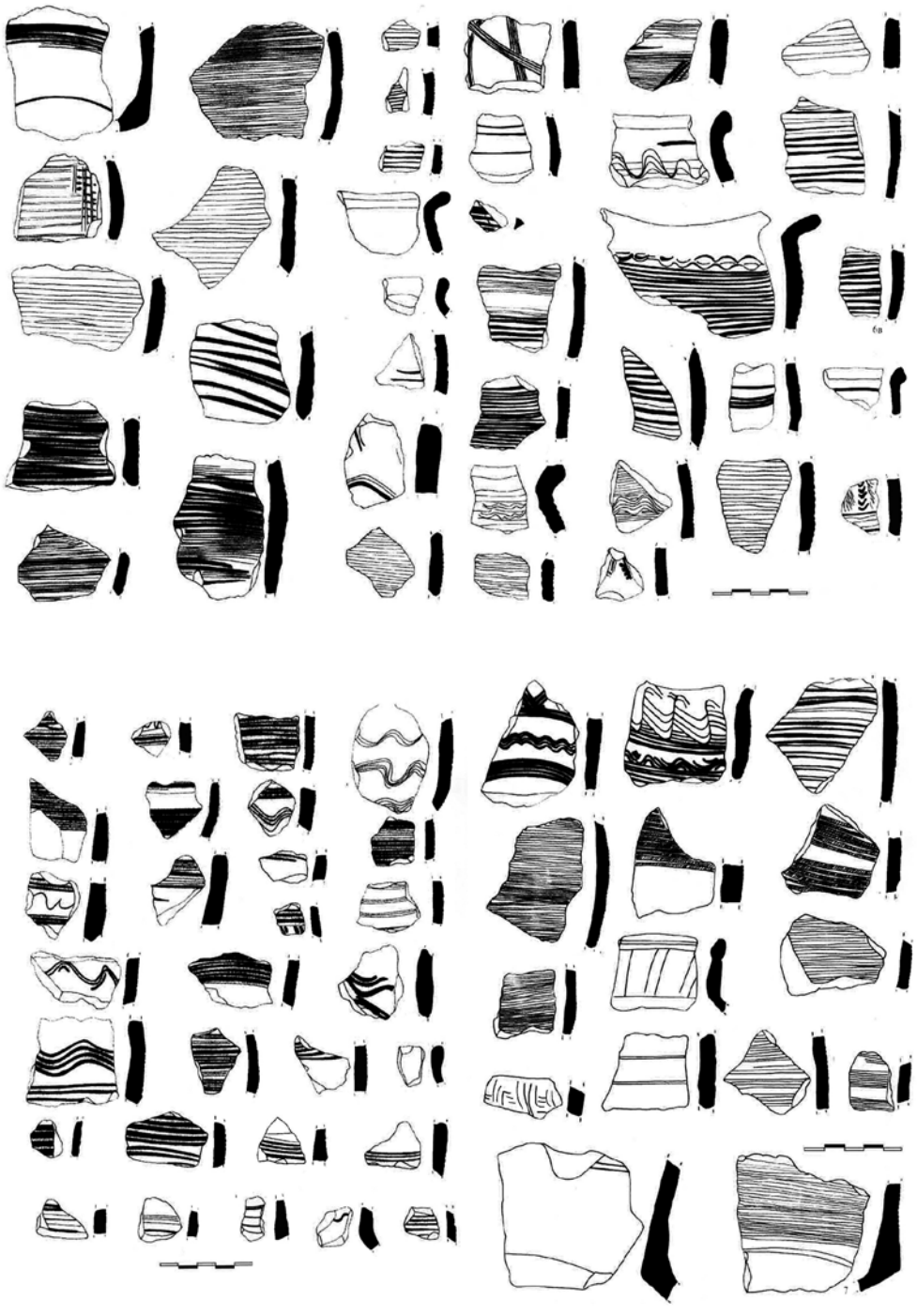

Обр. 4. Ранносредновековна керамика от крепостта „Маркели“
(по Момчилов 2007)

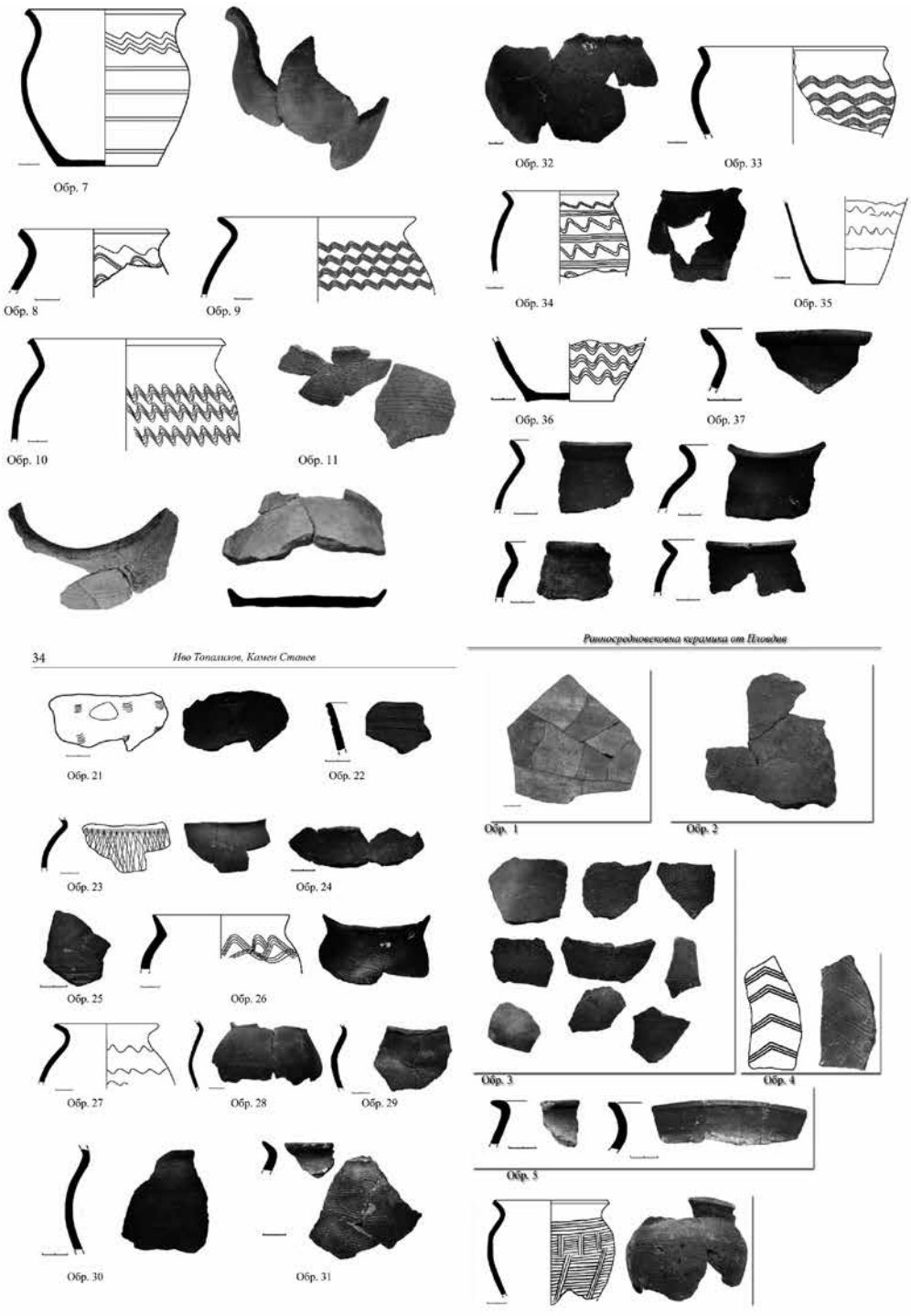

Обр. 5. Ранносредновековна керамика от Пловдив
(по Топалилов, Станев 2012)

През IX в. в крепостта „Хисар“ се появяват жилища със стени от камъни и кал, без фундамент, върху развалините на ранновизантийските сгради (Запрянов 1967, 40−45). Намерените глинени съдове (обр. 6) са типични за старобългарската керамика (Джамбов 2002, 49, обр. 19 а–б, е, о–р, рис. 3 а, 22 б).

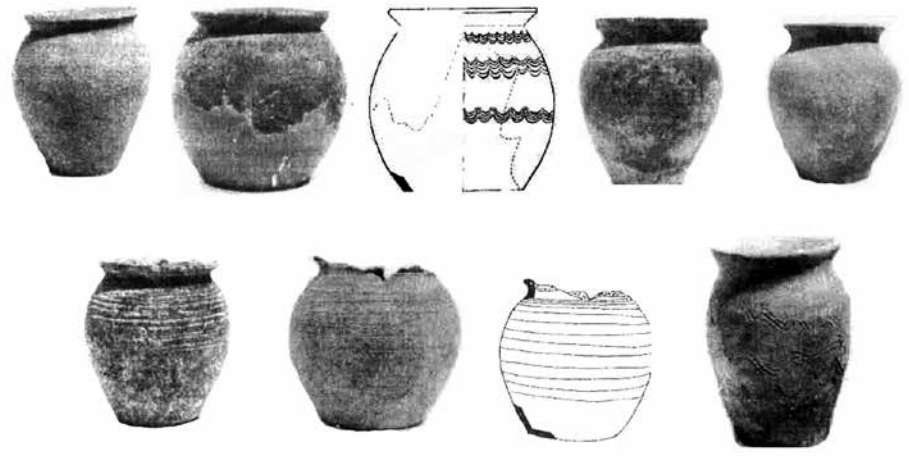

Обр. 6. Ранносредновековна керамика от Хисар (по Джамбов 2002)

Средновековната Констанция (край дн. Симеоновград) е присъединена към Българското ханство не по-рано от IX в. След 812 г., вероятно още през първата половина на IX в., крепостните стени са били възстановени. В културния пласт най-многобройна е керамиката, която е работена на ръчно колело. И тук е намерена прабългарска керамика от сива, добре пречистена глина с украса от излъскани ивици (обр. 7) (Аладжов 1995, 185–190).

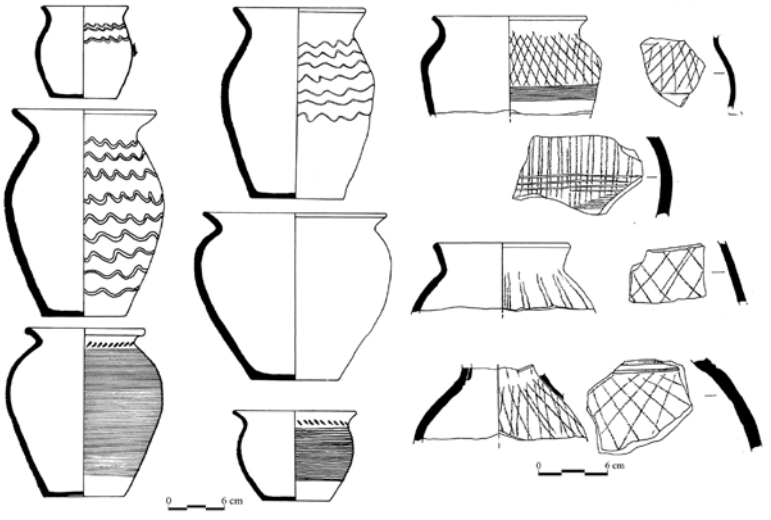

Обр. 7. Ранносредновековна керамика от Констанция (по Аладжов 1995)

В средновековния Перник през IX–X в. селището заема почти цялата площ на хълма и е укрепено с крепостна стена, която огражда 50 дка. От културния пласт произхождат голямо количество археологически материали – керамика (обр. 8–9), оръдия на труда, занаятчийски инструменти, които се отнасят към периода IX–X в. Най-ранната монета е на Василий I (867–886), която прецизира началото на селището към втората половина на IX в. (Чангова 1992, 2–15; Юрукова 1983–102).

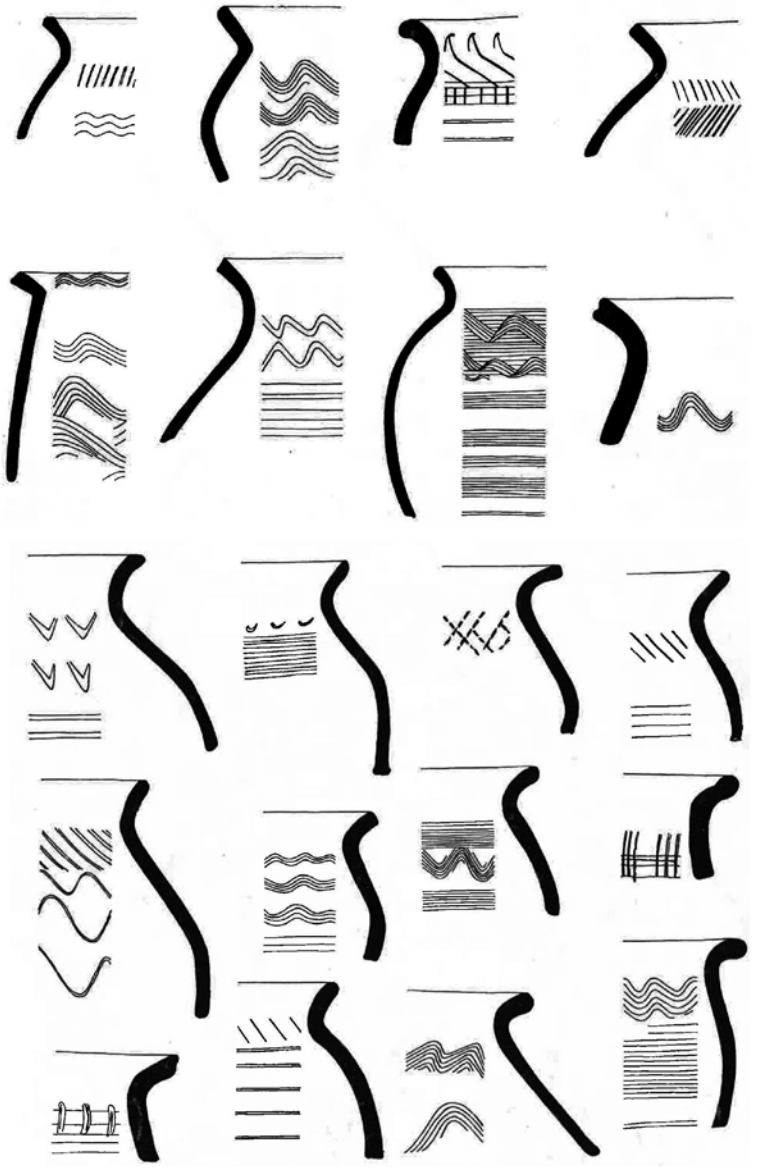

Обр. 8. Ранносредновековна керамика от Перник (по Чангова 1992)

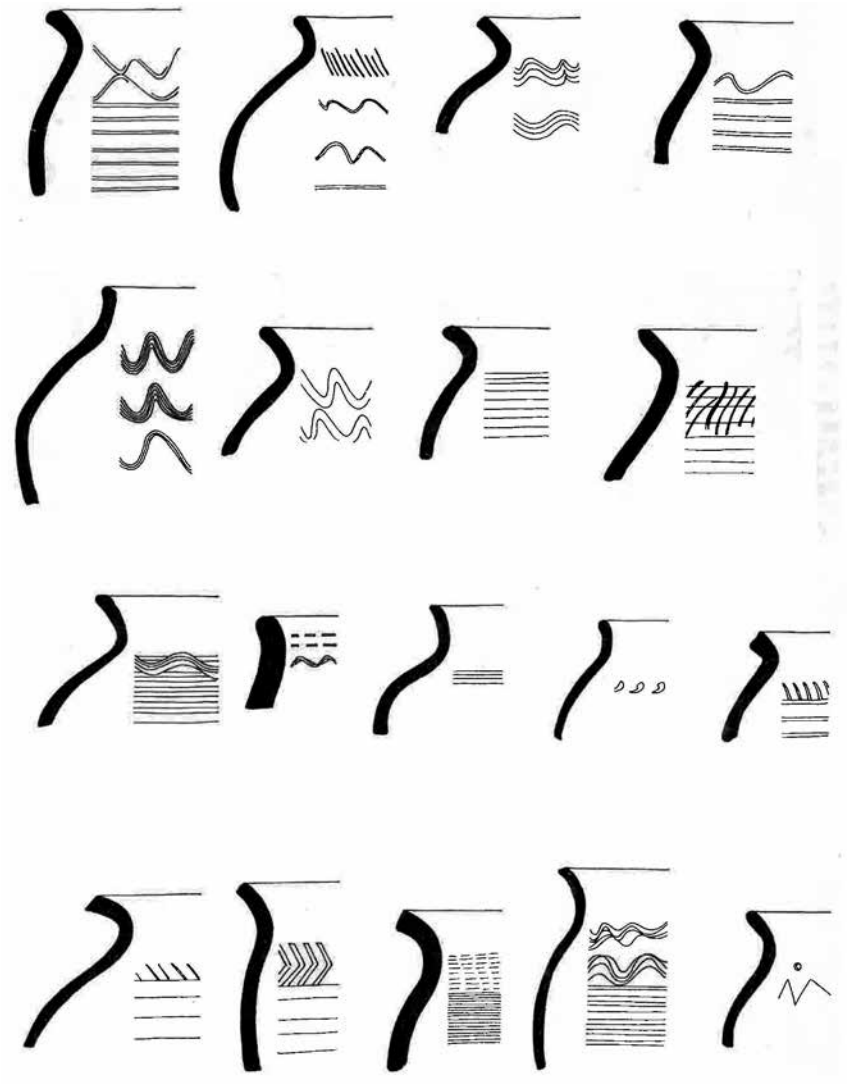

Обр. 9. Ранносредновековна керамика от Перник (по Чангова 1992)

През втората половина на IX или началото на X в. е изградена и крепостта в м. Хисаря в Хасково (Аладжов 1961; същият 1997, 275). По време на археологическите разкопки в нея са открити основи от жилищни сгради. Интерес представлява и едно опожарено по време на печенежките нашествия около средата на XI в. жилище, в което са намерени голям брой добре запазени средновековни съдове (обр. 10), в т.ч. и едно цяло гърне от сива, пречистена глина с излъскана повърхност (обр. 10 к). Жилището е датирано с монета в първата половина на XI в. Опожаряването му маркира и края на крепостта по време на нашествията (Аладжов 1997, 275).

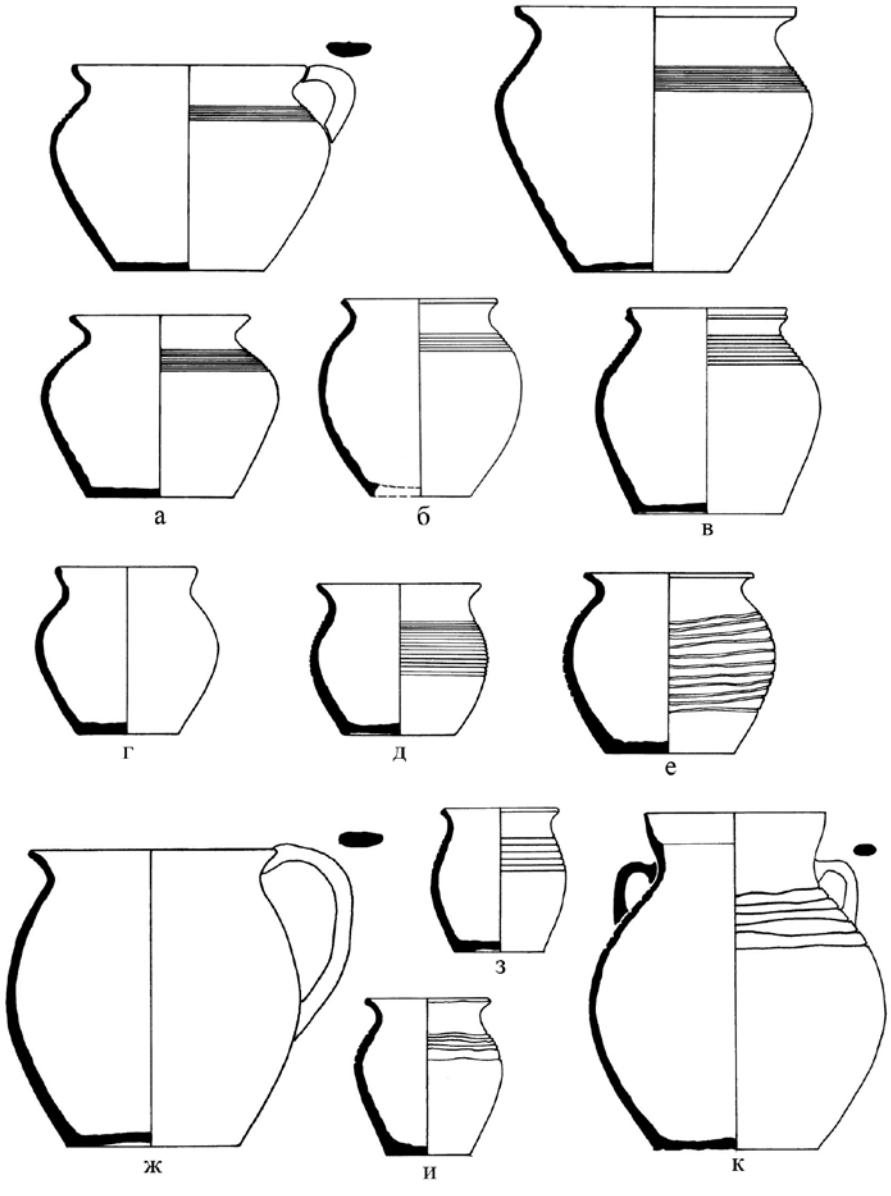

Обр. 10. Керамични съдове от ранносредновековно жилище в крепостта „Хисаря“ в Хасково (по Аладжов 1961)

През втората половина на IX в. възниква и селището под крепостта край с. Искрица, Гълъбовско (област Стара Загора). От него е проучено жилище, което стратиграфски лежи под по-късната крепостна стена. Долната хронологическа граница на селището се базира на намерената керамика и монети на Василий I, Константин VII (912–959) и Лъв VI, сечена в периода 870–879 (обр. 11) (Шейлева 1995, 244).

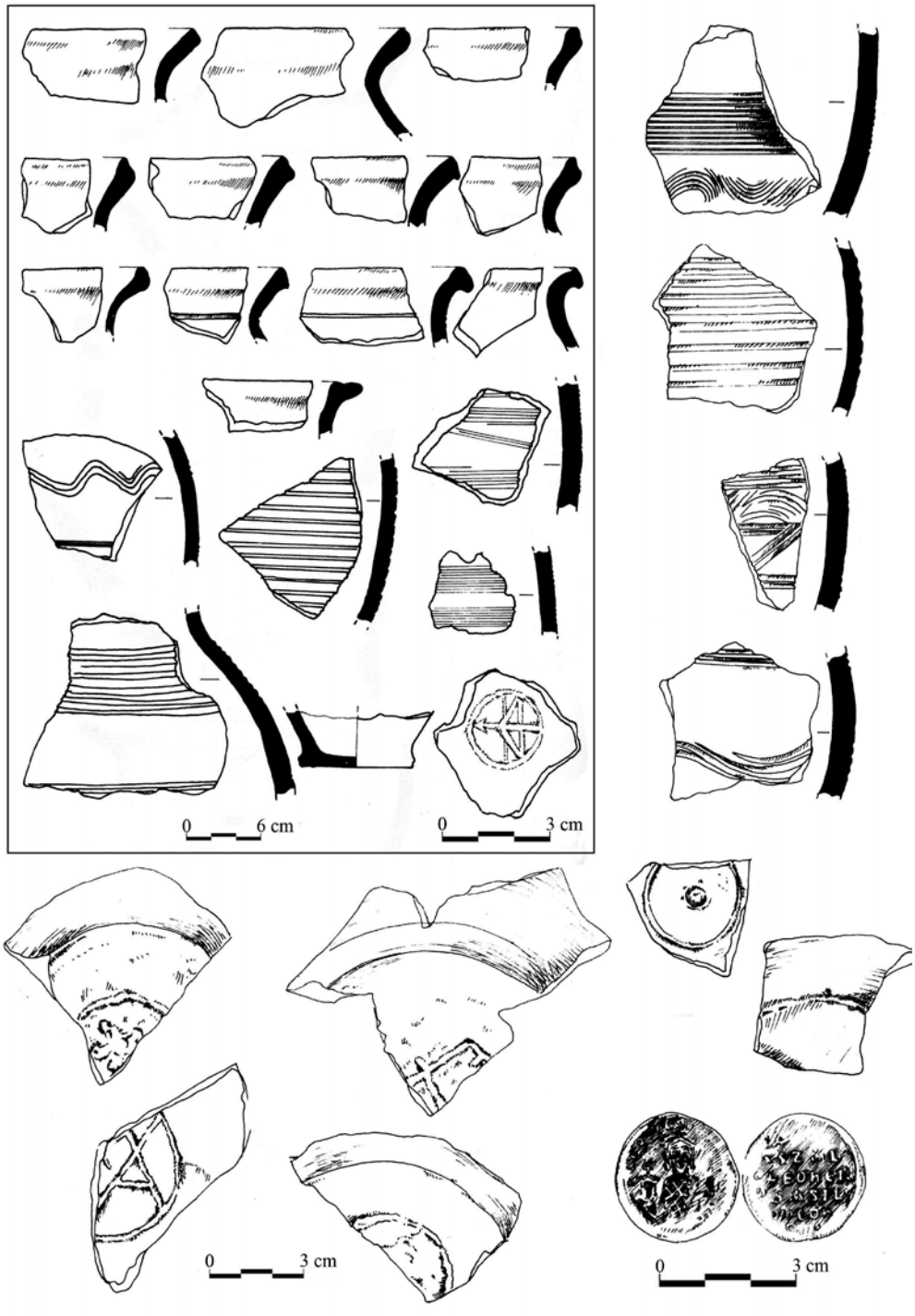

Обр. 11. Ранносредновековна керамика от Искрица, Гълъбовско
(по Шейлева 1995)

Пак по същото време възниква и средновековното селище в землището на с. Вратица, община Камено, Бургаско. От него е проучено вкопано жилище, в което е намерено голямо количество старобългарска керамика. Все към същото време се отнасят и многобройните регистрирани по време на теренни обхождания средновековни селища в Карнобатско, Айтоско, Ямболско и Бургаско (Момчилов 2007, 23–25).

Пак тогава възниква цяла поредица от ранносредновековни селища – до Полски Градец (Борисов 2014), (обр. 12), Раднево–ЦРБ (обр. 13) (Саватинов, 1995, 147–169), Знаменосец (Борисов 1991, 205–305) и Гледачево II (обр. 14), Радневско (Борисов 2019, 446–466) край с. Съдиево (обр. 15) (Шейлева 1995, 244) и Караново, Новозагорско (обр. 16) (Борисов 2009 б, 38–47), над пътната станция Карасура (обр. 17) (Wendel, 1992, 279–299; Wendel 2001, 5–31) и много други (Борисов 2005, 314).

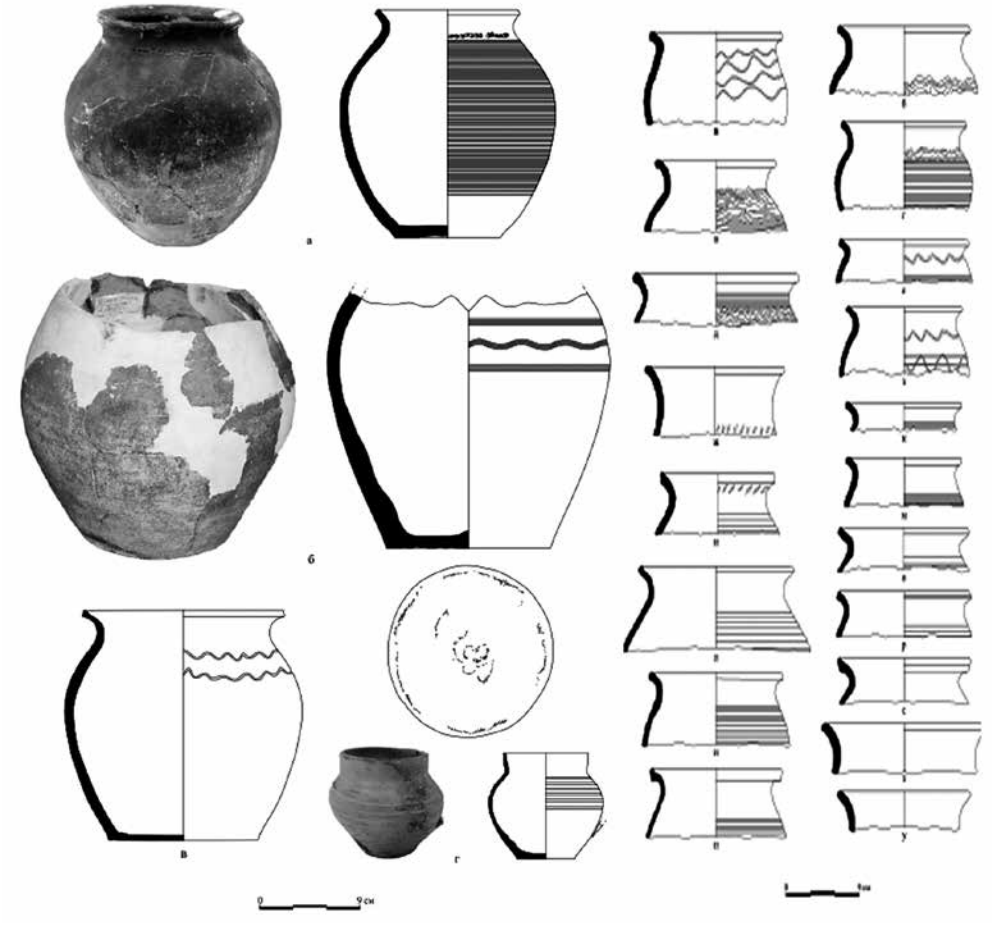

Обр. 12. Ранносредновековна керамика от Полски Градец
(по Борисов 2013)

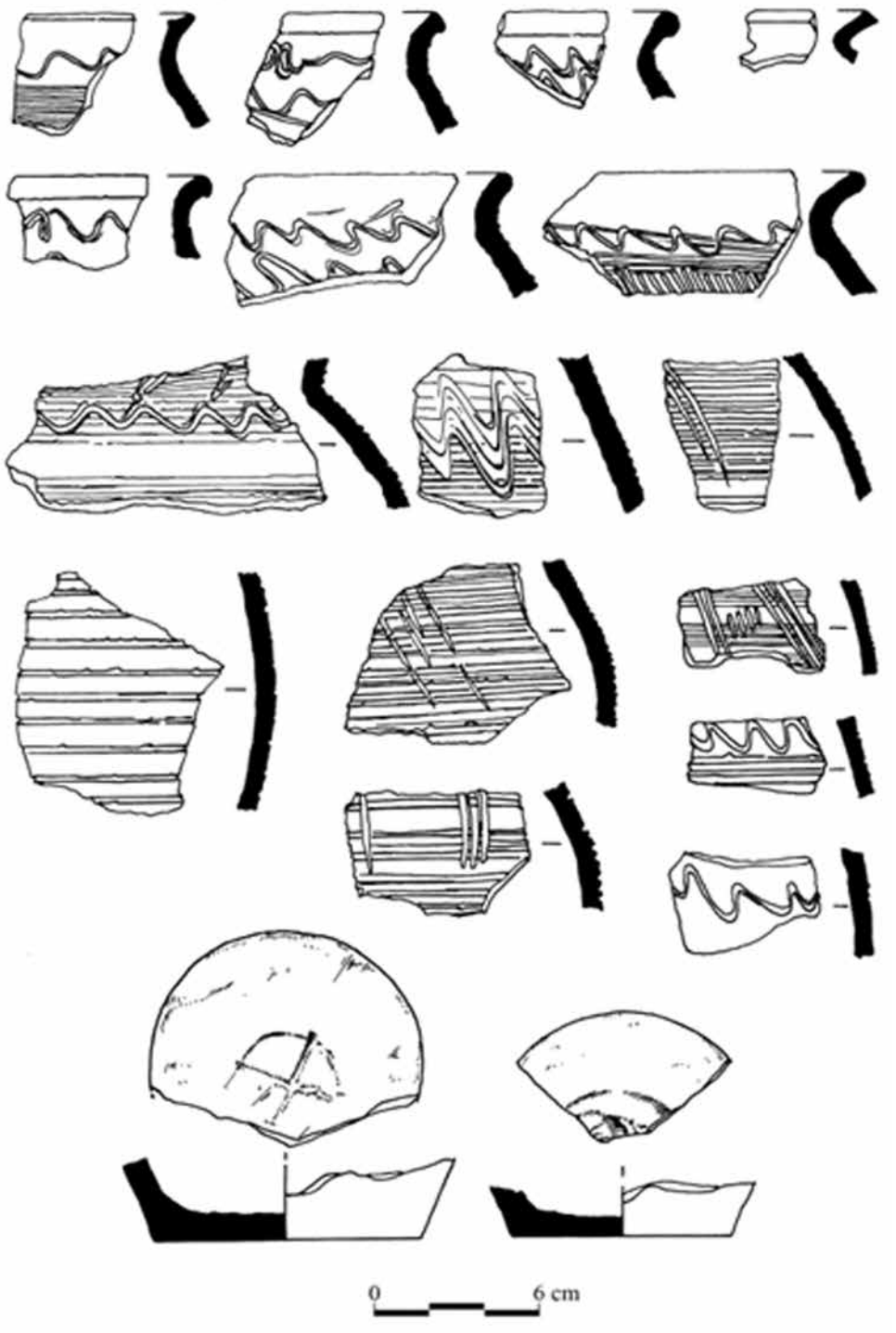

Обр. 13. Ранносредновековна керамика от Раднево–ЦРБ
(по Саватинов 1995)

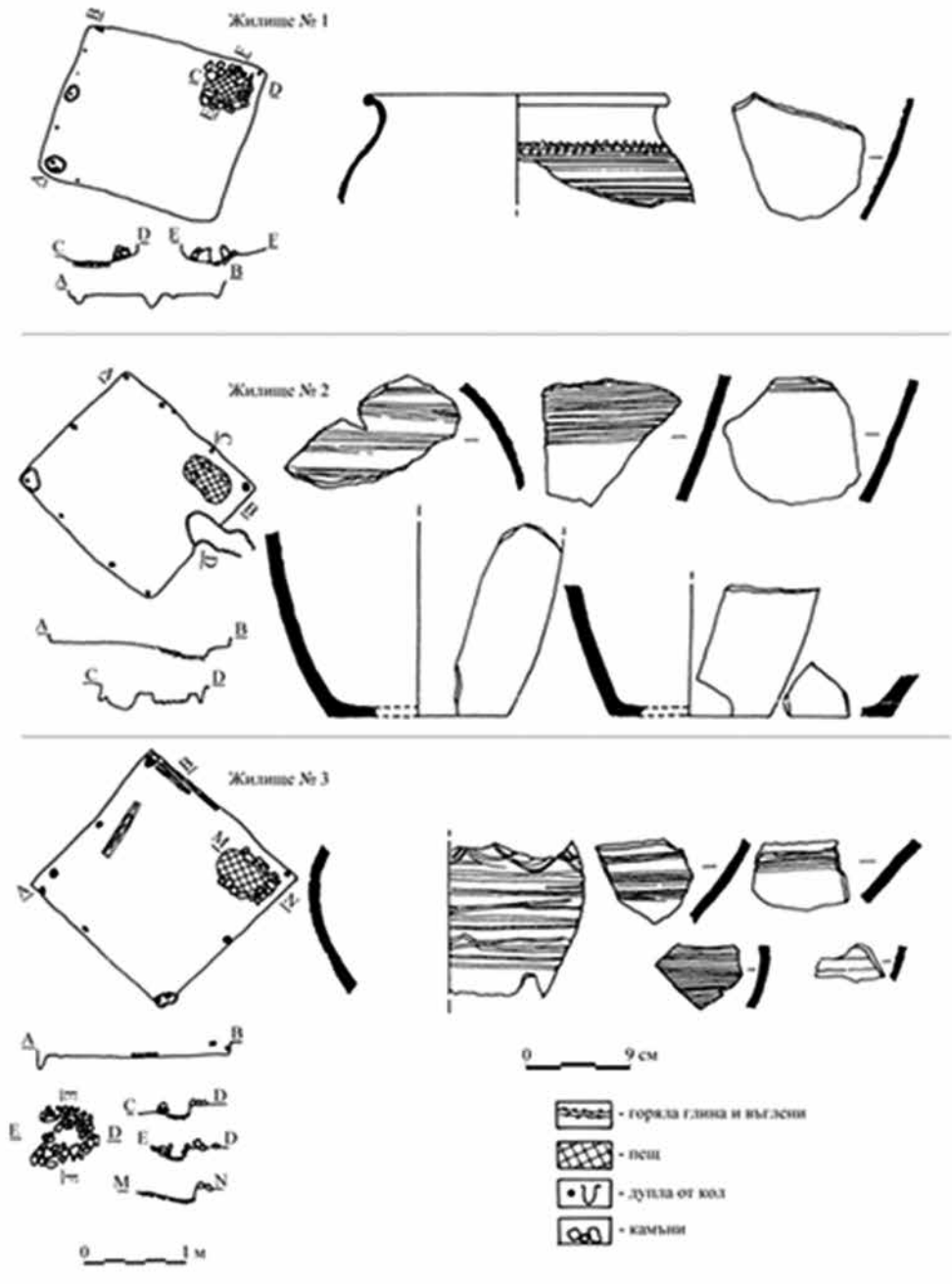

Обр. 14. Ранносредновековно сезонно селище „Гледачево-2“ – планове на жилища и керамиката, намерена в тях

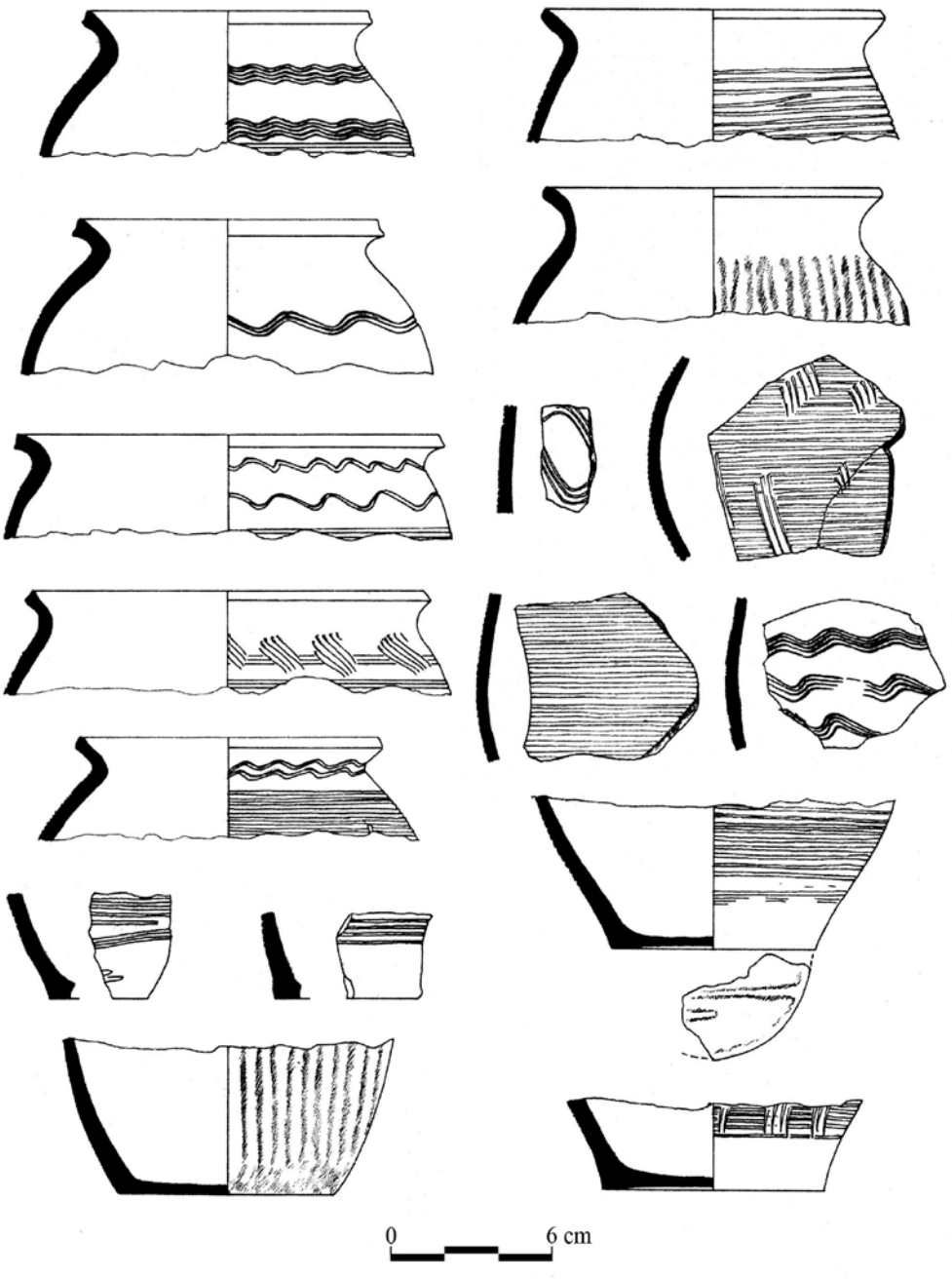

Обр. 15. Ранносредновековна керамика от Съдиево
(по Шейлева 1998)

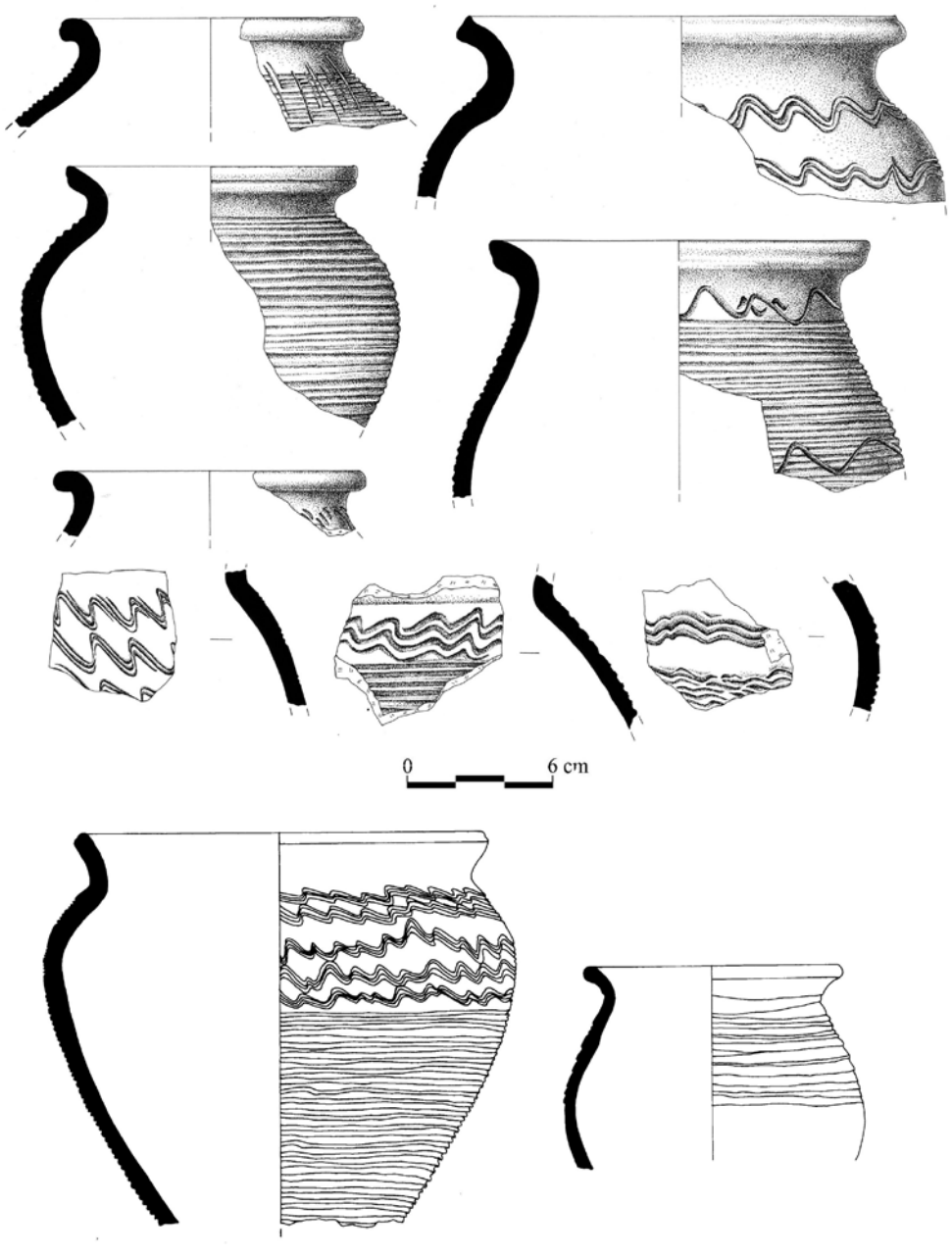

Обр. 16. Ранносредновековна керамика от Караново
(по Борисов 2009б)

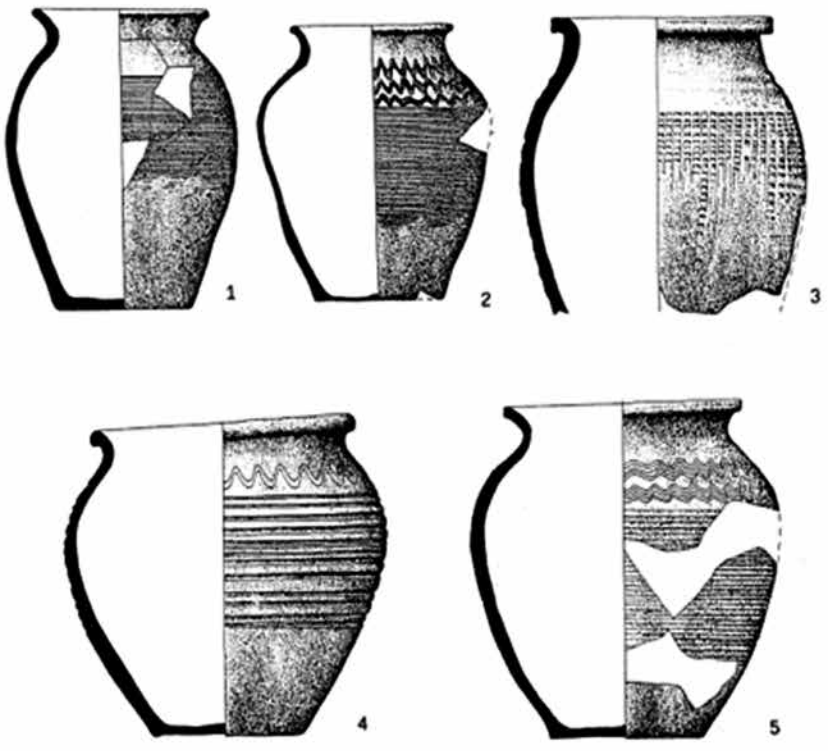

Abb. 8. Keramik des 8. Jh. von der Autobahntrasse. 1 : 3.

Abb. 20. Slawo-bulgarische Keramik (8.-10. Jh.) (Foto K. Hamann)

Обр. 17. Ранносредновековна керамика от Карасура
(по Wendel 1992; 2001)

Аналогична е картината и в Хасковско и в Източнородопската област, където отново след средата на IX в. възникват редица селища и крепости край днешните села Александрово, Левка, Любеново, Минерални бани. Сигурно доказателство за възникването на селищата е и големият брой проучени некрополи – край Симеоновград, Свиленград, Тракиец, Минерални бани, Мишевско, Динево-Калето, Бисер, Горно Брястово, Долно Ботево, Кралево и редица други (Аладжов 1997; същият 1971, 151).

Масово заселване с българско население след присъединяването им към българската държава през втората половина на IX в. е установено и в Централните и Западните Родопи. Селища с ранносредновековни културни пластове от същото време са открити край с. Просека, Златоградско, Доспат, Никополис ад Нестум. Проучени са и редица некрополи край селата Беден, Борино, Грохотно, Седларе, Хвойна и др. (Сейлева 1997, 198–200).

До сключването на „Дълбокия мир“ през 864 г. по долината на Средна Струма са липсвали условия за развитието на селищната мрежа. Най-благоприятно за възникването и развитието на селищата се оказало времето при управлението на Борис, Симеон и Петър. По това време възникват десетки средновековни селища.

* * *

От всичко казано дотук се налага изводът, че трайното заселване на българско население и усвояването на територията на днешна Южна България от българската държава започнало едва след сключването на „Дълбокия мир“ през 864 г. Дотогава днешните южнобългарски земи си оставали буферна зона между двете почти непрекъснато воюващи съседни страни, което правело територията неудобна за обитаване. Ето защо в историческите извори тази територия е спомената като „пуста“, т.е. „безлюдна земя“. След отстъпването ѝ на българската държава непосредствено след покръстването, настъпило омиротворяване на района, което създало благоприятни условия за заселване. Поради това след средата на IX в. последвало бързо „побългаряване“ на цялата територия на дн. Южна България и това дало силен тласък на развитието на селищната мрежа. По това време България се разпростряла на юг от Сидера до Дебелт. Покъсно, при наследника на княз Борис – цар Симеон (893–927), българската държава увеличила още територията си на юг. Сега границата започвала от Мидия, минавала на север от Адрианопол и покрай Дервентските възвишения стигала до Милеона и пресичала Северните Родопи, после се спускала през р. Места, минавала над Солун и пресичала Вардар, за да достигне до Адриатическо море (Коледаров, 1978, 47, карта № 7).

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Aladzhov, D. 1961. “Hisarya”, Haskovo. Srednovekovno selishte, krepost i nekropol Haskovo. [“Hisarya”, Haskovo. Medieval settlement, fortress and necropolis. Haskovo, 28 p. (In Bulgarian).

Аладжов, Д. 1961. „Хисаря“, Хасково. Средновековно селище, крепост и некропол. Хасково, 28 с.

Aladzhov, D. 1971. Srednovekovni pogrebenia v Yugoiztochna Bulgaria. [Medieval Burials in Southeastern Bulgaria, 1, s. 133–153]. (In Bulgarian),

Аладжов, Д. Средновековни погребения в Югоизточна България. *ИБМ*, 1, с. 133–153.

Aladzhov, D. 1997. Selishta, pametnitsi, nahodki ot Haskovskia kray. Haskovo, 310 p. [Settlements, monuments, Finds from the Haskovo Region]. (In Bulgarian).

Аладжов, Д. 1997. Селища, паметници, находки от Хасковския край. Хасково, 310 с.

Aladzhov, D. 1995. Rezultati ot arheologicheskite razkopki na Konstantsia [Results of the Archaeological Cxcavations of Constantia]. „*Maritsa-east“. Archaeological Research*, V. 3, Radnevo, s. 181–226. (In Bulgarian).

Аладжов, Д. 1995. Резултати от археологическите разкопки на Констанция. „*Марица-изток“. Археологически проучвания*, т. 3. Раднево, с. 181–226.

Aladzhov, Zh. 1999. Kade se e namiral tsentarat na prabalgarskata voyska v Trakia i Hemimont. [Where was the Center of the Proto-Bulgarian Army in Thrace and Hemimont], s. 131–140. (In Bulgarian),

Аладжов, Ж. 1999. Къде се е намирал центърът на прабългарската войска в Тракия и Хемимонт. *Археологически вести*, т. II, с. 131–140.

Balbolova-Ivanova, M. 2000. Materialni sledi ot starobalgarsko prisastvie na teritoriyata na obshtina Sredets, Burgaska oblast. [Material Traces of the Old Bulgarian Presence on the Territory of Sredets Municipality, Burgas Region]. *Pliska−Preslav*, t. 8, Shumen, s. 252–254. (In Bulgarian).

Балболова-Иванова, М. 2000. Материални следи от старобългарско присъствие на територията на община Средец, Бургаска област. *Плиска−Преслав*, т. 8. Шумен, с. 252–254.

Beshevliev, V. 1992. Parvobalgarski nadpisi (vtoro preraboteno i dopalneno izdanie). [Proto-Bulgarian Inscriptions. 2nd revised and supplemented edition]. Sofia, 355 p.

Бешевлиев, В. 1992. Първобългарски надписи. 2. прераб. и доп. изд. София, 355 с.

Borisov, B. Srednovekovno selishte i nekropoli kray s. Znamenosets. [Medieval Settlement and Necropolis Near the Village Znamenosets]. “*Maritza-East”. Archaeological research*, V. 1, Sofia, s. 205–305.

Борисов, Б. 1991. Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. *„Марица-изток“. Археологически проучвания*, 1. София, с. 205−305.

Borisov, B. 2005. Srednovekovnoto selo prez IX–XII vek na teritoriyata na dneshna Yugoiztochna Bulgaria. In: *Prof. d.i.n. Stancho Vaklinov i srednovekovnata balgarska kultura*. [The Medieval Village in the 9th–12th Centuries on the Territory of Present-day South-Eastern Bulgaria]. V. Tarnovo, Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, s. 310–317. (In Bulgarian).

Борисов, Б. 2005. Средновековното село през IX–XII век на територията на днешна Югоизточна България. – В: *Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура*. В. Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 310–317.

Borisov, B. 2009a. Vizantiyskata krepost Kastra Rubra i pohodite na han Krum prez 812–813 g. [The Byzantine Fortress of Castra Rubra and the Campaigns of Khan Krum in 812–813]. In: „*Bulgaria, zemya na blazheni“. In memoriam: Professoris Iordani Andreevi.* V. Tarnovo, s. 223–233. (In Bulgarian).

Борисов, Б. 2009а. Византийската крепост Кастра Рубра и походите на хан Крум през 812–813 г. В: „*България, земя на блажени“. In memoriam: Professoris Iordani Andreevi*. Велико Търново, с. 223–233. (In Bulgarian).

Borisov, B. 2009б. Periodizatsia i hronologia na kasnoantichnoto i rannovizantiysko selishte, severno ot s. Karanovo, Novozagorsko [Periodization and Chronology of the Late Antique and Early Byzantine Settlement, North of the Village Karanovo, Novozagorsko]. *Archaeologia*, 2009, Issue 3–4, s. 223–233. (In Bulgarian).
Борисов, Б. 2009б. Периодизация и хронология на късноантичното и ранновизантийско селище северно от с. Караново, Новозагорско. *Археология,* 2009, бр. 3–4, с. 38–47.
Borisov, B. 2012. Arheologicheskie svidetelystva prabolgarskogo prisustvia na yuge Balkan. [Archaeological Evidence of Proto-Bulgarian Presence in the Southern Balkans]. *Arheologia Povolzhia*, Kazan, s. 50–65. (In Russian).
Борисов, Б. 2012. Археологические свидетельства праболгарского присутствия на юге Балкан. *Археология Поволжия*, с. 50–65.
Borisov, B. 2013. Polski Gradets. Arheologicheski prouchvania [Polski Gradets. Archaeological Studies], V. 1. V. Tarnovo, Faber, 560 s.
Борисов, Б. 2013. Полски Градец. Археологически проучвания, 1. В. Търново, Издателство „Фабер“, 560 с.
Borisov, B. 2016. Slavyane VI–VII vv. na territorii nayneshney Yuzhnoy Bolgarii. Mif ili realynosty? [Slavs 6th–7th Centuries on the Territory of Present-day Southern Bulgaria. Myth or Reality?]. *Drinovsky collection*, V. 9, Sofia–Kharkiv, Publishing House BAS, p. 142–154. (In Russian)].
Борисов, Б. 2016. Славяне VI–VII вв. на территории нынешней Южной Болгарии. Миф или реальность? *Дриновський збірник/ Дриновски сборник.* Т. IX. София–Харков, Издателство на БАН, с. 142–154.
Borisov, B. 2019. Problemat za srednovekovnite sezonni selishta ot teritoriyata na dn. Yugoiztochna Bulgaria (transhumans ili nomadizam). [The Problem of the Seasonal Settlementson the Territory of Today's South-Eastern Bulgaria (Transhumanceor Nomadism)]. In: *I ASKED FOR ESSENTIALS. A Collection of Articles in Honor of the 60th Anniversary of N. D. Russeva.* Chisinau, Stratum Library, s. 446–466. (In Bulgarian).
Борисов, Б. 2019. Проблемът за средновековните сезонни селища от територията на дн. Югоизточна България (трансхуманс или номадизъм). В: В *ПОИСКАХ СУЩНОСТИ. Сборник статей в честь 60-летия Н. Д. Руссева.* Кишинев, Библиотека „Stratum“, с. 446–466.
Borissov, B. 2019–2020. Stratigraphy and Chronology of Early Medieval Residential Complexes from the Castra Rubra Fortress at the Village of Izvorovo, near Harmanli. *ORPHEUS. Journal of Indo-European and Thracian Studies*, Issue 26–27.
Changova, Y. 1992. Pernik [Pernik]. V. 3. Sofia, Publishing House of BAS, 217 s.
Чангова, Й. 1992. Перник, 3. София, Издателство на БАН. 217 с.
Dzhambov, H. 1980. Srednovekovniyat Plovdiv spored novite arheologicheski otkritia. [Medieval Plovdiv According to New Archaeological Discoveries]. In: *The Medieval Bulgarian City*. Sofia, Publishing House of BAS, p. 316–319. (In Bulgarian).
Джамбов, Х. 1980. Средновековният Пловдив според новите археологически открития. В: *Средновековният български град*. София, Издателство на БАН, с. 316–319.
Dzhambov, I. 2002. Srednovekovnoto selishte nad antichnia grad pri Hisar. [The Medieval Settlement above the Ancient City near Hissar]. Asenovgrad, Publishing House "Ekobelan", 90 s.
Джамбов, И. 2002. Средновековното селище над античния град при Хисар. Асеновград, Екобелан. 90 с.
Gagova, K. 1987. Problemi na istoricheskata geografia na Severna Trakia prez Srednovekovieto. [Problems of the Historical Geography of Northern Thrace in the Middle

Ages]. In: *Bulgarian Lands in Antiquity. Bulgaria in the Middle Ages. Second International Congress of Bulgarian Studies*. Sofia, Publishing House BAS, p. 595–604. (In Bulgarian).
Гагова, К. 1987. Проблеми на историческата география на Северна Тракия през Средновековието. В: *Българските земи в древността. България през Средновековието*. Втори международен конгрес по българистика. София, Издателство на БАН, с. 595–604.

Istoria na Balgaria 1981. [History of Bulgaria]. Sofia, Publishing House of BAS, 505 s. (In Bulgarian).
ИБ 1981 (История на България). София: Издателство на БАН. 505 с.

Koledarov, P. 1978. Politicheska geografia na srednovekovnata balgarska darzhava [Political Geography of the Medieval Bulgarian State], V. 1, Sofia, Publishing House of BAS. 87 s. (In Bulgarian).
Коледаров, П. 1978. Политическа география на средновековната българска държава. Т. 1, първа част. От 681 до 1018 г. София, Издателство на БАН. 87 с.

Kănev, N. 2016. Olovni pechati ot "Kastra Rubra" kray s. Izvorovo (Haskovska oblast), otkriti prez 2014 g. [Lead Seals from "Castra Rubra" near the Village of Izvorovo (Haskovo Region), Discovered in 2014.] In: *Prof. Dr. Boris Borisov – students and friends, VTU "St. St. Cyril and Methodius" and Bulgarian archaeology,* s. 845–850. (In Bulgarian).
Кънев, Н. 2016. Оловни печати от „Кастра Рубра" край с. Изворово (Хасковска област), открити през 2014 г. В: *Проф. д-р Борис Борисов – ученици и приятели. ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" и българската археология*, Т. 2. Велико Търново, Издателство „Фабер", с. 845–850.

Momchilov, D. 2007. Kultura i politika na Parvoto balgarsko tsarstvo v Severoiztochna Trakia. [Culture and Politics of the First Bulgarian Kingdom in Northeast Thrace]. Varna, Zograf, 240 s. (In Bulgarian).
Момчилов, Д. 2007. Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия. Варна, Издателство „Зограф". 240 с.

Radeva, M. 1986. Srednovekovna keramika ot Sliven [Medieval Ceramics from Sliven]. *News of the Museums of South-Eastern Bulgaria*, V. 9, s. 76–78. (In Bulgarian).
Радева М. 1986. Средновековна керамика от Сливен. *Известия на музеите от Югоизточна България*. Т. IX. 1986, с. 76–78.

Rashev, R. 2001. Prabalgarite i Balgarskoto hanstvo na Dunav. [The Proto-Bulgarians and the Bulgarian Khanate on the Danube]. Sofia, Publishing house "Classics and Style", 181 s. (In Bulgarian).
Рашев, Р. 2001. Прабългарите и Българското ханство на Дунав. София, Издателство „Класика и стил". 181 с.

Rashev, R. 2004. Vizantiytsite v Bulgaria do pokrastvaneto [The Byzantines in Bulgaria until the Conversion]. In: *Civitas Divino-Humana in Honorem Annorum LX Georgii Bakalov*. Sofia, Publishing house "TanNakRa", s. 151–162. (In Bulgarian).
Рашев, Р. 2004. Византийците в България до покръстването. В: *Civitas Divino-Humana in Honorem Annorum LX Georgii Bakalov*. София, Издателство „ТанНакРа", с. 151–162.

Rashev, R. 2008. Balgarskata ezicheska kultura VII–IX vek [Bulgarian Pagan Culture 7th–9th Century]. Sofia, Publishing House "Brifon". (In Bulgarian).
Рашев Р. 2008. Българската езическа култура VII–IX век. София, Издателство „Брифон". 598 с.

Savatinov, S. 1995. Sondazhni arheologicheski prouchvania v mestnostta "Staroto selishte" kray gr. Radnevo [Drilling Archaeological Investigations in the Area "Old Settlement" near the Town Radnevo]. *"Maritsa-east". Archaeological Studies*, V. 3, s. 147–169. (In Bulgarian).

Саватинов С. 1995. Сондажни археологически проучвания в местността Старото селище край гр. Раднево. *„Марица-изток“. Археологически проучвания*. Т. 3. Раднево, 1995, с. 147–169.

Sheyleva, G. 1995. Razkopki na srednovekovno selishte, krepost i nekropoli kray s. Iskritsa, Galabovsko, prez 1989–1994 godina [Excavations of a Medieval Settlement, Fortress and Necropolis near the Village Iskritsa, Galabovsko, in 1989–1994. "Maritsa-east". *Archaeological Research*, 3, p. 243–287. (In Bulgarian).

Шейлева, Г. 1995. Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край с. Искрица, Гълъбовско, през 1989–1994 година. *„Марица-изток“. Археологически проучвания*. Т. 3, с. 243–287.

Sheyleva, G. 1997. Zaselvane na slavyanite v Rodopskata oblast (po arheologicheski danni). [Settlement of the Slavs in the Rhodope Region (According to Archaeological Data)]. In: *Problems of Slavic archeology*. *Proceedings of the 6 International Congress of Slavic Archaeology*, V. 1. Moscow, s. 198–200. (In Bulgarian).

Шейлева, Г. 1997. Заселване на славяните в Родопската област (по археологически данни). В: *Проблемы славянской археологии. Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*. Т. 1. Москва, с. 198–200.

Sheyleva G. 1998. Srednovekovna keramika ot s. Sadievo, Novozagorsko. [Medieval Ceramics from the Village Sadievo, Novozagorsko]. *News of the Museums of South-Eastern Bulgaria*, T. 19, p. 93–112. (In Bulgarian)

Шейлева Г. 1998. Средновековна керамика от с. Съдиево, Новозагорско. *Известия на музеите от Югоизточна България*, Т. XIX, Стара Загора, с. 93–112.

Theophanes Confessor. Chronographia. *ГИБИ III*, 1960, с. 227–289.

Topalilov I., K. Stanev 2012. Rannosrednovekovna keramika ot Plovdiv. [Early Medieval Ceramics from Plovdiv]. *Istorikii*, V. 5, s. 11–37. (In Bulgarian).

Топалилов И., К. Станев 2012. Ранносредновековна керамика от Пловдив. *Историкии*, т. 5, с. 11–37.

Totev B. n.d. Aristokratichniyat prabalgarski kolan. [The Aristocratic Proto-bulgarian Belt]. Project for Ph.D. dis. V. Tarnovo. (In Bulgarian).

Тотев Б. б.д. Аристократичният прабългарски колан. Проект за докт. дис. Велико Търново.

Totev, B., O. Pelevina 2011. Sakrovishteto ot Vrap i elinarnata kultura na dunavskite balgari [The Treasure from Vrap and the Hellenic Culture of the Danube Bulgarians]. A*rchaeologia,* Issue 2, p. 32–53. (In Bulgarian).

Тотев, Б., О. Пелевина. 2011. Съкровището от Врап и елинарната култура на дунавските българи. *Археология*, 2, с. 32–53.

Wendel, M. 1992. Die Gemarkung Kaleto des Dorfes Rupkite bei Čirpan (Bulgarien) in Mittelalter. *Zeitschrift für Archäologie*, 26, Issue 2, s. 279–299.

Wendel, M. 2001. Der Fundplatz Karasura. *Karasura* I, Weissbach, s. 5–31.

Yordanov, I. 2010. Vizantiyski pechati ot zemlishteto na s. Izvorovo, Haskovsko. [Byzantine Seals from the Land of the Village Izvorovo, Haskovo]. In: *Veliko Tarnovo University "St. St. Cyril and Methodius" and Bulgarian archaeology*, V. 1. V. Tarnovo, University Publishing House "St. St. Cyril and Methodius", p. 703–710. (In Bulgarian).

Йорданов, И. 2010. Византийски печати от землището на с. Изворово, Хасковско. В: *Великотърновският университет „Св. Св. Кирил и Методий“ и българската археология*, Т. 1. В. Търново, Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“, с. 703–710.

Yurukova, Y. 1983. Numizmatichni i sfragistichni pametnitsi [Numismatic and Sphragistic Monuments]. *Pernik,* V. 2. Sofia, Publishing House of BAS, s. 120–170. (In Bulgarian).
Юрукова, Й. 1983. Нумизматични и сфрагистични паметници. *Перник.* Т. 2. София, Издателстно на БАН, с. 120–170.

Zapryanov, A. 1967. Srednovekovni pametnitsi na kulturata ot Hisar. [Medieval Cultural Monuments from Hissar]. *Archeology*, Issue 1, s. 40–45. (In Bulgarian).
Запрянов, А. 1967. Средновековни паметници на културата от Хисар. *Археология*, 1, с. 40–45.

Zlatarski, V. N. 1970. Istoria na balgarskata darzhava prez srednite vekove. [History of the Bulgarian State in the Middle Ages]. V. 1, Part. 1. Sofia, Publishing House of BAS. 640 s. (In Bulgarian).
Златарски, В. Н. 1970. История на българската държава през средните векове. Т. 1, част 1. София, Издателство на БАН. 640 с.

СЪКРАЩЕНИЯ

ИБМ – Известия на българските музеи
ГИБИ – Гръцки извори за българската история

Дата на постъпването на текста в редакцията: 16.I.2025 г.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.05

БОЛГАРИ БАЛКАН ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ ЗА ДАНИМИ МУСУЛЬМАНСЬКИХ АВТОРІВ РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Олег Бубенок

доктор історичних наук, професор, відділ Євразійського степу,
Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України,
вул. Грушевського, 4, 01001, м. Київ, Україна, helgebub@gmail.com,
ORCID 0000-0002-0104-6081

Відомо, що в хозарський період у VII–X ст. болгари проживали щонайменше в трьох-чотирьох місцях Європи: на правому березі Середньої Волги, де виникла Волзька Болгарія; в пониззі Дунаю, на території Першого Болгарського царства; і в степах басейнів Дону і Приазов'я. Саме це заганяло в глухий кут багатьох мусульманських географів. Серед них – ал-Мас'уді та анонімний автор «Худуд ал-'Алам».

Дослідники давно помітили, що у своєму творі «Мурудж аз-захаб…» ал-Мас'уді плутає волзьких булгар з дунайськими. Додамо до цього згаданих ал-Масуді приазовських та донських болгар. Так, на самому початку 17-го розділу його праці «Мурудж аз-захаб…» зазначається, що Волга «витікає з верхніх частин тюркських земель». При цьому автор підкреслює, що «від неї відтікає відгалуження в напрямку країни булгар» і впадає в «Майтас (Азовське море)». Булгари також згадуються в розповіді ал-Мас'уді про похід русів до Каспійського моря через Волго-Донську переволоку після 912 р.

Що стосується даних «Худуд ал-'Алам» про болгар, то вони ще більш заплутані і потребують детальнышого аналізу. Так, говорячи про населення Середнього Поволжя, анонімний автор використовує відомий етнонім *Б-ртас* для позначення мешканців лівобережжя, де були відомі булгари.

Однією з найзагадковіших етнічних груп, згаданих у «Худуд ал-'Алам», є «внутрішні болгари». Ф. Вестберг та М. Й. Мерперт були схильні ототожнювати їх з «чорними болгарами», які мешкали в регіоні Північного Приазов'я. Й. Маркварт свого часу висловив припущення, що «внутрішні болгари» мусульманських авторів були споріднені з дунайськими болгарами. В. Ф. Мінорський припускає, що поділ болгар на «зовнішніх» і «внутрішніх», ймовірно, був введений в географічну літературу ал-Балхі (IX–X ст.), який згадує про «зовнішніх болгар». Більше того, ал-Балхі був першим, хто згадав про «внутрішніх болгар». Цей термін – «внутрішні болгари» – ал-Балхі використовував для позначення придунайських болгар. За спостереженнями В. Ф. Мінорського, він міг широко використовуватися ал-Істахрі (IX–X ст.), але в ал-Істахрі немає жодних записів про «зовнішніх болгар». Такі плутані і суперечливі відомості, як у ал-Істахрі, так і в інших арабських авторів, а також у анонімного автора «Худуд ал-Алам», змусили В. Ф. Мінорського припустити, що термін «внутрішні болгари» явно протиставляється терміну «зовнішні болгари».

Можливо, ал-Балхі та ал-Істахрі називали дунайських болгар «внутрішніми», оскільки, за словами їхніх інформаторів, вони були найзахіднішою групою серед усіх болгар. В інших випадках, однак, автор «Худуд ал-'Алам» називає дунайських болгар

В-н-н-д-р, а волзьких – *Б-ртас*. Метод виключення дозволяє не відносити дунайських і волзьких болгар до «внутрішніх». Так, наприклад, анонімний автор «Худуд ал-‘Алам» називає «внутрішніми», тобто західними, тих болгар, які живуть у степах Подоння та Приазов’я.

Ці суперечливі повідомлення мусульманських авторів раннього Середньовіччя про болгар пояснюються не лише їхньою значною розпорошеністю, але й використанням різноманітних джерел, в яких окремі групи болгар були відомі під різними назвами. Це змушувало мусульманських географів вносити певні корективи в тексти своїх трактатів.

Ключові слова: болгари, Волзька Булгарія, Перше Болгарське царство, внутрішні болгари, ал-Мас‘уді, Худуд ал-‘Алам

BULGARIANS OF THE BALKANS AND EASTERN EUROPE ACCORDING TO MUSLIM AUTHORS OF THE EARLY MIDDLE AGES

Oleg Bubenok

Doctor of Sciences (History), Professor, Department of Eurasian Steppe,
A.Y. Krymsky Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Hrushevsky Str. - 4, 01001, Kyiv, Ukraine, helgebub@gmail.com,
ORCID 0000-0002-0104-6081

It is known that during the Khazar period in the 7th to 10th centuries AD, the Bulgarians lived in three or four places in Europe: on the right bank of the Middle Volga, where Volga Bulgaria emerged; in the Lower Danube, in the territory of the First Bulgarian Kingdom; and in the steppes of the Don and Azov basins. This is what stumped many Muslim geographers. Among them are al-Mas‘udi and the anonymous author of “Hudud al-‘Alam”.

Scholars have long noticed that in his work “Muruj al-Zahab...” al-Mas‘udi confuses the Volga Bulgars with the Danube Bulgars. Let us add to this the Azov and Don Bulgarians mentioned by al-Masudi. Thus, at the very beginning of the 17th chapter of his work “Muruj al-Zahab...” al-Mas‘udi notes that the Volga “flows from the upper parts of the Turkic lands”. At the same time, al-Masudi emphasizes that “a branch flows from it in the direction of the country of the Bulgars” and flows into “Maitas (the Azov Sea)”. The Bulgars are also mentioned in al-Mas‘udi’s account of the Rus’ march to the Caspian Sea after 912 through the Volga-Don overland transfer.

As for the data of “Hudud al-Alam” on the Bulgarians, they are even more confusing and require a more detailed analysis. Thus, speaking about the population of the Middle Volga region, the anonymous author uses the well-known ethnonym *B-rtas* to refer to the inhabitants of the left bank, where the Bulgarians were known.

One of the most enigmatic ethnic groups mentioned in the “Hudud al-‘Alam” is the “Inner Bulgarians”. F. Westberg and M. J. Merpert tend to identify the “Inner Bulgarians” with the “Black Bulgarians” who lived in the Northern Azov region. J. Markwart once suggested that the “Inner Bulgarians” of Muslim authors were related to the Danube Bulgarians. V. F. Minorsky

suggests that the division of Bulgarians into "Exterior" and "Inner" was probably introduced into the geographical literature by al-Balkhi (9th–10th centuries AD), who mentions "Exterior Bulgarians". Moreover, al-Balkhi was the first to mention "Inner Bulgarians". Al-Balkhi used the term "Inner Bulgarians" to refer to the Danube Bulgarians. According to V. F. Minorsky's observations, the term "Inner Bulgarians" could have been widely used by al-Istakhri (9th–10th centuries AD), but al-Istakhri does not have any records of "Exterior Bulgarians". Such confusing and contradictory information, both from al-Istakhri and other Arabian authors, as well as from the anonymous author of "Hudud al-'Alam", led V. F. Minorsky to assume that the term "Inner Bulgarians" is clearly opposed to the term "Exterior Bulgarians".

It is possible that al-Balkhi and al-Istakhri referred to the Danube Bulgarians as "Inner" because, according to their informants, they were the most western group among all Bulgarians. In other cases, however, the author of "Hudud al-Alam" refers to the Danube Bulgarians as *V-n-n-d-r* and the Volga Bulgarians as *B-rtas*. The method of exclusion allows us not to refer to the Danube and Volga Bulgarians as "Inner". For example, the anonymous author of "Hudud al-Alam" calls those Bulgarians who live in in the steppes of the Don and Azov basins "Inner", i. e. Western, Bulgarians.

Such contradictory reports of Muslim authors of the early Middle Ages about the Bulgarians are explained not only by their considerable dispersion, but also by the use of various sources in which individual groups of Bulgarians were known by different names. This forced Muslim geographers to make certain adjustments to the texts of their treatises.

Keywords: Bulgarians, Volga Bulgaria, First Bulgarian Kingdom, Inner Bulgarians, al-Mas'udi, Hudud al-'Alam

БЪЛГАРИТЕ ОТ БАЛКАНИТЕ И ИЗТОЧНА ЕВРОПА СПОРЕД ДАННИ НА МЮСЮЛМАНСКИТЕ АВТОРИ ОТ РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Олег Бубенок

доктор на историческите науки, професор, отдел „Евразийска степ", Институт за ориенталистика „А. Ю. Кримски" на Националната академия на науките на Украйна, ул. Грушевски, 4, 01001, г. Киев, Украйна, helgebub@gmail.com, ORCID 0000-0002-0104-6081

Известно е, че по време на хазарския период през VIII–X в. българите живееха поне на три или четири места в Европа: на десния бряг на Средна Волга, където възниква Волжка България, в долното течение на Дунав, на територията на Първото българско царство, и в степите на Донския и Азовския басейн. Именно тези сведения за българите са хвърлили в смут много мюсюлмански географи. Сред тях са ал-Мас'уди и анонимният автор на „Худуд ал-'Алам".

Изследователите отдавна са забелязали, че в своето съчинение „Мурудж аз-захаб…" ал-Мас'уди бърка волжките българи с дунавските българи. Нека към това добавим и споменатите от ал-Масуди азовски и донски българи. Така още в началото на 17-а глава на своя труд „Мурудж аз-захаб…" ал-Мас'уди отбелязва, че Волга „извира

от горните части на тюркските земи“. В същото време авторът подчертава, че „от нея тече клон по посока на страната на бургарите“ и се влива в Майтас (Азовско море)“. Българите се споменават и в разказа на ал-Мас‘уди за похода на русите към Каспийско море след 912 г. чрез Волго-Донския сухопътен транспорт на кораби.

Що се отнася до данните на „Худуд ал-‘Алам“ за българите, те са още по-объркващи и изискват по-подробен анализ. Така, говорейки за населението на Средна Волга, анонимният автор използва известния досега етноним *Б-ртас*, за да обозначи жителите на левия бряг, където са известни българите.

Една от най-загадъчните етнически групи, споменати в „Худуд Ал-‘Алам“, е „вътрешните българи“. Ф. Вестберг и М. Й. Мерперт бяха склонни да отъждествяват „вътрешните българи“ с „черните българи“, които живеели в района на Северното Приазовие. Й. Маркварт дори предположил, че „вътрешните българи“ на мюсюлманските автори са свързани с дунавските българи. В. Ф. Минорски изказва предположението, че делението на българите на „външни“ и „вътрешни“ най-вероятно е въведено в географската литература от ал-Балхи (IX–X в.), който споменава за „външните българи“. Освен това този автор е първият, който споменава „вътрешните българи“. Ал-Балхи използва термина „вътрешни българи“, за да обозначи дунавските българи. Според наблюденията на В. Ф. Минорски терминът „вътрешни българи“ би могъл да беше широко използван от ал-Истахри (IX–X в.), но в ал-Истахри няма сведения за „външни българи“. Подобни объркващи и противоречиви сведения както от ал-Истахри, така и от други арабоезични автори, а също и от анонимния автор на „Худуд ал-алам“, карат В. Ф. Минорски да приеме, че терминът „вътрешни българи“ е ясно противопоставен на термина „външни българи“.

Възможно е ал-Балхи и ал-Истахри да са наричали дунавските българи „вътрешни“, защото според техните информатори те са били най-западната група от всички българи. В други случаи обаче авторът на „Худуд ал-‘Алам“ нарича дунавските българи *В.н.н.д.р*, а волжките българи – *Б.ртас*. Методът на изключването дава възможност да не се класифицират дунавските българи и волжките българи като „вътрешни“. Така например анонимният автор на „Худуд ал-‘Алам“ нарича „вътрешни“, т.е. западни, онези българи, които живеят в степите на Подонието и Приазовието.

Подобни противоречиви сведения на мюсюлманските автори от Ранното средновековие за българите се обясняват не само с широкото им разселване, но и с използването на различни източници, в които различните групи българи са известни с различни имена. Това принуждава мюсюлманските географи да внасят известни корекции в текстовете на своите трактати.

Ключови думи: българи, Волжка България, Първо българско царство, вътрешни българи, ал-Мас‘уди, Худуд ал-‘Алам

Вступ

Як відомо, в хозарський період у VIII–X ст. болгари проживали мінімум у трьох-чотирьох місцях Європи – на Правобережжі Середньої Волги, де виникла Волзька Булгарія; у нижній течії Дунаю – на території Першого Болгарського царства; у степах басейну Дону та Приазов’ї на землях Хозарського каганату. Саме така інформація про болгар (булгар), заганяла в глухий кут не одного мусульманського географа. Серед них були дуже добре відомі ранньосередньовічні географи, такі як ал-Мас‘уді та анонімний автор «Худуд ал-‘Алам».

Варто особливо виокремити історико-географічний твір ал-Мас‘уді «Мурудж аз-захаб ва-ма‘адін ал-джавхар» (Промивальні золота та копальні дорогоцінного каміння) (Mas‘udi 1966; Minorskiy 1963, 188–204). Як відомо, ал-Мас‘уді (IX–X ст.) багато подорожував: він об’їздив Персію, Ірак, Сирію, Аравію, Єгипет, відвідав Індію. Близько 932 р. вчений здійснив подорож до Вірменії та побував на південному узбережжі Каспійського (Хозарського) моря, де дістав від мусульманських купців нові відомості про русів, хозар та інші народи Хозарського каганату, включаючи болгар. Ал-Мас‘уді був ерудованим ученим, який добре володів інформацією своїх попередників, твори багатьох із яких не збереглися до нашого часу. Це стосується насамперед тих мусульманських авторів, про яких згадує сам ал-Мас‘уді. У творі «Мурудж аз-захаб…» нам важко відрізнити інформацію самого ал-Мас‘уді від даних, запозичених ученим у більш ранніх авторів, що значною мірою ускладнює інтерпретацію свідчень ал-Мас‘уді (Novoseltsev 1990, 13–14).

Уже через кілька десятиліть після смерті ал-Мас‘уді з’явився, як уважають, перший фарсомовний географічний трактат – «Худуд ал-‘Алам» («Кордони світу»), який, за деякими твердженнями, належить до числа найбільш спірних пам’яток середньовічної географічної літератури. Загальноприйнятим є той факт, що твір «Худуд ал-‘Алам» був укладений наприкінці X ст. невідомим автором, котрий, імовірно, мешкав в Афганістані, – вважається, що твір завершено у 372 р. г. (982/983 рр.) та присвячено еміру Гузгану (територія Північного Афганістану) Абу-л-Харісу Мухаммаду б. Ахмаду ал-Фарігуні. Єдиний рукопис твору був виявлений сходознавцем О. Г. Туманським у Бухарі 1892 року – цей манускрипт, виготовлений у 1258 р., був скопійований безпосередньо з оригіналу. Через деякий час О. Г. Туманський вдався до публікації окремих фрагментів трактату, супроводжуючи їх власними перекладами російською мовою і коментарями до них (Tumanskiy 1914, 94–96). Після смерті О. Г. Туманського (1920 р.) завдяки старанням його вдови рукопис твору потрапив до В. Ф. Мінорського, який трохи згодом передав його в Академію наук СРСР, у Ленінград. Там 1930 р. вийшло факсимільне видання твору за редакцією і з передмовою академіка В. В. Бартольда. У цьому ж виданні В. В. Бартольд здійснив переклад російською мовою фрагмента твору, присвяченого народам Східної Європи, серед яких були згадані «внутрішні» болгари (Khudud al-‘Alem 1930). Англомовний переклад усього тексту пам’ятки, а також укладання коментарів до нього виконав 1937 р. В. Ф. Мінорський (Minorsky 1937). Як зазначали перші дослідники «Худуд ал-‘Алам» О. Г. Туманський і В. В. Бартольд, попри те, що невідомий автор твору повідомляє в ньому про факти запозичення певних відомостей із праць інших, більш ранніх авторів, він у своєму трактаті не називає достеменно жодне з використаних джерел (Tumanskiy 1914, 94–96; Khudud al-‘Alem 1930, 3–32). Однак В. В. Бартольд, а потім і А. П. Новосельцев наводять імена попередників автора «Худуд ал-‘Алам», чиїми творами він, із високим ступенем імовірності, міг скористатися, – це Ібн Хордадбег, ал-Балхі, ал-Істахрі, Ібн Хаукаль, ал-Джейхані, Ібн Русте та ін (Khudud al-‘Alem 1930, 3–32; Novoseltsev

1990, 17–21). Варто зазначити, що деякі твори цих попередників збереглися і таким чином дають можливість зробити певні висновки щодо самостійності анонімного автора трактату в описі народів Східної Європи та Балкан, особливо болгар.

Як відомо, географічні твори ранньосередньовічних мусульманьих авторів стали об'єктом досліджень багатьох відомих орієнталістів, але й досі немає єдиної думки з приводу правдивості окремих повідомлень цих географів про болгар періоду раннього Середньовіччя.

Тому головною метою запропонованого дослідження є встановлення ступені достовірності інформації арабо-перських авторів про болгар та з'ясування обставин походження цієї інформації. Це передбачає порівняльний аналіз ранньосередньовічних текстів мусульманських географів, що дає можливість з'ясувати ті корективи, які вносили ці автори до своїх творів у відповідності до власних концепцій про розселення народів на Балканах та у Східній Європі.

Основна частина

1) Свідчення арабомовних авторів про приазовських та дунайських болгар.

Зокрема, у своєму «Мурудж аз-захаб…» ал-Мас'уді повідомляє про болгар наступне: «Місто Бургар стоїть на березі Майтаса (Меотис), і я вважаю, що цей народ живе в Сьомому кліматі. Вони [особливий?] рід тюрків, і каравани постійно ходять від них до Хорезма, що в Хорасанській землі, а з Хорезма до них; але дорога перетинає (кочовища) інших тюрків, і каравани [повинні] охоронятися від них. Нині, коли йде 332/943 рік, бургарський цар мусульманин. <...> У бургар є соборна мечеть. Цей цар (?) здійснює походи на Константинополь із військом у 50 тис. вершників і більше та розсилає свої грабіжницькі [загони] навколо Константинополя (хаулаха) до країн Риму (біляд Румійа) та Андалусії, до бургундів (бурджан), галісійців і франків (іфранджа). Від нього до Константинополя близько двох місяців невпинного шляху через населені землі і степи» (Minorskiy 1963, 197). Дослідники вже давно відзначили, що в цьому фрагменті свого твору ал-Мас'уді плутає волзьких булгар з дунайськими болгарами (Minorskiy 1963, прим. 36, 40). Додамо до цього ще й приазовських та донських болгар, про яких згадував ал-Мас'уді у своїх повідомленнях про Волго-Донську переволоку.

Ал-Мас'уді, як і більшість географів Халіфату, перебував під впливом традицій Античності, згідно з якими Чорне та Азовське моря були з'єднані протокою з Каспійським морем. Проте у своєму трактаті «Мурудж аз-захаб…» ал-Мас'уді натякав на існування між Волгою і Доном не лише протоки, а й волока, зазначаючи при цьому, які саме народи мешкали в цьому районі. Аналіз свідчень ал-Мас'уді про сполучення Чорного та Азовського морів із Каспійським свідчить про те, що в «Мурудж аз-захаб…» одночасно використовувалися дві системи знань: добре

відома авторові книжна традиція, що успадкувала знання часів Античності, і масив нових відомостей, що могли бути отримані самим ал-Мас‘уді під час його подорожей територією Халіфату або через надійних інформаторів – очевидців згадуваних подій, наприклад купців, які відвідували описувані краї. До першої системи варто віднести твердження ал-Мас‘уді, згідно з якими Чорне та Азовське моря з’єднані з Каспійським протокою. Зокрема, уже на початку 17-го розділу свого твору ал-Мас‘уді зазначає, що Волга «витікає із верхніх частин тюркських земель». При цьому ал-Мас‘уді підкреслює, що «від неї рукав тече в напрямку країни бургар *(нахва білад ал-Бургар)* і впадає в Майтас (Меотис)». Саме такий варіант дослівного перекладу запропонував Барб’є де Менар. В. Ф. Мінорський вважав це помилкою, бо був упевнений, що країна «булгар була розташована лише на Півночі, на Середній Волзі» (Minorskiy 1963, 192–193).

Болгари також згадуються у розповіді ал-Мас‘уді про похід русів на Каспій після 300 р. г. (912 р.) через переволоку між Волгою і Доном. Про завершення цього походу Масуді повідомляє: «Близько ж 5000 з них врятувалися і вирушили на суднах до країни, що примикає до країни Буртас, де вони залишили свої судна і стали на суші; але з них когось убили жителі Буртаса, а й хтось потрапив до мусульман у країні Бургар, і ті вбили їх» (Гаркаві 1870, 133). Це дуже схоже на повернення назад знайомим шляхом через переволоку, тобто згадані буртаси проживали біля волока між Волгою і Доном, а одне з болгарських племен мешкало по сусідству з ними. Тобто неподалік від Саркела, на території між Доном і Волгою, біля волока проживало одне із племен буртасів. Що ж до згаданих у цьому фрагменті твору ал-Мас‘уді болгар, то в науці вже давно набула поширення думка, підкріплена даними інших джерел, згідно з якою в хозарський час одне з болгарських племен продовжувало проживати в районі Північно-Західного Кавказу, у Східному або Північному Приазов’ї (Romashov 1993, 63–68).

Цілком можливо, що цим же маршрутом рухались руси проти хозар і під час походу, що його описав Ібн Хаукаль. А. П. Новосельцев вважав, що Ібн Хаукаль згадує похід, який відбувся не в 965 р., а трохи пізніше – у 968 р. (Novoseltsev 1990, 220). Наслідки цього рейду Ібн Хаукаль описав досить емоційно: «І здійснили навалу на все це руси, і загубили все, що належало на річці Ітилі всім створінням божим із хозар, болгар і буртасів, і підкорили їх...» (Bartol’d 1940, 35). У цій ситуації доречно звернути увагу на спостереження А. Є. Аліхової, яка вважала, що «в цьому документі надзвичайно ясно сказано, що буртаси та болгари жили неподалік від Ітиля» (Alikhova 1949, 53). Цікаво, що в іншому фрагменті твору Ібн Хаукаля, присвяченому цьому ж походові русів, подано перелік народів, які зазнали нападу з боку русів уздовж шляху з Азовського моря до Каспійського: «У цей наш час не залишилося нічого ні від болгар, ні від буртасів, ні від хозар...» (Bartol’d 1940, 35).

Виходить, якщо в X ст. буртаси проживали на правому березі Волги не лише в її середній течії, а й набагато південніше – у місці найближчого зближення Волги і Дону, то є підстави пов’язати з останніми виникнення назви річки Буртас, про яку згадує лише ал-Мас‘уді. З огляду на існування волока між

Волгою і Доном, що сприймалася ал-Мас‘уді як протока, варто звернути увагу на наступне припущення Г. Є. Афанасьєва: «У такому разі закономірно поставити питання про ототожнення р. Буртас з Доном, який у районі м. Калача-на-Дону так близько підходить до Волги, що інформатори Масуді сприймали його за притоку Ітиля. Це ототожнення (з урахуванням пам’яток лісостепового варіанта салтово-маяцької культури в Донецько-Донському межиріччі) достатньо відповідає його опису у творі Масуді як внутрішньої річки буртасів і як водної артерії, що зв’язує буртасів з хозарами і, відповідно, сприяє розвитку торгівлі” (Afanas’yev 1984, 39).

Проте Дон у своїй течії з верхів’їв до місця найбільшого зближення з Волгою міг називатися річкою Буртас не через те, що буртаси жили в його верхів’ях, а, навпаки, тому що буртаси жили, за уявленнями ал-Мас‘уді або його інформаторів, у його нижній течії. Достатньо нагадати, що ал-Мас‘уді назвав Волгу «річкою хозар», тому що хозари мешкали біля гирла цієї великої ріки. Що стосується вказівки ал-Мас‘уді про річку Буртас, згідно з якою «ця річка виходить з боку країни бургазів (болгар)», то в науці вже давно набула поширення думка, згідно з якою частина болгар проживала у степах басейну Дону та Сіверського Дінця, і вони являли собою носіїв одного з варіантів салтівської культури – зливківського (Pletneva 1984*,* 9–19). Цілком можливо, що це є єдина згадка мусульманських авторів про болгар у басейні Дону та Дінця в X ст.

2) Свідчення арабо-перських авторів про волзьких, «внутрішніх» і «зовнішних» болгар.

Що стосується даних анонімного автора персомовного трактату «Худуд ал-‘Алам» про болгар, то вони виявляються ще більш заплутаними й потребують ~~більш~~ детальнішого аналізу. Так, говорячи про населення Середнього Поволжя, для позначення жителів лівого берега, де раніше були відомі булгари, анонімний автор використовував, але вже нетрадиційно, відомий раніше етнонім *Б-ртас.* Щодо локалізації області *Б-ртас* він повідомляє: «Слово про область Буртас. Зі Сходу і Півдня її – Гузи, із Заходу – річка Атиль, з Півночі – область Печенігів». Уже сама така локалізація буртасів суперечить свідченням інших мусульманських авторів, які традиційно локалізують їх не на схід від Волги (Ітиля), а на західному березі річки. Крім того, викликає певне здивування й інша інформація про область *Б-ртас:* «Люди її мусульмани. У них мова важка для розуміння. Царя називають Мес, володіють возами і наметами. Їх три групи: Б-хдула, Аш-к-л, Б-лкар. Усі вони один з одним у війні перебувають, коли ж з’являється який-небудь ворог – один з одним друзі» (Tumanskiy 1914, 95–96*;* Khudud al-‘Alem 1930, табл. 38б). Дослідники вже давно звернули увагу на те, що повідомлення «Худуд ал-‘Алам» про народ *Б-ртас* у багатьох рисах повторюють інформацію Ібн Русте про волзьких булгар. Що ж стосується інформації про власне буртасів більшості середньовічних авторів, то в «Худуд ал-‘алам» вона співвідноситься з даними про населення області *Барадзас.* Коментуючи

цей пасаж, А. П. Новосельцев дійшов висновку, що анонімний автор «Худуд ал-‘алам», «знайшовши у своїх попередників дві форми назви одного народу буртасів – буртас і бердас, <...> сприйняв їх за різні етноніми» (Novoseltsev 1990, 18).

Причину ж того, що змусило автора «Худуд ал-‘Алам» назвати волзьких булгар «буртасами», варто пояснити кількома факторами. По-перше, автор трактату побіжно дає зрозуміти, що на правобережжі Середньої Волги проживає частина «барадзасів». Отже, перед анонімним автором постало питання, де ж локалізувати область буртасів, про яких так багато писали його попередники. По-друге, в автора «Худуд ал-‘алам» уже склалася збалансована система уявлень, відповідно до якої кожен народ поділяється як мінімум на дві частини, кожна з яких займає певне місце в просторі. Варто згадати «тюркських і хозарських печенігів», лісових і степових «барадзасів». По-третє, інформація про булгар (болгар), яких нараховувалося в Східній Європі кілька груп, заганяла в глухий кут не одного мусульманського географа (наприклад, ал-Мас‘уді). Автор «Худуд ал-‘Алам» намагався знайти вихід із цієї ситуації. Тому для позначення дунайських болгар у трактаті був використаний новий етнонім *В-н-н-д-р,* а для позначення приазовських болгар – «внутрішні болгари». Якщо були «внутрішні болгари», то мали бути і «зовнішні болгари».

Але повідомлення одного з основних інформаторів анонімного автора трактату Ібн Русте про розподіл волзьких булгар на три племені, одне з яких називається власне *Б.лкар* (Khvol’son 1869, 19–22)*,* не вписувалося в запропоновану схему розташування народів. За даними Ібн Русте, «Болгари діляться на три відділи: один відділ зветься Берсула, інший – Ескгель, а третій – Болгар» (Khvol’son 1869, 22). Отже, три групи волзьких булгар уявлялись автору «Худуд ал-‘Алам» не як три племені, а як окремі групи трьох народів, які проживали не лише на північ від хозар у країні *Буртас*, а й в інших місцях Східної Європи. Відповідно до цього назва *Булгар* у трактаті фігурує не лише як етнонім, а й як «місто з невеликою областю, розташованою на березі Ітиля». Тому саме воно й було, за уявленнями автора «Худуд ал-‘Алам», столицею булгар у країні *Буртас*.

Однією із найзагадковіших етнічних груп, згаданих у «Худуд ал-‘Алам», є «внутрішні болгари». Невідомий мусульманський автор повідомляє про них кілька разів. Зокрема, уперше «внутрішні болгари» згадані на початку трактату, де йде опис морів. Автор цього твору відзначає, що північні межі Чорного моря (Pontos) займають “печеніги (Bajanak), хозари (Khazar), мірвати (Mirvat), внутрішні болгари (Bulghar-i dakhil) та сакаліби (Saqlab)” (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 3а; Minorsky 1937, 54).

У розділі, присвяченому горам, автор «Худуд ал-‘Алам» описує гори, які начебто були розташовані між «внутрішніми болгарами» і Руссю: «...потім вони досягають хозарських печенігів і відділяють внутрішніх булгар від русі (miyan-i Bulghar-i dakhil [va*] Urns biburradh))” (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 3а*;* Minorsky 1937, 67*).* Надалі володіння «внутрішніх болгар» були згадані в

списку країн, де вони виявилися в одній групі з територіями, які населяли такі народи: «...сакаліби (Saqlab), хозарські печеніги (Bajanak-i Khazar), мірвати (Mirvat), внутрішні болгари (Bulghār-i dākhil), Рус (Rus)...» (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 13а; Minorsky 1937, 53). Далі «внутрішні болгари» згадуються при описі країни сакалібів: «На схід від цієї країни проживають внутрішні болгари (Bulghār-i andarūni) і деякі з русів; на південь від неї розташовані деяка частина моря Гурз [Чорного. – О. Б.] і якась частина Руму (Візантії. – *Авт.*); на захід і північ від неї – незаселені простори Півночі» (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 37б*;* Minorsky 1937, 158).

І, звичайно ж, найдокладніша інформація міститься в розділі, присвяченому опису країни «внутрішніх болгар» (Bulghār-i dākhil): «На схід від неї розташований Мірват (Mirvat); на південь від неї розташоване море Гурз; на захід від неї проживають сакаліби (Saqlab); на північ від неї розташовані гори Рус. Це країна без міст. Жителі хоробрі, войовничі і вселяють страх. Їхні вдачі походять на вдачі тих тюрків, які живуть по сусідству з країною хозар. З усіма русами в них війна; зі всіма околишніми областями вони ведуть торгівлю. Вони володіють баранами, зброєю і пристосуваннями для війни» (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 38а, 30–31; Minorsky 1937, 160). Далі «внутрішні болгари» відразу ж згадані при описі країни мірватів: «На схід від неї розташовані якісь гори і деякі з хозарських печенігів; на південь від неї – деякі з хозарських печенігів і море Гурз; на захід далі розташовані деякі частини моря Гурз і внутрішні болгари; на північ трохи далі розташовані гори В.н.н.д.р» (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 38а*,* 30–31*;* Minorsky 1937, 160). Надалі в тексті «Худуд ал-‘Алам» «внутрішні болгари» більше не згадуються.

Як бачимо, головними орієнтирами для локалізації «внутрішніх болгар» є загадкові «мірвати», так звані «хозарські печеніги», Рус та море Гурз. Однак дослідники дотепер не могли дати точну локалізацію «внутрішніх болгар». Щодо цих питань існує кілька думок.

Так, Ф. Вестберг схильний був ідентифікувати «внутрішніх болгар» із «чорними», про яких згадували Костянтин Багрянородний та «Повість минулих літ» (Vestberg 1908, 243–244*;* 386–389*;* Minorsky 1937, 439). У другій половині XX ст. в історичній літературі набула поширення цікава концепція М. Я. Мерперта, викладена ним у роботі «Найдавніші болгарські племена Причорномор’я» (Merpert 1958, 586–615). Як і Ф. Вестберг, М. Я. Мерперт вважав, що «чорні болгари» були тотожні «внутрішнім болгарам» східних авторів. Тобто внутрішні болгари – це мешканці Дніпро-Донського межиріччя (Merpert 1958, 604–608, 615).

Свого часу Й. Маркварт зацікавився цим питанням і висловив припущення, що «внутрішні болгари» мусульманських авторів мають відношення до дунайських болгар (Marquart 1903, 503–506, 517–519). Однак найбільш обґрунтований вигляд ця гіпотеза набула в коментарях В. Ф. Мінорського до «Худуд ал-‘Алам». Там дослідник висловив припущення, що розподіл болгар на «зовнішніх» і «внутрішніх» у географічну літературу, найімовірніше, міг увести

ал-Балхі (близько 850–934 рр.), який у своїй «Книзі видів Землі» описав країну волзьких булгар і згадав про «Зовнішній Булгар», що був там розташований (Minorsky 1937, 438–439; Garkavi 1870, 274–275). А. Я. Гаркаві переклав фрагмент про цей центр так: «Зовнішній Булгар є невеликим містом, що не має багатьох селищ. Відоме ж воно тому, що служить складським місцем (або гаванню) цих держав» (Garkavi 1870, 275). Крім того, ал-Балхі першим згадав і про «внутрішніх болгар». Зокрема, вперше вони згадані при огляді розмірів відомого світу: «Що ж до ширини Землі, від крайнього її краю на Півночі до крайнього її краю на Півдні, то вона починається від берегів Навколишнього моря, досягає землі Яджуджа, потім проходить верхньою частиною Славонії, просікає землю внутрішніх Булгар і Славонію, і йде країною Рум до Сирії...» (Garkavi 1870, 274). Вдруге про «внутрішніх» болгар ал-Балхі згадує при описі сусідів русів: «Руси ці ведуть торгівлю з Хазаром, Румом і Великим Булгаром. Вони межують із Румом на Півночі. Вони численні й такі сильні, що наклали данину на прикордонні області з Руму. Внутрішні Булгари є християни» (Garkavi 1870, 277). Як бачимо, ал-Балхі використовував термін «внутрішні болгари» для позначення дунайських болгар.

За спостереженнями В. Ф. Мінорського, термін «внутрішні болгари» одним із перших міг широко використовувати ал-Істахрі (близько 850–934 рр.) у своєму творі «Кітаб ал-масалік ва-л-мамалік» (Книга шляхів і держав), де він кілька разів згадує про них. Зокрема, першого разу він повідомляє, що руси торгують з хозарами, Візантією та Великою Болгарією (Bulghār al-aʿzam). При цьому арабський географ уточнює, що вони (руси) межують із Півночі з Візантією і їхня кількість значна. Їхня могутність відома через те, що вони обклали хараджем (даниною) Візантію і «внутрішніх болгар», які проживають біля їхньої країни. Далі він додає, що «внутрішні болгари» є християни (Istakhri 1927, 226; Minorsky 1937, 438–439). В іншому фрагменті міститься майже такий же пасаж, але замість русів згадана «Велика Болгарія», що також межує з Візантією з Півночі і збирає з останньої данину. Й відразу сказано, що серед «внутрішніх болгар» є християни і мусульмани (Istakhri 1927, 286; Minorsky 1937, 439). Крім того, ал-Істахрі згадує «внутрішніх» болгар у зв'язку із сюжетом про Гога і Магога. За його словами, меридіан проходить з Півночі на Південь через володіння сакалібів, «внутрішніх болгар» і йде уздовж Візантії і Сирії (Istakhri 1927, 7; Minorsky 1937, 439). Однак дані про «Зовнішній Булгар» в ал-Істахрі відсутні, хоча в нього є інформація про якесь «невелике місто» у країні волзьких булгар (Istakhri 1925, 225).

Цілком можливо, що арабомовний автор другої половини X ст. Ібн Хаукаль міг запозичити частину інформації про внутрішніх болгар від ал-Істахрі. На цю думку наводить фрагмент його твору, який присвячено нападу русів на хозар: «Внутрішні булгари – християни і мусульмани, але в наш час народ руси не залишив (нічого) цього ні в булгар, ні в буртасів, ні в хозар, окрім розкиданої неповної (частини країни, землі?), вистежували (їх) у ній, ті ж, хто (вціліли), сподівалися залишитися в сусідніх областях...» (Novoseltsev 1990, 221). У цьому

разі йдеться про болгар-християн, які проживали на Дунаї, і булгар-мусульман, які мешкали на Середній Волзі. Останні ніколи не могли бути внутрішніми. Отже, Ібн Хаукаль міг при компіляції повторити помилку ал-Істахрі або його інформаторів.

Така заплутана й суперечлива інформація від ал-Істахрі та інших арабомовних авторів, як і анонімного автора «Худуд ал-‘Алам», змусила В. Ф. Мінорського зробити припущення, що термін «внутрішні болгари» явно протиставлявся терміну «зовнішні булгари» (Bulghār al-khārija), який в ал-Істахрі був згаданий як «невелике місто» (Minorsky 1937, 440; Istakhri 1927, 225). У результаті В. Ф. Мінорський вирішив, що дунайські болгари були відомі в різних мусульманських авторів під назвами, що відрізняються: в Ібн Хаукаля як «бурджан»; в Ібн Русте – «болгар»; в ал-Істахрі – «внутрішні болгари»; а в Гардізі – «В.н.н.д.р» (Minorsky 1937, 440). Однак слід зазначити, що не всі дослідники дотримувалися дунайської локалізації «внутрішніх болгар».

Зокрема, В. В. Бартольд спирався насамперед на дані «Худуд ал-‘Алам». Саме це дало йому змогу локалізувати «внутрішніх болгар» набагато далі на Схід. На його думку, «внутрішні болгари» проживали на північ від Чорного моря, де їхніми північними сусідами мали бути сакаліби і руси, а східними сусідами – загадкові «мірвати» та «хозарські печеніги» (Khudud al-‘Alem 1930, 29).

Тому варто з’ясувати, чи був термін «внутрішні болгари» самоназвою частини болгар, чи це була вигадана мусульманськими географами назва народу. На користь першої версії свідчить існування аналогічних назв серед інших тюркомовних народів. Дуже показові щодо цього, наприклад, огузи. Там західні племена огузів називалися «внутрішніми», а східні – «зовнішніми». Ніщо не заважає нам вважати, що подібна картина спостерігалася і серед ранньосередньовічних болгар. Виходить, що термін «внутрішні» має означати «ближні», тобто «західні», а «зовнішні» – «далекі», тобто «східні». Відповідно до цього можна прокоментувати повідомлення ал- Балхі про волзьких булгар у трохи іншій площині. Нагадаємо, що він згадав про «Зовнішній Булгар» (Garkavi 1870, 275). Очевидно, тут йдеться про одне міське поселення волзьких булгар, які були східними, тобто «зовнішніми» відносно інших болгар.

З іншого боку, стає зрозуміло, чому ал-Балхі та ал-Істахрі назвали дунайських болгар «внутрішніми» (Garkavi, 1870, 277; Istakhri 1927, 226). Адже вони, на думку їхніх інформаторів, були найбільш західною групою всіх болгар. Цілком очевидно, що позначення цих болгар терміном «внутрішні» могло потрапити у твір ал-Істахрі завдяки посередництву балканських інформаторів, які не мали чіткого уявлення про східні групи болгар. Тобто цим і можна пояснити відсутність у творі ал-Істахрі свідчень про «зовнішніх» булгар. Аналогічну картину спостерігаємо і в «Худуд ал-‘Алам». Але там відсутність відомостей про «зовнішніх» болгар можна пояснити іншими чинниками.

Насамперед звернемо увагу на те, що в трактаті є шість згадок про «внутрішніх» болгар. Із них, у п’яти випадках, вони позначені терміном Bulghār-i dākhil (Khudud al-‘Alem 1930, 30–31, табл. 3a, 13a, 38a; Minorsky 1937, 54, 67, 83,

160) і лише одного разу їх позначенням став вираз Bulghār-i andarūni (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 37b; Minorsky 1937, 158). За даними Ф. Штайнгасса, терміни andarūni і dākhil справді можна перекласти з перської як «внутрішні», хоча перший має більше семантичних значень (Steingass 1998, 109, 494). Необхідно зазначити, що в тому фрагменті трактату, де для позначення болгар використано термін Bulghār-i andarūni, зазначено, що від землі цих болгар «розташована певна частина моря Гурз [Чорного. – О. В.] та певна частина Руму [Візантії. – О. В.]» (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 37b; Minorsky 1937, 158). Це якось не узгоджується з рештою інформації «Худуд ал-‘Алам» про внутрішніх болгар, хоча дуже нагадує відомості про них у ал-Істахрі (Istakhri 1927, 226). На підставі цього можна зробити припущення, що джерел про «внутрішніх» болгар у автора «Худуд ал-‘Алам» було, як мінімум, два.

Крім того, важливо зрозуміти, чому в «Худуд ал-‘Алам» містяться відомості лише про «внутрішніх» болгар і немає інформації про «зовнішніх болгар». Якщо слідувати запропонованій схемі, то виходить, що «зовнішніми» мають бути булгари Середнього Поволжя.

Однак, говорячи про населення Середнього Поволжя, для позначення мешканців лівого берега, де раніше були відомі булгари, автор «Худуд ал-‘Алам», як вже зазначалось, використовував відомий раніше етнонім *Б.ртас* (Tumanskiy 1914, 95–96; Khudud al-‘Alem 1930, табл. 38б). Уже сама така локалізація буртасів суперечить свідченням інших мусульманських авторів, які традиційно локалізують їх не на схід від Волги (Ітиля), а на західному березі річки.

У зв’язку з цим виникає ще одне закономірне питання: чому анонімний автор «Худуд ал-‘Алам» зазвичай не використовув, окрім одного разу, етнічну назву «внутрішні болгари» щодо дунайських болгар, які були найзахідішним угруповуванням болгар?

У зв’язку з цим зазначимо, що дослідники вже неодноразово висловлювали думку, що в цьому трактаті вони були названі терміном *В.н.н.д.р* (Minorsky 1937, 465–471). У «Худуд ал-‘Алам» про область *В.н.н.д.р* сказано: «На схід від неї –барадзаси [буртаси. – О. В.]; на південь від неї – хозари; на захід від неї – гори; на північ від неї – мадяри. Вони [жителі цієї країни. – О. В.] боягузливі, слабкі, бідні й володіють деякими речами» (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 38б; Minorsky 1937, 162–163).

Крім того володіння *Н.н.д.р* були згадані в списку країн, де вони опинилися в одній групі з територіями, які населяли такі народи: «сакаліби (Saqlāb), хозарські печеніги (Bajanāk-i Khazār), мірвати (Mirvāt), внутрішні болгари (Bulghār-i dākhil), Русь (Rūs), мадяри, *Н.н.д.р*, тюркські печеніги...» (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 13a; Minorsky 1937, 83). Цілком можливо, що згадані тут *Н.н.д.р* і є *В.н.н.д.р*.

Особливий же інтерес становлять відомості про цю етнічну групу, що містяться в розділі, присвяченому опису країни мадярів: «На захід від неї розташовані гори; південніше від неї – плем’я християн (tarsāyān), що зветься В.н.н.д.р; на захід від неї та на північ від неї знаходяться області (nawāhi) Русі» (Khudud

al-‘Alem 1930, табл. 19а; Minorsky 1937, 101). Судячи з такої локалізації мадярів, у даному випадку може йтися про ситуацію кінця IX ст., коли мадяри проживали на землях Північно-Західного Причорномор’я в місцевості Ателькузу. Тож не треба дивуватися, що їхніми південними сусідами були *В.н.н.н.д.р.*, у яких має є резон бачити болгар-християн Нижнього Подунав’я. Як уже було зазначено, на північ від країни мірватів розташовувалися гори *В.н.н.д.р.*: «На схід від неї розташовані якісь гори та деякі з хозарських печенігів; на південь від неї – деякі з хозарських печенігів і море Гурз; на захід далі – деякі частини моря Гурз і внутрішні булгари; на північ трохи далі розташовані гори В.н.н.д.р.» (Khudud al-‘Alem 1930, табл. 38а; Minorsky 1937, 160). Судячи з усього, цей топонім має відношення до Північно-Західного Причорномор’я.

Згадано народ *В.н.н.д.р* і при описі місцезнаходження країни хозар: «на захід від неї знаходяться гори; на північ від неї знаходяться барадзаси і Н.н.д.р» (Khudud al-‘Alem 1930, 30–31, табл. 38а; Minorsky 1937, 161). Виходячи з того, що хозари проживали в Дагестані та на Нижній Волзі, можна вважати, що народ *Н.н.д.р*, у якому резонно бачити *В.н.н.д.р*, перебував десь на північ від хозар. Однак це не збігається з іншою інформацією «Худуд ал-‘Алам», згідно з якою цей народ мав перебувати на захід від хозар. Проте відомості трактату про країну барадзасів усувають це протиріччя: «Ця область, зі сходу якої річка Атель, з півдня її – Хозари, із заходу – В-н-н-д-р, з півночі – Печеніги-Тюрки» (Tumanskiy 1914, 95–96; Khudud al-‘Alem 1930, табл. 38б; Minorsky 1937, 162).

Таким чином, у «Худуд ал-‘Алам» міститься 6 згадок про народ *В.н.н.д.р* або *Н.н.д.р.* Цілком очевидно, що виникнення форми етноніма *Н.н.н.д.р* є результатом непорозуміння. Усе це наводить на думку, що в первісному арабському тексті містилася назва народу *В.н.н.д.р.*, першу частину якої автор «Худуд ал-‘Алам» у низці випадків помилково сприйняв за сполучник *ва* – «і». За спостереженнями В. Ф. Мінорського, назва цієї етнічної групи мала різні форми у середньовічних авторів. Так, перськомовний автор Гардізі (XI ст.) використовував термін *Н.н.д.р*, ал-Мас‘уді (X ст.) – *В.л.н.д.р*, а в Розлогій редакції Листа Йосипа є дуже близький термін – *В.н.н.т.р.* (Minorsky 1937, 465–471).

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок, що інформація про «внутрішніх» болгар потрапила до інформаторів автора «Худуд ал-‘Алам» із Хозарії. Отже, тут мова йде про болгар, які проживали на території Хозарського каганату. Варто нагадати, що дунайських болгар автор трактату назвав *В.н.н.д.р,* а волзьких булгар – *Б.ртас.* Метод виключення дає змогу не відносити дунайських болгар і волзьких булгар до «внутрішніх». Тож цілком очевидно, що анонімний автор «Худуд ал-‘Алам» назвав «внутрішніми», тобто західними, тих болгар, які проживали в степах Подоння і Приазов’я (окрім одного випадку). Це припущення повністю відповідає схемі В. В. Бартольда, згідно з якою володіння «внутрішніх» болгар були розташовані на північ від Чорного моря і межували з Руссю та «хозарськими печенігами», які проживали у Східному Приазов’ї (Khudud al-‘Alem 1930, 29).

Висновки

Таким чином, можна констатувати, що свідчення мусульманських авторів про ранньосередньовічних болгар Півдня Східної Європи та Нижнього Дунаю не відзначалися конкретністю. Так, ал-Мас‘уді плутав волзьких булгар із дунайськими болгарами, але при цьому мав досить чітке уявлення про приазовських болгар. В той же час автор «Худуд ал-‘Алам» цих болгар називав «внутрішніми», волзьких болгар – *Б.ртас,* а їхніх дунайських соплемінників – *В.н.н.д.р.*

Такі суперечливі повідомлення мусульманських авторів раннього Середньовіччя про болгар пояснюються не лише значною територіальною розпорошеністю останніх, а й використанням різноманітних джерел, в яких окремі групи болгар були відомі під різними назвами. Це змушувало мусульманських географів вносити певні корективи в тексти своїх трактатів, створюючи власну картину розташування народів у просторі.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Afanas’yev, G. E. 1984. Etnicheskaya territoriya burtasov vo vtoroy polovine VIII–nachale X vv. [The Ethnic Territory of the Burtases in the Second Half of the 8th–early 10th centuries AD]. *Sovetskaya etnografiya*. Moscow, No. 4, s. 28–41. (In Russian).

Афанасьев, Г. Е. 1984. Этническая территория буртасов во второй половине VIII–начале X вв. *Советская этнография*. Москва, № 4, с. 28–41.

Alikhova, A. E. 1949. K voprosu o burtasakh [To the Question of the Burtas People]. *Sovetskaya etnografiya*. Moscow, No. 1, s. 48–57. (In Russian).

Алихова, А. Е. 1949. К вопросу о буртасах. *Советская этнография*. Москва, № 1, с. 48–57.

Bartol’d, V. V. 1940. Arabskiye izvestiya o russakh [Arabic Reports about the Rus’ian People**].** *Sovetskoye vostokovedeniye*. Moscow, No. 1, s. 15–50. (In Russian).

Бартольд, В. В. 1940. Арабские известия о руссах. *Советское востоковедение*. Москва, № 1, с. 15–50.

Garkavi, A. Ya. 1870. Skazaniya musul’manskikh pisateley o slavyanakh i russkikh (s poloviny VII veka do kontsa X veka po R. Kh.). [Tales of Muslim Writers about the Slavs and Rus’ian People (Since the Half of the 7th Century to the End of the 10th Century AD)]. Sankt-Peterburg, Imp. AN, 308 s. (In Russian and Arabic).

Гаркави, А. Я. 1870. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). Санкт-Петербург, ИАН, 308 с.

Istakhri, 1927. Kitab al-masalik va al-mamalik [Book of Ways and Countries]. *Biblioteka Geographicorum Arabicorum.* Ed. M. J. de Goeje, vol. I, edicio secunda. Lugduni Batavorum, apud E. J. Brill, 348 s. (In Arabic).

Khvol’son, D. A. 1869. Izvestiya o khazarakh, bolgarakh, mad’yarakh, slavyanakh i rusakh Abu-Ali Akhmeda Ben Omar ibn-Dasta [Information about the Khazars, Bulgarians, Magyars, Slavs and Rus by Abu Ali Ahmed Ben Omar ibn-Dasta]. Sankt-Peterburg, Imp. AN, 199 s. (In Russian and Arabic).

Хвольсон, Д. А. 1869. Известия о хазарах, болгарах, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар ибн-Даста. Санкт-Петербург, ИАНб, 199 с.

Khudud al-‘Alem (rukopis’ Tumanskogo) s vvedeniyem i ukazatelem V. Bartol’da. 1930. Leningrad, AN SSSR, 45 s. text, 78 s. fax. (In Russian and Persian).

Худуд ал-‘Алем (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда. Ленинград: АН СССР, 1930. 45 с. текста, 78 с. факсимиле.

Marquart, J. 1903 Osteuropäsche und Ostasiatische Streifzüge: ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940). Leipzig, 429 s. (In German).

Mas‘udi, 1966. Murudzh az-zakhab va ma‘adin al-dzhavakhir [Gold Washing and Gem Mines], vol. 1, without place of publication, 352 s. (In Arabic).

Merpert, N. Ya. 1958. Drevneyshiye bolgarskiye plemena Prichernomor’ya [The Ancient Bulgarian Tribes of the Black Sea Region]. *Ocherki istorii SSSR*. Moscow, AN SSSR, s. 587–616. (In Russian).

Мерперт, Н. Я. 1958. Древнейшие болгарские племена Причерноморья. *Очерки истории СССР.* Москва, АН СССР, с. 587–616.

Minorsky, V. 1937. Hudud al-‘Alam. The Regions of the World. London–Oxford, 320 p.

Minorskiy, V. F. 1963. Istoriya Shirvana i Derbenta X–XI vv. [History of Shirvan and Derbent in 10th–11th Century AD]. Moscow, Izd. vost. lit., 265 s. (In Russian)

Минорский, В. Ф. 1963. История Ширвана и Дербента X–XI вв. Москва, Изд. вост. лит., 265 с.

Novoseltsev, A. P. 1990. Khazarskoye gosudarstvo i yego rol’ v istorii Vostochnoy Evropy i Kavkaza [Khazar State and its Role in the History of Eastern Europe and the Caucasus]. Moscow, Nauka, 264 s. (In Russian).

Новосельцев, А. П. 1990. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, Наука, 264 с.

Pletneva, S. A. 1984. Drevniye bolgary v basseyne Dona i Priazov’ya [The Ancient Bulgarians in the Don and Azov Basins]. *Pliska-Preslav. Prabalgarskata kultura. Materiali ot balgaro-savetskata sreshta. Shumen, 1976.* Sofia, Balg. Akad. nauk, vol. II, s. 9–19. (In Russian).

Плетнева, С. А. 1984. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. *Плиска−Преслав. Прабългарската култура. Материали от българо-съветската среща. Шумен, 1976.* София, Бълг. акад. наук, т. II, с. 9–19.

Romashov, S. A. 1993. Gde nakhodilas’ Chernaya Bolgariya [Where was Black Bulgaria]. *Vostochnaya Evropa v drevnosti i srednevekov’ye. Spornyye problemy*. Moscow, RAN, s. 66–68. (In Russian).

Ромашов, С. А. 1993. Где находилась Черная Болгария. Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы. Москва, РАН, с. 66–68.

Steingass, F. A. 1998. Comprehensive Persian-English Dictionary. Beirut, Routledge, 1539 s.

Tumanskiy, A. 1914. Burtas i Berdas [The Burtas People and the Berdas People]. *Izvestiya Vysshikh Tiflisskikh zhenskikh kursov*. Tiflis, book 1, issue 1, s. 94–96. (In Russian).

Туманский, А. 1914. Буртас и Бердас. *Известия Высших Тифлисских женских курсов*. Тифлис, кн. 1, вып. 1, с. 94–96.

Vestberg, F. 1908. K analizu vostochnykh istochnikov o Vostochnoy Evrope [To the Analysis of Oriental Sources on Eastern Europe]. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniya.* Moscow, part XIII, fevr., s. 364–400. (In Russian).

Вестберг, Ф. 1908. К анализу восточных источников о Восточной Европе. *Журнал министерства народного просвещения*. Москва, ч. XIII, февр., с. 364–400.

Дата подання статті до редакції: 13.01.2025 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.06

ПЕРША ПОЛЬСЬКО-ЧЕСЬКА ВІЙНА КІНЦЯ 80-х РОКІВ X СТОЛІТТЯ ТА ЇЇ ПОЛІТИЧНІ Й ДИПЛОМАТИЧНІ НАСЛІДКИ ДЛЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

Ігор Ліхтей

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри Античності,
Середньовіччя та історії України домодерної доби,
Ужгородський національний університет, пл. Народна 3, 88000, Ужгород, Україна,
e-mail: ihor.likhtei@uzhnu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5458-7252

У статті досліджуються передумови, простежується перебіг і з'ясовуються політичні й дипломатичні наслідки для Центральної Європи першої польсько-чеської війни, яка спалахнула наприкінці 80-х років X ст. До цього часу впродовж майже двох десятиліть володарі Чеського князівства з династії Пршемисловичів підтримували дружні відносини з польським правителем Мешком I П'ястовичем, з яким перебували в родинних зв'язках. В умовах активного поступу на міжнародній арені німецького короля Оттона I, який 962 р. здобув титул імператора й проголосив утворення Римської (Німецької) імперії, молоді слов'янські держави шукали шляхи до взаємного зближення. Підкреслюючи імперський статус, Оттон I та його наступники проводили цілеспрямовану політику встановлення сюзеренно-васальних відносин з правителями Чеського та Польського князівств. З часом Мешко I, розширюючи кордони своєї держави, став зазіхати на володіння Болеслава II Побожного, які, крім Чехії, охоплювали територію Моравії, Малої Польщі та Силезії. Польський князь врегулював відносини з Римською імперією й захопив частину територій, що належали Болеславові II. Ймовірно, це була Силезія. Чеський володар звернувся по допомогу до вільців-лютичів (племінного об'єднання полабських слов'ян), з якими імперія вела жорстоку боротьбу. Такий крок засвідчив дипломатичну недалекоглядність Болеслава II Побожного. Натомість Мешко I попросив підтримки з боку імперії. В ході цієї війни Болеслав II Побожний утратив контроль над Силезією й частиною Малої Польщі. Його поразка започаткувала зовнішню та внутрішню кризу Чеської держави. Водночас вона різко підвищила політичний авторитет Мешка I та піднесла престиж Польського князівства, яке на деякий час стало відігравати провідну роль у Центральній Європі.

Ключові слова: Чеське князівство, Польське князівство, Римська (Німецька) імперія, Болеслав I Жорстокий, Болеслав II Побожний, Мешко I П'ястович.

THE FIRST POLISH-CZECH WAR OF THE LATE 1080s AND ITS POLITICAL AND DIPLOMATIC CONSEQUENCES FOR CENTRAL EUROPE

Ihor Likhtei

PhD in History, Associate Professor, Head of the Department of Antiquity,
Middle Ages and History of Ukraine before the modern age
Uzhhorod National University 3, Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine,
e-mail: ihor.likhtei@uzhnu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5458-7252

The article examines the preconditions, traces the course, and clarifies the political and diplomatic consequences for Central Europe of the First Polish-Czech War, which broke out in the late 1080s. Until that time, for almost two decades, the rulers of the Czech Principality from the Prshemyslovych dynasty had maintained friendly relations with the Polish ruler Meshko I Piastovych, with whom they were related. In the context of the active advancement in the international arena of the German king Otto I, who in 962 acquired the title of emperor and proclaimed the formation of the Roman (German) Empire, the young Slavic states were looking for ways to bring them closer together. Emphasizing the imperial status, Otto I and his successors pursued a purposeful policy of establishing suzerain-vassal relations with the rulers of the Czech and Polish principalities. Over time, Meshko I, expanding the borders of his state, began to encroach on the possessions of Bolesław II the Pious, which, in addition to Bohemia, covered the territory of Moravia, Lesser Poland and Silesia. The Polish prince regulated relations with the Roman Empire and seized part of the territories belonging to Bolesław II. That was probably Silesia. The Czech ruler turned for help to the Vilts-Lyutyches (a tribal union of Polabian Slavs), with whom the empire was waging a fierce struggle. That step testified to the diplomatic shortsightedness of Bolesław II the Pious. In return, Meshko I asked for support from the empire. During that war, Bolesław II the Pious lost control over Silesia and part of Lesser Poland. His defeat initiated an external and internal crisis for the Czech state. At the same time, it sharply increased the political authority of Meshko I and raised the prestige of the Polish principality, which for some time began to play a leading role in Central Europe.

Keywords: Czech principality, Polish principality. Roman (German) Empire, Bolesław I the Cruel, Bolesław II the Pious, Meshko I Piastovych.

Вступ. У 962 р. німецький король Оттон I здобув титул імператора й проголосив утворення Римської імперії. Підкреслюючи імперський статус, Оттон I (936–973) та його наступники проводили цілеспрямовану політику встановлення сюзеренно-васальних відносин із правителями сусідніх держав. Це стосувалося також Польщі й Чехії, які в умовах зовнішньої загрози прагнули до налагодження конструктивної співпраці. Як наслідок, 964 р. чеський володар Болеслав I Пршемислович (935–972) на прізвисько Жорстокий та польський князь Мешко I П'ястович (бл. 960–992) уклали союзний договір. Цей альянс було посилено шлюбом Мешка I з донькою Болеслава I – Дубравкою. При цьому Болеслав I посприяв хрещенню польського правителя (Jasiňsky 1999, 6). Вірогідно, 15 червня 972 р. чеський князь Болеслав I помер (Keller 2004, 103). Володарем став його син Болеслав II Побожний (972–999), який намагався зберігати союзні відносини з Польщею. В імперії ж уважно стежили за зближенням Мешка I з чеськими Пршемисловичами. Ця співпраця тривала до середини 80-х років

X ст., однак через певні обставини завершилася першою польсько-чеською війною, у перебігу якої Болеслав II Побожний утратив частину своїх володінь.

Попри значний інтерес до польсько-чеського протистояння, серед дослідників і досі точаться дискусії з приводу військового зіткнення між двома слов'янськими правителям. Тож ***мета*** дослідження – розкрити передумови, простежити перебіг та висвітлити політичні й дипломатичні наслідки першої польсько-чеської війни кінця 80-х років X ст.

На початку травня 973 р. засновник Римської імперії Оттон I відійшов за межу життя. Владу перебрав його син Оттон II (973–983). Смерть Оттона I призвела до посилення бунтарських настроїв серед імперської еліти (Keller 2004, 103). Як свідчать джерела, 974 р. князі Чехії та Польщі уклали угоду з герцогом Баварії Генріхом II Сварливим (955–976) та єпископом Абрагамом Фрейзингенським, які об'єдналися проти Оттона II. Імператорові досить швидко вдалося нейтралізувати Генріха II Сварливого та Абрагама Фрейзингенського, а згодом йому підкорився й Болеслав II Побожний. Баварського герцога було ув'язнено в Інгельгаймі, а єпископа – заслано до Корвейського абатства. Однак Генріх II зумів утекти з неволі та взимку 975– 976 років перебував у Чехії, шукаючи тут захисту. Та зрештою Генріх II Сварливий вирішив відмовитися від конфронтації з Оттоном II й визнати його своїм сюзереном (Annales Altahenses maiores 1868, 787–788; Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg 1935, 104).

Юний німецький правитель не мав наміру пробачати непокірність Болеслава II Побожного, й улітку 976 р. вторгся в Чехію. Проте біля замку Плзень (нині – Старий Плзенець) військо Болеслава II завдало удару завойовникам, які в той час купалися й не очікували нападу. Після того, як 977 р. новий похід імперських збройних сил у Чехію виявився невдалим, Болеслав II примирився з Оттоном II та підкорився йому як законному володареві (Annales Altahenses maiores 1868, 787–788; Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg 1935, 104; Charvát 2004, 106–107).

Відносини ж між молодою Польською державою й імперією також не були безхмарними, позаяк їхні інтереси перетнулися в Помор'ї. Траплялося, однак, що імперія та Польща ставали союзниками задля того, щоб підкорити бунтівних полабських та поморських слов'ян. У 977 р. померла дружина польського правителя Дубравка (Kosmův letopis český 1874, 40), й Мешко I невдовзі уклав шлюб з донькою Дітриха, маркграфа Північної марки, Одою, черницею в Кальбі. Хоча нове одруження Мешка I суперечило канонічним правилам і викликало невдоволення німецького єпископату, «заради блага вітчизни та зміцнення необхідного всім миру справа не дійшла до розриву, ба навпаки, було досягнуто рятівного примирення», як повідомляє Титмар Мерзебурзький (Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg 1935, 196). Таким чином, наприкінці 70-х років X ст. конфлікт імперії з Польщею, ймовірно, було вичерпано.

Водночас на політичній арені Центрально-Східної Європи дедалі активнішу роль стала відгравати Київська держава. В період правління Мешка I відносини між Руссю й Польщею загалом розвивалися мирно. Маємо чи не єдине

повідомлення руського літописця про похід 981 р. князя Володимира Святославича (роки володарювання у Києві – 980–1015) «на Ляхів» і про захоплення Червенських міст **(«В лѣт҃…[6489(981)] Иде Володимиръ к Лѧхомъ. и заѩ грады ихъ. Перемышль. Червенъ. и ины городы. иже суть и до сего дн҃е подъ Руссю»** – стверджує укладач «Повісті временних літ» (Полное собраніе русскихъ лѣтописей 1908, 69).

Утім серед дослідників немає одностайності щодо трактування цього походу київського володаря. Окремі вчені навіть заперечують сам факт такої збройної виправи київського правителя. Дискусії ведуться й навколо питання про належність Червенських градів до Польщі. В середині XIX ст. «батько чеської історіографії» Франтішек Палацький висловив припущення, що 981 р. Володимир Святославич захопив територію з містами Перемишль і Червен, яка входила до складу імперії Болеслава II Побожного (Palacký 1921, 63).

Аргументовані судження на захист т.зв. «чеської теорії» щодо приналежності Червенських градів наводить авторитетний український медієвіст Олександр Головко. Він, зокрема, наголошує, що в X ст. етнонім «ляхи» аж ніяк «не міг означати ані Польщу як державу, ані мешканців цієї західнослов'янської країни». Свої міркування він підсилює свідченням латиномовних джерел, у яких тільки наприкінці X–XI ст. фіксується топонім «Польща» («Polonia»). Вчений приходить до висновку, що в 981 р. Київська держава ще не мала безпосередніх контактів із князівством Мешка I, «яке на той час уже об'єднувало більшість польських земель». А укладач «Повісті временних літ», як припускає О. Головко, на початку XII ст., імовірно, сприймав повідомлення 981 р. як інформацію про збройну виправу князя Володимира на Польщу вже як на країну, позаяк тоді «етнонім "ляхи" вже набув загальнопольського значення». Все це дає підстави вважати, що внаслідок походу 981 р. князь Володимир Святославич підкорив територію, яка перебувала під владою Чеського князівства (Головко 2021, 58–61).

Погляди О. Головка поділяє й дослідник Дмитро Гордієнко. Він стверджує, що хоча літописець чітко пише про похід Володимира на "Ляхів", на той момент Червенські гради належали до Чеської держави. У цьому контексті науковець звертає увагу на те, що в процесі становлення державності в Україні, Польщі та Чехії відбувалося окреслення між ними кордонів, які тоді були плинними й не чітко визначеними. Отже, є більше підстав уважати, що 981 р. Володимир Святославович відвоював Червенські міста саме від чеського князя. Відтак Д. Гордієнко припускає, що літописець, очевидно, «вжив "Ляхи" як означення однієї з груп польських племен, можливо лендзян, як етнонім, а не політонім» (Гордієнко 2024, 250).

Позаяк Мешко I на той час не володів Малою Польщею (а це достеменний факт), то він жодним чином не міг утримувати й Червенські гради. Водночас чеський дослідник Вацлав Новотний схиляється до думки, що хоча Болеслав II Побожний у боротьбі з Великим князем Київським Володимиром і втратив частину своїх земель, Мешка I розпирала заздрість щодо чеських територіаль-

них надбань (Novotný 1912, 620). Під владою Болеслава II й надалі перебувала майже вся Чехія, Моравія, Силезія та Мала Польща з Краковом.

Похід київського князя Володимира на захід мав важливе значення для майбутнього розвитку Русі. Ця збройна виправа сприяла налагодженню прямих контактів Київської Русі з двома християнськими слов'янськими державами – з Польським та Чеським князівствами. Завоювання Червенських градів й подальше просування Русі в напрямку до Карпат лише підкреслило тенденцію Києва щодо встановлення відносин із Польщею й Чехією. Водночас цей похід означав кінець польських сподівань на експансію в південно-східному напрямку. Київська держава виявилася потужною політичною формацією, й Мешко I добре усвідомлював, що її очільника не варто провокувати.

На початку грудня 983 р. помер імператор Оттон II. Після його смерті залишилася молода вдова Теофано і трирічний син Оттон III (983–1002), якого на Різдво 983 р. в Аахені було короновано на короля. Регенткою при ньому мала бути його мати імператриця Теофано. Однак двоюрідний дядько Оттона III, колишній баварський герцог Генріх II Сварливий, став домагатися опіки над малолітнім королем. Архієпископ Кельнський Варін, у якого в цей час знаходився Оттон III, передав хлопчика під патронат Генріха II Сварливого, і той висунув претензії на королівську владу.

Великдень 984 р. Генріх II Сварливий святкував у Кведлінбурзі. Сюди прибула частина імперських вельмож, які присягнули на вірність Генріхові II і визнали його королем. Разом з ними тут було і троє слов'янських князів: польський – Мешко I, чеський – Болеслав II і очільник ободритів Мстивой, які теж склали клятву вірності новому німецькому володареві як своєму сюзерену (Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg 1935, 130–132; Novotný 1912, 616; Zakrzewski, 1921, 130; Keller 2004, 50, 104; Steinhübel 2010, 13). Крім того, Мешко I досяг згоди з мейсенським маркграфом Ригдагом щодо одруження свого сина Болеслава Хороброго з його донькою. Польського князя та мейсенського маркграфа зблизив, передусім, спільний страх перед лютичами. Однак пихатий Генріх II Сварливий досить швидко став втрачати підтримку в імперії й навіть не зумів відновити свою владу в Баварії, де колись був герцогом. Тому 29 червня 984 р. він був змушений повернути малолітнього Оттона III його матері Теофано. Ймовірно, саме тоді князь Мешко I з маркграфом Ригдагом перейшли на бік Оттона III (Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg 1935, 133–135; Steinhübel 2010, 13).

Влітку 984 р. Генріх II Сварливий прибув до Праги, де його з пошаною привітав Болеслав II. Двоє володарів домовилися, що знищать польсько-мейсенський союз, спрямований проти Генріха II Сварливого. Коли останній покинув чеські землі, то військо Болеслава II супроводжувало його через усю територію Мейсенської марки. Біля поселення Алт-Мюгелн Генріх II Сварливий очолив саксонське військо й пішов походом на Тюрингію. Чеські ж вояки скористалися відсутністю маркграфа Ригдага й на зворотньому шляху захопили Мейсен. Але Болеслав II утримував цю територію лише рік. У 985 р. Ригдаг помер. Новим маркграфом став жорстокий і нещадний Еккегард. Князь Болеслав II

залишив Мейсен і передав його Еккегардові (Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg 1935, 136; Novotný 1912, 617–618; Charvát 2004, 107–108; Keller 2004, 104; Steinhübel 2010, 13).

Та здобуття Болеславом II Мейсена створило передумови для розпаду чесько-польського альянсу. Подальше перебування Мейсена під контролем чеського князя змінило б рівновагу сил на його користь (Přehled dějin Československa 1980, 107). Тож князь Мешко, якому не давали спокою розлогі володіння Болеслава II, став готуватися до війни з чехами. Він був упевнений у тому, що в цьому протистоянні імператриця Теофано його підтримає. Чесько-польський союз утратив чинність – і колишні спільники стали ворогами. Після смерті маркграфа Ригдага син польського князя Болеслав Хоробрий розлучився з його донькою і 986 р. одружився вдруге. На цей раз він узяв за дружину доньку угорського князя Гейзи. У такий спосіб Мешко I знайшов союзника проти чехів і в Угорщині. Монархія Болеслава II, яка мала з Угорщиною довгий кордон, опинилася у ворожому оточенні (Steinhübel 2010, 13).

Усвідомлюючи безперспективність ведення війни з Київською державою, Мешко I звернув увагу на землі племен польської групи, зокрема на Краківщину й Силезію, які були анексовані чеським князем Болеславом I відразу ж після катастрофічного розгрому мадярів 955 р. До того ж, Краків був важливим центром на європейському торговому шляху (Нюрнберг–Прага–Краків–Київ). Дотримуючись послідовної політики, спрямованої на підкорення своїй владі всіх племен польської групи, Мешко I зосередив свою увагу на відносинах із Чехією. Тут вимальовувалася більш приваблива перспектива. Князь Мешко I добре знав про слабкі державницькі й воєнні здібності свого шурина, чеського правителя Болеслава II, й зробив висновок, що той не зможе протистояти польському натиску. До того ж, невдала спроба експансії Чеського князівства в північному напрямку, захоплення Мейсена й таємні симпатії Болеслава II до вілців-лютичів викликали в Німеччині підозру щодо його недружніх намірів. Тож Мешко I був переконаний, що і з цього боку йому нічого не загрожує.

Другий шлюб Мешка I з донькою мейсенського маркграфа сприяв його зближенню з німецькими феодалами. До цього Мешка I спонукало й загрозливе становище Польського князівства на півночі. В 986 р. данський король Гаральд Синьозубий (958–986) захопив польський Волин. Це змусило Мешка I шукати підтримки в імперії. Як підтвердження дружніх відносин йому довелося долучитися до походів німецьких феодалів проти лютичів. Крім того, Мешко I уклав союз із шведським королем Еріком Переможцем (970–995). Цей альянс було підсилено одруженням Еріка Переможця з Мешковою донькою Святославою. В результаті спільного польсько-шведського походу Волин знову було повернуто під владу Мешка I (Королюк 1957, 128–129; Dvorník 1999, 107).

Державні інтереси чеського й польського правителів зіштовхнулися в Силезії та Краківщині. Князь Болеслав II поступово втрачав територіальні надбання батька, що, в свою чергу, призводило до зменшення обсягів данини. У чеського володаря виникали труднощі з утриманням численних збройних сил.

А позбавлене належної оплати та відповідного утримання військо ставало небезпечним фактором внутрішньої політики. Позиції польських П'ястовичів усередині країни були значно міцнішими, ніж внутрішнє становище чеських Пршемисловичів. В Чехії все ще не було завершено процес об'єднання всіх племен. Тут на князівському рівні й досі знаходився небезпечний конкурент – Славниковичі, які контролювали чималу територію й мали добрі міжнародні взаємини в європейському просторі (Kosmův letopis český 1874, 40–41; Lutovský 2004).

З 986 р. у відносинах Польщі й Римської (Німецької) імперії спостерігається тісна співпраця, спрямована проти Чеської держави та полабських і балтійських слов'ян. Та все ж деталі розвитку протистояння, що призвело до військових дій, доволі непросто реконструювати, позаяк відомості про їх початок і перебіг надто фрагментарні. Польський учений Станіслав Закшевський вважає, що війна між Мешком I та Болеславом II Побожним відбулася у 989–990 роках (Zakrzewski, 1921, 131). Схожої версії притримується й дослідник Генрик Ловмянський, який стверджує, що збройний конфлікт між Польщею й Чехією спалахнув 990 року чи десь незадовго перед цим (Łowmiański 1973, 571). Ймовірність захоплення 990 р. польським князем Силезії припускає також відомий славіст В. Королюк. При цьому, він відзначає, що на той час у руках Мешка I опинилася й значна частина Малопольщі (Королюк 1957, 129). Заслуговує на увагу еволюція поглядів польського дослідника Герерда Лябуди, який спочатку доводив, що Мешко I утвердив своє панування в Малопольщі 989 р. Згодом учений навів нові аргументи, на основі яких висунув гіпотезу, що ця подія могла відбутися у 987–989, або в 987–988 роках (Labuda 1960, 79–92; Labuda 1988, 264–293; Labuda 1994, 76–80). Близькими до поглядів Г. Лябуди є судження чеських істориків, які акцентують на тому, що, втративши наприкінці 80-х років X ст. Силезію й Малопольщу, князь Болеслав II Побожний уже на початку 90-х років намагався відвоювати ці території, але марно (Žemlička, 1995, 210–211; Bláhová 1999, 311).

На думку знаного чеського медієвіста Франтішка Дворника, для відтворення подій, пов'язаних із першою чесько-польською війною, доцільно, мабуть, звернути увагу на передумови відходу з Праги до Італії єпископа Войтеха, який походив з роду Славниковичів. Біографи й хроністи пояснюють такий вчинок Войтеха його усвідомленням марності боротьби проти життєвого укладу чеських вельмож, що не відповідало християнським канонам. Натомість Ф. Дворник вбачає вагому причину такого вчинку празького єпископа в конфлікті з Болеславом II Побожним через те, що князь наказав продати у рабство єврейським торгівцям із на той час мусульманської Іспанії християн. Позаяк це суперечило нормам і законам християнського суспільства, то єпископ Войтех висловив князю протест щодо такого гендлярства та зголосився викупити цих рабів, однак не мав для цього достатньо коштів (Dvorník 1999, 122–128).

Хоча на той час работоргівля сприймалася як звичне явище, й Прага була одним з її центрів, перетворювати на невільників християн заборонялося. Тож

постає питання, хто були ці раби-християни? Вони не могли бути ані чехами, ані німцями. Цього собі не дозволив би навіть князь. Отже, це могли бути тільки полонені з тогочасного військового протистояння з поляками. Ймовірно, продані раби були польськими полоненими, захопленими військом Болеслава II Побожного десь у 987–988 роках. Переможений, а тому розлючений чеський князь відмовився дотримуватися усталених правил щодо полонених християн і наказав продати їх торгівцям з Іспанії (Dvorník 1999, 127–128).

Інформацію про польсько-чеську війну знаходимо в кількох джерелах. Так, у хроніці монаха Сазавського вказується навіть конкретне місце збройного конфлікту – прикордонний град Немча в Силезії, який Болеслав втратив (Mnich Sázavský 1874, 240). Відтак про військове протистояння згадують Гільдесгеймські аннали (990 р.), які акцентують на непримиренній ворожнечі між чеським і польським володарями (Annales Hildesheimenses 1878, 25). Докладнішу інформацію про війну Мешка I й Болеслава II знаходимо в хроніці Титмара Мерзебурзького. Він, зокрема, повідомляє про те, що чеський князь звернувся по допомогу до племінного об'єднання полабських слов'ян велетів-лютичів. Вчинок був невдалим дипломатичним кроком Болеслава II Побожного, позаяк викликав велике невдоволення в імперії. У відповідь на це Мешко I попросив допомоги від імперії, звернувшись з особистим проханням до Теофано, вдови імператора Оттона II (Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg 1935, 144).

Зі свідчень Титмара Мерзебурзького випливає, що кульмінація польсько-чеського конфлікту настала вже до 990 року. Хроніст, зокрема, повідомляє, що 990 р. Болеслав II вимагав від Мешка I повернути захоплену територію. Німецький літописець називає її «втраченим королівством» (*regnum ablatum*) (Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg 1935, 146). Ідеться про чималий регіон, яким могли бути тільки Силезія й Краківщина (Мала Польща), а не лише град Немча, як стверджує монах Сазавський. Згадані землі, як відомо, були заселені слов'янськими племенами польської гілки. Саме тому вони й стали об'єктом зазіхань Мешка I, котрий прагнув об'єднати польські землі. Це дозволяло зберегти обличчя на міжнародній арені: Мешко I, по суті, приєднував територію, заселену польськими племенами, яка перебувала під владою чеських Пршемисловичів від часу поразки в 955 р. мадяр-угрів. Князь Мешко I вважав, що окреслені землі тимчасово опинилися під владою чехів і не були їхнім законним надбанням. Це підтвердила й реакція вождів цих племен, які після перемоги польського війська над чеським без жодного спротиву підкорилися Мешкові I.

Війна з польським князем Болеславові II коштувала дорого – як з військової, так і з дипломатичної, зовнішньо- та внутрішньополітичної точок зору. Уже акцентувалося на його необачності щодо укладення союзу з велетами-лютичами. Це не тільки не зашкодило Мешкові I, але й суттєво допомогло, позаяк викликало обурення з боку імперії, правителі якої вважали полабських слов'ян заклятими ворогами. З ідеологічного боку це був також факт, який дискредитував Болеслава II, адже він, князь-християнин, об'єднувався з поганами. В результаті, Мешко I без жодних зусиль уклав союз із імперією, спря-

мований проти Болеслава II. Хоча в цьому союзі імперія повела себе дуже хитро, якщо не підступно. Союзне німецьке військо прийшло на допомогу Мешкові I, але воно було нечисленне: всього якихось чотири загони важкоозброєних воїнів (Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg 1935, 145). Отже, участь імперії в польсько-чеській війні була суто формальною. Та цього було досить для Болеслава II, який розраховував на нейтралітет імперії, що тепер презентувалася як союзник Мешка I. Воювати на два фронти Болеслав II однозначно не міг, і про це в імперії добре знали, тому й надали тільки незначну військові підрозділи. Їх завданням було ускладнити становище Болеслава II, що аж ніяк не звільняло князя Мешка I від необхідності кинути проти чеського сусіда всі свої сили. Зміцнення позицій польського володаря не входило в розрахунки імперії.

Князь Болеслав II відрядив до ватажків німецького війська свого представника Слопана. Його завдання полягало в тому, щоб переконати їх у відсутності в чеського правителя антинімецьких намірів. Ба більше, Слопан мав попросити німецьких ватажків стати посередниками в можливих чесько-польських перемовинах. Таку місію вони погодилися виконати й вирушили зі Слопаном до Болеслава, тоді як німецькі підрозділи повернулися додому (Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg 1935, 145). Постає питання, якою була справжня мета німецьких ватажків. Адже примирення між Болеславом II та Мешком I було не в інтересах імперії, яка насправді прагнула послаблення воюючих сторін. Тим часом військо Болеслава II підійшло до р. Одер, потім чеський князь узяв під варту німецьких ватажків, які мали стати посередниками в перемовинах із польським правителем. Після цього Болеслав відрядив до Мешка I посла, котрий повідомив, що його союзники стали заручниками Болеслава II Побожного. Висувалася вимога: якщо Мешко поверне відібрані володіння, то Болеслав II обіцяє відпустити бранців неушкодженими; якщо ж ні, то їх буде вбито. Князь Мешко відповів Болеславові так: «Якщо королю буде завгодно врятувати своїх, або ж помститися за вбитих, то він це й зробить; якщо ж цього не станеться, то він зовсім не має наміру зазнати через них збитків». Відповідь змусила Болеслава II залишити німецьких ватажків у спокої. Він, натомість, пограбував і спопелив, наскільки зміг, навколишні землі. Повертаючись, зумів захопити одну фортецю (мабуть, Німпч), і це були всі його «успіхи» в польсько-чеській війні. Уберіг, однак, від помсти велетів-лютичів німецьких ватажків і під захистом своїх воїнів повернув їх додому (Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg 1935, 145–146). Таким чином, Болеслав II ще раз продемонстрував лояльність щодо імперії й небажання конфліктувати з нею.

Польський правитель Мешко I зумів захопити всю Силезію та значну частину Малої Польщі. Проте Краків усе ще залишався в руках Болеслава II Побожного. Щоправда, після втрати Силезії чеському князеві було дуже непросто утримувати Краків під своєю владою.

Висновки. Перша польсько-чеська війна, яка спалахнула наприкінці 80-х років X ст., завершилася цілковитою перемогою Мешка I над Болесла-

вом II Побожним. Цей військовий конфлікт супроводжувався інтенсивною дипломатичною боротьбою в центральноєвропейському просторі. Князь Мешко I успішно використав союз Болеслава II Побожного з поганами велетами-лютичами, що в імперії сприймалося як антинімецький крок. В результаті, намагання Болеслава II нейтралізувати імперію в протистоянні Чехії й Польщі було зведено нанівець. До того ж, упав престиж Болеслава II в колі імперських князів, послабився його авторитет і в середовищі чеської знаті. Поразка Болеслава II Побожного започаткувала зовнішню та внутрішню політичну кризу Чеської держави й водночас різко піднесла політичне реноме Мешка I, який суттєво розширив територію Польського князівства. На якийсь час це державне утворення стало відгравати провідну роль у Центральній Європі.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Annales Altahenses maiores a.708–1073 1868. [The Greater Annals of Altahensis a.708–1073.] / Edentibus Wilhelmo de Giesebrecht et Edmundo l. b. ab Oefele. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*, tomus XX, Hannoverae, Impensis bibliopolii Hahniani, p. 772–824. [In Latin].

Annales Hildesheimenses 1878. [Annals of Hildesheim]. *In usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis recusi* / contulit cum codice Parisiensi Georgius Waitz, Hannoverae, Impensis bibliopolii Hahniani, 69 p. (Scriptores rerum Germanicarum. Bd. VIII). [In Latin].

Bláhová, M., Frolík, J., Profantová, N. 1999. Velké dějiny zemí Koruny české 1. Do roku 1197. [Great History of the Lands of the Bohemian Crown 1. Until 1197.]. Praha−Litomyšl, Paseka, 800 s. [In Czech].

Holovko, O. 2021. Rus i Polshcha v mizhnarodnomu zhytti Yevropy (X – persha polovyna XIII st.) [Rus' and Poland in the International Life of Europe (10th – First Half of the 13th Century)], Kyiv, 600 s. [In Ukrainian].

Головко, О. 2021. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ, 600 с.

Hordiienko, D. 2024. Pid znakom Tryzuba. Volodymyr Velykyi ta yoho derzhava [Under the Sign of the Trident. Vladimir the Great and His State]. Kyiv, TOV «Vydavnytstvo "Klio"», 320 s. [In Ukrainian].

Гордієнко, Д. 2024. Під знаком Тризуба. Володимир Великий та його держава. Київ, ТОВ «Видавництво "Кліо"», 320 с.

Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung = Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon 1935. [The Chronicle of Bishop Thietmar of Merseburg and Its Corvey Revision = Chronicle of Thietmar, Bishop of Merseburg] / Herausgeber von Robert Holtzmann. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 631 p. (Monumenta Germaniae Historica Scriptores Rerum Germanicarum. Nova series. Tomus IX). [In Latin].

Dvorník, F. 1999. Zrod středni a vychodni Evropy. Mezi Byzanci a Řimem [The Birth of Central and Eastern Europe. Between Byzantium and Rome]. Praha, Prostor, 525 s. [In Czech].

Charvát, P. 2004. Boleslav II. Sjednotitel českého státu [Boleslav II. Unifier of the Czech State]. Praha, Vyšehrad, 198 s. [In Czech].

Jasiňsky, K. 1999. Česko-polské dynastické vztahy v raném středověku [Czech-Polish Dynastic Relations in the Early Middle Ages]. *Dějiny a současnost*, roč.21, čís.2, s. 6–10. [In Czech].

Keller, H. 2004. Otoni: Jindřich I. Ptáčník, Ota I., II., III., Jindřich II [Ottonians: Henry I. Birdman, Otto I., II., III., Henry II] / z německého originálu ... přeložil Vlastimil Drbal. Praha, Vyšehrad, 128 s. [In Czech].

Koroliuk, V.D. 1957. Drevnepolskoe hosudarstvo [Ancient Polish State]. Moscow, Izd. AN SSSR, 208 s. (In Russian).

Королюк В.Д. 1957. Древнепольское государство. Москва, Изд. АН СССР, 208 с.

Kosmův letopis český 1874. [Kosma's Czech Chronicle]. *Fontes rerum Bohemicarum*. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého. Praha, Nákladem musea Království Českého, tom II, fasc. 1. Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus (Kosmův letopis Český s pokračovateli) / Vydavatel Josef Emler; Překladatel Václav Tomek, p. 1–198. [In Latin].

Labuda, G. 1960. O rzekomej utracie Krakowa przez Czechów w roku 989 [About the Alleged Loss of Krakow by the Czechs in 989]. *Slavia Occidentalis*, issue 20, s. 79–92. [In Polish].

Labuda, G.1988. Studia nad początkami państwa polskiego [Studies on the origins of the Polish state], wyd. 2. Poznań, Wydawnictwo Naukowe UAM, t. 2. 564 s. [In Polish].

Labuda, G. 1994. Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XI wieku [Czech Christianity in Silesia and Lesser Poland in the 10th and 11th Centuries]. *Chrystianizacja Polski południowej,* red. J. Wyrozumski. Kraków, s. 73−98. [In Polish].

Łowmiański, H. 1973. Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. [The Beginnings of Poland: from the History of the Slavs in the 1st Millennium AD.]. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, t. 5, 630 s. [In Polish].

Lutovský, M., Petráň Z. 2004. Slavníkovci [Slavniks]. Praha, Libri, 176 s.

Mnich Sázavský 1874. [Monk of Sázava]. *Fontes rerum Bohemicarum*. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého. Praha, Nákladem musea Království Českého, tom II, fasc. 1. Cosmae chronicon Boemorum cum continuatoribus (Kosmův letopis Český s pokračovateli) / Vydavatel Josef Emler; Překladatel Václav Tomek, p. 238–269. [In Latin].

Novotný, V. 1912. České dějiny. Dílu I. část 1. Od nejstarších dob do smrti knížete Oldřicha [Czech History. Part I. Part 1. From the Earliest Times to the Death of Prince Oldřich]. Praha, Jan Laichter, 782 s. [In Czech].

Palacký, F. 1921. Dějiny národu Českého v Čechách a v Moravě dle původních pramenu [History of the Czech People in Bohemia and Moravia According to Original Sources]. Praha, Nakladatel V.Kočí, 1279+XVI. [In Czech].

Polnoe sobranie russkih lѣtopisej 1908. [Complete Collection of Russian Chronicles]. Izdanie vtoroe. S.-Peterburg, Tipografiya M. A. Aleksandrova, tom vtoroj, Ipatevskaya lѣtopis, XVI s. 938 stlb. (In Russian).

Полное собраніе русскихъ лѣтописей. 1908. Изданіе второе. С.-Петербургъ, Типографія М. А. Александрова, томъ второй, Ипатьевская лѣтопись, XVI с. 938 стлб.

Přehled dějin Československa. I/1. Do roku 1526. 1980. [Overview of the History of Czechoslovakia. I/1. Until 1526.] / Hlavní redakce Jaroslav Purš, Miroslav Kropilák. Praha, Academia, 645 s. [In Czech].

Steinhübel, J. 2010. Ríša českých Boleslavov. Přemyslovský stát v 10. storočí a jeho vzťahy so susedmi [The Empire of the Bohemian Boleslavs. The Přemyslid State in the 10th

Century and Its Relations with Its Neighbors]. *História*. Revue o dejinách spoločnosti, roč. 10, čís. 3–4, s.9–14. [In Slovakian].

Zakrzewski, S. 1921. Mieszko I jako budowniczy Państwa Polskiego [Mieszko I as the Builder of the Polish State]. Warszawa, Polska Składnica Pomocy Szkolnych, 188 s. [In Polish].

Žemlička J. 1995. Expanze, krize a obnova Čech v letech 935–1055 (K systémovým proměnám raných států ve střední Evropě) [Expansion, Crisis and Restoration of Bohemia in the Years 935–1055 (On the Systemic Changes of Early States in Central Europe)]. *Český časopis historický*, roč. 93, čís. 2, s. 205–221. [In Czech].

Дата подання статті до редакції: 24.02.2025 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.07

ДО СПЕЦИФІКИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЕТНІЧНОСТІ (НА МАТЕРІАЛАХ РУСІ-УКРАЇНИ)

Василь Балушок

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Український етнологічний центр, Інститут мистецтвознавства фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна),
grigras@i.ua; ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1362-8270

Хоча етнічність властива людству від початку його історії, проте її прояви та форми в різні історичні епохи були різними. Виходячи з засад неоеволюціонізму, а також досліджень етноцентризму та поділу на «своїх» і «чужих», аналізуємо етнічну ситуацію у Давній Русі. Для неї була характерна етнічна дрібність локальних, чи так званих «земельних» спільнот, що відповідала поділу на «землі», які вважають тотожними сучасному поняттю «країн». Так, Руську землю (Київське і Переяславське князівства) населяла «русь», Волинську – «волинці», Галицьку – «галичани», Чернігівську – «чернігівці», Турівську – «турівці»; в північних «землях» мешкали «полочани», «смольняни», «новгородці», «суздальці» та ін. Вони володіли власними ідентичностями і вели запеклі війни між собою. В інших країнах Європи, що в той час формувалися, ситуація була аналогічною: у Франції мешкали гасконці, нормандці, лангедокці, бургундці та ін., в Германії – саксонці, гессенці, вюртенбержці, шваби, тюринги й ін., в Італії тосканці, романці, ломбардці, венеційці та ін. В основі такої ситуації, у відповідності з інформаційною концепцією етно-національних спільнот, лежав стан розвитку інформаційних комунікацій. У домодерну епоху, коли етнічно значима інформація передавалася в синхронії і діахронії переважно усно (писемність лише доповнювала цей вид інформаційної трансмісії), це зумовлювало нерозвиненість проявів і форм етнічності та невеликі розміри етнічних спільнот. Домінувала так звана етнічність «тутешніх», протиставлених «чужоволостцям». А вирішальним чинником формування локальних етносів був державний. Тому в добу політичної («феодальної») роздробленості, етнічні спільноти утворювалися в рамках дрібних державних організмів – герцогств, графств, князівств, влада яких вибудовувала в їхніх рамках мережі інформаційних комунікацій. Сукупності «тутешніх» слід відносити до спільнот, члени яких мають вкрай нерозвинену самосвідомість, лише дуже неясно розуміючи, що вони становлять окрему групу. Місцеві ідентичності села, округи, повіту мали куди більшу вагу, ніж самосвідомість всієї спільноти. Окрім локальних (у Київській Русі – «земельних») етнонімів, найчіткішою ознакою того, що це самостійні етноси, була ворожнеча та постійні війни між ними: галичан із киянами-руссю, ростово-суздальців з новгородцями, смольнян із новгородцями тощо. Ці війни нерідко виливалися в тривалі усобиці, невід'ємною складовою яких, як і повсюдно в Середньовіччі, виступало здобичництво, адже регулярно грабувати, захоплювати в полон, а в разі спротиву, і вбивати «не своїх» у рамках етноцентричних стереотипів, на яких базувалася домодерна етнічна самосвідомість, вважалося повністю допустимим. Така ситуація особливо довго зберігалася в районі верхньої Оки (Верховські князівства), де про-

живали дрібні спільноти мценян, любучан, воротинців, новосільців та ін. Зникнення локальних («земельних») спільнот пов'язане з ліквідацією політичної роздробленості, починаючи з часу розвинутого та пізнього Середньовіччя.

Ключові слова: ідентичність, етнічність, «свої», «чужі», локальні (земельні) спільноти

ABOUT THE SPECIFICITY OF MEDIEVAL ETHNICITY (BASED ON THE EXAMPLE OF KYIVAN RUS-UKRAINE)

Vasyl Balushok

PhD in History, Senior Research Fellow at Ukrainian Ethnological Center, Maksym Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine), grigras@i.ua; ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-1362-8270,

Although ethnicity has been inherent to humanity since the beginning of its history, its manifestations and forms have varied across historical eras. Based on the principles of neo-evolutionism and studies on ethnocentrism and the division into "ours" and "strangers", we analyse the ethnic situation in Ancient Rus. It was characterised by the ethnic fragmentation of local or so-called "territorial" communities, corresponding to the division into "lands", which are considered equivalent to the modern concept of "countries". For example, the Rus' Land (Kyiv and Pereiaslav principalities) was inhabited by the Rus' (a collective plural form, singular "Rusyn"), the Volyn Land by the Volhynians, the Halych Land by the Galicians, the Chernihiv Land by the Chernihivites, the Turov Land by the Turovites; in the northern "lands" of Ancient Rus' lived the Polochans, Smolnyans, Novgorodians, Suzdalites, and others. They possessed their own identities and waged fierce wars among themselves. In other emerging European countries, the situation was similar: in France, there were Gascons, Normans, Languedocians, Burgundians, and others; in Germany, Saxons, Hessians, Swabians, Thuringians, and others; in Italy, Tuscans, Romans, Lombards, Venetians, and others. At the root of this situation, according to the informational concept of ethno-national communities, there was the state of development of information communications. In the pre-modern era, when ethnically significant information was transmitted synchronously and diachronically primarily orally (with writing merely supplementing this mode of information transmission), this led to underdeveloped expressions and forms of ethnicity and small-scale ethnic communities. The so-called "local" ethnicity, opposed to all surrounding groups, predominated. The decisive factor in the formation of local ethnic groups was the state. Therefore, during the era of political ("feudal") fragmentation, ethnic communities emerged within small state entities – duchies, counties, and principalities – whose authorities established networks of informational communication within their domains. "Local" groups should be classified as those whose members had an extremely underdeveloped sense of self-awareness, only vaguely understanding that they formed a distinct group. Local identities, such as those of a village, district, or county, held far greater significance than the self-awareness of the entire community. Besides local (in Kyivan Rus – "lands") ethnonyms, the clearest indication that these were distinct ethnic groups was the hostility and constant wars among

them: Galicians against Kyivans-Rus', Suzdalites against Novgorodians, Smolnyans against Novgorodians, and so on. These wars escalated into prolonged feuds, an integral aspect of which, as was common throughout the Middle Ages, involved plundering. Regularly looting, taking captives, and killing "others" was considered entirely acceptable within the prevailing ethnocentric stereotypes. This situation persisted particularly long in the Upper Oka region (the Upper Principalities), where small communities of Mtsenyans, Lyubuchans, Vorotyntsians, Novosilites, and others lived. The disappearance of local («lands») communities was tied to the end of political fragmentation, beginning in the High and Late Middle Ages.

Keywords: identity, ethnicity, "ours", "strangers", local (territorial) communities

Про прояви етнічності[1] в попередні історичні періоди нерідко судять на основі спостережень за сучасними народами. Признатися, автор цих рядків якоюсь мірою теж поділяв подібні погляди: теоретично визнавав, що етнічні спільноти та етнічна ідентичність мають змінюватися від епохи до епохи, проте на практиці чіткого розуміння, в чому ж конкретно такі відмінності полягають, не було. Насправді факти свідчать, що етнічний поділ, існуючи, щонайменше як поділ на «своїх» та «чужих», очевидно, ще від появи людства, мав, зокрема у попередні історичні епохи, в тому числі у Середньовіччі, суттєво інші форми та прояви, ніж нині. А це тією чи іншою мірою може впливати на наше бачення етноісторичних процесів того часу. Про це ми можемо, принаймні якоюсь мірою, судити не лише зі спостережень за первобутніми народами, а й залучаючи археологічні, стародавні та середньовічні джерела. Зокрема, етнічні спільноти були територіально невеликими, а етнічність, як зазначають фахівці з домодерної етнічної історії, «часто значною мірою перекривалася політичними, релігійними, територіальними, військовими чи іншими типами ідентифікації» (Pohl 2015, 204). Більше того, наприклад для Середньовіччя та, принаймні частково, для раннього Модерну, часто взагалі характерна відсутність чіткого усвідомлення етнічної ідентичності, яка була вкрай невиразною, навіть примітивною і слобовловлюваною. Тоді існували свого роду зародкові, первинні, форми етнічного поділу, які лише служили основою для утворення в подальшому розвинутих етнічних спільнот із чіткою ідентичністю. Разом з тим уявлення про «своїх», а також, що окрім них, навколо є ще й «чужі», завжди існувало та було чітким.

Одна з найважливіших причин такої ситуації в домодерні часи – нерозвиненість спеціалізованих засобів і мереж інформаційних комунікацій, якими між членами спільноти передається етнічно значима інформація (Arutyunov 1989, 20–40). Це зумовлювало панування переважно усного способу передачі культурної інформації, зокрема етнічної – як у синхронії, так і між поколін-

[1] Під етнічністю, що є важливою категорією в етнології, чи соціально-культурній антропології, розуміються етнічні властивості народу, або етнічної спільноти, які відрізняють один народ від іншого. А проявляється етнічність, у першу чергу, в етнічній самосвідомості чи ідентичності (Smith 1994; Barnard, Spencer 2002, 291–293).

нями, а також ставило просторову межу її розповсюдженню. Писемність же у Середньовіччі перебувала на маргінесах культурно-інформаційної трансмісії. Така ситуація накладалася на натуральногосподарську замкнутість та слабку територіальну мобільність переважної більшості населення, яке, до всього, не було чисельним. У результаті, етнічні спільноти з великою територією розселення не могли утворюватися взагалі. Наталія Яковенко стосовно загальнодавньоруської ідентичності зазначає, що «відсутність єдиного інформаційного поля (ба простіше – шляхів сполучення) на такій величезній, розчленованій непрохідними лісами й болотами території, якою була княжа Русь, виключає можливість формування свідомості такого типу» (Yakovenko 2006, 84). А пануючий політичний партикуляризм хоч і сприяв актуалізації поділу на «своїх» та «чужих», особливо під час воєнних дій, проте консервував існування маленьких етнічних спільнот, заважаючи їхньому об'єднанню у більші, навіть у випадках культурної і мовної спорідненості.

Отже, автор ставить своєю *метою*, спробувати встановити, якою була середньовічна етнічність, зокрема у Давній Русі та в постдавньоруський час, у чому полягала її специфіка, порівняно з модерною епохою. А тому його *завданням* є, спираючись на напрацювання попередників, встановити форми етнічної ідентичності, а значить і етнічних спільнот, притаманні середньовічній епосі. Адже навіть у той час, незважаючи на відсунутість на задній план іншими ідентичностями (становою, конфесійною, політичною, регіональною тощо), етнічність грала достатньо вагому роль у житті (Pohl 2015, 204). При цьому в центрі нашої уваги перебувають русини-українці[2] та їхні безпосередні слов'янські[3] предки, а також деякі сусідні спільноти. Гадаємо, результати нашого пошуку також сприятимуть спростуванню деяких етноісторичних міфів.

Загальним *методологічним підґрунтям* дослідження є поєднані поміркковані примордіалістська й конструктивістська парадигми. Адже, як зазначає Ентоні Сміт (Smith 1994, 34), примордіалізм (від лат. *primordialis* первинний), що виводить етнічні характеристики спільноти із закорінених у давні місцеві традиції

---

[2] Самоназвою українського народу первинно була збірна форма множини «русь», а в однині «русин», згодом – «русини». Зміна самоназв нашої країни і народу на нинішні викликана тим, що назва країни – «Русь», як і вказаний етнонім, були фактично викрадені та приватизовані Московією й московитами (росіянами), і в умовах монополізації ними давньоруської спадщини та відсутності в українців-русинів власної держави, українські інтелектуали змушені були взяти на озброєння нові, але теж давні за походженням і пов'язані з козацькою героїкою, ендоніми – «Україна» й «українці» (див.: Balushok 2018, 163–178).

[3] Як відомо, український народ сформувався не лише на суто слов'янській основі, і протоукраїнський етнокультурний масив на стадії етногенезу включав також неслов'янські компоненти (найбільше іранський і менше фракійський, кельтський, германський та ін.), проте розгляд цього питання не входить до кола проблем, які аналізуємо.

культурних особливостей, і конструктивізм, який вважає етнос результатом конструювання інтелектуалів, здаються цілком контроверсійними лише на перший погляд (про примордіалізм і конструктивізм див.: Barnard, Spencer 2002, 291–293). Також нами використані напрацювання вчених із вивчення етноцентричних уявлень, які особливо характерні для етнічної самосвідомості домодерних спільнот. Дослідження етноцентризму, започатковані книгою Вільяма Ґрема Самнера «Народні звичаї» (1906), нині проводяться на матеріалах багатьох культур і народів (праці Юстіна Штаґля, Ентоні Сміта, Олексія Толочка та ін. (Stagl 1986, 33–66; Smith 1994; Tolochko 1992, 28–38)).

Допомагають зрозуміти суть проблеми публікації Філіпа Контаміна, Френка Сисина, Сергія Леп'явка, Наталії Яковенко на тему поведінки «людей війни» середньовічно-ранньомодерних часів (Contamine 2001; Sysyn 1995, 1–18; Lepyavko 2000, 143–158; Yakovenko 2002, 189–228). Безпосередньо формам домодерної етнічності присвячені дослідження Миколи Колесницького, Сергія Арутюнова, Ігоря Чаквіна й Павла Терешковича, згадуваного Ентоні Сміта, Вальтера Поля та ін. (Kolesnitsky 1978, 21–46; Arutyunov 1989; Chakvin, Tereshkovich 1990, 51–52; Smith 1994; Pohl 2015, 201–208). Важливе значення для нас мають і названі вище положення (найбільше С. Арутюнова) щодо ролі мереж і засобів інформаційних комунікацій в етнічному житті спільнот. *Джерелами* служать літописи, а також різноманітні опубліковані документи (особливо стосовно Верховських князівств), що відобразили етнічну ідентичність предків русинів-українців та їхніх слов'янських сусідів зі Східної Європи періоду Середньовіччя.

Як показує аналіз джерел, у домодерні часи велике розповсюдження мала ідентичність, яку, наприклад І. Чаквін і П. Терешкович, назвали самосвідомістю «тутейших», виявивши її серед населення Полісся та Білорусі. Етнічно «своїми» в рамках цього самоусвідомлення визнаються фактично лише мешканці власного населеного пункту чи кількох сусідніх. Це, так би мовити, основа, на якій має утворюватися ідентичність більш високого порядку, адже солідарність у таких первинних групах не є випадковою чи епізодичною, оскільки сприймається самими носіями, кажучи словами В. Поля, «як вираз внутрішньої природи, пов'язаної зі спорідненістю та спільним походженням» (Pohl 2015, 207). Але річ у тім, що у «тутейших» ідентичність більш високого рівня якщо і утворюється, то далеко не завжди, та навіть у такому випадку вона є вельми специфічною, особливо коли відсутній цілеспрямований вплив інтелектуалів, який має сприяти формуванню (конструюванню) чіткої етнічної самосвідомості. «Тутейші», чи «тубильці» протиставляють себе всім іншим – «чужоволостцям», які сприймаються як «чужі» (Chakvin, Tereshkovich 1990, 51–52). Для самоусвідомлення «тутейших» (українською – «тутешніх») буває характерним принцип концентричності: «тутешні» власного села – волості – повіту. При цьому відчуття «чужинності» в міру віддалення від власного населеного пункту наростає. Сукупності «тутешніх» слід зараховувати до утворень, які Е. Сміт відносить не до «етнічних спільнот», а до «етнічних категорій». Їхні члени мають

«вкрай нерозвинену самосвідомість, лише дуже неясно розуміючи, що вони становлять окрему групу». Характеризуючи самоусвідомлення жителів Туреччини до 1900 р., Е. Сміт вказує, що «місцеві ідентичності родового клану, села, регіону часто мали куди більшу вагу» ніж турецька (Smith 1994 29–30). Ці слова повністю підходять узагалі до визначення самосвідомості «тутешніх». Усвідомити свою окремішність вони можуть тільки визначивши «чужих» навколо себе. Прояви такої, вельми поширеної в домодерні часи, етнічної ідентичності спостерігаються в ряді регіонів Ойкумени ще й сьогодні, причому не лише в далеких афро-азійсько-новогвінейських краях. У ряді місцевостей Білорусі, наприклад, її фіксують і нині (Engelking 2012). Очевидно, ідентичність «тутешніх» служить також базою для утворення етнічних континуумів, коли жителі сусіднього селища або селищ іще вважаються «своїми», ті, що знаходяться далі – вже «не зовсім своїми», а наступні – повністю «чужими». Між «своїми» та «чужими» чітка територіальна межа відсутня, проте останні, будучи просторово віддаленими, чітко усвідомлюються як «чужі» (Drummond 1980, 352–374; Fishman, Garcia 2011).

Ідентичність «тутешніх», судячи з усього, якраз і була широко розповсюджена чи навіть переважала в Європі у Середні віки і почасти в ранньому Модерні. Наприклад, дослідники виявляють у середньовічній Франції спочатку лише «почуття патріотизму “земельного” рівня», тобто ситуацію, коли єдина ідентичність охоплювала населення невеликої округи, і аж із XII–XIII ст. вони починають простежувати зародження «колективної самосвідомості вищого рівня, яка була спільною для мешканців набагато більших територій» (Adadurov 2002, 120–121).

У Давній Русі форма ідентичності «тутешніх» теж, судячи з усього, була дуже розповсюджена. Можна припустити, що саме до спільнот «тутешніх», можливо поширеної на дещо більшу округу, слід віднести, наприклад, літописних болохівців. Із літопису достатньо чітко випливає протиставлення ними себе решті очолюваного Данилом Романовичем князівства (Shakhmatov 1908, 768, 774–775, 791–792, 838), що, очевидно, посприяло швидкому порозумінню їх з монголами. А можливі, як припускають, неслов’янські (тюркські чи кельтські: Tyshchenko 2008, 12, 246–247, 254–258, 266, 268) етнокультурні корені мешканців цього анклаву, а також покладання монголами на них спеціальних функцій (Rychka, Tolochko 2016, 216, 83–107) могли лише прискорити виявлення ними самоусвідомлення «тутешніх».

Саме на основі ідентичностей «тутешніх» виникали теж локальні, проте такі, що заселяли вже дещо більші за первинну «тубільну» територію спільноти, пов’язані з існуванням окремих князівств. У їхньому формуванні головну роль відігравав політичний чинник, адже всяка влада вибудовує для власних потреб на підлеглих теренах мережу інформаційних комунікацій. І навіть у середньовічні часи, з їхньою нерозвиненістю транспортних та спеціалізованих комунікаційних (напр., писемність, книги) засобів, княжа адміністрація мала для цього певні можливості. Разом з тим ідентичність «тутешніх» усе ж не була

властива представникам княжої верхівки – фактично єдиної для всієї Русі, а також наближеним до неї групам соціальної еліти. Ті й ті, на відміну від широких мас давньоруського населення, становили, кажучи словами Е. Сміта, «латеральну» (бічну) етнічну спільноту. Такі латеральні спільноти в Середньовіччі й справді володіли єдиною ідентичністю в межах великої та поліетнічної, часто імперського типу, держави. Нерідко таким групам була властива більшою чи меншою мірою навіть космополітичність, що надавало їхній етнічності додаткових характеристик (Smith 1994, 61–62). У Давній Русі вони мали в етнічному плані достатньо відмінностей з переважною більшістю підвладного населення, особливо простолюду.

З часом серед різних гілок Рюриковичів стала проявлятися тенденція до вкорінення в тих чи інших князівствах. Так з'явилися династії чернігово-сіверських Ольговичів, галицько-волинських Романовичів, смоленських Ростиславичів та ін. Це сприяло формування тут у подальшому справжніх «вертикальних» (за Е. Смітом) етнічних спільнот, з повною етносоціальною структурою, що включала різні соціальні групи. Зрештою, навіть почергове, проте постійне, перебування князів на княжих столах великих та удільних князівств приводило до формування місцевих адміністрацій, значна частина посадовців яких не лише мала тутешнє походження, а й залишалася на місці при зміні князя. Ці княжі адміністрації, підпорядковуючи своїй владі території князівств, за принципом концентричності сприяли виникненню над самосвідомостями «тутешніх», ідентичностей «земельного» рівня. Цьому сприяла і діяльність книжників, що вели в князівствах місцеві літописання. І етнічність «тутешніх», підсилена політичним чинником, можна вважати такою, що взагалі лежала в основі формування цих локальних етнічних спільнот, характерних для періоду удільної роздробленості. Поява їх у Київській Русі була зумовлена виникненням замість колишніх «племен»[4] та їхніх княжінь нових суспільно-історичних організмів – «земель», тотожних, як відзначає Антон Горський, сучасному поняттю «країн». Вживання терміну «земля» відносно окремих частин Давньої Русі простежується з другої чверті XII ст.: «Очевидно, термін, що позначав суверенні держави, був перенесений на руські князівства в міру того, як вони почали розглядатися сучасниками як фактично незалежні» (Gorskiy 2002, 63).

Із земель[5] Південної Русі в удільний період А. Горський називає Руську, Галицьку, Володимирську (Волинську), Чернігівську та Турівську (південні ра-

[4] Насправді великих спільнот племінного типу, для позначення яких використовують різні назви: група племен, племінний союз, співплемінність, чіфдом та ін. (хоч останній термін стосується, в першу чергу, власне політичної організації). Причому рівень їхньої консолідації й інтеграції складових частин міг бути різним, про що стосовно давніх слов'ян Східної Європи ми поки що можемо переважно лише здогадуватися.

[5] Тут і далі термін «земля» вживаємо саме в значенні «країни» всередині Русі, у відповідності з поділом її території в епоху удільної роздробленості.

йони) (Gorskiy 2002, 57–62). Землі слід відрізняти від князівств, хоча останні, як форма державності земель, відігравали важливу роль у їхньому самостійному існуванні. В деяких землях паралельно з великим князівством існували й удільні князівства, як, наприклад, у Володимирській чи Чернігівській упродовж переважної частини їхньої історії. Деякі ж землі тяжіли до існування одного князівства, без поділу на удільні, як, скажімо, Галицька. А Руська земля протягом значного відрізку своєї історії включала два великі князівства – Київське і Переяславське. Головне ж – кількість князівств та їхні межі змінювалися, земля натомість виступала стабільною одиницею (див., напр., стосовно Волинської й Галицької земель: Holovko 2006).

З локальних етнічних спільнот у Південній Русі літописи фіксують середньонаддніпрянську «русь» (хоча нерідко називають також «киян» і «переяславців»), «галичан», «володимирців» («волинців»), «турівців», «чернігівців». У північних землях Русі (Суздальській (Ростовській), Смоленській, Новгородській, Псковській, та ін.) проживали «суздальці» («ростовці»), «смольняни», «новгородці», «псковці» («пльсковци»). Про численні факти щодо існування цих спільнот, включно з етнонімами, дізнаємося з літописів (див., хоча б: Karskiy 1927, 303; Rybakov 1989, 108; Kostomarov 1861a, 152–153; Kostomarov 1861б, 44). Аналогічною була ситуація і в країнах Центральної та Західної Європи, що якраз формувалися. Там за спостереженням М. Колесницького, в епоху Середньовіччя, а часом і довше, кожну з відомих сьогодні країн заселяв ряд локальних («обласних») етнічних спільнот. Наприклад, у Франції мешкали гасконці, нормандці, лангедокці, бургундці, пікардійці, овернці та ін., в Германії – саксонці, гессенці, вюртенбержці, шваби, мекленбуржці, тюринги й ін. (Kolesnitsky 1978), в Італії – тосканці, романці, калабрійці, п'ємонтці, ломбардці, венеційці та ін. (Tokarev 1949, 18).

Свого часу ми запропонували називати ці локальні етнічні спільноти на Русі «земельними» (Balushok 2008, 143–165). Виходець з України М. Колесницький стосовно Західної Європи вживає термін «обласні етнічні спільноти» (Kolesnitsky 1978, 21–46), Сєргей Токарєв – «обласні феодальні групи» (Tokarev 1949, 18). Владимир Мавродін писав про «етнічні утворення <…> національних областей» періоду удільної роздробленості Русі (Mavrodin 1950, 63). Окрім названих, у Давній Русі, очевидно, були й інші, дрібніші локальні етнічні спільноти зі своїми назвами. На периферії ж «земель», куди влада княжих адміністрацій дотягувалася слабо, гадаємо, ідентичність «тутешніх» мала набагато більшу вагу за земельне самоусвідомлення. А останнє найсильніше проявлялося у мешканців стольних міст князівств. Загальноруська ж ідентичність більшістю жителів усвідомлювалася набагато слабше за земельну. Тому «руським» усе населення Давньої Русі звалося зазвичай лише при стиканні з іноземцями. Всередині ж Русі вживалися земельні назви, а в рамках останніх – назви «тутешніх» («вишгородці», «лучани», «угровчани» та ін.).

Таким чином, в ієрархії етнічних ідентичностей давньоруських часів простежується вже згадувана концентричність: самоусвідомлення «тутешніх»

– земельна самосвідомість – загальноруська ідентичність. Якщо підходити з мірками таксономії, розробленої в рамках теорії етносу радянських часів (субетнос – етнос – метаетнічна спільнота (Bruk, Cheboksarov 1976, 28–39)), то виникає запитання: що тут є субетносом (тобто частиною етносу), що власне етносом, а що метаетнічною (тобто надетнічною) спільнотою? Гадаємо, якщо на початку давньоруської історії панували ідентичності «тутешніх», над якими виростали самоусвідомлення «племен», що відмирали, то для періоду удільної роздробленості головною (власне етнічною) слід визначити земельну ідентичність, а загальноруську – як метаетнічну (тобто таку, що знаходиться над власне етнічною, охоплюючи ряд земельних етносів). Віднесення ж самосвідомостей «тутешніх» до субетнічних викликає великі сумніви: скоріше за все, це взагалі зародкова форма етнічності – згадана етнічна «категорія» (за Е. Смітом), а не спільнота. При цьому, повторимо: для значної частини населення саме вона була головною формою ідентичності.

Свідченням того, що «своїми» для членів земельних спільнот виступали лише ті, хто проживав на їхній території, а всі решта з-поза тих теренів вважалися «чужими», були ворожнеча та війни між спільнотами всередині Русі. Випадків міжземельних війн, у яких брали участь як княжі дружинники, так і численні ополченці, літописи наводять доволі (галичан із киянами-руссю, ростово-суздальців з новгородцями, смольнян із новгородцями тощо). Ці війни нерідко виливалися в тривалі усобиці. А невід'ємною складовою цих війн, як і повсюдно в Середньовіччі, виступало здобичництво, яке створювало один з головних стимулів для участі в них земельних ополчень (Contamine 2001; Froyanov 1980, 123). Тоді регулярно грабувати, захоплювати в полон, а в разі спротиву і вбивати «не своїх» у рамках етноцентричних стереотипів, на яких базувалася домодерна етнічна самосвідомість, вважалося повністю допустимим. Як відомо, етноцентризм усе позитивне пов'язує зі своєю спільнотою, а «чужих» наділяє негативними й навіть деструктивними рисами: лише «свої» є «справжніми людьми», всі ж інші – «недолюди». Навіть у наш час етноцентризм у взаєминах між етнічними спільнотами проявляється вельми відчутно. У домодерних же етнічних спільнот етноцентризм виступав головною підставою поділу на «своїх» (якими й були «тутешні») і «чужих» («чужоволостців») та формував відповідну поведінку в їхніх взаєминах (детально: Stagl 1986, 33–35).

Літописці, описуючи війни удільного періоду, часто називають не воюючих князів і їхні дружини, а відповідні спільноти. У таких війнах літописець зве воїнів власної землі «нашими», наприклад: «"...и многы избиша от наши(х), си же видѣвше полкъ наш отступиша…» (Karskiy 1927, 361, 432). Він радіє з поразок «чужих» земельних спільнот у міжземельних війнах. Так, новгородський літописець, описуючи втрати у битві з давніми ворогами – суздальцями, під 1134 р. відзначає: «В то же лѣто, на зиму, иде Всѣволод на Суждаль ратью, и вься Новгородьская область, <…> и убиша посадника новгородьскаго Иванка <…> и много добрыхъ муж, а суждальць боле» (Nasonov 1950, 23). Після битви під 1149 р. він із задоволенням констатує: «И много леже обоихъ, нъ

суждальць бещисла» (Nasonov 1950, 28), а під 1169 р. пише: «И беше [в битві. – В. Б.] новгородьць 400, а суждальць 7000; и пособи богъ новгородцем, и паде ихъ [суздальців. – В. Б.] 300 и 1000, а новгородьць 15 муж» (Nasonov 1950, 33). Наводить інформацію новгородський літописець про міжземельні війни і в Південній Русі: «Том же лѣтѣ ходиша вся Русска земля на Галичь и много попустиша [попустошили. – В. Б.] область ихъ, а города не възяша ни одного» (Nasonov 1950, 27). Зустрічаємо інформацію в літописах про розбої, грабунки та захоплення полону й в інших землях: «Въ то же лѣто ходиша новгородьци съ пльсковици къ Полотьску и пожьгъше волость» (1168); «Тому же лѣту исходящю, на весну ходи Романъ съ новгородьци къ Торопьцю, и пожьгоша домы ихъ, и головъ множьство полониша» (1168) (Nasonov 1950, 33).

Дії «своїх» воїв і князів відносно «чужих» із сусідніх земель літописці незмінно прославляють і виправдовують, незважаючи на їхні криваві розбої. Наприклад, описуючи війну між Ростово-Суздальською і Новгородською землями-князівствами під 1169 р. літописець у Радзивіллівському літописі, який представляє володимирське літописання, зазначає, що ростово-суздальці у Новгородській землі «села вся взяша и пожгоша, а люд(и) по селом иссекоша, а жены, и дѣти, и имѣния, и скоты поимаша...» і пояснює, що це Бог «за грехи навелъ и наказалъ по д(о)стоянию рукою бл(а)говѣрнаго кн(я)зя Андрѣя» [Юрійовича Боголюбського. – В. Б.] (Rybakov 1989, 134–135; Karskiy 1927, 362). У той же час аналогічні дії в його землі «чужих» із сусідніх земель він вважає за несправедливість і засуджує нападників. Наприклад, той же літописець пише з осудом про рязанського князя Гліба Ростиславича, який своїм військом у 1177 р. в Ростово-Суздальській землі «много зла сотвори». Причому тут уже «Глѣб б(о) га прогневи и с(вя)тую Б(огоро)д(и)цю» (Rybakov 1989, 145). Яскравим прикладом ставлення до жителів іншої землі як до «чужих» є винищення військом київського князя Ізяслава Мстиславича полонених галичан, підступом захоплених після битви під Теребовлею 1154 р., за винятком тих, що були «лутшии», за яких мали отримати викуп. Реакцією на ці дії киян-русі «бы(с) плачь великъ по всеи земли Галичьстѣи» (Shakhmatov 1908, 467–468). У той же час київський літописець, коли князь Ізяслав у кінці цього ж року помер, записав, що був він «ч(ес)тныи, б(ог)овѣрныи и х(рист)олюбивыи» (Shakhmatov 1908, 469). До речі, відомі погроми, і, головне, грабунок Києва, 1169 і 1203 рр. коаліціями військ кількох князівств, теж, гадаємо, мають бути пояснені пануванням у різних землях Давньої Русі місцевих ідентичностей, в основі яких лежала самосвідомість «тутешніх», які киян за «своїх» не вважали.

Типові приклади існування локальних етнічних спільнот надає середньовічна Білорусь, де не випадково дослідження фіксують відсутність єдиної загальноприйнятої самоназви впродовж усього середньовічно-ранньомодерного часу (Levshun 2009, 102–109). Наприклад, у договорі великого князя литовського Казимира IV 1440 р. зі Псковом перераховується ряд дрібних локальних спільнот: окрім назв «Ляхъ» і «Русинъ», якими, судячи з усього, названі русини-українці й поляки, фігурують «Полочанинъ, Витеблянинъ, Смолнянинъ», що

протиставлені «Псковичомъ». А в такому ж договорі з Новгородом перераховані «Литвинъ, Витеблянинъ, Полочанинъ, Смолнянинъ, или съ иныхъ нашихъ Рускихъ земель», яким протиставлена, спільнота під назвою «Новгородцы» (Grigorovich 1846, 51–52). Як бачимо, протобілоруси фігурують під крайовими (земельними) етнонімами, як і псковичі та новгородці.

Особливо наочно існування дрібних локальних спільнот етнічного типу, з ідентичністю «тутешніх» чи подібною до неї, можна бачити на прикладі мешканців Верховських князівств – колишніх дрібних уділів Чернігівського князівства на верхній Оці часів завоювання їх Московією в другій половині – кінці XV ст. Тут джерела фіксують територіально зовсім дрібні спільноти «любучан», «мценян», «козличів», «новосільців», «перемишлян», «воротинців» та ін. А ворожнеча між ними та московитами й підконтрольними Москві рязанцями, а часом і поміж самими верховськими спільнотами, хоч вони й підпорядковувалися одній верховній владі – великому князю литовському, чітко вписується в етноцентричні уявлення про «своїх» і «чужих». Пустошення ворожої території й вибирання здобичі – грабунок населення, його полон та вбивство непокірних – у ході цих війн розцінювались усіма учасниками конфліктів як безумовні воїнські заслуги і заохочувалися. Ініціатива й особлива активність у цьому належала московській стороні, але і супротивники по можливості платили нападникам тією ж монетою.

Про поведінку воюючих сторін дізнаємося, наприклад, зі скарг 1486 р. литовської сторони великому князю Московському на дії московітів, де йдеться про «многіе кривды… въ татьбахъ и разбоехъ и въ грабежохъ: <…> штожъ съ твоее земъли люди твое нашимъ людемъ вкраиннымъ, Мецняномъ и Любучаномъ, многіе шкоды починили въ тат[ь]бахъ и въ разбоехъ и въ грабежохъ тыми разы недавно»; «ижъ твое люди, зъ твоее земли пришодши безвестъно сее весны канунъ Николина дня войною подъ городъ нашъ Мъценскъ, место выжъгли, села повоевали и многіе шкоды починили и люди головами въ полонъ повели»; «Тое же осени имали Москвичи Любутье и полонъ вели. Тое же осени Любучане безвѣстно пріидоша на князя Семена Одоевского [що перейшов на службу до Москви. – В. Б.], онъ же бой постави съ ними, а съ нимъ мало людей бѣ, и убиша князя Семена…» (Lappo 1910, 444–446). Наступного 1487 р. литовські посольства продовжували скаржитися на дії нападників: «…села пожгли, кони и коровы и ину каждую животину, платья и всѣ статки побрали; <…> безвѣстным дѣлом люди головами побрали и въ полонъ повели»; «… а два человѣка до смерти убили» тощо (Karpov 1882, 1–3).

У «списку обидных дел» (переліку збитків прикордонних конфліктів), переданому посольством великого литовського князя Олександра московській стороні 1492 р., знову ж зазначається: «…люди твои, въ головахъ князь Феодоръ Оболенский, приходилъ со многими людми войною безвѣстно, и городы наши Мценескъ и Любутескъ зжог, и намѣстника нашого мценского и любуцкого Бориса Семеновича свел, и бояръ мценскихъ и любуцкихъ зъ жонами и зъ дѣтми и иныхъ многихъ людей въ полонъ повели и животы и статки

побрали» (Karpov 1882, 73). У відповіді на це від імені Івана III московська сторона пояснює їхній напад тим, що це, мовляв, лише справедлива відповідь на агресивні дії згаданих мценян і любучан: «…чтожъ те Мченяне и Любучане приходять отъ его намѣстниковъ на наши украины безпрестани, волости наши и села жгутъ, а людей головами сводятъ, а животовъ людскихъ незчисленно поимали…» (Karpov 1882, 76–77).

Верховські спільноти, втягнуті в боротьбу Московії з Литвою за землі на верхній Оці, й собі нападали на сусідів, котрих, як бачимо з джерел, за «своїх» не вважали. Зокрема, скарга литовських послів Івану III 1492 р. повідомляє, що в розбійних нападах на Брянщину брали участь калужани й перемишляни, які на той час уже підпорядковувалися Москві: «…а твои люди Колужане и Перемышляне <…> чотыри волости нашихъ Брянскихъ выбрали и выграбили, статки домовыи побрали, меды прѣсные и воски и иные домовыи речи, а къ тому осмьдесять коней…» (Karpov 1882, 58). Наступного 1493 р. напади московитів на Верховські князівства тривали, про що читаємо у ще одній скарзі литовської сторони до Івана III: «…люди твоя многии пришедши, городы наши и волости Мезческъ, а Сарпѣскъ, а Мосалескъ, а Опаковъ, огнем пожгли, а людей наших, которые на тыхъ городехъ были, въ полонъ повели со всими ихъ животы…» (Karpov 1882, 104). Як бачимо, тут теж супротивники не виявляють взаємної етнічної солідарності, а поводяться як типово «чужі» між собою, що добре вкладається в стереотипи поведінки, обумовленої ідентичністю «тутешніх».

Переборення самосвідомості «тутешніх», як і зникнення невеликих локальних етнічних спільнот, таких як земельні, що виникли на базі цієї примітивної форми ідентичності, відбулося в країнах Європи в ході об'єднавчих процесів, спрямованих на ліквідацію політичної роздробленості, починаючи переважно з часів зрілого чи пізнього Середньовіччя. Саме на той час припадають, як відзначає Ярослав Ісаєвич, «початки сучасної державності низки народів Європи. З цими були пов'язані і процеси етногенезу, а згодом націогенезу» (Isaevich 2007, 3–12). Щоправда в деяких країнах чи їхніх регіонах етнічність «тутешніх» зазнала свого роду консервації в силу певних історичних умов. Проте це вже тема самостійного дослідження.

Отже, проаналізований матеріал свідчить, що в Середньовіччі у Давній Русі та на її землях у дещо пізніший час, етнічні спільноти, внаслідок нерозвиненості мереж інформкомунікацій, займали дуже обмежені території. Розповсюдженою була примітивна форма етнічності «тутешніх», в основі якої лежав поділ на «своїх» і «чужих». З утворенням окремих князівств, під дією княжих адміністрацій, що, охоплюючи їх своєю владою, створювали комунікаційні мережі, на базі етнічностей «тутешніх» у рамках «земель» виникли земельні етнічні спільноти. Про це свідчать осібні земельні етноніми, але найбільше – регулярні взаємні, нерідко дуже люті й криваві, війни, грабунки та розбої між ними. Загальнодавньоруська самосвідомість при цьому виявлялася дуже слабко, переважно при зустрічах з представниками народів і країн з-поза меж Русі, будучи метаетнічною. Проіснувала така ситуація до розгортання об'єднавчих

процесів, що вели до утворення на східноєвропейському просторі централізованих слов'янських держав, коли стали формуватися сучасні східнослов'янські народи, що, як і ряд важливих тогочасних обставин (монгольське завоювання, політичні зміни тощо), вже виходить за тематичні й хронологічні рамки дослідження. Проаналізований матеріал підводить нас до ще одного висновку: в Давній Русі (як і в інших тодішніх країнах) до розгортання об'єднавчих процесів, спрямованих на переборення феодальної роздробленості, не могло існувати таких територіально великих етнічних спільнот, як так звана «давньоруська народність», українці, росіяни чи білоруси, якими б назвами їх не позначати. Твердження ж про їхнє буцімто існування тоді, на нашу думку, слід вважати етноісторичними міфами.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Adadurov, V. 2002. Istoriya Frantsiyi. Korolivs′ka derzhava ta stvorennya natsiyi (vid pochatkiv do kintsya XVIII stolittya) [History of France. The Royal State and the Creation of the Nation (from the Beginning to the End of the 18th Century)]. Lviv, Publishing House of the Ukrainian Catholic University, 412 p. (In Ukrainian).

Ададуров, В. 2002. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів, Вид-во Укр. Католицького ун-ту. 412 с.

Arutyunov, S. A. 1989. Narody i kultury: razvitiye i vzaimodeystviye [Peoples and Cultures: Development and Interaction]. Moscow, Nauka, 1989, 247 p. (In Russian).

Арутюнов, С. А. 1989. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. Москва, Наука, 1989. 247 с.

Balushok, V. 2008. Ukrayinska etnichna spilnota: etnogenez, istoriya, etnonimiya [Ukrainian Ethnic Community: Ethnogenesis, History, Ethnonymy]. Bila Cerkva, Publisher O. Pshonkivsky, 304 s. (In Ukrainian).

Балушок В. 2008. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія. Біла Церква, Видавець О. Пшонківський, 304 с.

Balushok, V. 2018. Z istoriyi ukrayinskoyi etnonimiyi (vid «rusyniv» do «ukrayintsiv») [From the History of Ukrainian Rthnonyms (from "Rusyns" to "Ukrainians")]. *Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal* [*Ukrainian Historical Journal*], no 2, p. 163–178. (In Ukrainian).

Балушок, В. 2018. З історії української етнонімії (від «русинів» до «українців»). *Український історичний журнал,* № 2, с. 163–178.

Barnard, A., Spencer, J. (ed.). The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology. London−New York, Routledge, 2002, p. 291–293. (In English).

Bruk, S. I., Cheboksarov, N. Ya. 1976. Metaetnicheskiye obshchnosti [Meta-ethnic Communities]. *Rasy i narody* [*Races and Nations*], vol. 5, p. 28–39. (In Russian).

Брук, С. И. , Чебоксаров, Н. Я. 1976. Метаэтнические общности. *Расы и народы*, вып. 5, с. 28–39.

Chakvin, I. V., Tereshkovich, P. V. 1990. Iz istorii stanovleniya nationalnogo samosoznaniya Belorusov (XIV – nachalo XX v.) [From the History of the Formation of National Self-awareness of Belarusians (14th – Early 20th Centuries)]. *Sovetskaya etnografiya* [*Soviet ethnography*], 1990, No. 6, p. 42–55. (In Russian).

Чаквин, И. В., Терешкович, П. В. 1990. Из истории становления национального самосознания белорусов (XIV – начало XX в.). *Советская этнография*, № 6, с. 42–55.

Contamine, F. 2001. Voyna v Sredniye veka [War in the Middle Ages], trans. from fr. Yu. P. Malinina and others. St. Petersburg, Yuventa, 416 p. (In Russian).
Контамин, Ф. 2001. Война в Средние века, пер. с фр. Ю. П. Малинина и др. Санкт-Петербург, Ювента, 416 с.
Drummond, L. 1980. The Cultural Continuum: A Theory of Intersystems. *Man*, vol. 15, No. 2 (Jun.), p. 352–374. (In English).
Engelking, A. 2012. Kołchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku [Kolkhozniks. Anthropological Study of the Identity of a Belarusian Village at the Turn of the 20th and 21st Centuries]. Toruń, Scientific Publishing House of the Nicolaus Copernicus University, 884 p. (In Polish).
Fishman, J., Garcia, O. (eds.). 2011. Handbook of Language and Ethnic Identity: The Success-Failure Continuum in Language and Ethnic Identity Efforts, vol. 2, 2nd Revised ed. Oxford University Press, 512 p. (In English).
Froyanov, I. Ya. 1980. Kiyevskaya Rus. Ocherki sotsialno-politicheskoy istorii [Kievan Rus. Essays on socio-political history]. Leningrad, Leningrad University Publishing House, 320 p. (In Russian).
Фроянов, И. Я. 1980. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Ленинград, Изд-во Ленинградского ун-та, 320 с.
Gorskiy, A. 2002. O drevnerusskikh «zemlyakh» [About Ancient Russian "Lands"]. *Ruthenica*, issue I, p. 55–63. (In Russian).
Горский, А. 2002. О древнерусских «землях». *Ruthenica*, вип. I, с. 55–63.
Grigorovich, I. 1846. (Chief ed.) Akty, otnosyashchiyesya k istorii Zapadnoy Rossii [Acts Relating to the History of Western Russia]. St. Petersburg, Printing House of the II Department, vol. 1, 440 p. (In Russian).
Григорович, И. (Гл. ред.). Акты, относящиеся к истории Западной России. Санкт-Петербург, Тип. II Отделения,1846), т. 1, 440 с.
Holovko, O. B. 2006. Korona Danyla Halytskoho: Volyn i Halychyna v derzhavno-politychnomu rozvytku Tsentralno-Skhidnoyi Yevropy rannoho ta klasychnoho serednovichchya [The Crown of Danylo Halytskyi: Volyn and Halychyna in the State-Political Development of Central-Eastern Europe in the Early and Classical Middle Ages]. Kyiv, Stylos, 575 p. (In Ukrainian).
Головко, О. Б. 2006. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, Стилос, 575 с.
Isaevich, I. 2007. Knyazha doba i seredni viky: naskilky spivpadayut tsi vyznachennya [The Princely Age and the Middle Ages: How do These Definitions Concur]. *Knyazha doba: istoriya i kultura* [*The Princely Age: History and Culture*], resp. ed. I. Isaevich. Lviv, Institute of Ukrainian Studies Named After I. Krypyakevych, vol. 1, p. 3–12. (In Ukrainian).
Ісаєвич, Я. 2007. Княжа доба і середні віки: наскільки співпадають ці визначення. *Княжа доба: історія і культура*, відп. ред. Я. Ісаєвич, Львів, Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича, вип. 1, с. 3–12.
Karpov, G. F. (ed.). 1882. Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva [Collection of the Imperial Russian Historical Society]. St. Petersburg, Printing house of F. Eleonsky, vol. 35, part 1, 870 p., 116 p. (In Russian).
Карпов, Г. Ф. (ред.) 1882. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Санкт-Петербург, Типография Ф. Елеонского 1882, т. 35, ч. 1, 870 с., 116 стб.
Karskiy, Ye. F. (ed.) 1927. Polnoe sobranie russkikh letopisey: vol. 1. Lavrentevskaya letopis, vyp. 2 [The Complete Collection of Russian Chronicles, vol. 1. Laurentian Chronicle,

Issue 2]. Leningrad, Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 488 p. (In Russian).
Карский, Е. Ф. (ред.) 1927. Полное собрание русских летописей: т. 1. Лаврентьевская летопись, вып. 1. Ленинград, Изд-во АН СССР, 286 с.

Kolesnitsky, N. F. 1978. Donatsionalnyye etnicheskiye obshchnosti (po materialam srednevekovoy Germanii). [Pre-national Ethnic Communities (Based on Materials from Medieval Germany)]. *Rasy i narody* [*Races and Nations*], Moscow, Nauka, vol. 8, p. 21–46. (In Russian).
Колесницкий, Н. Ф. 1978. Донациональные этнические общности (по материалам средневековой Германии). *Расы и народы*. Москва, Наука, вып. 8, с. 21–46.

Kostomarov, N. I. 1861a. Mysli o federativnom nachale v drevney Rusi [Thoughts on the Federal Beginning in Ancient Rus]. *Osnova: Yuzhno-russkiy literaturno-uchenyy vestnik* [*Osnova: South Russian Literary and Scientific Bulletin*], no. 1, p. 121–158. (In Russian).
Костомаров, Н. И. 1861. Мысли о федеративном начале в древней Руси. *Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник*, № 1, с. 121–158.

Kostomarov, N. I. 1861б. Dve russkiye narodnosti [Two Russian Nationalities]. *Osnova: Yuzhno-russkiy literaturno-uchenyy vestnik* [*Osnova: South Russian Literary and Scientific Bulletin*], no. 3, p. 33–80. (In Russian).
Костомаров, Н. И. 1861. Две русские народности. *Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник*, № 3, с. 33–80.

Lappo, I. I. (ed.). 1910. Russkaya istoricheskaya biblioteka [Russian Historical Library], vol. 27: Litovskaya Metrika [Lithuanian Metrics], dep. I, part 1: Book of Records, vol. 1. St. Petersburg, Publication of the Archaeographical Commission, 872, 150 p. (In Russian).
Лаппо, И. И. (ред.) 1910. Русская историческая библиотека, т. 27: Литовская Метрика, отд. I, ч. I: Книга записей, т. I. Санкт-Петербург, Издание Археографической комиссии, 872, 150 р.

Lepyavko, S. 2000. Formuvannya svitohlyadnykh zasad ukrayinskoho kozatstva (ponyattya «kozatskoho khliba» v ostanniy tretyni XVI st.) [Formation of the Worldview Foundations of Ukrainian Cossacks (the Concept of "Cossack bread" in the Last Third of the 16th Century)]. *Ukrayina v Tsentralno-Skhidniy Yevropi (z naydavnishykh chasiv do kintsya XVIII st.)* [*Ukraine in Central-Eastern Europe (from the Earliest Times to the End of the 18th Century)*], vol. 1. Kyiv, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, 2000, с. 143–158. (In Ukrainian).
Леп'явко, С. 2000. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, вип. 1. Київ, Ін-т історії України НАН України, 2000, с. 143–158.

Levshun, L. 2009. Kontsept «litviny» v etnokulturnom samosoznanii belorusov [The Concept of "Litvins" in the Ethnocultural Identity of Belarusians]. *Bielorusskaja Dumca* [*Belarusian Opinion*], no. 11, p. 102–109. (In Russian).
Левшун, Л. 2009. Концепт «литвины» в этнокультурном самосознании белорусов. *Беларуская думка*, № 11, с. 102–109.

Mavrodin, V. V. 1950. Osnovnyye etapy etnicheskogo razvitiya russkogo naroda [The Main Stages of the Ethnic Development of the Russian People]. *Voprosy istorii* [*Questions of History*], no. 4, p. 55–70. (In Russian).
Мавродин, В. В. 1950. Основные этапы этнического развития русского народа. *Вопросы истории*, № 4, с. 55–70.

Nasonov, A. N. (chief ed.). 1950. Novgorodskaya pervaya letopis starshego i mladshego izvodov [Novgorod First Chronicle of the Older and Younger Editions]. Moscow, Leningrad, Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 659 p. (In Russian).
Насонов, А. Н. (гл. ред.) 1950. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва, Ленинград, Изд-во АН СССР, 659 с.

Pohl, W. 2015. Political uses of ethnicity in early medieval Europe. *Ethnicity as a Political Resource: Conceptualizations across Disciplines, Regions, and Periods*. Bielefeld, University of Cologne Forum "Ethnicity as a Political Resource", p. 201–208. (In English).

Rychka, B., Tolochko, O. 2016. «Knyazy Bolokhovskiyi» [«Princes of Bolokhov»]. *Ruthenica*, vol. XIII, p. 83–107. (In Ukrainian).
Ричка, В., Толочко, О. 2016. «Князи Болоховьсции». *Ruthenica*, вип. XIII, с. 83–107.

Rybakov, B. A. (ed.) 1989. Polnoye sobraniye russkikh letopisey [Complete Collection of Russian Chronicles], vol. 38: Radzivillovskaya letopis' [Radziwill Chronicle]. Moscow, Nauka, 182 p. (In Russian).
Рыбаков, Б. А. (ред.) 1989. Полное собрание русских летописей, т. 38: Радзивилловская летопись. Москва, Наука, 182 с.

Shakhmatov, A. A. (ed.) 1908. Polnoye sobraniye russkikh letopisey [Complete Collection of Russian Chronicles], vol. 2: Ipatyevskaya letopis [Ipatiev Chronicle], St. Petersburg, M. A. Ale Printing House, 1908, 638 p. (In Russian).
Шахматов, А. А. (ред.) 1908. Полное собрание русских летописей, т. 2: Ипатьевская летопись, Санкт-Петербург, Типогр. М. А. Але, 638 с. (In Russian).

Smith, E. D. 1994. Natsionalna identychnist [National identity], from English translation P. Taraschuk. Kyiv, Osnovy, p. 224. (In Ukrainian).
Сміт, Е. Д. 1994. Національна ідентичність, з англ. перекл. П. Таращук. Київ, Основи, с. 224.

Stagl, J. 1986. Kulturantropologie und Eurozentrismus [Cultural Anthropology and Eurocentrism]. *Wiener völkerkundliche Mitteilungen* [*Vienna Ethnological Communications*], no. 28, p. 33–66. (In German).

Sysyn, F. E. 1995. War der Chmelnyćkyj-Aufsand eine Revolution? Eine Charakteristik der «grossen ukrainischen Revolte» und der Bildung des kosakischen Hetmanstaates [Was the Khmelnyćkyi Uprising a Revolution? A characteristic of the "Great Ukrainian Revolt" and the Formation of the Cossack Hetman State]. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* [*Yearbooks for the History of Eastern Europe*], vol. 43, p. 1–18. (In German).

Tokarev, S. A. 1949. K postanovke problem etnogeneza [Towards the Formulation of Problems of Ethnogenesis]. *Sovetskaya etnografiya* [*Soviet Ethnography*], no. 3, p. 12–36. (In Russian).
Токарев, С. А. 1949. К постановке проблем этногенеза. *Советская этнография*, № 3, с. 12–36.

Tolochko, O. 1992. Obraz «chuzhyntsya» v kartyni svitu domonholskoyi Rusi. [The Image of the "Foreigner" in the Picture of the World of Pre-Mongol Rus]. *Mediaevalia Ukrainica*. Kyiv: Institute of Ukrainian Archeography of the National Academy of Sciences of Ukraine, vol. 4, p. 28–38. (In Ukrainian).
Толочко, О. 1992. Образ «чужинця» в картині світу домонгольської Русі. *Mediaevalia Ucrainica.* Київ: Ін-т української археографії НАН України, т. 4, с. 28–38.

Tyshchenko, K. 2008. Etnomovna istoriya pradavnoyi Ukrayiny [Ethnolinguistic History of Ancient Ukraine]. Kyiv, Aquilon Plus, 480 p. (In Ukrainian).
Тищенко, К. 2008. Етномовна історія прадавньої України. Київ, Аквілон Плюс, 480 с.

Yakovenko, N. 2002. Paralelnyy svit. Doslidzhennya z istoriyi uyavlen ta idey v Ukrayini XVI–XVII st. [Parallel world. Studies on the History of Perceptions and Ideas in Ukraine of the 16th–17th Centuries]. Kyiv, Krytyka, 415 p. (In Ukrainian).
Яковенко, Н. 2002. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, Критика, 415 с.
Yakovenko, N. 2006. Narys istoriyi serednovichnoyi ta rannomodernoyi Ukrayiny [An Outline of the History of Medieval and Early Modern Ukraine], Third ed., Revised and Expanded. Kyiv, Krityka, 581 c. (In Ukrainian).
Яковенко, Н. 2006. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України, третє вид., перероблене та розширене. Київ, Критика, 581 с.

Дата подання статті до редакції: 12.01.2025 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.08

РІВЕНЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ ВИКЛАДАЧІВ ЄЗУЇТСЬКИХ ШКІЛ НА СХОДІ ПОЛЬСЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ ТОВАРИСТВА ІСУСА В 1648–1675 РР.: ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ, ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН, ВПЛИВ НА ЯКІСТЬ ОСВІТИ

Сергій Сєряков

кандидат історичних наук, доцент, кафедра всесвітньої історії,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вулиця Алчевських 29, 61002, Харків, Україна, seriakov76@hnpu.edu.ua,
ORCID 0000-0003-2187-5263

В статті аналізуються тенденції у змінах рівня інтелектуальної підготовки єзуїтів, які викладали на сході Польської провінції Товариства Ісуса в період з 1648 р. по 1675 р., передумови цих змін та їх вплив на якість освіти в місцевих осередках ордену. Автор підкреслює, що в рамках єзуїтської шкільної моделі ключова роль надавалася фігурі педагога. В цьому пересвідчує не лише регламентація шкільним статутом ордену (“Ratio atque institutio studiorum”) різних аспектів навчання, але й приділення великої уваги інтелектуальному вишколу єзуїтів.

Перманентні військові дії, які відбувалися на теренах Польської провінції в 1648–1675 рр., завдали значного удару по її кадровому потенціалу. Загибель багатьох єзуїтів, припинення/призупинення діяльності низки осередків ордену, міграції їх представників всередині і за межі Речі Посполитої та спричинений цим розлад системи відтворення кадрів – все це негативно позначилося на рівні освіченості викладачів шкіл Товариства Ісуса на сході Польської провінції. Головним індикатором цього процесу стали численні лакуни в інтелектуальній формації магістрів, які в кінці 1660-х – першій половині 1670-х рр. стали найчисельнішою категорією педагогів studia inferiora. Незначне покращення в цей час рівня опанування ними риторики цілком компенсувалася синхронним зменшенням поширеності філософської освіти. Ці проріхи в освіченості були наслідком аврального залучення до викладання новіціїв в ситуації, коли не вистачало досвідчених кадрів. Водночас в середовищі отців-викладачів studia inferiora паралельно зменшується питома вага осіб з досвідом опанування курсу риторики pro nostris. Єдиним острівцем стабільності залишалося середовище отців-викладачів studia superiora, що можна пояснити селекцією осіб, яких залучали до викладання ідеологічно важливих дисциплін. Втім ця категорія єзуїтських педагогів була нечисленною і працювала з вузьким колом учнів, а тому суттєво не впливала на загальну ситуацію в єзуїтських школах на сході Польської провінції. Натомість негативні тенденції у рівні освіченості викладачів studia inferiora (як магістрів, так і єзуїтів-отців) безпосередньо позначалися

на якісному рівні місцевих шкіл ордену. В цьому пересвідчує низка кризових явищ, які знайшли відображення в документації Товариства Ісуса – намагання єзуїтів уникнути викладання, недбале ставлення педагогів до своїх обов'язків та байдужість керівництва у питанні заохочення учнів до навчання і підвищення рівня освіти загалом. Керівництво ордену усвідомлювало наявні проблеми, але боролося з ними консервативними методами, намагаючись забезпечити чітке виконання норм "Ratio studiorum".

***Ключові слова**:* Товариство Ісуса, єзуїти, Польська провінція, формація, риторика, філософія, теологія

LEVEL OF INTELLECTUAL TRAINING OF TEACHERS OF JESUIT SCHOOLS IN THE EAST OF THE POLISH PROVINCE OF THE SOCIETY OF JESUS IN 1648–1675: FACTORS OF FORMATION, TRENDS OF CHANGES, IMPACT ON THE QUALITY OF EDUCATION

Sergiy Seryakov,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World History,
H.S.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
29 Alchevskykh Street, 61002, Kharkiv, Ukraine

The article analyzes trends in changes in the level of intellectual training of the Jesuits who taught in the east of the Polish Province of the Society of Jesus in 1648– 1675, as well as the prerequisites of these qualitative changes and their impact on the quality of education in local centres of the Jesuit Order. The author emphasizes that the figure of the teacher was given a key role in the Jesuit school model. This is evidenced not only by the regulation of various aspects of education by the school charter of the Order («Ratio atque institutio studiorum»), but also by the great attention paid to the intellectual education of the Jesuits.

The permanent military operations that took place on the territory of the Polish Province in 1648–1675 dealt a significant blow to its personnel potential. The death of many Jesuits, the termination or suspension of activities a number of centres of the Order, the migration of their representatives inside and outside the Polish-Lithuanian Commonwealth and the disruption of the staff reproduction system caused by them – all this had a negative impact on the level of education of the teachers of the Jesuit schools in the east of the Polish Province. The main indicator of this process was the numerous lacunae in the intellectual formation of magisters, which at the end of the 1660s – in the first half of the 1670s. became the most numerous category of Jesuit teachers of studia inferiora courses in this region. A slight improvement in the level of their mastery of rhetoric during this period was fully compensated by a simultaneous decrease in the prevalence of philosophical education. These gaps in education were a consequence of the urgent involvement of novities in teaching in a situation where there was a lack of experienced personnel. At the same time, among Jesuits priests teaching studia inferiora, the specific gravity of persons who have mastering the course of rhetoric pro nostris is decreasing in parallel. The only island of stability remained the group of the Jesuits priests who taught the studia superiora courses. This can be explained by the relevant selection of those persons who were involved in teaching ideologically important disciplines. However, this group of Jesuit

teachers was small and worked with a narrow range of pupils, and therefore did not significantly affect the general situation in Jesuit schools in the east of the Polish Province. Instead, negative trends in the level of education of studia inferiora teachers (both magisters and Jesuit priests) directly affected the level of education in local Jesuit schools. This is evidenced by a several crisis phenomena that were reflected in the documentation of the Society of Jesus at the time, i.e. the efforts of Jesuits to avoid teaching, the negligence of teachers in fulfilling their duties, and the indifference of the managers to the matter of encouraging pupils to learn as well as to raising the level of education in general. The leadership of the Order was aware of the existing problems, but fought against them with conservative methods, trying to ensure the clear implementation of the "Ratio studiorum" provisions.

***Keywords**:* Society of Jesus, Jesuits, Polish Province, formation, rhetoric, philosophy, theology.

В останній чверті XVI – першій половині XVII ст. єзуїтське шкільництво перетворилося на важливу складову освітнього життя України та ефективний інструмент поширення тут культури Ренесансу і Бароко. Тривалі війни, які з 1648 р. охоплюють значну частину Польської провінції ордену, спричинили не лише закриття або перерву в діяльності багатьох її осередків, але й позначилися негативно на якості єзуїтської освіти. Вивчення перебігу, змісту і глибини цієї кризи передбачає з'ясування її конкретних індикаторів, тенденцій у їх змінах та масштабів впливу на освітню діяльність Товариства Ісуса загалом. Складовою частиною розв'язання даної проблеми є аналіз тенденцій у зміні інтелектуальної підготовки єзуїтських викладачів, а також причин та наслідків цих процесів.

Слід сказати, що проблема якісного занепаду єзуїтського шкільництва в Речі Посполитій знайшла певне відображення в дотеперішній історіографії. Тривалий час однак це питання вивчалося на маргінесі ширшої тематики, пов'язаної із суспільним і культурним життям цієї держави (Łukaszewicz 1838, 23; Moraczewki 1842, 8; Jaroszewicz 1845, 112–113, 116 і ін.; Szujski 1889, 377; Załęski 1908, 92–93; Pelczar 1995, 23; Kłoczowski 2000, 175 і ін.). Значний внесок у вивчення кризи єзуїтської освіти в Речі Посполитій другої половини XVII – першої третини XVIII ст. зробив лише о. Станіслав Беднарський, який запропонував цілісне бачення її причин і проявів (Bednarski 1933, 31–48). На початку XXI ст. розробляється низка питань, пов'язаних із цією проблематикою – діяльність математичної школи при Ярославському колегіумі св. Яна (Puchowski 2007, 176–177; Lisiak 2003, 32–34; Paszenda 2004, 387), занепад музичної освіти в Литовській провінції ордену (Kochanowicz 2018, 379–380), причини зниження фахового рівня єзуїтських викладачів (Kościelak 2003, 139–141). Починається також вивчення змін в інтелектуальній підготовці викладачів єзуїтських шкіл (Seryakov 2010, 92–111). Це питання втім потребує глибшого аналізу, з урахуванням чинників змін у рівні освіченості педагогів та їх впливу на інші аспекти навчальної діяльності ордену. Саме це і є метою нинішньої розвідки, яка ґрунтується на широкому колі джерел – шкільному статуті ордену, Трирічних і Коротких каталогах, Історіях східних осередків Польської провінції, листуванні їх очільників з оо. Провінціалами тощо.

В рамках єзуїтської шкільної моделі ключове значення надавалося фігурі викладача. Зокрема, відомий представник Товариства Ісуса на педагогічній ниві Йоан Боніфаціо (автор твору "*Christiani pueri institutio*", 1576 р.) підкреслював, що «все залежить від професора» (Piechnik 1994, 63). Цей принцип знайшов також відображення у змісті шкільного статуту Товариства Ісуса ("*Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu*") (Ratio 2000), який став збіркою порад і директив, що адресувалися здебільшого викладачам окремих курсів і були покликані забезпечити за їх допомоги реалізацію певного освітнього ідеалу.

Визнаючи важливу роль педагога у забезпеченні якісної освіти, Товариство Ісуса піддавало усіх потенційних претендентів на викладацькі посади жорсткій селекції. Кожен єзуїт після новіціату мав пройти додатковий інтелектуальний вишкіл, прослухавши курси риторики pro nostris (для членів Товариства Ісуса) і філософії. Наступним обов'язковим етапом формації єзуїтів була педагогічна робота. Молоді члени ордену кілька років викладали курси studia inferiora (здебільшого інфіму, граматику чи синтаксис; рідше – поетику і риторику), після чого переходили до опанування курсу теології. По його завершенні до педагогічної роботи поверталися лише схильні до неї єзуїти, тоді як решта займалася іншими справами (проповідництвом, місіонерством тощо) (Piechnik, 1994, 63–65). Ретельно відібрані таким чином особи працювали викладачами вже більшменш постійно.

Починаючи з 1648 р. Польська провінція (і насамперед її східні терени) перетворюється на арену перманентних війн, що спричиняє погіршення якості викладацького потенціалу. Насамперед це було пов'язано із загибеллю низки місцевих єзуїтів. Лише в 1648 р., згідно з о. Станіславом Заленським, було вбито 16 членів ордену (о. Павєл Шостак загинув під Пилявцями, о. Станіслав Соколовський в Луцьку, о. Гжегож Трембецький в Старокостянтинові, о. Себастьян Рогозінський в Новгород-Сіверському-й т. д.) (Załęski 1902, 19–31).

Збереженню кадрового потенціалу Польської провінції заважали також вимушені міграції членів ордену. При виникненні безпекових загроз єзуїти зазвичай призупиняли діяльність шкіл, відправляли учнів додому, після чого евакуювали рухомі матеріальні цінності і переважну частину персоналу. Саме так вчинило навесні-влітку 1648 р. керівництво Київського, Переяславського, Острозького, Вінницького, Барського, Новгород-Сіверського і Ксаверівського осередків ордену. Аналогічні випадки бачимо й у подальшому. Наприклад, автор хроніки Кросненського колегіуму зазначив в 1672 р., що «*окрім 12 осіб, які [постійно] утримувалися за рахунок існуючих фундацій, Колегіум забезпечував ще 18 [осіб], котрі залишили різні Колегіуми і [вимушені] були рятуватися внаслідок небезпеки вторгнення скіфів* [тобто татар. – С. С.]. *Хоча ці вигнанці й не цілий рік утримувалися Колегіумом, проте лише в січні [1673 р.], після того як небезпека вторгнення ворогів минула, всі повернулися до місця свого постійного перебування"* (ARSI. Polonica 54, 93 v.). В даному випадку певно йдеться про представників сусідніх осередків ордену (у Львові, Перемишлі та Ярославі), які рятувалися втечею внаслідок турецько-татарського вторгнення до Галичини в 1672 р.

Тривалість припинення освітньої діяльності єзуїтських осередків залежала від конкретних безпекових умов. Якщо у вищезгаданому випадку status quo ante було відновлено менш ніж за рік, то для низки східних осередків Польської провінції військові дії середини-третьої чверті XVII ст. виявилися фатальними. Київська, Новгород-Сіверська і Переяславська школи зачинилися назавжди (Encyklopedia 1996, 279, 464, 498). Стабільна освітня діяльність єзуїтів в Острозі поновилася лише у 1660-х рр. (Seryakov 2016, 72). Ксаверівський осередок ордену було перенесено до Овруча, де у 1689 р. нарешті розпочалося викладання (Seryakov 2005, 95). Своєю чергою Барська і Вінницька школи Товариства Ісуса відродилися вже у XVIII ст. (відповідно у 1723 і 1732 рр.) (Encyklopedia 1996, 26, 747).

Загибель частини єзуїтів і закриття низки східних осередків Польської провінції, звісно, негативно впливали на її кадровий потенціал. Але цю проблему можна було з часом вирішити, якби принаймні на заході Речі Посполитої молоді єзуїти мали б можливість проходити усі етапи формації і переймати у старших колег педагогічний досвід. Цьому однак завадила доба Потопу, під час якої багато осередків Польської провінції на кілька років припинили освітню діяльність, а десятки єзуїтів вимушені були тікати від жахів війни за межі Речі Посполитої. У 1655–1660 рр. в Австрійській провінції таких біженців було щонайменше 41, у Верхньонімецькій – 37, в провінції Верхній Рейн – 21, в провінції Нижній Рейн – 9, в Чехії і Моравії – 16 (Encyklopedia 1996, 22, 109, 455–456).

Такий масштабний відтік особового складу порушив тяглість підготовки єзуїтських кадрів. Проблема «втраченого покоління» вповні дається взнаки у 1660-х рр., коли роль воєнного фактору на терені Польської провінції слабшає, а її осередки потроху відновлюють структуру освіти – як, наприклад, Острозька школа (Seryakov 2016, 72–73). Це, звісно, вимагало ad hoc більше викладачів. Але знайти вдосталь кваліфікованих кадрів було проблемою з огляду на втрачений час на їх підготовку у другій половині 1650-х рр. У цій ситуації до викладання починають масово залучати магістрів (молодих єзуїтів, котрі ще не завершили процес формації), внаслідок чого вони вже незабаром склали непропорційно велику частину педагогічного складу в межах studia inferiora.

Таблиця 1. Чисельність магістрів і отців-викладачів курсів studia inferiora на сході Польської провінції в 1648–1675 рр. (ARSI. Polonica 11–16, 44)

Навчальний рік	Чисельність магістрів	Чисельність отців-викладачів курсів studia inferiora
1647/1648	17	33
1650/1651	4	17
1654/1655	6	14
1659/1660	12	8
1664/1665	11	14
1668/1669	16	10
1674/1675	15	9

Проблема однак полягала не тільки у численності молодих викладачів, але також у рівні їх інтелектуальної підготовки. Звісно відхилення від її стандарту (річне опанування курсу риторики pro nostris («для наших») – трирічний курс філософії – чотирирічний курс теології) траплялися й у сприятливіші часи до 1648 р. Скажімо, о. Казимир Томановіч, який вступив до ордену 1 серпня 1634 р., станом на 1649 р. не опанував обов'язкового курсу риторики «для наших». Своєю чергою о. Войцех Ормінський, який приєднався до Товариства Ісуса в 1643 р., за наступні шість років не пройшов жодного інтелектуального вишколу (ARSI. Polonica 12, 20, 31 v.).

Військові лихоліття середини – третьої чверті XVII ст. і зростання потреби у молодих викладачах сприяли перетворенню таких лакун на масове явище. В цьому пересвідчує аналіз рівня інтелектуальної підготовки тих єзуїтів, які викладали в осередках ордену на сході Польської провінції у 1648–1675 рр. Це дослідження ґрунтується на попередньому поділу загалу педагогів на три групи. Насамперед нами було виокремлено викладачів-отців (patres) і магістрів (magistri). Адже, згідно з послідовністю щаблів формації єзуїтів, обов'язкове опанування теології передбачалося по завершенні магістерської педагогічної діяльності (Piechnik 1994, 63–65). Отже, інтелектуальна підготовка магістрів і єзуїтів-отців складалася з різної кількості обов'язкових елементів, а тому мала не тотожну граничну межу. Також окремо аналізується рівень освіченості тих єзуїтів-отців, котрі навчали в класах studia inferiora, і тих, що викладали studia superiora. Адже «вищі студії», будучи важливішими з перспективи реалізації завдань Товариства Ісуса, цілком логічно зосереджувалися в руках осіб, що мали загалом вищий рівень освіти.

Нижченаведені таблиці складені на основі аналізу Коротких каталогів за 1647–1674 рр. і Трирічних каталогів 1645, 1649, 1651, 1655, 1658, 1660, 1665, 1669, 1672 і 1675 (ARSI. Polonica 11–16, 44). У випадку 1647/48 н. р. враховані дані 12 шкіл, які тоді діяли на сході Польської провінції (в Новгород-Сіверському, Переяславі, Києві, Ксаверові, Барі, Вінниці, Кам'янець-Подільському, Острозі, Луцьку, Львові, Кросно, Ярославі). Своєю чергою для періоду 1650-х – середини 1670-х рр. проаналізовано дані 5 навчальних закладів ордену, що продовжили/або швидко відродили діяльність (в Кам'янець-Подільському, Острозі, Луцьку, Львові, Кросно, Ярославі), а також Перемишльської школи, відкритої в 1651 р.

Аналіз змін в інтелектуальній підготовці тих єзуїтів, які в 1648–1675 рр. викладали на сході Польської провінції, засвідчує наявність низки тенденцій.

1. Аж до середини 1660-х рр. в середовищі місцевих магістрів зростає питома вага осіб без досвіду вивчення курсу риторики pro nostris. Це відображає вищезгаданий розлад системи відтворення єзуїтських кадрів у 1650-х рр., викликаний цим брак достатньої кількості вповні підготовлених молодих єзуїтів і прагнення керівництва якомога скоріше заповнити викладацькі лакуни за рахунок вчорашніх новіціїв. Якщо з риторичною підготовкою ситуація після 1665 р. починає налагоджуватися, то рівень філософської освіченості магістрів,

Таблиця 2. Рівень риторичної освіченості магістрів на сході Польської провінції в 1648–1675 рр.

Навчальні роки	0 років		0,5 років		1 рік		2 роки		1 рік до вступу в орден		2 роки до вступу в орден		3 роки до вступу в орден		Невідома кількість років до вступу в орден		Невідома кількість років	
	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%
1647/48	-	-	-	-	11	64,7	1	5,9	2	11,7	1	5,9	1	5,9	-	-	1	5,9
1650/51	1	25	1	25	1	25	1	25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1654/55	1	16,7	-	-	5	83,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1659/60	4	33,3	-	-	7	58,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	8,4
1664/65	7	63,6	-	-	4	36,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1668/69	4	25	-	-	9	56,3	-	-	2	12,5	-	-	-	-	1	6,2	-	-
1674/75	4	26,7	1	6,7	7	47,7	1	6,7	-	-	1	6,7	1	6,7	-	-	-	-

Таблиця 3. Рівень філософської освіченості магістрів на сході Польської провінції в 1648–1675 рр.

Навчальні роки	0 років		1 рік		2 роки		2 роки до вступу в орден		3 роки		Невідома кількість років до вступу в орден		Невідома кількість років	
	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%
1647/48	1	5,9	2	11,7	-	-	1	5,9	13	76,5	-	-	-	-
1650/51	-	-	-	-	-	-	-	-	4	100	-	-	-	-
1654/55	1	16,7	-	-	-	-	-	-	5	83,3	-	-	-	-
1659/60	-	-	-	-	-	-	-	-	11	91,7	-	-	1	8,3
1664/65	8	72,8	-	-	-	-	-	-	3	27,2	-	-	-	-
1668/69	6	37,5	-	-	1	6,25	1	6,25	7	43,75	1	6,25	-	-
1674/75	6	40	-	-	3	20	-	-	6	40	-	-	-	-

Таблиця 4. Рівень риторичної освіченості отців-викладачів studia inferiora на сході Польської провінції в 1648-1675 рр.

Навчальні роки	0 років		1 рік		1 рік до вступу в орден		2 роки до вступу в орден		2 роки до вступу в орден і 1 рік в ордені		3 роки до вступу в орден		4 роки до вступу в орден	
	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%
1647/48	9	27,3	17	51,5	6	18,2	-	-	-	-	-	-	1	3
1650/51	4	23,5	9	52,9	2	11,8	-	-	1	5,9	1	5,9	-	-
1654/55	5	35,7	9	64,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1659/60	1	12,5	6	75	-	-	1	12,5	-	-	-	-	-	-
1664/65	3	21,4	10	71,4	-	-	1	7,2	-	-	-	-	-	-
1668/69	4	40	5	50	-	-	-	-	-	-	1	10	-	-
1674/75	4	44,4	5	55,6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Таблиця 5. Рівень філософської освіченості отців-викладачів studia inferiora на сході Польської провінції в 1648−1675 рр.

Навчальні роки	0 років		1 рік		2 роки		2 роки до вступу в орден		3 роки		3 роки до вступу в орден	
	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кількість	%
1647/48	2	6,1	-	-	2	6,1	1	3	23	69,6	5	15,2
1650/51	-	-	3	17,6	-	-	1	5,9	13	76,5	-	-
1654/55	1	7,1	2	14,3	-	-	1	7,1	10	71,4	-	-
1659/60	-	-	-	-	-	-	-	-	6	75	2	25
1664/65	-	-	-	-	-	-	1	7,1	12	85,8	1	7,1
1668/69	1	10	-	-	1	10	1	10	7	70	-	-
1674/75	-	-	-	-	-	-	-	-	9	100	-	-

Таблиця 6. Рівень теологічної освіченості отців-викладачів studia inferiora на сході Польської провінції в 1648–1675 рр.

Навчальні роки	0 років		2 роки		2 роки моральна теологія		1 рік схоластичної теології +2 роки моральної теології		1 рік схоластичної теології +1 рік моральної теології		3 роки		4 роки		4 роки до вступу в орден	
	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%
1647/48	2	6,1	8	24,2	5	15,2	1	3	3	9,1	3	9,1	11	33,3	-	-
1650/51	1	5,9	3	17,6	3	17,6	1	5,9	-	-	4	23,5	5	29,4	-	-
1654/55	-	-	1	7,1	3	21,4	1	7,1	-	-	1	7,1	8	57,1	-	-
1659/60	-	-	1	12,5	-	-	-	-	-	-	2	25	4	50	1	12,5
1664/65	-	-	3	21,4	-	-	1	7,1	-	-	1	7,1	8	57,1	1	7,1
1668/69	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	20	7	70	1	10
1674/75	-	-	-	-	1	11,1	-	-	-	-	2	22,2	6	66,7	-	-

Таблиця 7. Рівень риторичної освіченості отців-викладачів studia superiora на сході Польської провінції в 1648–1675 рр.

Навчальні роки	0 років		0,5 років		1 рік		1 рік до вступу в орден + 1 рік в ордені		2 роки		2 роки до вступу в орден		Невідома кількість років до вступу в орден		3 роки до вступу в орден	
	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%
1647/48	2	20	-	-	6	60	-	-	-	-	2	20	-	-	-	-
1650/51	-	-	-	-	3	60	1	20	-	-	1	20	-	-	-	-
1654/55	-	-	-	-	5	71,4	-	-	-	-	-	-	1	14,3	1	14,3
1659/60	2	33,3	-	-	3	50	-	-	-	-	-	-	-	-	1	16,7
1664/65	-	-	2	20	6	60	-	-	1	10	-	-	-	-	1	10
1668/69	2	22,2	-	-	5	55,6	-	-	1	11,1	-	-	1	11,1	-	-
1674/75	1	12,5	2	25	5	62,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Таблиця 8. Рівень філософської освіченості отців-викладачів studia superiora на сході Польської провінції в 1648–1675 рр.

Навчальні роки	0 років		1 рік		2 роки		2 роки до вступу в орден		3 роки		3 роки до вступу в орден		Невідома кількість років до вступу в орден	
	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%	Кіль-кість	%
1647/48	-	-	-	-	-	-	1	10	7	70	2	20	-	-
1650/51	-	-	-	-	-	-	-	-	5	100	-	-	-	-
1654/55	-	-	-	-	-	-	-	-	5	71,4	1	14,3	1	14,3
1659/60	1	16,7	-	-	-	-	-	-	4	66,6	1	16,7	-	-
1664/65	-	-	-	-	-	-	-	-	9	90	1	10	-	-
1668/69	-	-	1	11,1	1	11,1	-	-	6	66,7	-	-	1	11,1
1674/75	1	12,5	-	-	-	-	1	12,5	6	75	-	-	-	-

Таблиця 9. Рівень теологічної освіченості отців-викладачів studia superiora на сході Польської провінції в 1648–1675 рр.

Навчальні роки	3 р. до вступу в орден		4 р.		4 р. до вступу в орден	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1647/48	-	-	9	90	1	10
1650/51	-	-	5	100	-	-
1654/55	-	-	6	85,7	1	14,3
1659/60	1	16,7	5	83,3	-	-
1664/65	-	-	9	90	1	10
1668/69	-	-	9	100	-	-
1674/75	-	-	8	100	-	-

навпаки, знижується. Такі метаморфози можна пояснити збереженням кадрового дефіциту в Польській провінції (покращення безпекової ситуації на більшій частині її теренів привела до поновлення шкіл, що потребувало додаткових викладацьких кадрів). Отож, стратегія керівництва залишається незмінною – максимальне залучення до навчальної діяльності магістрів (про це свідчить їх чисельна перевага над отцями-викладачами курсів studia inferiora з другої половини 1660-х рр. (Див. табл. 1). Змінюється лише тактика, оскільки тепер молодих єзуїтів здебільшого залучають до шкіл не одразу по завершенню новіціату, але після того, як вони прослухають курс риторики pro nostris.

2. В середовищі отців-викладачів курсів studia inferiora, починаючи з 1665 р., простежується зростання питомої ваги осіб без досвіду риторичної освіти в ордені. Водночас рівень філософської освіченості лишається майже незмінним упродовж всього періоду 1648–1675 рр. Ці характеристики мають природне пояснення. Адже йдеться про генерацію єзуїтів, які здебільшого розпочинали свій шлях у Товаристві Ісуса в 1650-х. Отож, згадані тенденції в освіченості магістрів 1650-х – початку 1660-х рр., в міру їх дорослішання і переходу до категорії єзуїтів-отців, природно відбиваються згодом і в цьому останньому середовищі.

3. Це дає підстави зробити ще один висновок: керівництво Польської провінції Товариства Ісуса масово не усувало магістрів 1650-х – початку 1660-х рр. від викладання, аби ті могли хоча б пізніше заповнити свої лакуни у риторичній освіті. Адже представництво осіб без неї серед магістрів 1650-х – початку 1660-х рр. і отців-викладачів studia inferiora в другій половині 1660-х – середині 1670-х рр. більш-менш корелюється між собою.

4. Водночас бачимо важливі зміни у рівні й характері теологічної освіти отців-викладачів studia inferiora після 1648 р. З одного боку, зростає загальний рівень поширеності вивчення теології. З іншого боку, змінюється тривалість і зміст подібної освіти: єдиний курс теології (здебільшого три- і чотирирічний) витісняє різні його ерзац-замінники – дворічний курс моральної теології, або поєднання цієї останньої (1–2 роки) з викладанням схоластичної теології (1 рік). Перевага до кінця 1650-х рр. в богословській підготовці єзуїтів саме моральної теології (або її комбінування зі схоластичною теологією) є одним з прикладів регіональних відхилень від канону “Ratio studiorum”, до яких Товариство Ісуса час від часу вдавалося з тактичних міркувань, реагуючи на культурні запити місцевих еліт або організаційні виклики, що поставали перед церквою. Зокрема, у Речі Посполитій бракувало дієцезіальних семінарій, внаслідок чого підготовку риму-католицького кліру взяли на себе чернечі ордени (і насамперед єзуїти) (Kłoczowski 2000, 176). Вони створювали власні семінарії або відкривали при школах їх спрощену версію – курс моральної теології. Слухачі останнього, а це здебільшого майбутні парохи, отримували необхідну інформацію про практичні аспекти своєї діяльності (християнські таїнства та обряди, десять заповідей, підстави для усунення з посади, перенесення до іншої парафії etc.) (Ratio 2000, 63). Поширення в школах Польської провінції курсу моральної

теології потребувало відповідним чином підготовлених кадрів, що й визначало вищезгадану специфіку у теологічній формації місцевих єзуїтів.

Певний час керівництво Товариства Ісуса не заперечувало проти такого відхилення від шкільного статуту і *«для цієї Провінції, на відміну від інших, зробили виняток»*. Але в середині XVII ст. серед місцевих єзуїтів зміцнюється думка про те, що необхідно, аби *«в своїй діяльності ми повернулися до «Ratio studiorum» і стали би, як це й було раніше, ідентичними іншим провінціям»*. О. Генерал Франциск Пікколоміні, відповідаючи на цей постулат Конгрегації Польської провінції (15 жовтня 1650 р.), зайняв нейтральну позицію, залишивши рішення на розсуд третейського суду в разі, *«якщо* [Польська. – ред.] *провінція бажатиме посилатися на цей Привілей»* (CDIAL, 24). Проте, як засвідчує наведена вище статистика, перемогла саме консервативна тенденція.

5. Рівень риторичної, філософської і теологічної освіченості отців-викладачів studia superiora впродовж всього періоду 1648–1675 рр. залишається високим. Це можна пояснити наявністю в Товаристві Ісуса природної внутрішньої селекції, коли до викладання ідеологічно відповідальних курсів залучали більш підготовлені кадри.

Зміни в інтелектуальній формації єзуїтів, які навчали на сході Польської провінції, безперечно впливали на якість освіти. В цьому пересвідчує низка деструктивних явищ, які знайшли відбиток у документації Товариства Ісуса. По-перше, відчувається брак інтересу майбутніх вчителів до знань і нездатність керівників єзуїтських осередків мотивувати їх до навчання. Зокрема, о. Александр Лоренцовіч, Провінціал Польської провінції, у листі до ректора Ярославського колегіуму св. Яна о. Томаша Тілля (7 жовтня 1669 р.) відверто зауважує, що керівники місцевих шкіл ордену нічого не роблять, аби підвищити інтерес «наших схоластиків» до навчання і забувають розподілити серед найкращих учнів почесні нагороди (CDIAL, 48) (а це був один з наріжних каменів заохочення юнаків до здобуття знань і важливе знаряддя змагальності в орденських школах) (Załęski 1900, 119–120).

По-друге, викладачі курсів риторики pro nostris і філософії, адресованих молодим єзуїтам Польської провінції, занедбують звичні раніше дидактичні інструменти. На це звернув увагу Генерал ордену, о. Франциск Пікколоміні. У написаній 15 жовтня 1650 р. відповіді на Пропозиції Конгрегації Польської провінції 1649 р. він наголосив, що адміністрація колегіумів/резиденцій має обов'язково влаштовувати спільні щоденні повторення для обох категорій учнів («наших схоластиків» і «екстернів»), які б *«у відповідності з давнім звичаєм Провінції»* тривали *«з 3 до 4* [години. – ред.] *післяобіднього часу»*. Цей крок трактується як повернення до класичної моделі функціонування єзуїтської школи – у відповідності з положеннями «Ratio studiorum» (CDIAL, 24).

Ще однією проблемою, яка унаочнилася в школах Польської провінції в третій чверті XVII ст., було несумлінне ставлення викладачів до виконання своїх обов'язків. Керівник цієї адміністративної одиниці ордену, о. Александр Лоренцович, у листі до ректора Львівського колегіуму о. Пьотра Папєського

(28 листопада 1669 р.), наголошує, що чимало досвідчених педагогів середнього віку *«лише затято демонструють пусте бажання до неробства»*. Більше того, викладання сприймається як непрестижна справа, від якої *«з надуманих причин»* відмовляються навіть ті, хто має необхідні для цього здібності, освіту і статус в ордені. В результаті, чимало осіб, відбувши обов'язковий термін викладання, надалі «*самоусуваються з гуманістичних шкіл … і від цієї служби, характерної для Товариства, ухиляються»*. Натомість їх місце займають *«безбороді і недосвідчені юнаки, які завжди не відповідають рівню класу* [в якому б мали викладати. – С. С.]*»*, оскільки приходять до школи з новіціату (іншими словами, визнається факт масового нехтування необхідними етапами інтелектуальної формації єзуїтів – курсами риторики pro nostris і філософії) (CDIAL, 24). Як засвідчує вищенаведена статистика, такі лакуни в освіченості молодих єзуїтських викладачів були в третій чверті XVII ст. поширеним явищем на сході Польської провінції. Це також підтверджує аналіз конкретних життєписів низки представників тодішньої генерації єзуїтів.

1. Гжегош Боровіч вступив до ордену в 1662 р. Пройшовши дворічний новіціат, він оминає необхідні етапи інтелектуальної формації, одразу стаючи вчителем граматики в Кросненському колегіумі (1664/65–1665/66 н. рр.). І лише після цього молодий єзуїт починає вивчення філософії (1666–1669 рр.), але не риторики (ARSI. Polonica 14, 170 v.; ARSI. Polonica 15, 13).

2. Анджей Кротонєвіч став єзуїтом у 1658 р. Завершивши 1660 р. новіціат, він оминув риторику і одразу перейшов до опанування курсу філософії (1660–1663 рр.). Після цього викладав послідовно у Кросно граматику (1663/64 н. р.) і синтаксис (1664/65 н. р.) (ARSI. Polonica 14, 170 v.).

3. Станіслав Савіцький вступив до ордену 20 вересня 1661 р. Здолавши новіціат, він рік вивчав риторику (1663/64 н. р.), а після цього почав викладати інфіму в Ярославі (замість опанування філософії) (ARSI. Polonica 14, 179 v.).

4. Ян Длугоборський долучився до Товариства Ісуса 1 грудня 1662 р. Після дворічного новіціату він стає викладачем інфіми і граматики (1664/65 н. р.) та синтаксису (1665/66 н. р.) в Луцькому колегіумі. І лише після цього починає вивчати курс філософії (1666–1669 рр.), але так і не опановує риторику (ARSI. Polonica 14, 189 v.; Polonica 15, 13 v.).

Яким чином керівництво Польської провінції намагалося дисциплінувати досвідченіших педагогів і водночас зробити конкурентоспроможною численну молодь, яка тоді домінувала на сході цієї адміністративної одиниці? Слід зауважити, що панацею шукали не в проведенні радикальних реформ, але в посиленні контролю і примусу до суворого виконання норм "Ratio studiorum". Зокрема, провінціал Польської провінції о. Александер Лоренцовіч у листі до ректора Ярославського колегіуму св. Яна о. Томаша Тілля (7 жовтня 1669 р.) зауважив, що керівники єзуїтських осередків мають особистим прикладом заохочувати «наших схоластиків» до навчання, роздавати почесні нагороди найкращим учням та кожні два місяці проводити наради за участі префекта навчання

і магістрів (CDIAL, 48). Іншими словами, організувати щось на кшталт звичної для єзуїтів «педагогічної семінарії», в межах якої досвідчені викладачі передавали б молоді свій дидактичний досвід. Згідно з "Ratio studiorum", адресатами цього тренінгу мали бути слухачі курсу риторики pro nostris (Piechnik 1994, 63–64). Але в даному випадку педагогічні курси пропонувалося запровадити для діючих викладачів. Цю новацію можна вважати як відповіддю на розлад традиційної системи формації єзуїтів (це перегукується із браком риторичної і філософської освіти у багатьох магістрів, які працювали на сході Польської провінції в 1648–1675 рр.), так і прагненням її керівництва покращити дидактичну компетентність молодих викладачів у перебігу додаткових тренінгів. Ще один метод виправлення наявних негараздів пропонується у згаданому раніше листі (28 листопада 1669 р.) очільника Польської провінції до ректора Львівського колегіуму. Зокрема, останньому було рекомендовано, аби він примусово залучав до педагогічної роботи *«усіх без винятку, і насамперед – тих, які ухилялися від цього»* (CDIAL, 50).

Таким чином, перманентні війни, що відбувалися на теренах Польської провінції в середині – третій чверті XVII ст., завдали значного удару по її кадровому потенціалу. Загибель багатьох єзуїтів, вимушена бездіяльність низки осередків ордену, міграції їх представників всередині і за межі Речі Посполитої та викликаний останнім розлад відтворення кадрів – все це створило серйозний виклик для якості єзуїтської освіти в межах Польської провінції.

Головним індикатором зазначених процесів є зміни в інтелектуальній підготовці викладачів. Зокрема, йдеться про суттєві лакуни в освіченості магістрів, які наприкінці 1660-х – у першій половині 1670-х рр. стають найчисельнішою категорією педагогів в межах studia inferiora. Незначне покращення в цей період ситуації з вивченням ними риторики компенсувалося зменшенням поширеності філософської освіти. Такі проріхи в освіченості були наслідком аврального залучення до викладання новіціїв у ситуації, коли не вистачало досвідчених кадрів. Наприкінці періоду 1648–1675 рр. також бачимо суттєве погіршення рівня риторичної освіченості отців-викладачів курсів studia inferiora. На цьому тлі острівцем стабільності залишалася інтелектуальна підготовка тих єзуїтів, котрі навчали складовим studia superiora. Її незмінно високий рівень можна пояснити природною селекцією в ордені тих осіб, яких залучали до викладання ідеологічно важливих дисциплін.

Разом з тим, не варто переоцінювати вплив освіченості отців-викладачів studia superiora на загальну ситуацію в єзуїтських школах, адже цей сегмент педагогів був чисельно незначним і працював з обмеженим колом слухачів (майбутніми духовними особами). Натомість рівень інтелектуальної підготовки викладачів studia inferiora (магістрів і єзуїтів-отців) безпосередньо впливав на якість освіти в осередках ордену на сході Польської провінції. В цьому переконують кризові явища у їх навчальній діяльності – намагання частини єзуїтів уникнути викладання (як непрестижної форми діяльності), недбале ставлення педагогів до виконання обов'язків та байдужість керівництва у питанні мотиву-

вання учнів до здобуття знань і підвищення рівня освіти. Керівництво ордену усвідомлювало наявні проблеми, але боролося з ними суто консервативними методами, намагаючись забезпечити чітке виконання норм “Ratio studiorum”.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI). Polonica 11.

ARSI. Polonica 12.

ARSI. Polonica 13.

ARSI. Polonica 14.

ARSI. Polonica 15.

ARSI. Polonica 16.

ARSI. Polonica 16.

ARSI. Polonica 44.

ARSI. Polonica 54.

Bednarski, S. 1933. Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Kraków, Wydawnictwo Księży Jezuitów, 538 s.

CDIAL Ukrainy, Centralnyi derzhavnyj istorychnyi arkhiv Ukrainy m. L’viv [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv], f. 140, op. 1, spr. 119. (In Latin).

Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 140, оп. 1, спр. 119.

1996. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564–1995. Kraków, WAM, 882 s. (In Polish).

Jaroszewicz, J. 1845. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII, cz. III. Wilno, Drukarnia M.Romma, 273 s. (In Polish).

Kłoczowski, J. 2000. Dzieje chrześciaństwa polskiego. Warszawa, Świat Książki, 463 s. (In Polish).

Kochanowicz, J. 2018. Edukacja muzyczna w kolegiach jezuickich Rzeczypospolitej Obojga Narodów. *Universalia et Particularia. Ars et praxis Societatis Jesu in Polonia.* Ed. B. Bohdanowicz, T. Jeż. Warszawa, Sub Lupa, ss. 373–393. (In Polish).

Kościelak, S. 2003. Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku. Gdańsk, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, 368 s. (In Polish).

Lisiak, B. 2003. Nauczanie matematyki w polskich szkołach jezuickich od XVI do XVIII wieku. Kraków, WAM, 260 s. (In Polish).

Łukaszewicz, J. 1838. Obraz Historyczno-Statystyczny Miasta Poznania w dawniejszych czasach, t. 2. Poznań, czcionkami C. A. Pompejusza, 436 s (In Polish).

Moraczewki, J. 1842. Starożytności polskie, t. 1. Poznań, księgarnia Jana Konstantego Żupańskiego, 594 s. (In Polish).

Paszenda, J. 2004. Nauczanie architektury w szkołach jezuickich XVIII wieku. *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami.* Ed. I. Stasiewicz-Jasiukowa. Kraków-Warszawa, WAM, ss. 385–402. (In Polish).

Pelczar, R. 1995. Szkolnictwo jezuickie w Jarosławiu 1575–1773 r. *Nasza Przeszłość.* Kraków, 84, ss. 13–47 (In Polish).

Piechnik, L. 1994. Początki seminariów nauczycielskich w Polsce w wieku XVI. *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*. Kraków, WAM, ss. 63–74 (In Polish).

Puchowski, K. Jezuickie kolegia szlacheckie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Studium z dziejów edukacji elit. Gdańsk, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 636 s. (In Polish).

2000, Ratio atque institutio studiorum SJ czyli ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599). Warszawa, Ateneum, 129 s. (In Polish).

Sieriakov, S. 2010. Vykladats'kyi sklad yak pokaznyk yakisnoho rivnia yezuits'koi osvity na ukrains'kykh terenakh Rechi Pospolytoi u 1648–1670 rr. [The Teaching Staff as an Indicator of the Quality Level of Jesuit Education in the Ukrainian Territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1648–1670]. *Kyivs'ka akademiia.* Kyiv, Krytyka, issue 8, s. 92–111. (In Ukrainian).

Сєряков, С. 2010. Викладацький склад як показник якісного рівня єзуїтської освіти на українських теренах Речі Посполитої у 1648–1670 рр. *Київська академія*. Київ, Критика, вип. 8, с. 92–111.

Sieriakov, S. 2005. Zovnishni umovy isnuvannia, ekonomichne pidgruntia diialnosti i struktura osvity yezuits'kykh shkil v Ukraini u 1648–1660 rr. [External Conditions of Existence, Economic Basis of Activity and Structure of Education of Jesuit Schools in Ukraine in 1648–1660]. *Ukrains'kyi istorychnyi zbirnyk (2004)*. Kyiv, Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, issue 8, s. 92–108. (In Ukrainian).

Сєряков, С. 2005. Зовнішні умови існування, економічне підґрунтя діяльності і структура освіти єзуїтських шкіл в Україні у 1648–1660 рр. *Український історичний збірник (2004)*. Київ, Інститут історії України НАН України, вип. 8, с. 92–108.

Sieriakov, S. 2016. Ostroz'ka yezuits'ka shkola v druhii polovyni XVII st.: material'ne pidhruntia isnuvannia, vykladats'kyi sklad, intelektual'no-kulturnyi potentsial. [Ostroh Jesuit School in the Second Half of the 17th Century: Material Basis of Existence, Teaching Staff, Intellectual and Cultural Potential]. *Ostroz'ka davnyna.* Ostrih, Vydavnytstvo Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiia», issue. 5, s. 67–84. (In Ukrainian).

Сєряков, С. 2016. Острозька єзуїтська школа в другій половині XVII ст.: матеріальне підґрунтя існування, викладацький склад, інтелектуально-культурний потенціал. *Острозька давнина*. Острiг, Видавництво Національного університету «Острозька академія», вип. 5, с. 67–84.

Szujski, J. 1889. Historyi polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście. Warszawa, księgarnia Gebethnera i Wolffa, 439 s. (In Polish).

Załęski, S. 1908. Jezuici w Polsce. W skróceniu, 5 tomów w jednym, z dwoma mapami, Kraków, W. L. Anczyca i sp. 370 s. (In Polish).

Załęski, S. 1900. Jezuici w Polsce, t. 1. Lwów, Drukarnia Ludowa, 446 s. (In Polish).

Załęski, S. 1902. Jezuici w Polsce, t. 3, cz. 1. Lwów, Drukarnia Ludowa, 439 s. (In Polish).

Дата подання статті до редакції: 14.01.2025 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.09

ПРАВОВІ НОРМИ ТРЕТЬОГО ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТУ В ЖИТТІ РЕМІСНИКІВ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

Оксана Коваленко

кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії України,
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка,
Остроградського, 2, 36003, Полтава, Україна, kovksana@gmail.com,
ORCID 0000-0003-0980-287

У статті розглядаються правові норми Литовського статуту 1588 р., які регулювали життя та діяльність ремісників, та їх фактичне застосування в правовому полі Гетьманщини в другій половині XVII–XVIII ст. Джерельною базою є власне сам Литовський Статут 1588 р., цехові книги та судові справи міст та містечок Гетьманщини: Києва, Полтави, Лохвиці, Келеберди, Кобеляк тощо.

Ремісники входили до різних як великих соціальних груп міського населення (міщан, козаків, посполитих), так і дрібних соціо-професійних груп, зокрема протеціянтів, підсусідків. Політичний устрій Гетьманщини зумовив дуалістичність влади в містах, де діяло як міське право, міський уряд (магістрат чи ратуша), так і полкове й/чи сотенне правління військової та адміністративної одиниці. Юридична визначеність ремісничих цехів, підкріплена привілеями і статутами, надавали права на функціонування та підлеглість магістратам. Це спричинило особливості міст Гетьманщини: специфічність судового та економічного підпорядкування міщан, існування ремесла поза цехами (як козаків, «підданих», *«протекціянтів»)*, подієві переходи до козацького стану і навпаки, обмеження категорії міщан виключно торговим елементом.

Встановлено, що в містах Гетьманщини для відмінних соціальних станів функціонував як Литовський Статут 1588 р., так і Магдебурзьке право («Статут» чи «Саксон»). Некарні злочини, тобто всі, крім крадіжок і вбивств, вирішував цеховий суд (загальні збори братчиків). Проте, часто трактовані як специфічні цехові «закони» чи «цеховий суд», були звичаєве закріпленими нормами Магдебурзького права. Артикули Литовського статуту можна розподілити на кілька груп: назагал для міщан та норми щодо ремісників, щодо кримінальних проваджень.

***Ключові слова**:* Гетьманщина, цех, ремісник, Литовський статут, XVII ст., XVIII ст.

LEGAL PRINCIPLES OF THE THIRD LITHUANIAN STATUTE IN THE LIFE OF CRAFTSMEN OF THE HETMANATE IN THE SECOND 17th–18th CENTURIES

Oksana Kovalenko

Candidate of Historical Sciences, associate professor, Department of History of Ukraine, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University, 2 Ostrogradskogo st., Ukraine, kovksana@gmail.com, ORCID 0000-0003-0980-287.

The article examines the legal provisions of the Lithuanian Statute of 1588, which regulated the life and activities of craftsmen, and their actual application in the legal field of the Hetmanate in the second half of the 17th and 18th cc.: Kyiv, Poltava, Lokhvytsia, Keleberda, Kobeliaky, etc.

Craftsmen belonged to various large social groups of the urban population: burghers, Cossacks, and commoners ("pospolyty"), as well as small socio-professional groups, including protectionaries and co-neighbours. The political structure of the Hetmanate led to the duality of power in cities, where both city law and city government (magistrate or town hall) were in place, as well as regimental and/or sotnia government of a military and administrative unit. The legal certainty of craftsmen's guilds, supported by privileges and charters, gave them the right to operate and be subordinate to magistrates. This led to the peculiarities of the Hetmanate cities: the specificity of the judicial and economic subordination of the burghers, the existence of crafts outside the guilds (as Cossacks' «protectionaries"), eventual transitions to the Cossack class and vice versa, and the limitation of the burghers' category to the trade element only. It is established that in the cities of the Hetmanate, both the Lithuanian Statute of 1588 and Magdeburg law ('Statute' or 'Saxon') functioned for different social classes. Non-punishable crimes, i.e. all crimes except theft and murder, were resolved by the guild's court (general meeting of "brothers"). However, often interpreted as specific 'laws' or 'court of the guild', the rules of Magdeburg law are customary. The articles of the Lithuanian Statute can be divided into several groups: general rules for burghers and rules concerning craftsmen, which relate to criminal proceedings.

Keywords: Hetmanate, guilde, craftsmen, Lithuanian Statute, 17th century, 18th century

Вступ. Однією із недостатньо досліджених проблем історії Гетьманщини є історія ремісництва, зокрема судове підпорядкування ремісників, правові норми, які поширювалися на цю категорію міського населення. У фокусі цього дослідження правові норми третього Литовського статуту 1588 р., які регулювали життя та діяльність ремісників, та їх фактичне застосування в правовому полі міст Гетьманщини в другій половині XVII–XVIII ст. Джерельною базою є власне сам Литовський статут 1588 р., цехові книги та судові справи міст та містечок Гетьманщини: Києва, Полтави, Лохвиці, Келеберди, Кобеляк тощо.

Історіографічний доробок в сфері студіювання Литовського Статуту 1588 р. варто розпочати з Д. Міллера (Miller 1987) та його ретельного рецензента блискучого українського історика О. Лазаревського (Lazarevskii 1898). На цьому першому етапі (кінець XIX – перша чверть XX ст.) виокремлюємо блок напрацювань, який стосується проблем історії міського права із опорою на книги міських урядів (В. Мозолевський (Modzalevskii 1912; Modzalevskii 1914a; Modzalevskii 1914b), Д. Багалій (Bagalii 1892), О. Грушевський (Hrushevskyi 1918), Н. Мірза-Авакянц (Petrenko 2021, 182), П. Клименко (Klymenko 1929).

Радянський період в історіографії представлений виключно загальними соціально-економічними працями з історії ремісництва, або ж студіями з історії судочинства в Гетьманщини, серед яких виділяються роботи А. Пашука (Pashuk 1967) та В. Дядиченка (Diadychenko 1959). Водночас в європейській історіографії з'явилася низка праць, які є засадничими для розуміння проблеми. Зокрема, польський історик права Юліуш Бардах розглядав Литовські статути як одні з найкращих прикладів кодифікованого права в ранньомодерній Європі (Bardach 1974, 1999). На його думку, ці нормативні акти поєднували звичаєве право багатонаціонального Великого князівства Литовського, письмові правові джерела та впливи західноєвропейського гуманізму. Така правова синтеза свідчить про високий рівень юридичної культури держави.

Опорними працями з означеної проблематики, власне з соціальної історії, історії Магдебургії та ремесла, є наукові студії сучасних істориків: Н. Яковенко (Yakovenko 2002), М. Капраля (Kapral 2012), Т. Гошко (Hoshko 2002) та ін. Окрему групу становлять тематичні монографії й статті полтавських істориків, які вивчали окремі аспекти історії, права на основі полтавських міських книг. Так, історію магістрату та окремих елементів міської забудови досліджувала О. Коваленко (Kovalenko 2015); козацького судочинства та спільноти XVIII ст. – Ю. Волошин (Voloshyn 2019); просопографічний портрет мешканців навколополтавських сіл здійснював В. Яремченко (Yaremchenko 2012, 36–50).

Разом з тим, попри тривалий історіографічний доробок, окремих розвідок щодо норм Литовського статуту, як правового регулятора саме ремісників різних соціальних верст міського населення Гетьманщини, не проводилося.

Основна частина. В містах Гетьманщини для різних соціальних станів функціонував як Литовський Статут 1588 р., так і Магдебурзьке право, нормами якого користувалися переважно за польських коментованих викладах «Саксону» Бартоломія Ґроїцького «*Artykuły prawa majdeburskiego, które zową Speculum Saxonum*» (Pashuk 1967, 75, 76; Yakovenko 2002, 85, 86). Н. Яковенко зауважує, що *«під час засідання будь-якого регулярного суду (земського, тобто цивільного шляхетського; гродського – кримінального шляхетського; замкового – кримінального міжстанового; раєцько-лавничого – міського цивільного та кримінального) на столі перед суддями мусив лежати як символ законності відповідний даній судовій юрисдикції кодекс – «Статут» чи «Саксон»* (Yakovenko 2002, 86). Ю. Волошин, на основі аналізу книг Полтавського міського уряду, доходить аналогічних висновків (Voloshyn 2019, 65).

Записи міських судів полкових міст Гетьманщини засвідчують, що це знаходить відповідність у тогочасній практиці, урядники користувалися копіями чи виписками цих документів. Вказівки могли бути повними, як от: *«… прихиляючись до права посполитого з прав Маербурских …, а також з Саксону тих же справ и артикулов 63 … и статуту Литовскому…»* (Modzalevskii 1914b, 95) (Полтава 1667). Або трансформувався у формулу запису *«ведлуг стаутту і артикулов»* (Лохвиця 1653) чи *«вглядівши в самую слушність права досконалого»* (Лохвиця 1654) (Chepiha 1986, 39, 20).

Литовський статут 1588 року виступав як кодекс права для Гетьманщини (автономної одиниці в складі Московії, пізніше Російської імперії, яка охоплювала територію Лівобережної України) у XVII−XVIII ст., хоча першопочатково його дія формально не поширювалася на українську територію (Yakovenko 2002, 84). У другій половині XVII–XVIII ст., рахуючи його *«малоросійським правом»*, козацька старшина, посівши місце елітарної верстви в державі, активно застосовує третій Литовський статут в судах різного рівня (Pashuk 1967, 73).

На сьогодні вже зрозуміло, що міщанство в Гетьманщині – це соціальна верства з розмитими межами, наявністю малих соціальних груп в його складі, хронологічною варіабельністю тощо. Юридична визначеність цеху, підкріплена привілеями і статутами, надавала йому право на існування та підлеглість міському урядові. Політичний устрій же Гетьманщини зумовив дуалістичність влади в містах як центрах, де діяло міське право, міський уряд (магістрат чи ратуша) і, одночасно, полкове й/чи сотенне правління військової та адміністративної одиниці. Відтак, це спричинило особливості міст Гетьманщини: специфічність судового та економічного підпорядкування міщан, існування ремесла поза цехами, у вигляді вільних козаків, підданих, *«протекціянтів»*, подієві переходи до козацького стану і, навпаки, обмеження категорії міщан виключно купецьким елементом (наприклад, Переяслав, Полтава). Склад судової колегії міського уряду засвідчує цю дуальність, бо включали *«з обох рук, так козацкого, яко ймейського вряду людий добрих вери годних»* (Лохвиця 1655) (Cheрiha 1986, 18).

Більшість злочинів, окрім карних справ крадіжок та вбивств, якими займалися міські суди, вирішував цеховий суд. За А. Пашуком, до компетенції цехових судів належали: неявка на раді цеху, зборах та визначеному місці, носіння зброї на зборах, висміювання роботи майстра і вихваляння своєї, образа члена цеху, вживання непристойних слів в присутності цехмістра, продаж ремісниками з іншим міст та партачами своїх товарів (Pashuk 1967, 73–74). Кожен цех мав свій судовий орган, яким були загальні збори братчиків. На думку І. Єрофіїва, збори мали бути у складі: цехмістер, старший брат, староста або колегія старших в кількості 2−6 осіб, двох молодших братчиків, судової колегії старших, двох ключників, двох доглядачів та писаря (Yerofiiv 1924, 10). Проте, нам в цехових книгах такий склад жодного разу не зустрічався. В Гетьманщині термін староста, так само як і доглядач, на означення старшого брата цеху не використовувався; ключник у цеху був завжди один. Судова колегія старших, притаманна цехам міст Речі Посполитої (Klymenko 1929, 96–97), в Гетьманщині не скликалася. На практиці збори відбувалися або у присутності всіх членів братства, або у складі адміністрації: цехмістра, ключника та старшого брата. Ці збори розглядали різні провини; каралися майстри штрафами, які сплачували до скриньки – *«винку сплатив»* (IRNBU, f. I, spr. 2199, 22, 49, 49 zv.). У випадках доведення провини у злочині, наприклад крадіжці грошей, ремісника виключали з цеху (Лохвиця 1656) (Cheрiha 1986, 62). В складних випадках, коли майстер поставав перед врядом, або в справі йшлося безпосередньо про цех, де до засідання включали і цехмістра, як от у справі про крадіжку та бійку між дружиною

ткача Омелька з ткачем Опанасом Полішком під час кануного різдвяного обіду в дворі брата ковальського цеху (Лохвиця 1655) (Chepiha 1986, 34).

Артикулів Литовського статуту, в яких загалом згадуються міщани, достатньо багато. Переважно вони дотичні загальної повинності щодо земської оборони: *«Хочемъ тежъ мети и уставуемъ, абы вси подданые наши мещане часу навалное потребы зъ иншими людми нашими войну служили або з дозволеньемъ нашимъ на войну выправовали водлугъ постановенья соймового»* (Kivalov 2004, r. I art.); різних торгів, мит, мостових зборів, стацій; обрання міських урядників; кримінальних справ, щодо шляхетських кривд, внутрішньо-сімейних конфліктів; положення вдів та їхнього майна; успадкувань, тощо. Один їх перелік зайняв би багато часу, та й немає жодної необхідності. Статут чітко відрізняє міщан, які живуть в містах, що володіють Магдебурзьким правом, від тих *«где права майдебургъского не мають»* (Kivalov 2004, r. II art. 68, 69).

На нормах Статуту, які безпосередньо торкаються ремісників, зупинюся детальніше. Більша їх частина – кримінальні провадження, адже саме вони були поза юрисдикцією цехового суду (Klymenko 1929, 96–97). Про ремісників згадується в 12-му розділі, де йдеться про так звані «головщини» – грошові штрафи *«за голову вбитого»*, які виплачувалися родичам загиблого. Якщо особа не каралася *«голова за голову»* (Chepiha 1986, 30), тобто смертною карою, котра призначалася за вбивство (Chepiha 1986, 57), то передбачалася грошова сплата. Розмір головщини залежав від стану загиблого. За шляхтича – 100 коп, тяглому – 25, війту – 40; ремісникам, як і міщанам, які жили в Магдебурзьких містах – 30 коп: *«тым всим головщины по тридцати коп грошей, а навезки по три рубли грошей, а жонам их совито. По тому ж и иншым ремесником, которих тут не написано, маеть быти плачоно, яко и тым, вышей менованым, а жонам их совито».* В інших містах міщанська головщина складала 24 копи. В судовій практиці зустрічаємо випадки присудження смертної кари, що потім замінялася оплатою сорокоуста в церкві та сплатою боргів небіжчика (Лохвиця 1654) (Chepiha 1986, 30).

Грошовим штрафом, за поранення, невелику кражу, вчинену вперше, була «навязка», яка теж регламентувалася. Наприклад, в містах із Магдебургією для ремісників вона складала 5 кіп, а у населених пунктах без неї – 3 копи.

Найдетальніший перелік ремісничих професій міститься в артикулі 5: золотар, органіст, пушкар, гафтар (вишивальник золотими та срібними нитками), маляр (займався розписами церков та поховальних покровів), сокольник (мисливець, доглядач за соколами), машталер (доглядач за кіньми, візник), кравець, коверник (виробник коврів), ткач, слюсар, стельмах (виробник возів), дойлід (будівельник, тесля), коваль, столяр, псарець, візник, муляр (будівельник), швець (виготовляв чоботи), гончар. Звісно, що цим переліком не обмежувався склад ремісничих спеціальностей в той час, вказані лише найголовніші із точки зору укладачів професії.

Цікавим, з огляду на співвідношення вартості ремісничих виробів, інструментів та одягу, є 11 артикул 13 розділу, де поданий детальний перелік сум, які мали би бути сплаченими за певний вкрадений товар. За товари, вироблe-

ні ремісниками, обумовлювалося окремо: *«За топор великий, скглют и иншый топор дойлидский, беднарский, сталмаский, также за пилы, свердла, долота, гебли, спусты и иншые начынья, дойлидскому, столярскому и сталмаскому, млынарскому, по тому ж ковалскому, слесарскому и иншых всих ремесников розных ремеслу начынья належачие, мають быти сужоны и плачоны водлуг доводу и уваженья слушного врядового».* В судовій практиці зустрічалася справа й про викрадання коси (Лохвиця 1656) (Cheріha 1986, 59).

Ця норма застосовувалася доволі жорстко. Показовою є справа полтавського шевця Марка Швеця, який 10 квітня 1666 р. поскаржився до суду про крадіжку у нього чобіт на торгу: «*Марко Швец, жител Полтавский… ускаржался на Андрушка Шваччина, жителя села Тахтауловского, уизду нашего Полтавского, иж у помененного Марка неробочим делом, в пятницу Федоровиц на торгу поднял чоботи»* (Modzalevskii 1914b, 72). Ці чоботи Андрій Шваччин виніс продавати на Трійцю, тобто через кілька місяців. Чоботи впізнали і присудили Андрушкові виплатити Маркові та урядові грошову компенсацію, оскільки грошів він не мав то *«теди Маркови присудили-смо его хату на селі хату с приналежностями, жеби за Маркове стало»* (Modzalevskii 1914b, 73). У справі лохвицького ткача Омеляна, який вкрав срібну чашу, урядники *«ведлуг разделу, а артікулов розних, семого і семнадцятого»* віддали його *«містру на квестію»,* тобто на допит з фізичним покаранням (Cheріha 1986, 62).

Подібні справи показують нам місця злочинів. Окрім торговища, поширеним місцем карних злочинів та девіацій в той час були дороги та корчми (шинки): саме їх виокремлено в окремих статтях Статуту (Kivalov 2004, r. I, art. 24; r. 24, art. 4). Як вже згадувалося, для ремісників місцем і часом девіацій також могли бути кануни та канунні бенкети, які відбувалися в хатах старших братів чи цехмістра (Лохвиця 1655) (Cheріha 1986, 29).

Три професійні спеціалізації ремісників зустрічаються в тексті окремо: це золотарі, зброярі та млинарі. У артикулі 17 розділу І йдеться про виготовлення фальшивих грошей з обумовленням окремо, що й золотарі, які цим займаються: *«золото, серебро фальшуют и межы того мешають медь, цынъ або оловъ, а в томъ были бы дознани, тогды сами на горъле огнемъ мають быть карани, а зъ ихъ маетности тому, кому шкоду учинили, маеть быть плачоно. Вед же работа тая и матерея, без которое бы тое ремесло ихъ справовано быти не могло, подлугъ звыклости ее то фальшомъ розумено быти не маеть»*. Не зважаючи на смертну кару за підробку грошей, цією справою час від часу займалися. Наприклад, у Полтаві 25 лютого 1714 року розглядалося слідство у справі фальшивомонетників: мешканців містечка Келеберди Полтавського полку Педька Бубенка і Петра Сироїжки та Ілька Дячка, жителя міста Кобеляки. Означені злочинці виготовляли з глини форми для виготовлення фальшивих грошей – *«виливання копеекъ»*. Зацитуємо: «*Я Педько Бубенко увидевши, що зъ глини форму уробивъ Илко Дякъ, научился собъ так же»* (Peredriienko 1976, 68). Золотарі також залучалися до своєрідної експертизи, тобто впізнання срібних речей, які фігурували як об'єкт крадіжки (Лохвиця 1655) (Cheріha 1986, 35).

В артикулі 10 *«О погамованью хоженья и стрелянья непотребного з ручниц и з луковъ при дворе нашомъ г[о]с[по]д[а]рьскомъ и при кождомъ вряде нашомъ судовомъ»* окремо згадуються зброярі, які мали бути задіяні під час військових подій, переважно, оборонних: *«Вед же для направы до ремесника ручницы ненабитые а луки неналожоные и без стрелъ приносити и назадъ односити вольно»*.

Цікавим моментом є встановлення певних термінів покарання чи повинностей, що перегукується із звиклими традиціями в цеховій організації. Наприклад, термін 12 тижнів, згадується в артикулах 26, 35 І розділу про термін ув'язнення. Аналогічно цей термін – 12 тижнів – фігурує в усіх цехових приписах як час, який повинен відробити учень при переході до підмайстра – наступного щабля цехової ієрархії. В підтверджуючому універсалі полтавського полковника Івана Черняка 1709 р. шевцям м. Кобеляки та в указі полкової канцелярії старшині кобеляцькій 1745 р. щодо таких зауважувалося: *«а якій хлопець выслужитъ, на колко становился, будетъ за млоденца у майстра своего недель дванадцять»* (IRNBU, II, 27652, 1). Тобто учень мав відпрацювати «*младенцем*» (молодшим майстром) саме 12 тижнів, за прописаними в учнівській угоді чи в цеховій книзі умовами, й при цьому отримати 12 шагів *«при отклону»* (переході на наступний рівень майстерності) (IRNBU, I, 58148, 2).

Попри те, що основний масив справ про образу честі в судовій практиці Гетьманщини належав козакам, які усвідомлювали себе шляхтичами, норма права *«О потваръцохъ»* (клеветнниках) (Розділ 4, артикул 105) застосовувалася і цеховиками. Наприклад, до цехової книги ковалів Полтави у 1789 р. була вклеєна розписка, видана в цеховій управі полтавському мешканцю Андрію Пиндрусу від Філіпа Лобуна, який вибачався за наклепи на дружину Андрія Анну, виправдовуючись, що вчинив це *«поступок таковой мерзкой в піянстве, почему ее Анну Пиндусову очищаю»* (IRNBU, I, 269, 78).

Висновки. В містах Гетьманщини існувала специфічна ситуація, пов'язана із розмитими межами міщанського стану, фактичною дуальністю влади (міського уряду та козацької адміністрації), що призводило до одночасного застосування в судових впровадженнях норм Статуту та Магдебурзького права. Ремісники, як складова частина міщанської спільноти, мали би підлягати Магдебурзькому праву, проте, як показує практика, до них застосовувалися норми Литовського статуту. Також, часто трактовані як специфічні цехові «закони» чи «цеховий суд», є звичаєво закріпленими нормами Магдебурзького права, на якому базували цехові фундуші та статути, перенесені в Гетьманщину. Вони почасти втратили безпосередні відсилки на ті чи інші норми, закріпившись як норми своєрідного «звичаєвого цехового права» окремого корпоративного суду. Проте, поодинокі вказівки на такі внутрішньоцехові розгляди провин майстрів показують, що вони мають стилістику записів та відповідають нормам Магдебургії. Але це тема окремого дослідження.

Статут Великого князівства Литовського містив низку норм, що безпосередньо стосувалися ремісників, особливо в кримінально-правовій сфері, яка

виходила за межі компетенції цехових судів. Ремісники були інтегровані в правову систему, а розміри грошових стягнень, таких як «головщина» чи «навязка», визначалися їхнім соціальним статусом і приналежністю до міського чи сільського середовища. У Статуті зафіксовано перелік провідних ремісничих професій, що свідчить про їх структурну важливість у господарському житті. Судова практика засвідчує як реальне застосування норм (через штрафи, конфіскацію, тілесні покарання), так і значущість професійної належності, зокрема у справах щодо підробки монет, де фігурували золотарі та млинарі. Просторовий контекст злочинів також має значення: торги, дороги, корчми та навіть цехові бенкети виступали осередками девіантної поведінки, що фіксувалося в Статуті окремими статтями.

Наразі можемо констатувати, що специфічність судочинства за участю ремісників підкреслює унікальність правового поля Гетьманщини, в якому активно застосовуються норми Литовського Статуту до часів ліквідації автономії.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Bagalii, D. 1892. Magdeburgskoe pravo v Levoberezhnoi Malorossii. [Magdeburg Law in Left-Bank Malorossia]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya*, № 3, otd. 2, c. 42–44. (In Russian).

Багалій, Д. 1892. Магдебургское право в Левобережной Малороссіи. *Журнал Министерства народного просвещения*, № 3, отд. 2, с. 42−44.

Bardach, J. 1999. Statuty litewskie a prawo rzymskie. [Lithuanian Statutes vs. Roman Law]. Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. 166 s. (In Polish).

Bardach, J. 1974 Statuty litewskie – pomniki prawa epoki Odrodzenia. [Lithuanian Statutes – Monuments of Law from the Renaissance]. *Kwartalnik Historyczny*, T. 84, s. 750–780. (In Polish).

Chepiha, I. P., red. 1986. Lokhvytska ratushna knyha druhoi polovyny XVII st. (zbirnyk aktovykh dokumentiv) [The Lokhvytsia Town Hall Book of the Second Half of the 17th Century (A Collection of Deeds)]. Kyiv, Naukova dumka, 221 s. (In Old Ukrainian).

Чепіга, І. П., ред. 1986. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (збірник актових документів). Київ, Наукова думка, 221 с.

Diadychenko, V. A. 1959. Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII st. [Essays on the Socio-political Structure of the Left Bank Ukraine in the Late 17th and Early 18th Centuries.] Kyiv, Naukova dumka, 532 s. (In Ukrainian).

Дядиченко, В. А. 1959. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ, Наукова думка, 532 с.

Hoshko, T. D. 2002. Narysy z istorii Mahdeburzkoho prava v Ukraini (XVI − pochatok XVII st.) [Essays on the History of Magdeburg Law in Ukraine (16th – Early 17th Centuries)]. Lviv, Afisha, 255 s. (In Ukrainian).

Гошко, Т. Д. 2002. Нариси з історії Магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). Львів, Афіша, 255 с.

Hrushevskyi, A. S. 1918. Horoda V. Kniazhestva Lytovskoho v XIV–XVI vv.: staryna y borba za staryn*u* [Principalities of Lithuania in the 15th−16th Centuries: Antiquity and Struggle for Antiquity]. Kyev, no p., 240 s. (In Russian).

Грушевский, А. С. 1918. Города В. Княжества Литовского в XIV–XVI вв.: старина и борьба за старину. Киев, б.м., 240 с.

IRNBU. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [The Manuscript Institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine], f. I, spr. 2199, 58 ark. (In Old Ukrainian).

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. І, спр. 2199, 58 арк.

IRNBU. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [The Manuscript Institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine], f. I, spr. 5814, 2 ark. (In Old Ukrainian).

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. І, спр. 5814, 2 арк.

IRNBU. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [The Manuscript Institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine], f. I, spr. 269, 80 ark. (In Old Ukrainian).

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. І, спр. 269, 80 арк.

IRNBU. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [The Manuscript Institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine], f. II, spr. 27652, 1 ark. (In Old Ukrainian).

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. І, спр. 27652, 1 арк.

Kapral, M. 2012. Liudy korporatsii: Lvivskyi shevskyi tsekh u XVII−XVIII st. [People of the Corporation: Lviv Shoemaker's Guild in the 17th and 18th Centuries]. Lviv, "ProstirM", 552 s. (In Ukrainian).

Капраль, М. 2012. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII−XVIII ст. Львів, «ПростірМ», 552 с.

Kivalov, S. red. 2004. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskohoiu T. III: Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 roku [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania. Vol. III: Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588]. Odesa, Yurydychna literatura, 672 s. (In Ukrainian).

Ківалов, С. ред. 2004. Статути Великого князівства Литовськогою Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року. Одеса, Юридична література, 672 с.

Klymenko, P. 1929. Tsekhy na Ukraini [Guilds in Ukraine]. Kyiv, Z drukarni VUAN, t. I, issue I: Suspilno-pravni elementy tsekhovoi orhanizatsii [Kyiv, Social and Law Elements of the Workshop Organisation], 199 c. (In Ukrainian).

Клименко, П. 1929. Цехи на Україні. Київ, З друкарні ВУАН, т. І, вип. І: Суспільно-правні елементи цехової організації, 199 с.

Knox, Ellis Lee. 1984. The Guilds of Early Modern Augsburg: A Study in Urban Institutions. Doctor's Thesis. Massachuseas, University of Massachuseas Amherst, 349 p.

Kovalenko, O. V. 2015. Poltava XVII−XVIII st. [Poltava 17th–18th Cc.] Kyiv, PP Feliuk, 234 s. (In Ukrainian).

Коваленко, О. В. 2015. Полтава XVII−XVIII ст. Київ, ПП Фелюк, 234 с.

Lazarevskii, A. M. 1898. Sudi v staroi Malorossii [Courts in Old Malorossiya]. *Kievskaya starina*, No. 7–8, p. 75–115. (In Russian).

Лазаревский, А. М. 1898. Суды в старой Малороссии. *Киевская старина,* № 7–8, с. 75–115.

Marysiuk, K. B. 2019. Holovshchyna kak vyd uholovnoho nakazanyia po Lytovskomu statutu 1529 h. URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/29520/1/5Марисюк.pdf (Date accessed: 15.01.2024). (In Ukrainian).
Марисюк, К. Б. 2019. Головщина как вид уголовного наказания по Литовскому статуту 1529 г. URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/29520/1/5Марисюк.pdf (Дата звернення: 15.01.2024).

Miller, D. 1897. Ocherki iz istorii i yuridicheskogo bita staroi Malorossii: prevrashchenie kozatskoi starshini v dvoryanstvo [Essays from the History and Legal Life of Old Malorossia: Transformation of the Kozak's Officers Into the Nobility]. Kiev, Tipografiya Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira N. T. Korchak-Novitskogo [Printing House of the Imperial University of St. Vladimir N. T. Korchak-Novitsky], 133 c. (In Russian).
Миллер, Д. 1897. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии: превращение козацкой старшины в дворянство. Киев: Типографія Императорського Університета Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 133 с.

Modzalevskii, V. L., red. 1912. Aktovie knigi Poltavskogo gorodovogo uryada XVII veka. Vyp. II: Spravi vichistiya 1664–1674 godov. [Act Books of Poltava City Magistrate of the 17th Century. Issue II: Property Cases 1664–1674 Years]. Chernigov, Poltavskaya uchenaya arkhivnaya komissiya, 247 s. (In Old Ukrainian).
Модзалевский, В. Л., ред. 1912. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века. Вып. II: Справы вычистыя 1664−1674 годов. Чернигов, Полтавская ученая архивная комиссия, 247 с.

Modzalevskii, V. L., red. 1914. Aktovie knigi Poltavskogo gorodovogo uryada XVII veka. Vyp. III: Spravi vichistiya 1672–1690 godov. [Act Books of Poltava City Magistrate of the 17th Century. Issue II: Property Cases 1672–1690 Years]. Chernigov, Poltavskaya uchenaya arkhivnaya komissiya, 127 s. (In Old Ukrainian).
Модзалевский, В. Л., ред. 1914. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века. Вып. III: Справы вычистыя 1672–1690 годов. Чернигов, Полтавская ученая архивная комиссия, 127 с.

Modzalevskii, V. L., red. 1914. Aktovie knigi Poltavskogo gorodovogo uryada XVII veka. Vyp. III: Spravi potochnyi 1664–1671 godov. [Act Books of Poltava City Magistrate of the 17th Century. Issue II: Property Cases 1664–1671 Years]. Chernigov, Poltavskaya uchenaya arkhivnaya komissiya, 133 s. (In Old Ukrainian).
Модзалевский, В. Л., ред. 1914. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века. Вып. I: Справы поточныя 1664–1671 годов. Чернигов, Полтавская ученая архивная комиссия, 133 с.

Pashuk, A. Y. 1967. *Sud i sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini v XVII–XVIII st.* [Courts and Legal Proceedings on the Left Bank of Ukraine in the 17th and 18th Centuries]. Lviv, Vydavnytstvo Lvivskoho universytetu, 180 s. (In Ukrainian).
Пашук, А. Й. 1967. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. Львів, Видавництво Львівського університету, 180 с.

Peredriienko, V. A., red. 1976. Dilova i narodno-rozmovna mova XVIII st. (Materialy sotennykh kantseliarii ta ratush Livoberezhnoi Ukrainy) [Office and Folk Language of the Eighteenth Century (Materials from the Sotnia's Chancellery and Town Halls of the Left Bank of Ukraine)]. Kyiv, Naukova dumka, 416 s. (In Old Ukrainian).
Передрієнко, В. А., ред. 1976. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій та ратуш Лівобережної України). Київ, Наукова думка, 416 с.

Petrenko, I. M. 2021. Istoryk Nataliia Mirza-Avakiants (1889–1940): zhyttia i naukova spadshchyna. [The Historian Natalia Mirza-Avakiants (1889−1940): Life and Scientific Heritage]. Poltava, Poltavskyi universytet ekonomiky ta torhivli, 235 s. (In Ukrainian).

Петренко, І. М. 2021. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1889–1940): життя і наукова спадщина. Полтава, Полтавський університет економіки та торгівлі, 235 с.

Rynsevych, V., red. 2015. Poltavska miska knyha (1668–1740) [Poltava City Book (1668−1740)]. Kyiv, PP Oleh Filiuk, 664 s. (In Old Ukrainian).

Ринсевич, В. 2015. Полтавська міська книга (1668–1740). Київ, ПП Олег Філюк, 664 с.

Vasylenko, M. P. 1929. Materiialy do istorii ukrainskoho prava. [Materials for the History of Ukrainian Law]. *Zbirnyk Sotsiialno-Ekonomichnoho Viddilu*, т. 1. № 11. Kyiv, Vseukrainska Akademiia Nauk [Ukrainian Academy of Sciences], 336 c. (In Ukrainian).

Василенко, М. П. 1929. Матеріяли до історії українського права. *Збірник Соціяльно-Економічного Відділу*, т. 1, №11. Київ, Всеукраїнська Академія Наук, 336 с.

Vladymyrskyi-Budanov, M. 1903. Nimetske pravo i Polshchi y Lytvi. [German law in Poland and Lithuania.] Rozvidky po mistakh i mishchanstvo na Ukraini-Rusi. Lviv, Nakladom Naukovoho Tovarystva Tarasa Shevchenka [Published by the Taras Shevchenko Scientific Society], p. 1, 176 s. (In Ukrainian).

Владимирский-Буданов, М. 1903. Німецьке право і Польщі й Литві. Розвідки по містах і міщанство на Україні-Русі. Львів, Накладом Наукового Товариства Тараса Шевченка, ч. 1, 176 с.

Voloshyn, Yu., 2019. Kozatska Femida: hrodske sudochynstvo v Hetmanshchyni [Cossack Themis: Hromada Proceedings in the Hetmanate]. Kyiv, KIS, 208 c. (In Ukrainian).

Волошин, Ю., 2019. Козацька Феміда: гродське судочинство в Гетьманщині. Київ, КІС, 208 с.

Vovk, O. Y. 2018. Lytovskyi Statut 1588 roku yak pravova pamiatka miskoho samovriaduvannia v Ukraini. *Derzhava ta rehiony. Seriia: Pravo.* Zaporizhzhia, Klasychnyi pryvatnyi universytet [A Classic Private University], No. 4 (62), s. 4–12. (In Ukrainian).

Вовк, О. Й. 2018. Литовський Статут 1588 року як правова пам'ятка міського самоврядування в Україні. *Держава та регіони. Серія: Право.* Запоріжжя, Класичний приватний університет, № 4 (62), с. 4–12.

Yakovenko, N. 2002. Paralelnyi svit: doslidzhennia z istorii uiavlen ta idei XVI–XVII st. [A Parallel World: Studies in the History of Ideas and Perceptions of the 16th and 17th Centuries.] Kyiv, Krytyka, 416 s. (In Ukrainian).

Яковенко, Н. 2002. Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей XVI–XVII ст. Київ, Критика, 416 с.

Yaremchenko, V. 2012. Profesii ta remisnychi spetsialnosti naselennia Poltavskoho polku u seredyni 17 stolittia. *Novi doslidzhennia pam"iatok doby kozatstva v Ukraini.* Kyiv, Chasy kozatski, Issue 21, part II, s. 36–50. (In Ukrainian).

Яремченко, В. 2012. Професії та ремісничі спеціальності населення Полтавського полку у середині XVII століття. *Нові дослідження пам"яток доби козацтва в Україні.* Київ, Часи козацькі, вип. 21, ч. II, с. 36–50.

Yerofiiv, I. 1924. De-shcho pro tsekhy (Storinka z istorii staroho remisnytstva) [Something about Craft's Guilds (A Page from the History of Old Craftsmanship).]. *Znattia*, № 8 (22 liutoho [22 February]), c. 9–12. (In Ukrainian).

Єрофіїв, І. 1924. Де-що про цехи (Сторінка з історії старого ремісництва). *Знаття*, № 8 (22 лютого), с. 9–12.

Дата подання статті до редакції: 14.01.2025 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.10

«КОЗАЦЬКА НАЦІЯ» ТА ЇЇ КЕРІВНИКИ НА ПЕРЕХРЕСТІ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ШВЕЦІЇ: ЗА НОВИНАМИ ГАЗЕТИ «АМСТЕРДАМ» 1708 РОКУ

Олена Бачинська

доктор історичних наук, професор
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
вул. Всеволода Змієнка, 2,м. Одеса, 65 082, Україна,
Olena_an@ukr.net; ORCID: 0000-0003-0496-5742

У публікації розглянуто військово-політичну ситуацію 1708 р. на кордонах України та причини національно-визвольної виступу гетьмана Івана Мазепи, а саме його перехід на бік шведського короля Карла XII у повідомленнях франкомовного видання «Амстердам». Встановлено, що на сторінках видання регулярно висвітлювалися події Великої Північної війни 1700–1721 років та постаті гетьманів України – Івана Мазепи, Івана Скоропадського та Пилипа Орлика; у зв'язку з подіями 1708 р. газета інформувала читача про майже покроковий похід шведського війська до кордонів з Московським царством і Гетьманщиною. У повідомленнях «Амстердам» чітко визначено наміри гетьмана Івана Мазепи та причини його доленосного рішення. Дії гетьмана України Івана Мазепи висвітлюються з урахуванням загальновійськової ситуації та європейської політики. Інформація про наміри гетьмана з'являється у повідомленнях за півроку до переходу Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Це може свідчити про поінформованість того, хто надавав новини, адже така акція утаємничувалась навіть від найближчого оточення гетьмана. В «Новинах» видання змальовані також «образи» козацтва, позначені назва «Україна» та населені пункти, що мали важливе військово-політичне значення. На сторінках «Амстердам» відображена значна міжнародна діяльність шведського короля, польських й українських лідерів, зокрема їх контакти з Османською імперією, Кримським ханством, Францією, Угорщиною та Молдовою. Отже, все вищезгадане свідчить про те, що європейський читач мав можливість своєчасно та реалістично отримувати інформацію про українські справи та дії керівництва України, а військово-політична ситуація в українських землях мала важливий європейський вимір.

***Ключові слова**:* франкомовна газета «Амстердам», шведський король Карл XII, гетьман Іван Мазепа, козацтво, Московське царство, Велика Північна війна

«COSSATS NATION» AND ITS LEADERS AT THE CROSSROADS OF THE MOSCOW STATE AND SWEDEN: ACCORDING TO THE NEWSPAPER «AMSTERDAM» IN 1708

Olena Bachynska

DSc (History), Professor
Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Vsevoloda Zmiienka St, 2, Odesa, 65 082, Ukraine,
Olena_an@ukr.net; ORCID: 0000-0003-0496-5742

The publication examines the military-political situation in 1708 on the borders of Ukraine and the reasons for the national liberation action of Hetman Ivan Mazepa, namely his transition to the side of the Swedish King Charles XII in the reports of the French-language publication "Amsterdam". It has been established that the pages of the publication regularly covered the events of the Great Northern War of 1700–1721 and the figures of the Hetmans of Ukraine – Ivan Mazepa, Ivan Skoropadskyi and Pylyp Orlyk – repeatedly appeared in connection with the events of 1708. The newspaper informs the reader about the almost step-by-step march of the Swedish army to the borders with the Moscow Kingdom and the Hetmanate. The reports of "Amsterdam" clearly define the intentions of Hetman Ivan Mazepa and the reasons for his fateful decision. The actions of Hetman of Ukraine Ivan Mazepa are presented taking into account the general military situation and European policy. Information about the intentions of Hetman Ivan Mazepa appears in reports six months before Ivan Mazepa's transition to the side of the Swedish King Charles XII. This may indicate that the person providing the news was well-informed, since such an action was kept secret, even from the Hetman's closest entourage. The "News" edition also depicted the "images" of the Cossacks, marked the name "Ukraine" and settlements that had important military and political significance. The pages of "Amsterdam" reflected the significant international activities of the Swedish king, Polish and Ukrainian leaders, in particular their contacts with the Ottoman Empire, the Crimean Khanate and Moldova. Thus, all of the above indicates that the European reader had the opportunity to receive timely and truthful information about Ukrainian affairs and the actions of the Ukrainian leadership, and the military-political situation in the Ukrainian lands had an important European dimension.

***Keywords**:* French-language newspaper "Amsterdam", Swedish King Charles XII, Hetman Ivan Mazepa, Cossacks, Moscow Kingdom, Great Northern War

Поява у 1631 році «La Gazette Française» «Французької газети» ознаменувала початок періодичної продукції. Активне видання періодики розпочалось у 30-ти містах Європи, і переважали франкомовні видання. Одним із них була франкомовна газета «Амстердам», яка поширювалась в містах Амстердам, Гаага, Роттердам та інших з 1690 року під назвою «Gazette d'Amsterdam». Її поява була обумовлена тим, що публікації не підлягали суворій цензурі у виданнях Голландії, яка відігравала провідну роль у Республіці Семи об'єднаних провінцій Нідерландів, країні «вільних думок» після революції та Реформації. Тут друкувалось чимало відомих і талановитих вчених, письменників та митців. Газета «Амстердам» виходила двічі на тиждень і кожний номер поділявся на дві частини: «Новини» з різних частин Європи та «Продовження новин» у вигляді листування – «Suite des nouvelles d'Amsterdam» (Dictionnaire des journaux 1600–1789, V. 1). Інформаторів газета публічно не називала, зазначались лише

редактори. «Амстердам», як й інші періодичні видання, висвілювали військово-політичні та економічні події, питання повсякдення в різних країнах Європи, інколи особисте життя європейських монархів тощо. Епохальні події Великої Північної війни, яка розпочилась у 1700 році, відразу потрапили в новини усіх газет. Новини «Амстердам» давали читачу досить детальне уявлення про картину подій Північної війни. Враховуючи те, що інформація до видавця «Амстердама» надходила не завжди оперативно, повідомлення публікувались із запізненням на один-два тижні.

Мета даної публікації – дослідити як діяли керівники «козацької нації» в України-Гетьманщині під час складних військово-політичних подій Великої Північної війни у відображенні франкомовної газети «Амстердам». Для розв'язання мети були реалізовані такі завдання: виявлено та проаналізовано повідомлення про діяльність гетьмана Івана Мазепи та козацьких полків; з'ясовано основні обставини переходу гетьмана на бік шведського короля Карла XII за інформацією газети; показано дії козацької старшини у взаємоз'язку з загальноєвропейською політикою під час Великої Північної війни за шпальтами газети «Амстердам».

Війна втягнула керівників Гетьманщини та Запорозької Січі у бойові дії та разом з тим долучила їх до європейських міжнародних подій початку XVIII ст. На сторінках видання поступово з'являються основні учасники військових дій, очільники воюючих держав: Карл XII, Петро I, Станіслав Лещинський, Август II, Іван Мазепа, І. Скоропадський, П. Орлик та інші. Для нас важливою є інформація щодо козацької української складової на сторінках газети. Вона дозволяє не лише уточнити окремі моменти участі козацтва у бойових діях, політичні умови, в яких опинилась українська козацька еліта, а також демострує імідж та образ «козацької нації» для європейського читача.

Про українське козацтво інформація з'являється вже 1704 року, коли інформатор зазначив, що загони козаків не хотіли виконувати певні накази (можливо російського керівництва), і це відбивалось на веденні бойових дій (Polevshchykova 1999, 233). Однак, найбільш важлива та складна військо-політична ситуація, як відомо, склалась для українських керманичів з 1708 року, коли шведський король Карл XII вирішив здійснити похід на Москву проти Петра I. Похід передбачав рух війська через Литву, Білорусь, потім на Смоленськ і Москву. Після декількох невдалих військових операцій та втрати обозу Карл XII відмовився від плану йти через територію Білорусі. На таке рішення вплинуло також ще одна обставина, зокрема та, що армія супротивника, відступаючи, використовувала відому тактику «спаленої землі», зокрема в грудні 1707 року, як писала газета, «війська московитів здійснюють багато руйнувань при відступі, не шкодуючи церкви і монастирі. Вони створили кілька значних складів у Литві з намірами їх зберегти разом з територіями, які здатні чинити опір» (Amsterdam. Du vendredi 6. Janvier 1708). Навіть у вересні 1708 року інформатор зазначав, що «московити продовжують руйнувати свою власну країну, щоб по-

збавити своїх ворогів будь-якого засобу для існування» (Amsterdam. Du mardi 6. Novembre 1708).

Вже напочатку 1708 року газета «Амстердам» розмістила такі: новини: «З Варшави повідомляють, що король Швеції хоче стати на постій в Пултуськ, з метою далі йти на московитів, як тільки дороги замерзнуть і стануть придатні для проїзду» (Amsterdam. Du vendredi 13. Janvier 1708). Отже, шведський король не змінив планів йти на Москву, але в подальшому вирішив здійснити похід через територію України-Гетьманщини. Він сподівався поповнити тут запаси продовольства, посилити свою армію козацькими полками та загонами польського короля Станіслава Лещинського, який був союзником шведів. Одночасно надії покладались на те, що на стороні Швеції будуть кримський хан та османський султан: «Турецький посол, що приїхав в табір шведського короля, поїхав звідти дуже задоволений гарною зустріччю, яку йому зробили» (Amsterdam. Du mardi 17. Janvier 1708). Водночас читаємо про те, що султан лавірував між двома сторонами: «Цей гетьман [великий гетьман коронний А. М. Сенявський. – О. Б.] одержав листи від кількох турецьких послів, в яких його запевняли, що Оттоманська Порта не лише ретельно виконує умови угод, підписаних з Польщею, але й зберігає повний нейтралітет по відношенню до тих подій, які відбуваються у цьому королівстві. Додають, що турецьке посольство, яке було направлене і до короля Станіслава, мало на меті ті ж наміри, жити в добрі з усіма сторонами і не втрачати царя як свого союзника» (Amsterdam. Du vendredi 27. Janvier 1708). Через декілька місяців посланець османського султана відвідав і гетьмана Івана Мазепу, однак результат зустрічі інформатор газети не повідомляв (Amsterdam. Du mardi 27. Mars 1708). Османська імперія мала союз з Московським царством внаслідок Константинопольського миру 1700 року, але на початку 1708 року до війни з Петром I султана провокували як шведський, так і французький королі, й, зрозуміло, польський король Станіслав Лещинський.

В січні 1708 р. починає з'являтися інформація про гетьмана Івана Мазепу, який приїхав з Києва до Батурина, своєї резеденції, де планував зимувати. А в березні газета «Амстердам» повідомляє про наміри гетьмана направитися «в Київ з усіма своїми силами, щоб з'єднатися з 15000 драгунів, котрі були зібрані в Московії», і через декілька тижнів уточнює інформацію: Іван Мазепа "відправився в Київ з 30 тисячами козаків, щоб приєднатися до шведів, армії Корони або до армії царя, виходячи з власних міркувань" (Amsterdam. Du mardi 27. Mars 1708. Pologne; Du mardi 17. Avril 1708). Як відомо, активні таємні переговори гетьмана з польським королем Станіславом Лещинським мали місце у вересні 1707 року, а союзна угода була підписана лише на початку 1708 року. Не всі сучасні історики поділяють думку, що така угода реально існувала, схиляючись до одностороннього універсалу короля про такий союз.

У березні 1708 року газета «Амстердам» повідомила про наміри Карла XII, який стояв табором у Сморгоні: «Король Швеції залишиться на кордонах Московії до літа, щоб потім здійснити вторгнення в цю країну усіма силами» (Ams-

terdam. Du mardi 27. Mars 1708.). Тут Карл XII дізнався про повстання Кіндрата Булавіна на Дону, що відволікало сили армії московитів. У Сморгоні він бачився зі Станіславом Лещинським, за посередництва якого, як доводять сучасні дослідники, розпочались переговори шведського короля з гетьманом Іваном Мазепою (Smolii 2006, 270–271). Зрозуміло, що навіть думка про переговори трималась у суворій таємниці до останнього моменту.

Одним з цікавих фактів повідомлень було те, що у велику політико-дипломатичну гру було залучено й жіноцтво. У квітні 1708 року французький дипломат маркіз де Боннак, посол Франції в Речі Посполитій, мав зміцнювати союз останньої зі Швецією, бо з посиленням російських впливів Польща випадала із системи «антиавстрійського бар'єра». Для ймовірних переговорів він бачився, як зазначає інформатор газети в Польщі, з «мадам Сенявською, дружиною великого гетьмана, та мадам Потоцькою, дружиною київського воєводи, але не мав успіху в цьому намірі. Посланець отримав наказ їхати до Угорщини, щоб перешкоджати угоді угорців з Імператором» (Amsterdam. Du mardi 17. Avril 1708). Тим більше, далі читаємо в повідомленнях з Варшави, що: «пан Сенявський, великий гетьман коронний, вперто не визнає короля Станіслава. Навпаки, він перебуває в добрих стосунках з царем, який пообіцяв підтримувати його усіма силами. Загін з 6000 козаків рухається на об'єднання з цим генералом». Через декілька місяців інформатор повторює свою думку про те, що: «згідно з листами із Польщі, великий гетьман коронний наполегливо не бажає примиритися з королем Станіславом. Він навіть вважав за краще відправити декілька депутатів до гетьмана Мазепи, щоб попросити допомоги 10000 козаків, котрі вже прибули на Волинь» (Amsterdam. Du Mardi 10. Juillet 1708. Suite des nouvelles d'Amsterdam; Du Mardi 15. May 1708. Suite des nouvelles d'Amsterdam). Однак дипломатичні зусилля французького посланця все ж дали свої результати і, як зазначається в новинах з Лейпцига, в червні 1708 року «пан Боннак, посланець Франції, наполегливо здійснював посередництво між королем Станіславом і паном Сенявським, великим гетьманом коронним. Додають, що вже домовились протягом чотирьох тижнів провести конференцію у Варшаві в присутності представника Корони. Повідомляють, що дружина цього гетьмана має таємні перемовини з Ракоці на кордонах Угорщини, ніхто не знає з якого приводу» (Amsterdam. Du mardi 19. Juin 1708. Allemagne. De *Leipsig* le 9. Juin; Suite des nouvelles d'Amsterdam).

З травня 1708 р. повідомлення газети «Амстердам» містять досить важливу інформацію, яка може свідчити про причини, що спонукали гетьмана Івана Мазепи перейти на бік шведського короля: «Гетьман Мазепа знов направив кур'єра великому гетьману коронному [йдеться про А. М. Сенявського. – О. Б.] з проханням відправити своїх представників скоріше в Україну, щоб могли оволодіти нею та фортецею Біла Церква, й завершити там усі справи з козаками» (Amsterdam. Du mardi 22. May 1708). В липні газета вже відверто інформує про можливіть втратити гетьманом управління в частині Гетьманщини: «в деяких інших листах пишуть, що є значна ймовірність миру між

королем Швеції та царем. Про це навіть зазначається в основних статтях: знаючи [за умов – О. Б.], що цар поверне усі місця, які він завоював, та що він передасть шведам територію Орешек; у свою чергу, король Швеції буде використовувати свій вплив, щоб поляки відмовились від претензій на Новгород, Архангельськ, Смоленськ і Київ» (Amsterdam. Du mardi 7. Août 1708). Ймовірно, мова йде про переговори щодо Правобережної України, яка з 1704 року перебувала під владою гетьмана Івана Мазепи, а за планами Петра I мала повернутися до складу Речі Посполитої.

На початку листопада у повідомленнях газети йдеться про виснаження шведської армії через відсутність продовольства і людські втрати. Враховуючи втрату обозу та підкріплення через поразку корпусу генерала А. Левенгаупта, наслідком стало обговорення подальшого шляху шведської армії на Москву. Отже, газета повідомила у листопаді 1708 року з Гамбурга: «Король Швеції більше не може залишатися там, де він був, і вирішив рухатися в Україну, яка є країною, що багата на продовольство». Маємо повторення такої ж інформації із Саксонії: «За останніми листами із Могильова повідомляється, що король Швеції був змушений відкласти грандіозний план, що замислив проти столиці Московії. Його Високість бачив, що його армія буде піддаватися загибелі від голоду, через те, що московити зруйнували усю свою країну, вирішивши рухатися на територію України» (Amsterdam. № LXXXIX. Du mardi 6. Novembre 1708. De *Hambourg* le 2. Novembre; Suite des nouvelles d'Amsterdam. Du 6. Novembre 1708). Армія Карла XII дійсно дуже потерпала через брак боєприпасів та продовольства й хотіла зайняти Стародуб, щоб забезпечити своє подальше зимування. Однак зробити це не вдалось через відсутність знань і орієнтирів місцевості загону генерала А. Лагеркруна. Як наслідок, армія Петра I зайняла Стародуб раніше.

Нарешті, в передостанньому номері «Амстердама» за грудень 1708 року, повідомляється, що «козаки уклали угоду з королем Швеції, щоб до нього приєднати декілька тисяч чоловік та надати продовольство для армії» (Amsterdam. Du mardi 25. Decembre 1708. Suite des nouvelles d'Amsterdam. Extrait des lettres de Saxe du 18. Décembre). Як відомо, 23–24 жовтня гетьман Іван Мазепа виїхав з Батурина в Гірки, де знаходився шведський табір. Разом з ним, за різними даними, було від півтори до п'яти тисяч козаків. Про саму угоду та її зміст тривають дискусії, адже документ в оригінальному вигляді не знайдений.

На початку січня 1709 року газета містить повідомлення з табору Петра I на річці Десна про події 13–16 листопада 1708 року. Зазначається, що «гетьман Іван Мазепа, 70 років, що командував козаками, зібрав їх під виглядом нападу на шведів», потім оголосив козацьким старшинам, що уклав угоду зі шведським королем. Інформатор зауважив, що на підтримку гетьмана дуже вплинула трагедія в Батурині: «Місто Батурин, яке був резиденцією генерала [гетьмана І. Мазепи. – О. Б.], було захоплене князем Меншиковим зі шпагою в руках. У місті перебувало 6 тисяч козаків, багато з яких були вбиті». Враховуючи, що повідомленння виходили з табору Петра I, вони мали відверто пропагандистський

характер. Зокрема, інформатор повідомляв, що козаки, котрі залишились на боці Петра І, обрали новим гетьманом Івана Скоропадського, і обрання відбулось за збереженням традиційних звичаїв на козацький раді в місті Глухів, резеденції нового гетьмана. Водночас є «перебільшенням вважати, що Івана Скоропадського змусив прийняти посаду Петро І, і частина козаків не підтримує цей вибір» (Amsterdam. Du vendredi 4. Janvier 1709. Suite des nouvelles d'Amsterdam: Extrait de quelques lettres du Camp de S. M. Czarienne; Amsterdam. Du mardi 2. Avril 1709. Suite des nouvelles d'Amsterdam: Du Quartier general de l'Armée de S. M. Czarienne).

Незважаючи на складну ситуацію, гетьман Іван Мазепа, за новинами газети, «все ще має досить значну владу серед нації козаків, й він зараз займається збиранням багаточисельного війська» (Amsterdam. Du vendredi 11. Janvier 1709). Інформація через десять днів підтверджує, що «шведська армія поповнена 10 тисячами козаків і що Мазепа пообіцяв ще більше підкріплення на весну» (Amsterdam. Du mardi 22. Janvier 1709: De Leipsig le 12 Janvier). В повідомленнях із табору армії Петра І в той самий час, вперше на сторінках видання, з'являється генеральних писар гетьмана Івана Мазепи – Пилип Орлик. В цих повідомленнях відчувається яскраво виражений ворожий настрій до гетьмана. Так, російський розвідник вважав, що у гетьмана настільки малочисельні сили, що він змушений ставити керівниками козацьких підрозділів шведських офіцерів. З таким проханням, начебто, був відправлений до керівника похідної канцелярії короля Швеції Карла XII, графа Карла Піпера, Пилип Орлик. У цьому ж повідомленні зберіглися алегоричні та метафоричні образи гетьмана Івана Мазепи. Так, генерал та інженер Яків Брюс, щоб догодити царю Петру І на святкуванні Нового року, влаштував феєрверк. Він «являв собою статую, на якій був великий птах у клітці, опутаний сітками, котрий своїм співом намагався привабити інших маленьких пташок. І дуже виразно читалися в повітрі російською мовою такі слова, які натякали [на гетьмана] Мазепу: Хоч як [Ви не] шептали, щоб нас привернути, ніхто з нас до вас не прийде» (Amsterdam. Du vendredi 8. Mars 1709. Suite des nouvelles d'Amsterdam).

Найбільш знаковою подією 1709 року стала битва під Полтавою, і газета «Амстердам» інформувала про неї досить детально. В уривках листів з Польщі згадувалась «про битву між шведами та московитами під Полтавою в Україні: останні кажуть, що вони одержали перемогу» (Amsterdam. Du mardi 30. Juillet 1709: Extrait des lettres de Saxe du 24). Майже дослівно цей вислів повторили новини з Відня (Amsterdam. Du vendredi 9. Aout 1709). В подальших випусках газети повідомляються важливі для європейців новини з Берліна про те, що Карл XII не помер, а зміг переправитися через Дніпро. В повідомленні міститься лист Петра І, в якому інформувалось не лише про перемогу під Полтавою, але й про те, що Карл XII врятувався, а частина його армії під керівництвом генерала А. Левенгаупта склала зброю і потрапила в полон. Разом з цим читаємо маленьке, однак важливе речення: «Генерал Мазепа знайшов можливість

втекти» (Amsterdam. Du mardi 20. Aout 1709. Suite des nouvelles d'Amsterdam: Extrait d'une lettre de Berlin du 13; Extrait des lettres de Saxe du 14. Août).

Отже, франкомовна газета «Амстердам» активно висвітлювала події Великої Північної війни, і зокрема військово-політичну ситуацію 1708 року в Україні-Гетьманщині. «Козацька нація» опинилась на карколомному моменті історії та змушена була зробити свій вибір. Інформація газети яскраво змальовує складну ситуацію, в який опинились козацькі керманичі, і в першу чергу гетьман Іван Мазепа, знайомить європейського читача з причинами національно-визвольного виступу гетьмана – переходу на бік шведського короля Карла XII. Інформатори газети перебували в двох ворогуючих таборах, що давало можливість хоч і з запізненням, але реалістично подавати події війни. Все зазначене доводить, що європейські читачі мали змогу отримувати правдиві уявлення про українські справи та дії керівництва України, Швеції, Речі Посполитої та Московської держави на переломному для них етапі історії.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Amsterdam. Du vendredi 6. Janvier 1708. Allemagne. De *Leipzig* le 26. Decembre. (In French).

Amsterdam. Du vendredi 13. Janvier 1708. Allemagne. De *Hambourg* le 7. Janvier. (In French).

Amsterdam. Du mardi 17. Janvier 1708. Allemagne. De *Hambourg* le 13. Janvier. (In French).

Amsterdam. Du vendredi 27. Janvier 1708. Pologne. De *Varsovie* le 10. Janvier. (In French).

Amsterdam. Du mardi 27. Mars 1708. Pologne. De R i g a 1e 10. Mars. De *Varsovie* le 10. Mars. (In French).

Amsterdam. Du mardi 17. Avril 1708. Pologne. De *Varsovie* le 31. Mars. (In French).

Amsterdam. Du mardi 15. May 1708. Suite des nouvelles d'Amsterdam. Du 15. May 1708. (In French).

Amsterdam. Du mardi 22. May 1708. Pologne. De *Varsovie* le 5. May. (In French).

Amsterdam. Du mardi 19. Juin 1708. Allemagne. De *Leipsig* le 9. Juin. Suite des nouvelles d'Amsterdam. Du 19. Juin 1708. (In French).

Amsterdam. Du Mardi 10. Juillet 1708. Suite des nouvelles D'amsterdam. Extrait des lettres de Saxe le 4. Juillet. (In French).

Amsterdam. Du mardi 7. Août 1708. Allemagne. *De Leipsig* le 28. Juillet. (In French).

Amsterdam. Du mardi 6. Novembre 1708. Allemagne. De *Leipsig* le 27. Octobre; De *Hambourg* le 2. Novembre; Suite des nouvelles d'Amsterdam. Du 6. Novembre 1708. (In French).

Amsterdam. Du mardi 25. Decembre 1708. Suite des nouvelles d'Amsterdam. Extrait des lettres de Saxe du 18. Décembre. (In French).

Amsterdam. Du vendredi 4. Janvier 1709. Suite des nouvelles d'Amsterdam: Extrait de quelques lettres du Camp de S. M. Czarienne, près de Riviere de Desna, du 13–16. Novembre. (In French).

Amsterdam. Du vendredi 11. Janvier 1709: Pologne. De Leopol le 30 Decembre. (In French).

Amsterdam. Du mardi 22. Janvier 1709: De Leipsig le 12 Janvier. (In French).

Amsterdam. Du vendredi 8. Mars 1709. Suite des nouvelles d'Amsterdam: Du Camp de S. M. Crarienne à Sumy le 20 Janvier. (In French).

Amsterdam. Du mardi 2. Avril 1709. Suite des nouvelles d'Amsterdam: Du Quartier general de l'Armée de S. M. Czarienne à Sumy le 1. Fevrier. (In French).

Amsterdam. Du mardi 30. Juillet 1709: Extrait des lettres de Saxe du 24, de ce mois. (In French).

Amsterdam. Du vendredi 9. Aout 1709: Allemagne. De Vienne le 27 Juillet. (In French).

Amsterdam. Du mardi 20. Aout 1709. Suite des nouvelles d'Amsterdam: Extrait d'une lettre de Berlin du 13; Extrait des lettres de Saxe du 14. Août. (In French).

Dictionnaire des journaux 1600–1789 / sous la direction de Jean Sgard. 1991. Paris, Universitas. Vol. 1. 557 s. URL: https://dictionnairejournalistes.gazettes18e.fr/journalistes (Accessed 01.10.2024). (In French).

Polevshchykova, O. 1999. Ukraina na storinkakh zakhidnoievropeiskoi presy kintsia XVII – pochatku XVIII st. (za materialamy Vorontsovskoho fondu NB ODU imeni I. I. Mechnykova). *Chetvertyi mizhnarodnyi konhres ukrainistiv*. [Ukraine on the Pages of the Western European Press of the Late 17th – early 18th Centuries (Based on Materials from the Vorontsov Fund of the National Bank of Ukraine Named after I. I. Mechnykova). *Fourth International Ukrainian Congress*.] Odesa, 26–29 serpnia 1999 r.: Dopovidi ta povidomlennia. Pivden Ukrainy. Odesa, 592 s. (In Ukrainian).

Полевщикова, О. 1999. Україна на сторінках західноєвропейської преси кінця XVII – початку XVIII ст. (за матеріалами Воронцовського фонду НБ ОДУ імені І. І. Мечникова). Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26–29 серпня 1999 р.: Доповіді та повідомлення. Південь України. Одеса, 592 с.

Smolii, V., Stepankov, V. 2006. Zghasannia derzhavnoi idei. Istoriia ukrainskoho kozatstva. [The Fading of the State Idea. History of the Ukrainian Cossacks]. Narysy u dvokh tomakh. Kyiv, Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». T. 1. S. 270–271. (In Ukrainian).

Смолій В. А., Степанков, В. С. 2006. Згасання державної ідеї. *Історія українського козацтва. Нариси у двох томах.* Київ, Вид. дім «Києво-Могилянська академія». Т. 1. С. 270–271.

Дата подання статті до редакції: 9.03.2025 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.11

ПИЛИП ОРЛИК В ОСМАНСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ

Олександр Середа

кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії України,
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського,
Україна, 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26,
hocabey.odesa@gmail.com, ORCID 0000-0002-5921-8907

У статті розглядаються питання з османського періоду життя Пилипа Орлика, його резидування на балканських володіннях Османської держави. Висвітлення зазначених питань відбувається на основі османсько-турецьких документів, які доповнюють чи підтверджують інформацію латиничних і кириличних документів з багатьох європейських архівів щодо найтривалого османського періоду діяльності Пилипа Орлика в еміграції. Особливість використання османських джерел найяскравіше відбиває фінансову складову у розміщенні гетьмана, географію його переміщень європейськими теренами Османської держави, політичні рішення султанського і ханського урядів щодо визнання гетьманської влади тощо. Зокрема висвітлено ферман султана Ахмеда щодо прав і вольностей козацького війська Пилипа Орлика та подальшого розміщення козаків у пониззі Дніпра. У статті використано також султанські розпорядження про зустріч Пилипа Орлика в Хотині та його розміщення в Серезі й Салоніках. Наводяться звернення гетьмана до султана та кримського хана у вирішенні своєї подальшої долі та визнання його гетьманської влади.

***Ключові слова**:* історіографія, Османська держава, Пилип Орлик, козацтво, османсько-турецькі джерела

PYLYP ORLYK IN OTTOMAN SOURCES

Oleksandr Sereda

PhD in History, Associate Professor, Department “History of Ukraine”,
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky,
26, Staroportofrankivs`ka St., Odesa, Ukraine, 65020,
hocabey.odesa@gmail.com, ORCID 0000-0002-5921-8907

The article deals with issues related to the Ottoman period of Pylyp Orlyk’s life and his residency in the Balkan possessions of the Ottoman state. The coverage of these issues is based on Ottoman-Turkish documents that supplement or confirm the information of Latin and Cyrillic documents from many European archives on the longest Ottoman period of Pylyp Orlyk’s activity in exile. The peculiarity of using Ottoman sources most clearly reflects the financial component in the hetman’s accommodation, the geography of the hetman’s movements across the European territories of the Ottoman state, the political decisions of the sultan and khan governments to recognize the hetman’s power, etc. In particular, the article highlights Sultan Ahmed’s fermans regarding the rights and privileges of the Cossack

army of Pylyp Orlyk and the further deployment of the Cossacks in the lower reaches of the Dnipro. The article also uses the sultan's orders regarding the meeting of Pylyp Orlyk in Khotyn and his accommodation in Serres and Thessaloniki. The author emphasizes the hetman's appeals to the sultan and the Crimean khan to decide the fate of Pylyp Orlyk and to recognize his hetman's authority.

***Keywords**:* historiography, Ottoman State, Pylyp Orlyk, Cossacks, Ottoman-Turkish sources

Події військового протистояння першої половини XVIII ст. на теренах Центрально-Східної Європи безпосередньо відбилися на подальшій історії гетьманської України, її місця в європейській геополітиці. Московський натиск, спрямований на знищення самоврядування козацької державності поступово отримує природню відповідь у створенні більш прийнятного для Гетьманщини антимосковського союзу гетьмана І. Мазепи зі шведським королем Карлом XII. Ключовою постаттю в українсько-шведських союзних відносин виокремлювався, як довірена особа Івана Мазепи, Генеральний писар Пилип Орлик. Логічним продовженням таких відносин було сприяння Карла XII при обранні Пилипа Орлика гетьманом після смерті Мазепи у вимушеній еміграції під османським протекторатом.

Дослідження османських документів щодо подальшого перебування гетьмана Пилипа Орлика в османських володіннях, ставлення султана до козацької еміграції, встановлення гетьманської резиденції в Сірозі й Салониках є головною **метою** даної публікації. Дослідження базується на комплексі документів з фондів Орієнтальського відділу Народної бібліотеки імені Св. Св. Кирила і Методія в Софії, а також, більшою мірою, з фондів Османського Урядового Архіву в Стамбулі.

Хронологічно початковий «Бендерський період» Пилипа Орлика в османських джерелах позначається документами щодо українського козацтва на османських теренах Причорномор'я під султанським протекторатом. Зокрема найбільший комплекс документів стосовно розміщення козацтва у пониззі Дніпра та його діяльність на кримсько-московському фронтирі опубліковано у науковому виданні «Османсько-українське степове порубіжжя», що охоплює період 1709–1712 років (Sereda 2015, 155–198).

Серед османсько-турецьких письмових джерел виділяються документи про дипломатичні відносини гетьмана Пилипа Орлика з султаном та діяльність українського козацтва на османських теренах. Одним з перших таких документів є султанський *берат* (BOA. Fon adı: "A_{DVNSNMH.d". Defter № 6. Sayfa 337), адресований до Пилипа Орлика як відповідь на чолобитні делегованої гетьманом старшини до султанського палацу 1710 р. Зокрема у султанській відповіді зазначається, що Орлик «*є гетьманом* [козацьких] *громад Барабаш і Поткали, які знаходяться з двох сторін ріки Озі* (Дніпро)». Гетьман «*надіслав своїх делегатів у якості посланців: гордість старшини християнського народу Костянтин Гордієнко – отаман кошовий, Дмитро Горленко – Прилуцький пол-*

ковник, Клим Долгополий – генеральний суддя, Іван Максимович – генеральний писар, Григорій Герцик – генеральний осавул і командуючий трьохтисячним військом полковник Карп ... до ушанованого султанського трону ..., підтверджуючи послідовні відносини у підлеглості козацьких громад Барабаш і Поткали до Височайшої моєї держави» (Sereda 2018, 93).

Цей документ підтверджує достовірність джерела з особистого архіву Михаля Чайковського (Мехмеда Садик-паші), опублікованого дослідником мазепинців Йосипом Застирцем у 1914 р., де міститься оповідь про перебування гетьмана Івана Мазепи, Пилипа Орлика та його сподвижників на еміграції, і деякою мірою окреслюється їхній побут в Бендерах: «*Було нас дев'ять: Мазепа, гетьман України, Костянтин Городинський (Гордієнко), кошовий отаман, Филип Орлик, головний писар козацький, Горленко, полковник полку Прилуцького, Войнаровський, осавул отамана, Кісилевський, хорунжий український, Чайка, отаман куреня Блатнерівського (Платнерівського), Безрукавий, писар кошового отамана, і я, Даміан Щербина, осавул кошового отамана, ми підписали pacta conventa, котрі великий султан Агмет III уділив козакам Запорожжя і України, котрі схоронилися під його могучу опіку в 1710 році. ...Султан Ахмет III приймав козаків яко своїх войовників, давав їм землі між Прутом і морем, право риболовлі, припаси для 40 куренів, збрую, одежу на кожний похід, платню, як спагам і бакчиш (дарунки) в часі війни. Отаман отримав почести і атрибуції паші*» (Zastyrets 1914, 68–69).

М. Чайковський у своєму архіві подає цей документ у французькому перекладі, де акцентується увага на примітці, що позначає текст як: «*Переклад з українського (Traduction du Ruthenien); малоруський оригінал сього акту знаходиться в архіві Високої Порти; копію перекладу мав Гладкий і передав її російському уряду 1828 р., себто тоді, коли піддавався з своїми козаками Миколі I*» (Zastyrets 1914, 72). Йосип Застирець, публікуючи наведений документ, здійснює зворотній переклад з французької на українську мову.

Фактологічні твердження документу, наведені Застирцем, насправді підтверджують початок листування султана з П. Орликом, обраним гетьманом після смерті І. Мазепи, у 1710 р. Подальша інформація щодо надання козакам земель поміж Прутом і морем[1] не має підтвердження в османсько-турецьких текстах, але подальша евристика в османських архівних збірках надасть ще не одну можливість повернутися до означеного.

У червні 1714 р. П. Орлик виїхав до Стокгольму. Наступний етап резидування його на балканських провінціях Османської держави продовжується після восьмирічного перебування гетьмана у Швеції та інших європейських державах.

Подальше двадцятирічне перебування і переміщення Пилипа Орлика в межах Османської держави позначається прибуттям гетьмана з Кракова у берез-

[1] Сучасна південна Бессарабія.

ні 1722 р. до прикордонної фортеці Хотин. Досить тривалий балканський період життя гетьмана відповідно відбився на накопиченні значного кола документів османської бюрократичної звітності. Зокрема, прибуття гетьмана до Хотина спричинило видання низки султанських розпоряджень щодо його подальшого розміщення і фінансового забезпечення (BOA. Fon adı: "C.HR.". Dosya № 78, Gömlek № 3851). Бажанням гетьмана було розміститись в межах Кримського ханства, ізокрема в Олешках-Кардашині, щодо чого «*кримський хан заступився за нього і клопотав перед моєю Височайшою державою*». Однак за султанським рішенням «*у прикордонних областях не годиться розміщатися особам подібного рангу*», як Пилип Орлик, тому для гетьмана була виділена резиденція у «*місті Сіроз в еялеті Румелія*»[2].

Подорож гетьмана з Хотина до місця розквартирування у Сірозі проходила теренами сучасної Молдови, Румунії і Болгарії, як це засвідчує подорожній щоденник Пилипа Орлика (Valchak-Mikolaichakova 2019, 45–61). Певний час, до середини червня, він затримався у фортеці Бендер, сподіваючись на допомогу кримського хана у вирішенні питання його перебування в Олешках, а не у Сірозі. Проте безкомпромісний наказ султана відправляв гетьмана на Балкани. За яким призначалось відповідне фінансування на покриття продовольчо-фуражних витрат на шляху прямування до визначеного місця проживання. Серед османсько-турецьких документів вирізняються розписки щодо отримання османським сановником, який супроводжував гетьмана, «*на кожній поштово-шляховій станції*» продовольчого щоденного пайка, як це відбулось у містечку Козлуджа[3] (NBKM. Orientalski otdel. Fond OAK. Arh. ed. 82/62). До середини липня 1722 року, прямуючи через Ямбол, Пловдив і Харманлі український гетьман дістався містечка Сіроз, де тепер розташовувалась його резиденція.

Відповідно до султанської заповіді, «*у Сірозі козацькому гетьману Пилипу Орлику призначалось утримання у розмірі 240 акче денно*» (NBKM. Orientalski otdel. Fond OAK. Arh. ed. 8/14). Однак провінційність Сіроза і його віддаленість від основних центрів османської влади на егейському узбережжі призвело до незадоволеності гетьмана своїм становищем та неможливістю комунікувати з європейськими представниками у цьому регіоні.

Визначаючи подальше перебування Пилипа Орлика на теренах Егейської Македонії, султан призначив йому нову резиденцію в Салониках відповідно до статусу особи гетьмана. Зокрема, у султанській заповіді від листопада 1722 року зазначається, що: «*гетьман Барабаш [козаків] на ім'я Гетьман Пилип Орлик знайшов захисток під доброзичливим затінком моєї величної держави і було наказано розмістити його на місце проживання у Селянік (Салоніки). Для витрат на харчування згадуваному гетьману призначено по чотири гуру-*

[2] Сучасне місто Серрес, Греція.

[3] Сучасне місто Суворово, Болгарія.

Фрагмент османської карти з місцями резиденцій Пилипа Орлика 1722–1742 р.

ша денно, починаючи від дня його прибуття в Селянік (Салоніки)» (NBKM. Orientalski otdel. Fond 1. Arh. ed. 21. Лист 1). Статусність резиденції в Салоніках передбачала подвоєння денного утримання гетьмана фінансуванням до 4 ґуруш (480 акче)[4]. Принаймні по березень 1731 року представник гетьмана «*Кароль, син Кулика*» перед шаріатським судом засвідчував що «*Особа, що мене наділила уповноважуваннями, згадуваний Гетьман Пилип Орлик, має височайшу заповідь*", за якою гетьман отримував все визначене султаном фінансування "*з прибутків митниці Селянік (Салоніки)*» (NBKM. Orientalski otdel. Fond 1. Arh. ed. 21. Лист 2–3).

Резиденція Пилипа Орлика в Салоніках протягом майже десяти років стає центром європейської дипломатії у вирішенні українського питання. Гетьман не припиняв пошуки союзників залучення до антимосковської коаліції, вів листування з володарями європейських держав (зокрема Франції, Великої Британії, Речі Посполитій, Ватикану, Саксонії, Прусії та інших), порушуючи питання про допомогу у справі відновлення української державності.

Водночас віддаленість гетьмана від українських земель унеможливлювало належне керівництво і вплив на козацьке військо Олешківської Січі, на яке розраховував Пилип Орлик у неминучому протистоянні російській агресії. Особливо вражала гетьмана позиція султана у намаганні уникнути приводів до загострення відносин з російським урядом, через що Пилипу Орлику було заборонено розміщення своєї резиденції на кримських володіннях ще з 1722 року, як і подальше відвідування Січі, що могло призвести до нової війни. Розпач гетьмана у Салоніках відбився у листі до султана, де зазначалось: «*Після такого довгого мого служіння, ось уже дев'ять років я перебуваю заточеним у цьому місті, наче як злочинець і негідник. ... Я далеко від мого війська, а воно, не маючи змоги отримувати від мене звістки і знаків, з кожним днем стає все більш розгубленим, розсіяним і приваблюваним ворогом*» (BOA. Fon adı: "A.{AMD.". Dosya № 3, Gömlek № 17). За означенням терміну перебування гетьман мешкав у Салоніках від 1722 по 1731 рік, хоча на самому документі позначена архівістом дата 1141 року хіджри означає 1729 рік. Принаймні цей час збігається з періодом використання кримським ханом козаків у походах на Північний Кавказ та покаранням за здобутництво «*худоби, яку козаки вивезли з Московії*» (Sereda 2018, 100), за наслідками чого спричинилося повстання в Олешківській Січі проти кошового отамана у 1728 році та перехід козаків до Кам'янецької Січі.

Звернення Пилипа Орлика до султана отримало позитивну відповідь, і вже у 1733 році в листі войводи Молдови зазначається твердження султана Махму-

[4] Починаючи з правління султана Ахмеда (1703–1730), Османська держава почала карбувати перші османські ґуруші. Таким чином, була створена нова грошова одиниця на основі 1 османського ґурушу = 120 акче = 40 пара (İslâm Ansiklopedisi 2002. 26 Cild. 458).

да І, що «*треба розмістити шановного гетьмана в Каушані …, призначити йому людей і відправити його в Каушан*» (BOA. Fon adı: “C.DH.”. Dosya № 207, Gömlek № 10346). На підтвердження цього кримський хан Каплан Ґерай пише козакам: «*По указу Порты Оттоманской, пан Орлик, гетман ваш, который зоставал до тыхчас в Солонику, пришел теперь до нас для злучения ся с нами*» (Skalkovskiy 1882, 178–180).

В буджацькій резиденції кримського хана в Каушані Пилип Орлик перебував з лютого 1734 року. Отримавши повідомлення від своїх прибічників про вихід козаків з володінь кримського хана на підросійську місцевість Базавлук, у березні 1734 р. саме з Каушан він звертається до Війська Запорозького з проханням щодо перегляду свого рішення перейти у російське підданство (Arkhiv Kosha 1998, 55–64). Частина прихильних до Пилипа Орлика козаків починає згуртовуватись навколо нього. Їхнє перебування в Каушані призводить до непорозумінь з місцевим населенням та вбивства декількох козаків (BOA. Fon adı: “C.DH.”. Dosya № 207, Gömlek № 10346), через що гетьман відмовляється від подальшого формування козацьких з’єднань в околії ханської резиденції та звертається до султана про формування козацького війська безпосередньо біля фортеці Бендер.

Намагання Пилипа Орлика збільшити свій вплив на українське козацтво, спонукало його клопотати перед султаном щодо отримання відповідного фінансування для розміщення резиденції у передмістях Бендер. Незгода гетьмана з розташуванням в Каушані призвела до видання у травні 1734 р. ферману султана Махмуда І до войводи Валахії Ґригоре Ґіки ІІ з наказом про його «*переведення до Бендер і там розміщення*» (BOA. Fon adı: “C.HR.”. Dosya № 180, Gömlek № 8951, Liste 1). Відповідно у червні 1734 р., «*для того щоб розмістити в Бендер гетьмана Барабаш [козаків], яким є Гетьман Філіп Орлик, за султанським благоволінням відпущено шість тисяч ґуруш, які необхідно буде взяти з [рахунку податку] джизіє зібраного у Ефляку (Волощині)*» (BOA. Fon adı: “C.HR.”. Dosya № 180, Gömlek № 8951, Liste 2). Одним з яскравих прикладів османсько-турецьких документів з періоду перебування Пилипа Орлика в Бендер є його розписка щодо отриманого фінансування з особистим підписом латинкою: «*Philippus Orlik Dux Exercitus Zaporozennimus*» (BOA. Fon adı: “C.HR.”. Dosya № 180, Gömlek № 8951, Liste 3). Таке фінансування дозволило утримувати певний час військо, яке, за свідченням самого Орлика, перейшло до передмістя Бендер у кількості понад 2000 козаків (Krupnytskyi 1956, 62).

Необхідно зазначити, що Пилип Орлик у подальшому не відмовляється від гостювання в резиденції кримського хана в Каушані. Як засвідчує османський супроводжувальний документ подорожування, у листопаді 1734 року зі Стамбула через Кілію до Каушан також прибуває син Пилипа Орлика – Григор (BOA. Fon adı: “A_{DVNSMHM”. Dosya № 140, Gömlek № 116), де гетьман приймає його у ханській резиденції. Так само у донесенні російського посла в Стамбулі Неплюєва у жовтні 1735 р., повідомляється, що «*в деревне Каушанах… находится Орлик, где он со всею своею разбойническою станицею квартеру имеет,*

состоящею во 100 или 150 человеках, а сказывают, что сего лета было при нем … до 700 собрано» (Krupnytskyi 1956, 63).

Бендерсько-Каушанський період Пилипа Орлика обривається початком російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Козацьке військо в Бендері, не отримавши султанського забезпечення, у 1735 році було розформовано. Частина цих козаків осіла навколо містечка Дубоссари, де формувалась територіальне утворення Ханська Україна під зверхністю Кримського ханства; інші ж козаки подались на Запоріжжя до Нової Січі. Гетьман, за наказом османського уряду, змушений був їхати з Бендер до Відня, де виконував функції радника молодого Ґьоргі Ракоці, сина екс-князя Трансильванії Ференца II Ракоці.

Наприкінці 1738 року Пилип Орлик, за рішенням великого везіра, отримує дозвіл осісти в Ясах, звідки він звертається до Менґлі II Ґерай хана з меморіалом, щоби «*зделать Украйну подвластною Порте Оттоманской, естли он наречен будет Гетманом, а законы и привилегии данныя Украйне подтвердятся*» (BOA. Fon adı: “YB.(1).” Dosya № 1, Gömlek № 20). Документ, що зберігається в османському архіві, написано французькою мовою з російською анотацією архівіста.

Основний зміст меморіалу міститься у зверненні Пилипа Орлика до кримського хана і через нього до османського султана щодо поновлення його гетьманської влади в Україні під османським протекторатом та висловлюються сподівання на всебічну підтримку кримського хана у подальшому ймовірному протистоянні з Росією та евентуальному визволенню України: «*Я смиренно прошу, щоб мені тільки надали привілеї та повноправні дозвільні листи для отримання гетьманських повноважень і керівництва в Україні, а також підтвердження прав і вольностей від Високої Порти з августійшим ім’ям найяснішого та непереможного імператора, котрий славетно править, султана Махмуда, щоб вони мені надали та поновили ті повноваження»* (BOA. Fon adı: “A_{DVNSNMH.d”. Defter № 6. Sayfa 337)*, які султан Ахмед мені вже колись милостиво надав стосовно моїх наступників на гетьманстві та щодо всієї козацької нації*» (Sereda 2018, 160).

Надаючи найвищої важливості викладеного змісту документу Пилип Орлик наголошував на особистій зустрічі з ханом: «*Мій намір залишився твердим вирушити з Ясс до Каушан, після щасливого повернення Вашої Величності з Константинополя, щоб мати честь висловити свою найсмиреннішу повагу до Вашої Величності*» (Sereda 2018, 159). Гетьман сподівався таким чином через хана отримати запрошення до спеціальної наради з османськими урядовцями у 1739 р. щодо вирішення як і свого майбутнього, так і подальшої долі України.

У вересні 1739 р. перебіг військових дій призвів до захоплення столиці Молдавії російським військом. Пилип Орлик, не отримавши відповіді від кримського хана, змушений був переїхати з Яс до Бухаресту. Вже по закінченню війни османський уряд повертається до вирішення питань, означених у зверненні гетьмана до султана, але задля уникнення конфліктів з Російською імперією, наказує Пилипу Орлику переїхати з Бухареста до Едірне. Таке ставлення

до гетьмана і підписання Белградського мирного договору 1739 р. негативно відбилося на його стані. Тим більше, що сам Орлик сподівався на повернення до Яс, де на посаду молдавського войводи османським урядом було призначено його приятеля Маврокордата. Пилип Орлик відмовився від переїзду до Едірне, на що османський уряд здійснив тиск на нього через відмову надавати належне фінансове утримання. У суперечку втрутився французький посол, за наполяганнями якого Пилипу Орлику все ж таки дозволено було розміститися в Яссах. Столиця Молдови стала останньою резиденцією гетьмана в османських володіннях з кінця 1739 по 1742 рік. Саме тут, в Яссах, 24 липня1742 р. Пилип Орлик помирає, де і був похованим у церкві при майбутньому кафедральному соборі Ясської митрополії.

Таким чином, османсько-турецькі документи архівів у Софії та Стамбулі багато в чому доповнюють чи підтверджують інформацію латиничних і кириличних документів з багатьох європейських архівів щодо найтривалішого періоду діяльності Пилипа Орлика в османській еміграції.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Arkhiv Kosha. 1998. Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi. 1734–1775 [Tekst]. T. 1: korpus dokumentiv / red. kol. P. S. Sokhan [ta in.]; Tsentr. derzh. istor. arkh. Ukrainy, NAN Ukrainy, In-t ukr. arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. K. (In Ukrainian).

Архів Коша. 1998. Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775 [Текст]. Т. 1: корпус документів / ред. кол. П. С. Сохань [та ін.]; Центр. держ. істор. арх. України, НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К.

BOA. Başkanlık Osmanlı Arşivi [Османський Урядовий Архів] (Fon adı: “A.{AMD.”. Dosya № 3, Gömlek № 17. (In Ottoman-Turkish).

BOA. Başkanlık Osmanlı Arşivi [Османський Урядовий Архів] Fon adı: “A_{DVNSMHM”. Dosya № 140, Gömlek № 116. (In Ottoman-Turkish).

BOA. Başkanlık Osmanlı Arşivi [Османський Урядовий Архів] Fon adı: “A_{DVNSNMH.d”. Defter № 6. Sayfa 337. (In Ottoman-Turkish).

BOA. Başkanlık Osmanlı Arşivi [Османський Урядовий Архів] Fon adı: “C.DH.”. Dosya № 207, Gömlek № 10346. (In Ottoman-Turkish).

BOA. Başkanlık Osmanlı Arşivi [Османський Урядовий Архів] Fon adı: “C.HR.”. Dosya № 180, Gömlek № 8951. (In Ottoman-Turkish).

BOA. Başkanlık Osmanlı Arşivi [Османський Урядовий Архів] Fon adı: “C.HR.”. Dosya № 78, Gömlek № 3851. (In Ottoman-Turkish).

BOA. Başkanlık Osmanlı Arşivi [Османський Урядовий Архів] Fon adı: “YB (1).” Dosya № 1, Gömlek № 20. (In Ottoman-Turkish).

İslâm Ansiklopedisi 2002, 26 Cild, Ankara. (In Turkish).

Krupnytskyi, B. 1956. Hetman Pylyp Orlyk (1672–1742): yoho zhyttia i dolia. Vst. st. O. Ohloblyna. Miunkhen, Dniprova khvylia. (In Ukrainian).

Крупницький, Б. Д. 1956. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля. Вст. ст. О. Оглоблина. Мюнхен, Дніпрова хвиля.

NBKM. Narodna biblioteka “Sv. sv. Kiril i Metodii”. Orientalski otdel. Fond 1. Arh. ed. 21. (In Ottoman-Turkish).

НБКМ. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Ориенталски отдел. Фонд 1. А.е. 21.

NBKM. Narodna biblioteka “Sv. sv. Kiril i Metodii”. Orientalski otdel. Fond OAK. Arh. ed. 8/14. (In Ottoman-Turkish).

НБКМ. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Ориенталски отдел. Фонд ОАК. А.е. 8/14.

NBKM. Narodna biblioteka “Sv. sv. Kiril i Metodii”. Orientalski otdel. Fond OAK. Arh. ed. 82/62 (In Ottoman-Turkish).

НБКМ. Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методи“. Ориенталски отдел. Фонд ОАК. А.е. 82/62.

Sereda, O. 2015. Osmansko-ukrainske stepove porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzherelakh XVIII st. = [Oleksandr Sereda. XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti]: [monohrafiia]. Odesa, Astroprynt (In Ukrainian and Turkish).

Середа, О. 2015. Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст. = [Oleksandr Sereda. XVIII. Yüzyıl Osmanlı Belgeleri Işığında Osmanlı-Ukrayna Bozkır Serhatti]: [монографія]. Одеса, Астропринт.

Sereda, O. 2018. Osmansko-ukrainska dyplomatiia v dokumentakh XVII–XVIII st. = [Oleksandr Sereda. XVII–XVIII. Yüzyıl belgelerinde Osmanlı-Ukrayna diplomasisi]. NAN Ukrainy Instytut skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho; Stambulskyi universytet. Kyiv; Stambul. (In Ukrainian and Turkish).

Середа, О. 2018. Османсько-українська дипломатія в документах XVII–XVIII ст. = [Oleksandr Sereda. XVII.–XVIII. Yüzyıl belgelerinde Osmanlı-Ukrayna diplomasisi]. НАН України Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського; Стамбульський університет. Київ; Стамбул.

Skalkovskiy, A. 1882. K istorii Zaporozhia. *Kievskaia starina*, № 7. (In Russian).

Скальковский, А. 1882. К истории Запорожья. *Киевская старина*, № 7.

Valchak-Mikolaichakova, M. 2019. Opisanie na balgarskite gradove i sela ot nachaloto na XVIII vek, otbeliazani ot Filip Orlik po vreme na patuvaneto mu do Istanbul. *Palaeobulgarica*, XLIII, No. 1. (In Bulgarian).

Валчак-Миколайчакова, М. 2019. Описание на българските градове и села от началото на XVIII век, отбелязани от Филип Орлик по време на пътуването му до Истанбул. *Palaeobulgarica*, XLIII, № 1.

Zastyrets, Iv. 1914. Mazepyntsi v Turechchyni. Z paperiv Sadyk-pashi (Chaikovskoho). *Ukraina: naukovyi trokhmisiachnyk ukrainoznavstva*. Kn. 2. (In Ukrainian).

Застирець, Ів. 1914. Мазепинці в Туреччині. З паперів Садик-паші (Чайковского). *Україна: науковий трьохмісячник українознавства*. Кн. 2.

Дата подання статті до редакції: 24.04.2025 р.

„Nation building на имперската епоха: надпреварата на „националните проекти“ в европейския контекст (краят на XVIII – началото на XX в.)“ / Nation building імперської доби: боротьба «національних проєктів» у європейському контексті (кінець XVIII – початок XX ст.)

DOI: 10.7546/DS.2024.17.12

ПРАВОСЛАВ’Я, ПРОСВІТНИЦТВО ТА ІМПЕРСЬКИЙ ПРОСТІР: ОБРАЗ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПРАЦЯХ МИТРОПОЛИТА ПЛАТОНА ЛЄВШИНА (1737–1812)

Павло Єремєєв[1]

кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії Східної Європи, кафедра українознавства, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна, p.v.eremeev@karazin.ua, ORCID 0000-0003-0300-2645

У статті показано специфіку конструювання образу українських земель у працях митрополита Московського та Коломенського Платона Лєвшина – одного з найяскравіших релігійних діячів і церковних істориків Східної Європи другої половини XVIII – початку XIX ст. Визначено вплив особистого досвіду, філософських і суспільно-політичних поглядів Платона Лєвшина на характеристики українських земель у його подорожніх записках та історичних працях. Спираючись на принципи Кембриджської школи інтелектуальної історії, теорію концептуальної метафори та концепції “ментальних мап” і “місць пам’яті”, визначено, яким чином Платон Лєвшин використовував терміни «Україна» та «Малоросія», окреслено специфіку поєднання етнічних, політичних і релігійних конотацій у його описах українських земель. Доведено вплив Просвітництва на сприйняття України Платоном Лєвшиним, що проявилося у його раціоналістичному підході до просторових категорій та малій кількості антропоморфних метафор у його текстах. Аналіз джерел свідчить, що територіальні межі Малоросії в текстах Лєвшина конструювалися на основі історико-адміністративних поділів. Волинь і Галичина не входили до символічного малоросійського простору, а термін «Україна» використовувався досить рідко і мав значення, близьке до «Малоросії». Етнічна українська специфіка залишалася поза увагою митрополита, що відрізняє його подорожню записку від травелогів сучасників. Вирішальним фактором у конструюванні образу “своїх” та “чужих” для митрополита був конфесійний чинник. У його наративі юдеї та греко-католики виконували роль Іншого, на противагу якому формувався образ Свого. Києво-Печерська лавра відігравала роль місця пам’яті в уявленнях Платона Лєвшина про українські землі.

***Ключові слова**:* релігія, церква, образи, інтелектуальна історія, історіографія, Україна, Російська імперія, Просвітництво, Платон Лєвшин

---

[1] Стаття підготовлена за підтримки Центру перспективних досліджень у Софії (Болгарія) в рамках програми “Sustaining Ukrainian Scholarships” (2024−2025).

ORTHODOXY, ENLIGHTENMENT, AND THE IMPERIAL SPACE: IMAGES OF THE UKRAINIAN LANDS IN THE WORKS OF METROPOLITAN PLATON LEVSHIN (1737–1812)

Pavlo Yeremieiev

PhD, Associate Professor, Department of History of Eastern Europe,
Department of Ukrainian Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine,
p.v.eremeev@karazin.ua, ORCID 0000-0003-0300-2645

The article explores the specifics of constructing the image of Ukrainian lands in the works of Metropolitan of Moscow and Kolomna Platon Levshin – one of the most prominent religious figures and church historians of Eastern Europe in the second half of the 18th and early 19th centuries. The influence of Platon Levshin's personal experience, philosophical, and socio-political views on the characteristics of Ukrainian lands in his travel notes and historical works is examined. Relying on the principles of the Cambridge School of Intellectual History, the theory of conceptual metaphor, and the concepts of "mental maps" and "sites of memory", the study determines how Platon Levshin used the terms "Ukraine" and "Little Russia" and outlines the specifics of the interplay between ethnic, political, and religious connotations in his descriptions of Ukrainian lands. The Enlightenment's impact on Levshin's perception of Ukraine is reflected in his rationalist approach to spatial categories and the limited use of anthropomorphic metaphors in his texts. An analysis of sources indicates that the territorial boundaries of Little Russia in Levshin's texts were constructed based on historical-administrative divisions. Volhynia and Galicia were not part of the symbolic Little Russian space, and the term "Ukraine" was used relatively infrequently, having a meaning similar to "Little Russia". The ethnic specificity of Ukrainians remained outside the metropolitan's focus, distinguishing his travel notes from the travelogues of his contemporaries. The confessional aspect was the decisive factor in constructing the image of "us" and "them" for the metropolitan. In his narrative, Jews and Greek Catholics played the role of the Other, against whom the image of the Self was constructed. The Kyiv-Pechersk Lavra was a site of memory in Platon Levshin's perceptions of Ukrainian lands.

***Keywords**:* religion, church, images, intellectual history, historiography, Ukraine, Russian Empire, Enlightenment, Platon Levshin

Конструювання образу українських земель у імперських наративах межі XVIII–XIX століття вже неодноразово ставало предметом наукових досліджень (Velychenko 1992; Andriewsky 2003; Kravchenko 2011; Tolochko 2012; Bilenky, 2023). В той же час, специфіка опису українських земель у працях митрополита Московського та Коломенського Платона Лєвшина (1737–1812) до сих пір майже не привертала уваги науковців.

Варто зазначити, що Платон Лєвшин був одним з найбільш яскравих та впливових церковних діячів другої половини XVIII – початку XIX ст., автором першої узагальнюючої праці з історії Російської церкви (Levshin 1805a; Levshin

1805b). Життя та діяльність митрополита було предметом наукових досліджень вже у XIX – на початку XX ст. (Snegirev 1891; Rozanov 1913). Останнім часом з'явилися новаторські дослідження, в яких діяльність Платона Лєвшина, його богословські та філософські погляди аналізуються на основі широкої джерельної бази та новаторських методологічних підходів. Серед іншого дослідники звертають увагу на вплив Просвітництва та протестантських теологічних ідей на світогляд Платона Лєвшина (Wirtschafter 2013; Michelson 2017, 66–67; Ivanov 2020, 176–188). Втім, погляди Платона Лєвшина на Україну в цих працях майже не висвітлено.

Олексій Толочко у своїй знаковій праці "Київська Русь та Малоросія у XIX столітті" аналізує подорожні записки, створені Платоном Лєвшиним під час відвідин Києва у 1804 р. (Tolochko 2012, 162–164). Валерій Ластовський коротко згадує про історичні дослідження Платона Лєвшина у монографії "Між суспільством і державою. Православна церквав Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії" (Lastovskyi 2008, 60–61).

У цій статті ми спробуємо з'ясувати, в який спосіб та під впливом яких чинників у працях митрополита конструювався образ українських земель. Діяльність Платона Лєвшина припала на той період, коли на сході Європи розгорталися процеси націотворення (Andriewsky 2003; Kappeler 2005; Kravchenko 2011; Tolochko 2012; Bilenky, 2023), просвітницькі стилі мислення поступово змінюються романтизмом (Yas 2014), відбувалася соціально-політична та інтелектуальна інтегрція українських земель до імперських структур (Kohut 1996; Sklokin 2019). Суттєві зміни спостерігаються і у Православній церкві досліджуваного періоду (Michelson 2017). Серед іншого, саме у другій половині XVIII століття поступово зменшується кількість українців на російських єпископських кафедрах (Saunders 1985, 53), продовжуються характерні для синодальної епохи процеси уніфікації та соціального дисциплінування (Yaremenko 2017). Ми спробуємо з'ясувати, яким чином ці процеси вплинули на сприйняття України Платоном Лєвшиним, у який спосіб формування образу українських земель у працях митрополита було пов'язано із більш загальними спробами імперських інтелектуалів окреслити уявні межі «російськості». До сих пір ці питання в історіографії практично не піднімалися.

Джерельною основою роботи стали опубліковані праці митрополита Платона Лєвшина, а саме: його автобіографія, проповіді, опис мандрівки до Києва у 1804 р. та двотомна "Коротка церковна російська історія", видана у 1805 р. (Levshin 1805a; Levshin 1805b; Levshin 1913a; Levshin 1913b). Спираючись на методологічні принципи, розроблені представниками Кембриджської школи інтелектуальної історії (Skinner 1963; Pocock 2009), ми спробуємо визначити, яким чином у працях митрополита значення термінів "Малоросія" та "Україна" змінювалися в залежності від контексту висловлювання. Враховуючи доведений Джоном Лакоффом та Марком Джонсоном метафоричний характер людської мови та свідомості (Lakoff & Johnson 2003), необхідно з'ясувати, які метафори використувувалися Платоном Лєвшиним задля характеристик українських

земель, яким чином обрання тих чи інших метафоричних конструкцій було взаємопов'язане із загальним світосприйняттям митрополита. Нарешті, спираючись на концепції "місць пам'яті" П'єра Нора та "ментальних мап" Фрітьйофа Шенка (Nora 1989; Schenk 2013), у статті буде здійснено спробу з'ясувати, які символічні об'єкти у наративах Платона Лєвшина виявлялися пов'язаними із певними колективними спогадами та ідентичностями, яку роль відігравав образ українських земель у ментальних мапах митрополита?

Довгий час життя Платона Левшина практично не було пов'язане з Україною. В автобіографії митрополита, написаній незадовго до смерті, терени сучасної України згадуються лише в контексті короткого спомину про подорож 1804 р., а також у характеристиках тих церковних діячів, які в різний час обіймали київську митрополичу кафедру і з якими контактував Платон Левшин (Гавриїл Кременецький та Самуїл Мислављський) (Levshin 1913b, 329–387).

Церковна кар'єра Платона Лєвшина розвивалася за часів правління Катерини II. У той час домінування українців на єпископських посадах в Російській церкві, характерне для першої половини XVIII ст., сходило нанівець (Kharlampovych 1914, VII; Saunders 1985, 53). Історик XIX ст. Іван Снєгірьов, характеризуючи роботу Платона Лєвшина на посаді директора Московської духовної академії, саме з особою майбутнього московського митрополита пов'язує зменшення "польсько-малоросійського" впливу на церковну освіту (Snegirev 1891). Саме Платон Лєвшин поклав край практиці запрошення українців на місця викладачів Московської духовної академії (Rozanov 1913).

Візит до України у 1804 р. митрополит докладно описує у своїй записці, що була опублікована посмертно (Levshin 1913b, 297–328). В автобіографії, пишучи від третьої особи, Платон Лєвшин таким чином схарактеризував мотив подорожі: "У цей час йому спало на думку здійснити своє давнє бажання – на втіху своїй цікавості, для зміцнення здоров'я рухом, побувавши в Києві та інших містах на шляху" (Levshin 1913b, 378).

Подорож Платона Левшина до українських земель варто розглядати в контексті загальних процесів інтелектуального освоєння цих територій представниками великоросійської еліти. Як показав Олексій Толочко, на початку XIX століття в Російській імперії поширилася мода на мандри південно-західною частиною імперії, що відіграла вирішальну роль у формуванні образу України в уявній географії імперських інтелектуалів. (Tolochko 2012, 66–71). Історик справедливо зазначає, що Платон Лєвшин, у дусі того часу, поєднував паломництво з археологічною екскурсією. При цьому, як і багато інших мандрівників початку XIX століття, московський митрополит був розчарований, не знайшовши у Києві тієї кількості залишків києво-руської давнини, на яку він сподівався (Tolochko 2012, 162–164). Платон Лєвшин писав: "Дуже примітно, що хоча церкви Софійська, Печерська, Миколаївська та інші не тільки в Києві, але й у Чернігові, Могилеві та Смоленську є давніми і деякі з них існують понад 700 років, і там, де ми очікували б знайти сліди давнини, проте явно видно, що в усіх тих церквах образи, іконостаси, стінні розписи – все це не виявляє

давнини, а свідчить про те, що вони або написані й зроблені нещодавно, або походять з XVII чи XVIII століття. У Москві та інших містах поблизу неї можна знайти багато образів, іконостасів і розписів, які більше виражають давнину, ніж усі ті, що знаходяться там, де була колиска віри" (Levshin 1913b, 317). Подібні розчарування були непоодинокими серед російських мандрівників того часу (Tolochko 2012, 70).

Втім, порівнюючи записку Платона Лєвшина про відвідування Києва з іншими російськими травелогами того часу, можемо побачити специфіку у наративі московського митрополита. Низка російських мандрівників початку XIX століття, прибуваючи на територію України, підкреслювали етнічні відмінності місцевого населення у порівнянні з російським (Tolochko 2012, 79–83). Павло Сумароков (1767–1846), наприклад, у такий спосіб описував свої враження від українських земель 1802 року: "Але що означає в селі Липцях, останній перед Харковом станції, ця різка зміна в усьому, що тільки постає перед очима? Ось біліють низькі мазанки; ось селяни з поголеними головами їздять на волах, а ось відкриті загорожі винної крамниці. В охайній і затишній хаті я знаходжу інші обличчя, інші звичаї, інший одяг на господарях, інший устрій і чую іншу мову. Невже тут покладено межу імперії? Невже я в'їжджаю в іншу державу? – Ні! Імперія триває; а звідси починається край, що зветься Малоросією" (Цит. за: Tolochko 2012, 80).

Нічого подібного ми не знаходимо у подорожній записці Платона Лєвшина: він взагалі не проявляє інтересу до етнічної специфіки українського населення. Малоросію Платон Лєвшин у своїй подорожній записці визначає виключно в історико-адміністративному сенсі, як землі колишньої Гетьманщини. Наприклад, характеризуючи приїзд до Глухова, автор пише: "Пробувши близько двох годин у Батурині, продовжили свій шлях і ввечері дісталися міста Глухова, де раніше було правління всієї Малоросії" (Levshin 1913b, 320–329). Жодних згадок про культурні, побутові чи лінгвістичні відмінності між російським та українським населенням у записці Платона Лєвшина немає. Так само не фіксує Платон і якісь етнографічні особливості білоруського населення. Їдучи на захід від Смоленська, він лише пише про колишній кордон Речі Посполитої: "Проїхавши останнє невелике новозбудоване містечко Смоленської губернії, що зветься Красний і не містить у собі нічого примітного, в'їхали до Могилівської губернії, яка раніше перебувала під владою Польщі" (Levshin 1913b, 304).

Окрім історико-адміністративних поділів, велику роль у ментальній географії Платона Лєвшина відіграє ландшафт та розвиток інфраструктури. Якщо згаданий вище Павло Сумароков відчув себе ніби в іншій країні, опинившись на території Слобожанщини та зафіксувавши відмінність у мові та звичаях місцевого населення, то у Платона Лєвшина відчуття іншої країни виникло безпосередньо на етнічних російських територіях. Характеризуючи відтинок своєї подорожі між Можайськом та Смоленськом, митрополит зазначив: "Виїхавши, ми одразу побачили наче іншу країну і ніби інший клімат. Почали траплятися села значно менші й малолюдніші, розташовані рідко, і своїм виглядом

вони свідчили про бідність мешканців, що тривало аж до самого Смоленська" (Levshin 1913b, 299).

На нашу думку, подібна непомітність етнічних відмінностей у записці Платона Левшина може бути пов'язана з двома факторами. По-перше, велика увага до народної мови та культури була характерною рисою романтизму, який на початку XIX століття дедалі активніше проявлявся у соціокультурному житті Східної Європи (Yas 2014, 137–146). Романтизм значною мірою впливав і на характер подорожей початку XIX століття, під час яких російські інтелектуали "відкривали" для себе українські землі (Tolochko 2012, 58). Проте Платон Левшин, хоча і здійснював свою мандрівку до України в той самий час, був людиною, яка сформувалася в епоху Просвітництва (Ivanov 2020, 176–188). Варто зазначити, що узагальнені характеристики Просвітництва як засадничо антиклерикального феномену давно підважені в історіографії (Pocock, 1989). Зокрема, як переконливо показала Еліс Віртшафтер, просвітницькі ідеї, поєднуючись із православними переконаннями, лежали в основі світогляду Платона Левшина (Wirtschafter 2013).

Внаслідок цього романтична зацікавленість народною мовою та культурою, що простежується у багатьох подорожніх записках початку XIX століття, у тексті Платона Левшина майже не проявляється. Натомість, у характерній для Просвітництва манері, він звертає увагу на рельєф місцевості, її інфраструктуру та благоустрій.

Ще однією причиною слабкої уваги митрополита до етнокультурних особливостей українського та білоруського населення може бути релігійна спрямованість його наративу. Розділяючи населення переважно за конфесійним принципом, він протиставляє православних уніатам та євреям. При цьому, образи юдеїв та греко-католиків символічно зближуються. Наприклад, зазначається: "Продовжуючи шлях, знайшли ми чимале селище, що зветься Пропойськ. Тут найбільше уніатів і жидів; однак, православна церква, кам'яна й гарна, збудована колишнім поміщиком князем Олександром Михайловичем Голіциним" (Levshin 1913b, 307). В іншому місці своєї записки, характеризуючи Гомель, Платон Лєвшин зазначає: "Чули ми, і якщо це правда, то зраділи, що хтось, недалеко звідти, вигнав жидів зі своїх володінь, а також, як дехто стверджував, і уніатів переконав ходити до православних церков, за що дякували Богові". У протиставленні з уніатами та євреями етнолінгвістичні відмінності всередині православної спільноти для автора записки виявляються практично непомітними (Levshin 1913b, 308).

Варто відзначити, що описуючи українські міста, церкви та монастирі, Платон Лєвшин зазвича й обходиться без яскравих метафор та антропоморфних порівнянь. Причому це стосується як його подорожньої записки щодо мандрівки в Україну, так і "Короткої церковної історії російської" (Levshin 1913b, 297–328; Levshin 1805a; Levshin 1805b). Подібна риса є досить нетиповою для церковного дискурсу, в якому антропоморфні метафори при характеристиці міст дуже поширені. Міста нерідко антропоморфізуються у біблійних тек-

стах. Наприклад, у Євангелії від Матвія міститься таке звертання до Єрусалиму: "Єрусалиме, Єрусалиме, що вбиваєш пророків та каменуєш посланих до тебе! Скільки разів Я хотів зібрати діти твої" (Матв. 23:37). Яскраві метафори та антропоморфні звернення характерні і для християнської традиції на Сході Європи. З давньоруських часів поширюється образ Києва як Другого Єрусалиму (Rychka 2005). Емоційно наповнені метафори супроводжували описи міст, церков та монастирів і в більш пізню у порівнянні з часами Платона Лєвшина епоху, коли в соціокультурному житті домінував романтизм. Наприклад, церковний історик та архієрей середини XIX ст. Філарет Гумілевський у другому томі своєї "Історії Російської Церкви" наступним чином пише про взяття Києва монголами: "У 1240 р. настав час для Києва – колиски християнства в Росії. Кияни захищали святиню Росії з повною самовідданістю" (Gumilevskiy 1850, 8). Нічого подібного ми не знаходимо у Платона Лєвшина.

Варто порівняти, як описував свій візит до Києва сам московський митрополит у 1804 році, та як характеризував його біограф Іван Снєгірьов у книзі, що була вперше видана 1831 р. Останній таким чином оповідав про цю подію: "У Платона було давнє бажання відвідати Київ – як для поклоніння святим угодникам Божим, так і для задоволення своєї цікавості у Російському Єрусалимі. До того ж, він сподівався зміцнити цією подорожжю своє ослаблене здоров'я та знайти нові матеріали для Руської церковної історії в колисці вітчизняного християнства" (Snegirev 1891b, 12–13). У тексті Лєвшина нічого подібного ми не знаходимо: митрополит не характеризує Київ за допомогою метафор на кшталт "Російського Єрусалиму", "матері міст руських" чи "колиски вітчизняного християнства". Міста, церкви та монастирі у нього – це просто певні об'єкти, що існують у тому ж хронотопі, що й інші.

На нашу думку, зазначена специфіка опису географічних об'єктів у текстах Платона Лєвшина пов'язана із просвітницьким стилем мислення, характерним для московського архієрея. Як зазначав Мірча Еліаде, характерною рисою архаїчного світосприйняття є відчуття неоднорідності простору, його розподіл на сакральне і профанне. Водночас у секуляризованій свідомості простір є однорідним і нейтральним (Eliade, 12–13). Лєвшин, будучи інтелектуалом епохи Просвітництва, сприймав простір у ньютоніанських категоріях; відповідно, міста, церкви та монастирі в його наративі сутнісно не виділялися з навколишнього середовища.

Винятком у цьому плані є проповіді митрополита, в яких він, часом, віддавав належне традиціям барокової гомілетики, антропоморфізуючи міста. Наприклад, у вітальній промові до імператора з нагоди його прибуття до Москви (1801 р.) Платон Лєвшин антропоморфізує Москву: "Давня царствена столице! Підійми свою голову: споглянь великих твоїх самодержців, величну та плідну їхню галузь. Нехай оновиться твоя старість, як юність орлина! Радій, новий Сіоне, про свого Царя" (Levshin 1913b, 655). Втім, у платонівських описах України подібних метафор ми майже не знаходимо. Певна антропоморфізація присутня лише у згадці Києво-Печерської лаври, стосовно якої Платон Лєвшин у подо-

рожній записці зазначив: “Увесь наш погляд охоплювала Печерська Лавра, що стояла прямо навпроти перевозу на високій горі й підносила свою величну главу над усіма тамтешніми високими горами або над дуже крутими береговими схилами” (Levshin 1913b, 312). Очевидно, це є маркером особливої значущості Лаври в ментальній географії митрополита Платона.

У його “Короткій церковній історії російській” українським землям приділено порівняно мало уваги. Київоруська історія, звісно, сприймається ієрархом як частина історії Росії. При цьому поступово увага автора зміщується на північний схід: він починає описувати ‘російську церковну історію як історію церкви на територіях, підконтрольних московській великокнязівській та митрополичій владі. Загальну схему російської церковної історії Платон Лєвшин описує так: “Митрополит був єдиним для всієї Русі, і всі єпископи, зокрема й Новгородський, перебували під його владою. Цей всеросійський митрополит спочатку знаходився в Києві, потім на деякий час у Володимирі, але не іменувався Володимирським, а залишався Київським. Зрештою, він переселився до Москви, де затвердив своє перебування. Тому всеросійська митрополія вже більше не була в Києві, а в Москві, хоча митрополити, проживаючи в Москві, ще називалися Київськими. Однак коли Київ вийшов з-під влади Русі та перейшов під владу Литовську, там обрали іншого митрополита. Відтоді митрополити, що перебували в Москві, почали іменуватися Московськими та всієї Русі. Усім архієпископам і єпископам Великоросії належало підкорятися цим Московським всеросійським митрополитам. Згодом, як було показано вище, Московська митрополія перетворилася на патріаршество” (Levshin 1805a, 102–103).

Як справедливо зазначає Патрік Міхельсон, Платон прагнув узгодити політичну історію Київської та Московської Русі із сюжетними схемами священної історії, де відхилення від православної практики призводило до божественного гніву, а покаяння за ці відхилення – до божественної милості. Сенс поняття “російський народ” у текстах Платона Лєвшина залишався певною мірою неоформленим. Втім, саме цей народ вписувався в провіденційні наративи (Michelson, 67). У 1803 р. під час проповіді в Архангельському соборі Москви митрополит зазначив: “Хто ж складає Російську Церкву? Ми, ми, православні росіяни, якщо тільки ми є прямими і здоровими членами цього священного і таємничого тіла” (Levshin 1913a, 571).

Про території Королівства Польського та Великого Князівства Литовського у період з середини XV до середини XVI ст. Платон Лєвшин згадує майже виключно в контексті характеристик нерівноправного становища православних на цих землях (Levshin 1805a, 364). Унійний собор у Бересті митрополит, звісно, різко засуджує: “Цей собор, а найбільше Михайло Рогоза, розділив російський народ надвоє, роздерши ризи Христові, як колись Арій. Адже в єдиному народі одні під примусом і утисками, не бажаючи того, пристали до унії, а інші твердо стояли у православ’ї, але за це зазнали всіляких підступів і гонінь, що тривали аж до нинішніх часів і тривають досі. І нині ми повинні молити Бога,

щоб Він вдихнув у наших благочестивих і православних государів ревність за віру їхніх великих благочестивих предків і щоб через них Він зцілив цю люту рану" (Levshin 1805b, 109–110).

Як бачимо, описуючи події кінця XVI століття, Платон Лєвшин проводить паралелі із сучасною йому ситуацією, коли в результаті поділів Речі Посполитої під владою Російської імперії опинилася значна кількість греко-католиків, причому імперська влада почала докладати зусилля до ліквідації Унії на підконтрольних територіях (Los, 2013).

Вкрай негативне ставлення Платона Лєвшина до Брестської унії може бути більш зрозумілим в контексті його ставлення до католицтва в цілому. У текстах митрополита критика папства та Католицької церкви загалом зустрічається значно частіше, ніж критика протестантів, причому при характеристиках "латинства" використовуються дуже жорсткі метафори на кшталт "гонительний папський дух" та "ловили рибу у каламутній воді" (Levshin 1805a, 155, 274; Levshin 1805b, 94, 122, 228). Це можна пояснити вже відзначеним в історіографії впливом на світогляд митрополита протестантських ідей (Ivanov 2020, 176−188), а також просвітницького раціоналізму з його критикою католицизму (Wirtschafter 2013).

Діяльності Петра Могили Платон Лєвшин присвячує лише кілька речень: київського архієрея він характеризує як "освіченого митрополита", а його діяльність – виключно як боротьбу з латинськими викривленнями віри (Levshin 1805b, 228, 249). Козацькі повстання у Речі Посполитій, зокрема і Хмельниччина, характеризуються саме як виступи проти Унії (Levshin 1805b, 111, 246).

Загалом, у "Короткій церковній історії російській" українським землям присвячено значено менше уваги у порівнянні з тими узагальнюючими працями з історії Російської церкви, які з'явилися у середині XIX ст. (Див, напр.: Gumilevskiy, 1850; Bulgakov 1996). Це може бути пов'язано з тим фактом, що в часи Платона Лєвшина імперські інтелектуали тільки починають осмислювати українські землі, символічно включаючи їх до російського історичного наративу (Kravchenko 2011; Tolochko 2012). Повноцінне вписування України до російської національної парадигми відбудеться пізніше, у 30−40-ві рр. XIX століття (Andriewsky 2003). Велилку роль у цьому процесі зіграли праці Ніколая Устрялова (Ustrialov 1839). В результаті, у творчості Платона Лєвшина Україна періодично зникає з поля зору, в той час як у більш пізніх творах Філарета Гумілевського та Макарія Булгакова українські землі більш системно описуються як частина російського простору (Gumilevskiy, 1850; Bulgakov 1996).

У "Короткій церковній історії російській" Платона Лєвшина, так само, як і в його подорожній записці, уявні межі Малоросії конструюються на основі історико-адміністративного поділу, без врахування етнічних особливостей. Характеризуючи події середини XVII ст., митрополит стверджує, що «вся Малоросія» відокремилася від Польщі (Levshin 1805b, 111). Таким чином, Волинь та Галичина опинялися поза уявними межами Малоросії.

Термін "Україна" московський митрополит використовував значно менше, проте з контексту наявних згадок можна зробити висновок, що сенс цього слова в його уявленні був близьким до значення терміну "Малоросія". Характеризуючи ситуацію у другій половині XVII ст. автор зазначає, що "Чимало церков і монастирів в Україні, на Волині та в Литві залишалися такими, що не пристали до Унії" (Levshin 1805b, 270). Таким чином, "Україна", "Волинь" та "Литва" сприймалися як об'єкти одного порядку. Розмірковуючи над локалізацією міста Білгород, яке згадане у "Повісті минулих літ", Платон Лєвшин зазначає, що це місто розташовувалося "на Україні, недалеко від Києва" (Levshin 1805b, 246).

Особливе місце Києва в ментальній географії Платона Лєвшина добре видно на прикладі його опису деяких обставин біографії Григорія Отрєп'єва, котрого митрополит, звісно, ототожнює з Лжедмитрієм. У "Короткій церковній історії російській" читаємо: "Гришка пішов до Києва з монахами і був прийнятий Київським губернатором, князем Василем Костянтиновичем Острозьким, правовірним, і служив у нього. Потім його відправили до Печерського монастиря, а двох інших монахів він послав до Польщі у свій монастир – Троїцький Дерманський; а інших – до Спаського Древлянського. Але Гришка жив у Печерському монастирі безчинно і спокусливо, що за тих часів це було досить примітно, оскільки він ще не був ніби у Польщі. Тому архімандрит доповів про нього князю Острозькому, а князь наказав покарати його як ченця, що поводиться негідно. Дізнавшись про це, Гришка втік до Польщі й, скинувши з себе монаше вбрання, почав навчатися у школі, в містечку Гощі, у Червоній Русі, звісно, у єзуїтів" (Levshin 1805b, 125–126).

Показово, що переїзд Григорія Отрєп'єва з Києва до Гощі, що на Волині, Платон Лєвшин розглядає як переїзд до Польщі, хоча у той час, на початку XVII ст., і Київ, і Гоща були під владою Польської корони. Ба більше, сам Платон Лєвшин характеризує Гощу як частину Червоної Русі, таким чином включаючи її до символічного російського простору.

Очевидно, символічна межа між Києвом та Гощею, за якої остання хоча б за певних умов може бути визнана польською територією, а Київ – ні, була зумовлена особливим значениям в уявленнях митрополита є "місцем пам'яті". Вище, в рамках аналізу подорожньої записки, вказувалось на особливу роль Києво-Печерської лаври у світогляді Платона Лєвшина. Київ навіть в контексті опису подій початку XVII ст. не сприймався ним як польське місто, тоді як Гоща, що мала значно менше символічне значення, могла бути хоча б частково включена до уявного простору Польщі. Звісно, до цього додавалося розуміння митрополитом того факту, що на території Волині у XVII ст. польський соціокультутний вплив був сильнішим. Велике значення в уявленнях російських інтелектуалів початку XIX століття щодо простору мала й пам'ять про польсько-російський кордон 1772 р., на що звернув увагу О. Толочко (Tolochko 2012, 127). Це також могло створювати символічну межу між Києвом та Гощею при описі подій початку XVII ст.

Таким чином, доходимо висновку, що територіальні межі Малоросії в текстах Платона Лєвшина конструювалися на основі історико-адміністративних поділів: Волинь і Галичина не включалися до символічного малоросійського простору. Термін "Україна" використовувався ним не часто, а його значення було близьким до змісту терміну "Малоросія". Роль етнічного чинника в ментальній географії московського митрополита була незначною, що відрізняє його подорожні записки від травелогів сучасників. Вирішальну роль у конструюванні образу "своїх" та "чужих" відігравав конфесійний чинник. Юдеї та уніати виконували в наративі Платона Лєвшина роль Іншого, у порівнянні з яким формувався образ Свого (при цьому етнічні відмінності всередині власної спільноти залишалися непоміченими). Просвітницький вплив на мислення митрополита проявився у відсутності антропоморфних метафор та раціоналістичному підході до простору. Загалом, роль українських земель у його історичному наративі була суттєво меншою, ніж у текстах російських церковних істориків середини XIX ст. Києво-Печерська лавра відігравала роль місця пам'яті в уявленнях цього російського церкового ієрарха, що зумовлювало конструювання ним образу «своєї» території.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Andriewsky, O. 2003. The Russian-Ukrainian Discourse and the Failure of the "Little Russian Solution," 1782–1917. In: Kappeler A., Kohut Z., Sysyn F., von Hagen M. (eds.). *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. Edmonton, University of Alberta Press, p. 182–214.

Bilenky, S. 2023. Laboratory of Modernity. Ukraine between Empire and Nation, 1772–1914. London; Chicago; Edmonton; Toronto, 596 p.

Bulgakov, M. 1996. Istoriya Russkoy Tserkvi [History of the Russian Church]. Kn. 3. Moskva, Izdatelstvo Spaso-Preobrazhenskogo Valaamskogo monastyirya, 702 s. (In Russian).
Булгаков, М. 1996. История Русской Церкви. Кн. 3. Москва, Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 702 с.

Eliade, M. 2001. Sviashchenne i myrske [Sacred and Profane]. Kyiv, Osnovy, 592 s. (In Ukrainian).
Еліаде, М. 2001. Священне і мирське. Київ, Основи, 592 с.

Gumilevskiy, F. 1850. Istoriya Russkoy Tserkvi. Period vtoroy [History of the Russian Church. The Second Period]. Moskva, Tipografiya V. Gote, 176 s. (In Russian).
Гумилевский, Ф. 1850. История Русской Церкви. Период второй. Москва, Типография В. Готье, 176 с.

Ivanov, A. 2020. A Spiritual Revolution. The Impact of Reformation and Enlightenment in Orthodox Russia. Madison, The University of Wisconsin Press, XV, 363 pp.

Kappeler, A. 2005. Rosiia yak polietnichna imperiia: vynyknennia, istoriia, rozpad [Russia as a Multiethnic Empire: Emergence, History, Collapse]. Lviv, Vydavnytstvo Katolytskoho Ukrainskoho universytetu, 360 s. (In Ukrainian).
Каппелер, А. 2005. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів, Видавництво Католицького Українського університету, 360 с.

Kharlampovych, K. 1914. Malorossyiskoe vlyianye na velykorusskuiu tserkovnuiu zhyzn [Little Russian Influence on the Great Russian Church Life]. Kazan, Yzd. kn. mah. M. A. Holubeva, XXIV, 878, LXVI c. (In Russian).
Харлампович, К. 1914. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, Изд. кн. маг. М. А. Голубева, XXIV, 878, LXVI с.

Kohut, Z. 1996. Rosiiskyi tsentralizm i ukrainska avtonomiia: Likvidatsiia Hetmanshchyny, 1760–1830 [Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s]. Kyiv, Osnovy, 317 s. (In Ukrainian).
Когут, З. 1996. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ, Основи, 317 с.

Kravchenko, V. 2011. Ukraina, Imperiia, Rosiia: vybrani statti z modernoi istorii ta istoriohrafii. Kyiv, Krytyka, 542 c. (In Ukrainian).
Кравченко, В. 2011. Україна, Імперія, Росія: вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ, Критика, 542 с.

Lakoff G. & Johnson M. 2003. Metaphors We Live By. London, The University of Chicago Press, 256 p.

Lastovskyi, V. 2008. Mizh suspilstvom i derzhavoiu. Pravoslavna tserkva v Ukraini naprykintsi XVII–XIX st. v istorii ta istoriohrafii [Between Society and the State. The Orthodox Church in Ukraine at the End of the 17th–18th Centuries in History and Historiography]. Kyiv, Feniks, 496 s. (In Ukrainian).
Ластовський, В. 2008. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії. Київ, Фенікс, 496 с.

Levshin, P. 1805a. Kratkaya tserkovnaya rossiyskaya istoriya [Brief Russian Church History]. Tom 1. Moskva, Sinodalnaya tipografiya, 388 s. (In Russian).
Левшин, П. 1805а. Краткая церковная российская история. Том 1. Москва, Синодальная типография, 388 с.

Levshin, P. 1805a. Kratkaya tserkovnaya rossiyskaya istoriya [Brief Russian Church History]. Tom 2. Moskva, Sinodalnaya tipografiya, 388 s. (In Russian).
Левшин, П. 1805а. Краткая церковная российская история. Том 2. Москва, Синодальная типография, 388 с.

Levshin, P. 1913a. Polnoe sobranie sochineniy Platona (Levshina) mitropolita Moskovskogo. Tom 1. [Complete Works of Platon (Levshin), Metropolitan of Moscow. Vol. 1]. Sankt-Peterburg, Izdatelstvo P. P. Soykina, 976 s. (In Russian).
Левшин, П. 1913. Полное собрание сочинений Платона (Левшина) митрополита Московского. Том 1. Санкт-Петербург, Издательство П. П. Сойкина, 976 с.

Levshin, P. 1913b. Polnoe sobranie sochineniy Platona (Levshina) mitropolita Moskovskogo. Tom 2. [Complete Works of Platon (Levshin), Metropolitan of Moscow. Vol. 2]. Sankt-Peterburg, Izdatelstvo P. P. Soykina, 704 s. (In Russian).
Левшин, П. 1913. Полное собрание сочинений Платона (Левшина) митрополита Московского. Том 2. Санкт-Петербург, Издательство П. П. Сойкина, 704 с.

Los, V. 2013. Uniatska Tserkva na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – pershii polovyni XIX st.: orhanizatsiina struktura ta kulturno-relihiinyi aspekt [The Uniate Church in Right-Bank Ukraine at the End of the 18th – first half of the 19th Century: Organizational Structure and Cultural and Religious Aspect]. Kyiv, NBUV, 2013, 300 c. (In Russian).
Лось, В. (2013). Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ, НБУВ, 2013, 300 с.

Michelson, P. 2017. Beyond the Monastery Walls: The Ascetic Revolution in Russian Orthodox Thought, 1814–1914. Madison, University of Wisconsin Press, 307 p.

Nora, P. 1989. Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory, pp. 7–24. URL: http://www.jstor.org/stable/2928520.

Pocock, J. 1989. Conservative Enlightenment and Democratic Revolutions: The American and French Cases in British Perspective. *Government and Opposition*, Vol. 24, No. 1, pp. 81–105.

Pocock, J. 2009. Political Thought and History: Essays on Theory and Method. Cambridge, Cambridge University Press, 298 p.

Rozanov, P. 1913. Moskovskiy mitropolit Platon (1737–1812). Sankt-Peterburg, Sinod. tip., [2], III, 90, [2] s. (In Russian).

Розанов, П. 1913. Московский митрополит Платон (1737–1812). Санкт-Петербург, Синод. тип., [2], III, 90, [2] с.

Rychka, V. 2005. "Kyiv – Druhyi Yerusalym": z istorii politychnoi dumky ta ideolohii serednovichnoi Rusi [Kyiv – the Second Jerusalem": from the History of Political Thought and Ideology of Medieval Rus]. Kyiv, Instytut istorii Ukrainy, 243 s. (In Ukrainian).

Ричка, В. 2005. "Київ – Другий Єрусалим": з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі. Київ, Інститут історії України, 243 с.

Saunders, D. 1985. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. Edmonton, University of Alberta Press, 415 p.

Schenk, F. 2013. Mental Maps: the Cognitive Mapping of the Continent as an Object of Research of European History. *European History Online (EGO)*. URL: http://www.ieg-ego.eu/schenkf-2013-en.

Skinner, Q. 1969. Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*. Vol 8 (1). Pp. 3–53. URL: https://doi.org/10.2307/2504188.

Sklokin, V. 2019. Rosiiska imperiia i Slobidska Ukraina u druhii polovyni XVIII st.: prosvichenyi absoliutyzm, imperska intehratsiia, lokalne suspilstvo [The Russian Empire and Sloboda Ukraine During the Second Half of the Eighteenth Century: Enlightened Absolutism, Imperial Integration, Local Society]. Lviv, Vydavnytstvo UKU, 268 s. (In Ukrainian).

Склокін, В. 2019. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів, Видавництво УКУ, 268 с.

Snegirev, I. 1891b. Zhizn moskovskogo mitropolita Platona. Chast 2. [The Life of Moscow Metropolitan Platon. Part 2]. Moskva, Tipografiya I. Efimova, 266 s. (in Russian).

Снегирев, И. 1891. Жизнь московского митрополита Платона. Часть 2. Москва, Типография И. Ефимова, 266 с.

Snegirev, I. 1891a. Zhizn moskovskogo mitropolita Platona. Chast 1. [The Life of Moscow Metropolitan Platon. Part 1]. Moskva, Tipografiya I. Efimova, 136 s. (In Russian).

Снегирев, И. 1891а. Жизнь московского митрополита Платона. Часть 1. Москва, Типография И. Ефимова, 136 с.

Tolochko, A. 2012. Kievskaya Rus i Malorossiya v XIX veke [Kyivan Rus' and Little Russia in the 19th Century]. Kiev, Laurus, 256 s. (In Russian).

Толочко, А. 2012. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. Киев, Laurus, 256 с.

Ustrialov, N. 1839. O Lytovskom kniazhestve [About the Lithuanian Principality]. Sankt-Peterburh, Ekspedytsyia zahotovlenyia hosudarstvennykh bumah, 42 s. (In Russian).

Устрялов, Н. 1839. О Литовском княжестве. Санкт-Петербург, Экспедиция заготовления государственных бумаг, 42 с.

Velychenko, S. 1992. National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 283 p.

Wirtschafter, E. 2013. Religion and Enlightenment in Catherinian Russia: The Teachings of Metropolitan Platon. Northern Illinois University Press, 200 p.

Yaremenko, M. 2017. Pered vyklykamy unifikatsii ta dystsyplinuvannia: Kyivska pravoslavna mytropoliia u XVIII stolitti [Facing the Challenges of Unification and Discipline: Kyivan Orthodox Metropolitanate in 18th Century]. Lviv, Vydavnytsvo UKU, 272 s. (In Ukrainian).

Яременко, М. 2017. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів, Видавництво УКУ, 272 с.

Yas, O. 2014. Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriopysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX – 80-ti roky XX st.) [The Historian and Style. Prominent Figures of Ukrainian Historiography in the Light of Cultural Epochs (Early 19th – 80s of the 20th Century)]. Ch. 1. Kyiv, NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy, 586 s. (In Ukrainian).

Ясь, О. 2014. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.). Ч. 1. Київ, НАН України, Ін-т історії України, 586 с.

Дата подання статті до редакції: 3.02.2025 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.13

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ БОЛГАРСЬКОЇ ГРОМАДИ В ОДЕСІ (КІНЕЦЬ XVIII ст. – 1877 р.)

Наталія Діанова

доктор історичних наук, професор
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»,
вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, 65 000, Україна
ndianova777@ukr.net; ORCID ID: 0000-0003-0406-6907

У статті здійснено спробу дослідження витоків формування болгарської спільноти в Одесі та основних напрямів її діяльності. Зазначено, що найактивніша фаза переселення болгар до міста припадає на кінець XVIII – початок XIX ст. Особливо успішною вона була за часів Одеського градоначальника герцога де Рішельє, який приязно ставився до болгарських переселенців. Генерал-губернатор Новоросійського краю і Бессарабської області М. С. Воронцов зосередив свою увагу на залученні до міста болгарських матросів та портових робітників, що було зумовлено потребами Чорноморського флоту. Проте його зусилля не увінчалися успіхом. Упродовж першої половини XIX ст. до міста переселились болгари із Задунайської Болгарії та Бессарабії, які належали до різних соціальних станів. Вони були торговцями, вчителями, ремісниками, землеробами тощо. Болгарські переселенці компактно поселилися на околиці Одеси й утворили свою громаду, члени якої відігравали помітну роль у соціально-економічному та культурному житті міста. Основна мета громади полягала в підготовці національно-визвольного руху в Болгарії й формуванні фахівців у галузі освіти та культури для відродження своєї батьківщини. Досліджено, що серед основних задач утвореного общиною Болгарського наставництва була допомога болгарським школам і церквам. Провідні діячі Наставництва: брати Палаузови, Іван Богоров, Захар Княжеський, Ботьо Петков, Дмитро Мутєв та інші отримали освіту в Одесі. У процесі своєї діяльності вони співпрацювали з православним духовенством, інтелігенцією, науковими установами та закладами освіти. Доведено, що Одеса стала центром підготовки відродження Болгарії. Після звільнення країни від османського поневолення значна частина одеських болгар повернулась на свою батьківщину та відіграла вагому роль у процесі розбудови її державності. Незначна їх кількість залишилася в Одесі, зберегла свої культурні традиції й в подальшому утворила Болгарське товариство, яке продовжує свою діяльність на сучасному етапі.

***Ключові слова**:* Одеса, Болгарія, болгарська громада, Болгарське наставництво, церква, освіта, культура

MAIN DIRECTIONS OF ACTIVITY OF THE BULGARIAN COMMUNITY IN ODESSA (END OF THE 18th CENTURY – 1877)

Nataliya Dianova

DSc (History), Professor
South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankovska Str., Odesa, 65 000, Ukraine
ndianova777@ukr.net; ORCID ID: 0000-0003-0406-6907

The article attempts to reach the origins in formation of the Bulgarian community in Odesa and the main directions of its activity. It is noted that the most active phase Bulgarian resettlement to the city falls on the end of 18th – the beginning of the 19th century. It was especially successful during the time of the Duke de Richelieu, the mayor of Odesa, who was friendly to Bulgarian immigrants. Governor General of Novorossiysk Region and Bessarabian Region M. S. Vorontsov focused his attention on attracting Bulgarian sailors and port workers to the city, which was determined by the needs of the Black Sea Fleet. However, his efforts were not successful. During the first half of 19th century Bulgarians from Transdanubian Bulgaria and Bessarabia, who belonged to different social statuses, moved to the city. They were merchants, teachers, artisans, farmers, ect. Bulgarian settlers compactly settled on the outskirts of Odesa and formed their own community, the members of which played a prominent role in the socio-economic and cultural life of the city. The main task of the community was the preparation of the national liberation movement in Bulgaria and the formation of the specialists in the field of education and culture for the revival of their homeland. It was investigated that among the main tasks of the community of Bulgarian mentoring were to help Bulgarian schools and churches. Leading figures of the Mentorship: the Palauzov brothers, Ivan Bogorov, Zakhar Kniazhevskiy, Botyo Petkov, Dmytro Mutev and others who were educated in Odesa. In the process of their activities they cooperated with the Orthodox clergy, intelligentsia, scientific institutions and educational institutions. It has been proven, that Odesa became the centre of preparations for the revival of Bulgaria. After the liberation of the country from Ottoman enslavement a large part of Odesa Bulgarions returned to their homelands and played an important role in the process of building its statehood. A small number of Bulgarians remained in Odesa preserved their cultural traditions and later formed the Bulgarian Society, which continues its activities at the present stage.

***Keywords**:* Odesa, Bulgaria, Bulgarian Community, Bulgarian Mentoring, church, education, culture

Болгари, які переселилися з балканських теренів Османської імперії до Одеси, утворили свою спільноту, яка активно діяла упродовж XIX ст. Одеські болгари сприяли соціально-економічному та культурному розвитку міста та відіграли вагому роль у підготовці відродження державності Болгарії. У сучасній Одесі проживає значна кількість болгар, які утворили Болгарське товариство й успішно продовжують традицію культурного розвитку своєї громади. Тож піднята проблема є досить актуальною.

Мета нашої статті полягає у виявленні витоків утворення болгарської громади в Одесі та основних напрямів її діяльності в контексті Болгарського відродження. Для досягнення мети передбачено вирішення завдань, що полягають у розгляді процесу болгарської еміграції до Одеси, діяльності Болгарського наставництва та його співпраці з різними верствами міських жителів.

Тема переселення болгар до Одеси та їх діяльність у місті знайшла певне відображення в історичній літературі. Одним з перших дослідників цього питання став А. Скальковський, який 1848 р. опублікував монографію, присвячену болгарській колонізації Бессарабії та півдня України (Skal'kovskiy 1850). У 1895 р. окремим накладом вийшла робота М. Барсова, де автор розглянув тридцятирічну діяльність Болгарського наставництва в Одесі. Праця містить значну кількість документальних матеріалів, що відображають діяльність Наставництва за цей період (Barsov 1895). Для вивчення болгарської історії та культури вагоме значення має праця В. Теплякова, котрий в 1829 р. займався пошуками пам'яток старовини в Болгарії на замовлення директора одеського міського музею старожитностей. У роботі простежується захоплення Болгарією, її багатою природою, античною культурою та щирим співчуттям до її населення, яке потерпало від османського поневолення (Teplyakov 1933). Питанням болгарської колонізації та діяльності одеських болгар опікувався й М. Попруженко. Безпосередньою заслугою професора є оприлюднення архівних матеріалів, зокрема з архіву Болгарського наставництва (Popruzhenko 1912). Заслуговує на увагу розлога публікація С. Бернштейна, де автор ґрунтовно дослідив процес іммігрaції болгар під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. та ставлення до нього представників російської влади (Bernshteyn 1949). Сучасна історіографія представлена працями С. Булатович (Bulatovich 1997), І. Грєбцової (Grebtsova et al. 2006), Є. Малєва (Malev 1994), Б. Шайкевича (Shaykevych 1995) та інших дослідників, які певною мірою реконструювали окремі аспекти вказаної проблематики. Й хоча коло історичної літератури, де висвітлюються її окремі аспекти, останнім часом розширилось, в цілому тема недостатньо вивчена.

Джерелами дослідження є архівні матеріали. Зокрема, в Державному архіві Одеської області містяться документи, що проливають світло на діяльність Херсонського архієпископа Інокентія (Борисова) стосовно болгарської церковної проблеми. У Санкт-Петербурзькій філії архіву Російської академії наук зберігаються статистичні матеріали, зібрані П. Кеппеном. Серед них – парафіяльні списки з усіх церков Херсонської губернії, зокрема й одеських. Вони дають можливість визначити належність різних етнічних груп до відповідного храму та підрахувати їхню чисельність (SPbF ARAN, 344–359).

Використані в процесі роботи джерела та історична література дозволяють значною мірою реконструювати окремі питання зазначеної теми. Публікація ґрунтується на методологічних принципах регіональної історії, що є досить актуально для сучасних історичних досліджень.

Процес переселення болгар до Хаджибея, перейменованого 1795 р. на Одесу, найінтенсивніше відбувався на зламі XVIII–XIX ст. Серед переселенців цьо-

го періоду був значний відсоток заможних болгарських родин, що зумовлено обов'язковим майновим цензом, запровадженим російським урядом – 300 руб. з кожного господарства. Болгари переселялись до міста з Бессарабії та Задунайської Болгарії, тікаючи від османського поневолення та сподіваючись на кращі умови життя в межах Російської імперії. У 1791 р. з Ізмаїла до Хаджибея одними з перших прибули 33 болгарських переселенця. З часом їх кількість зростала. Болгари різними способами намагалися дістатися до Одеси. Одним із багатьох прикладів є зафіксований в джерелах факт: 29 вересня 1801 р. на купецькому судні до Одеського порту неофіційно прибули 19 болгарських сімей в кількості 148 осіб (Skalkovsky 1848, 7). Місцева влада спочатку ставилась до них досить доброзичливо. У 1803 р. їх приязно зустрічав одеський градоначальник герцог де Рішельє, висловлюючи сподівання, що багато болгар залишаться в місті та принесуть йому неабияку користь (Konstantinov 1990, 39).

Генерал-губернатор Новоросійського краю та намісник Бессарабської області граф М. Воронцов дотримувався дещо іншої політики стосовно болгарських переселенців. Він був ініціатором плану залучення до портових міст регіону, насамперед Одеси, тих болгар, які раніше служили матросами чи працювали в портах. Тож намагався зашкодити землеробам поселитися в місті, відправляючи їх до Таврійської губернії, де, за його розрахунками, було більше вільних земель. М. Воронцов обґрунтовував свою позицію дефіцитом матросів на Чорноморському флоті, спричиненим забороною провідних європейських держав служити своїм підданим на іноземних кораблях. У 1829 р. він намагався через своїх емісарів залучити із османських теренів болгарських моряків та суднобудівників, проте це йому не надто вдавалось. Попри зусилля генерал-губернатора, до підписання Андріанопольського мирного договору з Османською імперією (2 вересня 1829 р.), переселенцями були здебільшого бідняки з південно-східних областей Болгарії (Bernshteyn 1949, 333, 337, 328).

У 1830 р. кількість болгарських переселенців в Одесі значно зросла. Серед них були представники різних професій: торговці, ремісники, вчителі, землероби тощо. У квітні до міста прибули 57 болгарських родин з Румелії, а згодом ще вісім родин торговців і шевців. Влітку та восени імміграція втратила масовий характер. У цей час більшість болгар поселилася в Одесі. Згідно з планом М. Воронцова переселенців було розділено на дві групи. До першої належали моряки, котрі були записані до матроського цеху й звільнені від податків на 25 років. До другої – торговці та ремісники, яких записали до міщанства й звільнили від податків на 10 років та рекрутської повинності. Російський уряд виділяв значну фінансову допомогу для болгарських переселенців. Міністр фінансів Є. Ф. Канкрін повідомляв генерал-губернатора, що лише у травні 1830 р. на продовольство для болгар, що прибули до Одеси, із російської скарбниці виділено 50 000 руб. Проте уряд відмовився від введення мита на майно, яке ввозили болгари в місця свого переселення, якщо воно мало турецьке походження, а не придбане в європейських країнах (Bernshteyn 1949, 340, 341).

Здебільшого болгари селились на околиці Одеси. Одна з вулиць їх компактного проживання отримала назву Болгарської. Вони ставали парафіянами православних церков, переважно Богородицької, Михайлівської та Петропавлівської, які знаходились в передмісті. Лише дві болгарські родини належали до парафії Архангело-Михайлівської церкви, побудованої в центрі міста. Проте визначити їх чисельність за парафіяльними списками, на основі яких формувалися статистичні дані, неможливо, тому що вони були враховані там разом з іншими православними – українцями, росіянами, греками і молдованами (SPbF ARAN, 344–359).

Болгари поступово інтегрувались в економічне життя Одеси, успішно займаючись садівництвом, городництвом і торгівлею (Skalkovsky 1850, 242). Вони утворили свою громаду, яка відігравала певну роль у житті міста. Помітне місце в діяльності болгарської спільноти посідала підготовка фахівців для відродження державності Болгарії, зокрема церковнослужителів, вчителів, науковців та культурних діячів.

У контексті підготовки церковнослужителів простежується плідна співпраця болгар з православним духовенством Одеси. Одним із прикладів є навчання болгарських юнаків у Херсонській (з 1871 р. – Одеській) духовній семінарії, заснованій 1838 р. архієпископом Херсонським і Таврійським Гавриїлом (Розановим). Перший ректор цього духовного закладу – архімандрит Порфирій Успенський приймав болгарських юнаків до духовної семінарії, про що писав у своєму щоденнику та в листі до Одеського міського голови Г. Маразлі (Uspenskiy 1902, 522). Щорічні стипендії їм виплачував відомий болгарський історик і філолог Василь Априлов, життя якого упродовж двадцяти років було тісно пов'язано з Одесою. Архієпископ Гавриїл (Розанов) доброзичливо ставився до болгарських семінаристів. Підтвердження знаходимо в літописі духовної семінарії, де зафіксовано випадок, що стався з двома болгарами – Поповичем і Момчиловим, які через ностальгію просили відпустити їх на батьківщину. Гавриїл порадив Правлінню семінарії надати їм тимчасову відпустку, щоб вони могли поїхати до Болгарії, підлікуватися, подихати рідним повітрям, а згодом повернутись і продовжити навчання (Strel'bitskiy 1913, 34).

Серед перших болгарських семінаристів виділимо Захарія Княжеського, котрий навчався в цьому духовному закладі упродовж 1839–1845 рр. Він прибув до Одеси 29-річним юнаком, маючи вже певний досвід педагогічної роботи. Тут він отримав духовну освіту й декілька років збирав книги, навчальні посібники, обладнання для типографії та відправляв усе до Болгарії. Він мріяв про започаткування бібліотечної справи і розвиток жіночої освіти на своїй батьківщині.

У 1844–1850 рр. у семінарії навчався й Добрі Чинтулов, який згодом став відомим педагогом, поетом і композитором, зокрема елегії «Проводи болгарина з Одеси». Одночасно він брав активну участь у боротьбі за незалежність Болгарської православної церкви від Константинопольського патріархату, чим здобув значну популярність серед своїх співвітчизників.

Плідні стосунки склалися в одеських болгар і з наступним архієпископом Херсонським і Таврійським – Інокентієм (Борисовим), котрий з особливою ува-

гою ставився до болгарського питання. Серед близьких друзів Інокентія варто згадати Ніколу Палаузова, активного члена болгарської громади в Одесі. Він народився в Габрово, звідки й походила його родина, згодом переїхав до Одеси, де в 1842 р. закінчив Рішельєвський ліцей. Значний вплив на юного Н. Палаузова справив український історик, філолог, етнолог Юрій Венелін (Георгій Гуца), котрого вважають одним із фундаторів болгаристики. Його праця «Давні та нинішні болгари», відтворювала історію болгар, привертала увагу громадськості до їх проблем. Тож подальший період життя Н. Палаузова був тісно пов'язаний з діяльністю по підготовці національного визволення та відродження Болгарії.

У 1854 р. він став одним з ініціаторів утворення Болгарського училищного наставництва, яке займалось благодійницькою діяльністю на користь задунайських болгар у контексті розвитку освіти та просвітництва. Діяльність Наставництва була схвалена й підтримана Інокентієм (Борисовим). У тому ж році архієпископ організував допомогу для болгарських церков в Османській імперії, яку щедро надали православні одеські храми та жителі міста. Він навіть оформив підписку на болгарську газету «Царьградский вестник», яка не мала розповсюдження Російській імперії, щоб бути в епіцентрі усіх тогочасних болгарських питань (DAOO, 1−3).

Особливо архієрея турбувало церковна проблема в Болгарії, де 1856 р. відбувся розкол між греками та болгарами, спричинений прагненням останніх до відродження незалежності своєї церкви. На той час майже усі болгарські церковні парафії були передані турецькою владою в руки греків-фанаріотів. Вони підпорядковувались Константинопольському патріархату й намагалися запровадити на болгарських землях грецьку культуру та грецьку мову богослужіння в церквах, школах та в літературі. Інокентій, на відміну від російського імператора Олександра II та Св. Синоду, був активним прихильником ідеї відновлення автокефалії болгарської церкви. Його переконання базувалося на глибокому вивченні вказаної проблеми, яку він розглядав з позиції канонічності та законності, ігноруючи при цьому політичну складову цього питання. Архієпископ до кінця свого життя (26 травня 1857 р.) був єдиним захисником болгар серед російської ієрархії. Проте він не встиг вплинути на вирішення їхнього конфлікту з греками (Dianova 2014, 147).

У листопаді 1856 р. болгарська громада звернулася до архієпископа з проханням допомогти заснувати товариство для релігійно-морального виховання болгар і стати його попечителем. Відповідно до спільно складеного проєкту статуту одеське болгарське благодійне товариство в 1858 р. було офіційно затверджене російським урядом як «Наставництво одеських болгар, які збирають пожертвування в імперії для бідних болгарських православних церков і училищ». На відміну від інших одеських благодійних товариств, Болгарське наставництво мало більш потужну програму діяльності. Вона передбачала активну допомогу православним болгарським церквам, що полягала у відправці до Болгарії книг і церковного начиння. Вагоме місце в діяльності Наставництва посідали: підготовка вчителів для болгарських шкіл; матеріальна допомога іс-

нуючим училищам і кошти для заснування нових; допомога науковим і культурним діячам, що сприяли розвитку просвітництва в Болгарії. Попечителем Наставництва Св. Синод призначив архієпископа Димитрія (Муретова), котрий став наступником Інокентія на Одеській кафедрі.

Зусиллями Болгарського наставництва, за підтримки з боку православного населення Південної України, було зібрано й відправлено до Болгарії 122 посилки з книгами та іншими речами, необхідними для богослужіння в церквах (Grebtsova et al. 2006, 220−222).

Одеса стала одним із центрів болгарського культурного життя, до якого долучалися й місцеві мешканці. Зокрема, Віктор Григорович Тепляков (1804−1842), котрий в 1828 р. прибув до Одеси. Він був освіченою й досить неординарною людиною, проте далеким від історичної науки та археології. За протекцією генерал-губернатора М. Воронцова у 1829 р. отримав доручення від директора одеського міського музею старожитностей І. Бларамберга здійснити подорож з метою пошуків античних пам'яток Західного Прпичорномор'я й успішно впорався із завданням. Період перебування в Болгарії залишив глибокий слід у його творчості та сприяв поповненню фондів музею важливими артефактами. Після повернення до Одеси, В. Тепляков надав звіт про свою експедицію графу М. Воронцову. Цей звіт був спочатку опублікований в «Одесском вестнике», а згодом перекладений для багатьох європейських журналів (Bulatovich 1997, 18, 19).

У своїх «Листах з Болгарії» (1833) В. Тепляков детально описав перебування в Созополі, Варні, стародавніх Анхіалі, Месембрії та інших містах, де займався пошуками пам'яток старожитностей. Найвагомішим наслідком стала знахідка і передача до одеського музею значної кількості античних експонатів, частина з яких підтверджували факт існування на місці нинішньої Варни стародавнього Одесоса (Teplyakov 1833, 190, 203, 204). Разом із цим перебування на болгарських землях надихнуло В. Теплякова на написання десяти «Фракійських елегій», які знайшли високу оцінку в літературних колах та викликали інтерес до історії Болгарії.

Упродовж 1840-х років члени болгарської громади готували реформу шкільної освіти, здійснювали підготовку вчителів та налагодили видавництво книг болгарською мовою, що мало сприяти просвітництву болгарського народу. Книги користувалася попитом і серед одеської знаті. На болгарську літературу підписувалися генерал-губернатор М. Воронцов, генерал І. Інзов, архієпископ Інокентій (Борисов) та інші. Протягом 1840−1850-х років була надрукована 21 книга болгарською мовою, серед них і шкільний буквар (Stanko 2002, 132).

Проблемами освіти для болгарської молоді плідно опікувався Василь Априлов, який разом із іншими членами одеської громади успішно боровся за виділення місць для болгар в освітніх закладах Росії. Наслідком стало надання 37-ми постійних стипендій в закладах освіти Петербурга, Москви, Києва та Одеси упродовж 1840-х рр., а в 1867 р. їх кількість подвоїлась. В. Априлов виділяв значні кошти й на утримання народного училища в Габрово – болгар-

ському місті, де він народився, та на щорічні стипендії болгарам, які навчалися в Херсонській семінарії (Grebtsova et al. 2006, 220).

В одеський період життя він активно займався вивченням і публікацією болгарських історичних пам'яток. У цей час вийшли друком його численні праці, частина з яких публікувалися на шпальтах «Одесского вестника». В. Априлов видав середньовічні «Болгарські грамоти» та працю «Болгарські книжники або якому слов'янському племені належить кирилівська азбука?». Автор доводив, що середньовічні просвітителі Кирило і Мефодій за походженням – болгари, які створили слов'янську писемність і переклали на болгарську мову Біблію та інші церковні книги. Тож болгари першими серед слов'ян прийняли християнство. Наукові твори В. Априлова пробуджували інтерес до історії та культури Болгарії та сприяли зростанню національної самосвідомості болгар (Stankov 1994, 118–119). У контексті вивчення болгарського фольклору В. Априлов співпрацював з українськими науковцями А. Метлинським та І. Срезневським (Dianova 2010, 97).

У 1858 р. один із провідних діячів національного визвольного руху Г. Раковський хотів започаткувати в Одесі видання друкованого органу болгарською мовою, зокрема газету «Дунавски лебед» та літературний вісник «Български древности», проте через довгу бюрократичну тяганину реалізувати цей задум не вдалося, й він переїхав до Бєлграда, де сподівався швидко втілити в життя свої плани (Istoriya Odesy 2002, 131).

У 50–70-ті рр. XIX ст. на ниві болгарського просвітництва плідно працювали вчені-історики та філологи, які отримали освіту в Одесі: Іван Богоров (1818–1892), Нікола Палаузов (1821–1899), Спиридон Палаузов (1818–1872), Захарій Княжеський (1810–1877), Ботьо Петков (1815–1869), Димитар Мутєв (1818–1864) та інші (Shaykevych 1995, 4–5, 13–21). Зокрема, Спиридон Палаузов, який народився в родині болгарських переселенців, був одним з найкращих випускників Рішельєвського ліцею. Він успішно продовжив навчання в університетах Німеччини, де в 1843 р. отримав ступінь доктора політико-економічних наук. С. Палаузов став основоположником болгарської медієвістики, істориком, філологом, публіцистом і громадським діячем. Він активно зайнявся питаннями національно-культурного відродження Болгарії. При цьому С. Палаузов співпрацював із відомими місцевими вченими В. Григоровичем і М. Мурзакевичем, які підтримували справу болгарського просвітництва. За рекомендацією М. Мурзакевича він вступив до Московського університету, де успішно вивчав славістику. По закінченню написав працю «Іоанн Гус і його послідовники», за яку отримав науковий ступінь кандидата історико-філософських наук.

У 1850 р. С. Палаузов продовжив наукову діяльність у Петербурзькому університеті під керівництвом І. Срезневського, який очолював кафедру славістики, де захистив магістерську дисертацію «Епоха болгарського царя Симеона», присвячену історії Болгарії IX–XII ст.

С. Палаузов ніколи не залишав своєї наукової діяльності, тісно пов'язаної з історією та культурою Болгарії. Він був дійсним членом низки наукових товариств та інституцій, зокрема Одеського товариства історії і старожитностей

(ОТІС) (Malev 1994, 120−122). Товариство високо оцінило його роботу «Руминські князівства Валахії та Молдавії» і сподівалось, що вона стане своєрідним каталізатором у процесі пошуків документів з історії об'єднаного Румунського князівства.

У травні 1870 р. з ініціативи Одеського болгарського наставництва в Одесі відбулося святкування тисячоліття православної болгарської церкви. Підставою стало підписання султаном 28 лютого 1870 р. фірману, згідно з яким визнавався Болгарський екзархат при формальному підпорядкуванні його Константинопольській патріархії (через два роки Константинопольський патріарх оголосив Болгарську церкву схизматичною). Святкування відбулося в контексті підтримки ідеї єднання болгар на ґрунті православ'я та включення їхньої національної історії до загальнослов'янської (Novikova 2016, 81, 88).

Одесит Ніколай Палаузов, котрий за дорученням місцевої влади опікувався облаштуванням болгарських переселенців після Кримської війни 1853−1856 рр. й згодом за свій науковий доробок був обраний членом Болгарського літературного товариства [Българско книжовно дружество. – Н. Д.] з моменту його заснування у 1869 р., справедливо вважав, що моральне відродження болгар розпочалося за межами їхньої країни. Особливою повагою народу, на його думку, користувалися одеські болгари за їх патріотичні почуття та дії, спрямовані на відродження національної культури (Barsov 1895, 44).

Насамкінець варто зазначити, що різні верстви одеського суспільства, включаючи інтелігенцію, активно підтримували болгар у їхньому прагненні до відродження своєї держави. Одним із численних прикладів є діяльність історика, професора Новоросійського університету, дійсного члена й секретаря ОТІС (1890−1912), у подальшому професора Софійського університету, академіка Болгарської академії наук Михайла Георгієвича Попруженка (1866−1944). Одеський період його наукової діяльності припадає на кінець XIX – початок XX ст. У 1899 р. у Харкові він захистив докторську дисертацію «Синодик царя Бориса», яка вплинула на подальший розвиток болгарської історіографії. М. Попруженко досліджував й історію колоністів у Південній Україні, оприлюднивши архівні документи з цієї тематики. У XXVIII томі «Записок» ОТІС (1910) опублікована його праця «З матеріалів по історії Слав'янських колоній в Росії». До публікації залучено 13 документів про болгарських і хорватських переселенців, що зберігалися не лише в архіві управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, а й в архіві Одеського болгарського наставництва. Евристичній роботі професора за свого життя сприяв Н. Палаузов, який очолював цю установу (Khmars'kyy 2002, 328).

Рік по тому в «Записках» Товариства, а потім і окремим накладом вийшла праця М. Попруженка, присвячена ролі одеських болгар у процесі національно-визвольного руху Болгарії. Учений високо оцінив роботу Одеського Болгарського настоятельства, вказавши на його великі заслуги в історії болгарського Відродження й висловив думку, що його діяльність заслуговує на окреме дослідження (Popruzhenko 1912, 19).

Таким чином, одеські болгари зберегли національну самобутність, мову та культуру, утворивши міську громаду, діяльність якої була спрямована на підтримку національно-визвольного руху та відродження національної культури і державності Болгарії. Її діяльність находила підтримку одеської спільноти. Одеське болгарське наставництво зосередило свої зусилля на допомозі болгарським школам і церквам в Османській імперії, зокрема через підготовку фахівців у галузі освіти, науки та духовної культури для своєї країни. Після визволення Болгарії від османського поневолення внаслідок російсько-турецької війни 1877−1878 рр. частина болгар повернулась на свою батьківщину, де долучилася до розбудови національної державності. Тому в Одесі, відповідно до першого всеросійського перепису населення 1897 р., залишилося лише 600 осіб (0,15% від усіх міських жителів), які вважали болгарську мову рідною (Troynitskiy 1904, VI).

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Barsov, N. 1895. Tridtsatiletie deyatel'nosti Odesskogo bolgars'kogo nastoyatel'stva (1854−1884) i materialy dlya istorii osvobozhdeniya Bolgarii [Thirty Years of Activity of the Odessa Bulgarian Priory (1854−1884) and Materials for the History of the Liberation of Bulgaria]. Odesa, Tip. Shtaba Okruga, 73 s. (In Russian).

Барсов, Н. 1895. Тридцатилетие деятельности Одесского болгарського настоятельства (1854−1884) и материалы для истории освобождения Болгарии. Одесса, Тип. Штаба Округа, 73 с.

Bernshteyn, S. B. 1949. Stranitsa iz istorii bolgarskoy immigratsii v Rosii vo vremya russko-turetskoy voyny 1828−1829 gg. [A Page from the History of Bulgarian Immigration to Russia during the Russo-Turkish War of 1828−1829]. *Scientific notes of the Institute of Slavic Studies.* Vol. 1. Moskva−Leningrad, Izd-vo AN SSSR. S. 327−341. (In Russian).

Бернштейн, С. Б. 1949. Страница из истории болгарской иммиграции в Росии во время русско-турецкой войны 1828−1829 гг. *Ученые записки института словяноведения*. Т. 1. Москва−Ленинград, Изд-во АН СССР, с. 327−341.

Bulatovich, S. A. 1997. K istorii formirovaniya fondov Odesskogo arkheologicheskogo muzeya: V.G. Teplyakov [On the History of the Formation of the Funds of the Odessa Archaeological Museum: V. G. Teplyakov]. *Notes of the Faculty of History.* Odesa, ODU imeni I. I. Mechnikova. Vip. 5. S. 17−23. (In Russian).

Булатович, С. А. 1997. К истории формирования фондов Одесского археологического музея: В. Г. Тепляков. *Записки історичного факультету.* Одеса, ОДУ імені І. І. Мечникова. Вип. 5, с. 17−23.

Grebtsova, I. S., Grebtsov, V. V. 2006. Stanovlenie gosudarstvennogo popechitel'stva i obshchestvennoy blagotvoritel'nosti v Odesse v kontse XVIII – 60-e gg. XIX st. [Formation of State Guardianship and Public Charity in Odessa in the Late 18th – 60s of the 19th Century]. Odesa, Astroprint. 320 s. (In Russian).

Гребцова, И. С., Гребцов, В. В. 2006. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. Монография. Одесса, Астропринт. 320 с.

DAOO. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti [Odessa State Archives of Odessa Region], f. 157, op. 1, spr. 153, 51 ark. (In Ukrainian).

ДАОО. Державний архів Одеської області, ф. 157, оп. 1, спр. 153, 51 арк.

Dianova, N. 2014. Bolgarskiy vopros v deyatel'nosti Khersonsko-Tavricheskogo arkhiepiskopa Innokentiya (Borisova) [The Bulgarian Question in the Activities of the Kherson-Tavria Archbishop Innocent (Borisov)]. *Sbornik v chest na prof. d.i.n. Stefan Doynov.* Sofia, Akademichno izdatel'stvo "Prof. Marin Drinov", s. 144"150 (In Russian).
Дианова, Н. 2014. Болгарский вопрос в деятельности Херсонско-Таврического архиепископа Иннокентия (Борисова) // *Сборник в чест на проф. д.и.н. Стефан Дойнов.* София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов", с. 144−150.

Dianova, N. M. 2010. Formuvannya etno-konfesiynoyi struktury naselennya mist Pivdennoyi Ukrayiny (kinets' XVIII – persha polovyna KhIKh st.) [Formation of the Ethno-confessional Structure of the Population of the Pivdennoye Ukraine (Late 18th – First Half of the 19th Century)]. Odesa, Astroprynt. 176 s. (In Ukrainian).
Діанова, Н. М. 2010. Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Одеса, Астропринт. 176 с.

Istoriya Odesy 2002 [History of Odesa] / Holovn. red. V. N. Stanko. Odesa, Druk. 560 s. (In Ukrainian).
Історія Одеси 2002 / Головн. ред. В. Н. Станко. Одеса, Друк. 560 с.

Khmars'kyy, V. M. 2002. Arkheohrafichna diyal'nist' Odes'koho tovarystva istoriyi i starozhytnostey [Archaeological Activity of the Odessa Society of History and Antiquities]. Odesa, Astroprynt. 400 s. (In Ukrainian).
Хмарський, В.М. 2002. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей: Монографія. Одеса, Астропринт. 400 с.

Konstantinov, V. V. 1990. Moy milyy drug. Dekabristy v Odesse [My Dear Friend. Decembrists in Odesa]. Simferopol', Tavriya. 127 s. (In Russian).
Константинов В. В. Мой милый друг. Декабристы в Одессе. Симферополь, Таврия, 1990. 127 с.

Malev, E. A. 1994. Zhizn' i deyatel'nost' S. N. Palauzova [Life and Work of S. N. Palauzov]. *Odesa 200. Proceedings of the International Scientific and Theoretical Conference, Dedicated to the 200th Place Anniversary of the City.* Part I. Odesa, s. 120−122. (In Russian).
Малев, Е. А. 1994. Жизнь и деятельность С. Н. Палаузова. *Одесі 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста.* Ч. І. Одеса, с. 120−122.

Novikova, L. 2016. Svyatkuvannya tysyacholittya pravoslavnoyi narodnoyi Bolhars'koyi tserkvy v Odesi, 3 travnya 1870 r. [Celebration of the Millennium of the Orthodox People's Church of Bulgaria in Odesa, May 3, 1870]. *Southwest. Odessa. Historical and Local Lore Scientific Almanac.* Vyp. 21. Odesa, Drukars'kyy dim, s. 77−88. (In Ukrainian).
Новікова, Л. 2016. Святкування тисячоліття православної народної Болгарської церкви в Одесі, 3 травня 1870 р. *Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах.* Вип. 21. Одеса, Друкарський дім, с. 77−88.

Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy Imperii 1897 g. T. 47: Gorod Odessa [The First General Census of the Russian Empire 1897. Vol. 47: City of Odessa] / Pod redaktsiey N. A. Troynitskogo. Publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. SPb., 1904. 196 s. (In Russian).
Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 47: Город Одесса / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб., 1904. 196 с.

Popruzhenko, M. 1912. Uchastie Odessy v vozrozhdenii naroda Bolgarskogo [Participation of Odessa in the Revival of the Bulgarian People]. Odesa: Slavyanskaya tip. E. Khrimogelos. 20 s. (In Russian).

Попруженко, М. 1912. Участие Одессы в возрождении народа Болгарского. Одесса, Славянская тип. Е. Хримогелос. 20 с.

Shaykevych, B. O. 1995. Odesa – ohnyshche na bŭlharskata kultura [Odessa – the Center of Bulgarian Culture]. Odesa, Mayak, 96 s. (In Bulgarian).

Шайкевич, Б. О. 1995. Одеса – огнище на българската култура. Одеса, Маяк, 96 с.

Skal'kovskiy, A. 1848. Bolgarskie kolonii v Bessarabii i Novorossiyskom krae: Statisticheskiy ocherk [Bulgarian Colonies in Bessarabia and Novorossiysk Region: Statistical Essay]. Odessa, Neyman, 1848. 156 s. (In Russian).

Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк. Одесса, Нейман, 1848. 156 с.

Skal'kovskiy, A. 1850. Opyt statisticheskogo opisaniya Novorossiyskogo kraya [An Experience of Statistical Description of Novorossiysk Region]. Odessa, Tip. Nitche. Part 1. 364 s. (In Russian).

Скальковский, А. 1850. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, Тип. Нитче. Ч. 1. 364 с.

SPbF ARAN. Sankt-Peterburgskiy filial arkhiva Rossiyskoy akademii nauk [St. Petersburg Branch of the Archive of the Russian Academy of Sciences], f. 30, op. 2, spr. 64, 518 ark. (In Russian).

СПбФ АРАН. Санкт-Петербурзька філія архіву Російської академії наук, ф. 30, оп. 2, спр. 64, 518 арк.

Stankov, N. N. 1994. Odesa i bolgarskoe vozrozhdenie [Odesa and the Bulgarian Revival]. *Odesa 200. Proceedings of the International Scientific and Theoretical Conference, Dedicated to the 200th Place Anniversary of the City.* Part I. Odesa, s. 118−119. (In Russian).

Станков, Н. Н. 1994. Одесса и болгарское возрождение. *Одесі 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста.* Ч. І. Одеса, с. 118−119.

Strel'bitskiy, I. 1913. Letopis' Odesskoy dukhovnoy seminarii (1838−1885). (K materialam dlya istorii seminarii) [Chronicle of the Odessa Theological Seminary (1838−1885). (To the Materials for the History of the Seminary)]. Part. I. Odesa, Tipo-litografiya Shtaba Okruga. 362 s. (In Russian).

Стрельбицкий, И. 1913. Летопись Одесской духовной семинарии (1838−1885). (К материалам для истории семинарии). Ч. І. Одесса : Типо-литография Штаба Округа. 362 с.

Teplyakov, V. 1833. Pis'ma iz Bolgarii (Pisany vo vremya kampanii 1829 g.) [Letters from Bulgaria (Written during the Campaign of 1829)]. Moskva. 238 s. (In Russian).

Тепляков, В. 1833. Письма из Болгарии (Писаны во время кампании 1829 г.). Москва. 238 с.

Uspenskiy, Porfiriy. 1902. Kniga bytiya moego. Dnevniki i avtobiograficheskie zapiski: v 8 t. [The Book of My Being. Diaries and Autobiographical Notes in 8 Vol.]/ Pod red. P. A. Syrku. Vol. 8 : Chast' 1861–1885 gg. SPb., tip. V. F. Kirshbauma, 608 s. (In Russian).

Успенский, Порфирий. 1902. Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки: в 8 т. / Под ред. П. А. Сырку. Т. 8: Часть 1861–1885 гг. СПб., тип. В. Ф. Киршбаума, 608 с.

Дата подання статті до редакції: 15.01.2025 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.14

ПЪРВИ КОНТАКТИ НА ОДЕСКИТЕ БЪЛГАРИ С ПРАЖКИЯ СЛАВИСТИЧЕН ЦЕНТЪР[1]

Теодоричка Готовска-Хенце

доктор на историческите науки, професор в секция
„Нова и най-нова обща история“ на Института за исторически изследвания при
Българската академия на науките, бул. „Шипченски проход“, бл. 52, София 1313
email: tgotovska@abv.bg ResearcherID: AAC-7233-2020
https://orcid.org/0000-0002-3032-479X

Дефиниране на научния проблем. Задачата на настоящата статия е с включването на нови непубликувани материали от личния архив на Вацлав Ханка и на Павел Йозеф Шафарик в Прага (заедно с вече публикуваните писма) да представи и анализира връзките им с българския културен водач Васил Априлов. **Кратко описание на работата.** Въз основа на кореспонденцията и в сравнителен план е направено изследване на общите идеи и концепции, споделяни от Одеския българин и В. Ханка. Представени са също контактите на по-младите одески възпитаници (Иван Богоров, Иван Шопов, отец Натанаил) с чешките учени в Националния музей на Кралство Бохемия. **Основни изводи.** Благодарение на културната дейност в Централна Европа на тези образовани в Одеса младежи, към 60-те години на XIX в. за първи път българи – в началото преди всичко от емиграцията – активно допринасят за развитието на българистичните изследвания.

***Ключови думи**:* Васил Априлов, Вацлав Ханка, Павел Йозеф Шафарик, българистика, славянско културно движение

‘ODESSA BULGARIANS’ FIRST CONTACTS WITH THE PRAG SLAV IC STUDIES CENTRE

Teodoritschka Gotovska-Henze

DSc. Professor at the Department for New and Newest General History,
Institute for Hisrtorical Studies − Bulgarian Academy of Sciences.
Shipchenski prohod. bld., Bl. 52 Sofia 1313
email: tgotovska@abv.bg ResearcherID: AAC-7233-2020
https://orcid.org/0000-0002-3032-479X

Definition of the research problem. The Article’s task is to include new not yet published sources from Vaclav Hanka’s and Pavel Josef Šafařík‘s personal Archives in Prague and together with already published letters to present and analyze the contacts they had with the Bul-

[1] Настоящото изследване е в рамките на проекта „Контакти и обмен в историята на Централна и Югоизточна Европа XIX−XXI в.“ № IC-SK/04/2025−2026, финансиран по грантова схема със Словашката академия на науките.

garian cultural leader Vasil Aprilov. **Brief content of the work.** Based on the correspondence and in a comparative manner research has been done on the common ideas and concepts, the Odessa Bulgarian and Vaclav Hanka shared. Presented are also the contacts some younger generation Odessa Alumni (Ivan Bogorov, Ivan Shopov, Father Natanayl) established with the Czechs Scholars at the Bohemia Kingdom National Museum. **Conclusions.** Thanks the cultural activities these Odessa educated emigrants had in Central Europe, by the 60s of 19 C. for first time Bulgarians – in the beginning predominately living abroad − actively contributed to the Bulgarian Studies development.

***Keywords**:* Vasil Aprilov, Vaclav Hanka, Pavel Josef Šafařík, Bulgarian Studies, Slavic Cultural Movement

Одеската българска колония започва да се формира в края на XVIII и началото на XIX в. върху териториите, които Русия получава от Турция с Яшкия мирен договор от 1791 г. За един век Одеса нараства дотолкова, че става четвъртият най-голям град след столицата Санкт Петербург, Москва и Варшава, регионален център и седалище на новорусийския и бесарабски генерал-губернатор (Генчев 2003, 288). Същевременно градът се оформя и като средище на многобройна група наши сънародници. Сред тях са влиятелни търговци като Васил Априлов и цели фамилии като Палаузови[2], Тошковци[3] и Мутевци[4].

От 30-те години на XIX в. нататък ролята на българските преселници в Русия започва да нараства (Дроснева 1993, 110−113). Забелязва се и повишаване на социалния им статус в руското общество. Нашите колонисти са движени от любов към просветата и изпращат децата си в престижни училища, но това не води до асимилация и народностно обезличаване – те запазват будно национално съзнание и не забравят сънародниците си, останали под скиптъра на султана. Както е добре известно, В. Априлов, Н. Х. Палаузов, С. Д. Тошкович, Н. М. Тошков, К. Н. Палаузов записват имената си сред първите меценати и просветители на българите (Дойнов 2005).

Един от най-именитите ни сънародници в Одеса безспорно е Васил Априлов (1789−1847). Той се заселва през 1809 или 1811 г. заедно с брат си Никифор, с когото основават търговска фирма. Натрупали значително състояние, през 1826 г. Васил изтегля капиталите си от фирмата и ги влага в банка, като от този момент нататък живее като рентиер. Заслугите му за превръщането на Одеса в

---

[2] Най-известните представители от която са Николай Стефанов Палаузов и основателят на модерната българска историография Спиридон Палаузов.

[3] Николай Мирчов Тошков е крупен търговец на ориз и се преселва в Южна Русия след Кримската война, през 1856 г.

[4] Известен род с произход от Калофер. Димитър Мутев е доктор по философия на Берлинския университет, а Елена Мутева се счита за първата модерна българска поетеса. Нейни стихотворения са запазени и в личния архив на Шафарик в Литературния музей в Прага.

основен образователен център за българи са основополагащи и добре известни, за да се спирам на тях.

Насоките на родолюбивата дейност на габровския земляк в продължение на десетилтия са привличали интереса на учените. Сред тях има литератори (Шишманов 1926, 33−40, Арнаудов 1971), слависти (Георгиев 1946, 1−88) и историци (Генчев 2003) и като цяло животът на Априлов е добре осветлен. Ако следваме периодизацията на М. Арнаудов, има три етапа в неговия житейски път: годините на обучение и съзряване (1800−1811), на успешна търговска дейност (1811−1831) и на културно-просветна работа (1831−1847) (Арнаудов 1971, 111). Началото на родолюбивата дейност на Априлов е поставено през 1831 г. под влиянието на брошурата „Древните и днешни българи“ на Юрий Венелин. Тя предизвиква сериозна житейска преориентация: 42-годишният печеливш търговец и елинофил възстановява бащиното си име и до края на живота си се отдава на мисия за културния напредък на българите.

На вниманието на научната аудитория ще предложим един сравнително слабо осветлен аспект от дейността на одеския българин – неговите усилия да представи българската кауза на славянските учени в Централна Европа и да привлече интереса им към българистичната проблематика. За това има доста следи в кореспонденцията му. Въпреки че доста писма от нея вече са публикувани, те не са били подложени на анализ в този изследователски аспект. Непубликуваните писма (не само на Априлов, но и на други, свързани с Одеса наши сънародници), запазени в архива на Литературния музей в Прага, дават възможност за по-цялостно изясняване на насоките на неговата дейност. Ценни материали се съдържат и в обемистия личен архив на Павел Йозеф Шафарик, по-специално на неговата българска сбирка *bulgaricis* (LA-PNP).

Чешките учени в Народния музей на Кралство Бохемия

Народния музей на Кралство Бохемия[5] е един от най-старите в Европа. Той е основан още през 1818 г. по инициатива на местни аристократи с научни и събирателски интереси. Специално учреденото Дружество към музея се грижи за попълване на сбирките, които се помещават в двореца на първия негов председател граф Каспар Мария Щернберг (1761−1838) на пражкия хълм Храдчани. Първоначално събирателската дейност е изцяло в ръцете на шляхтичи от немски произход, т.е. институцията има чисто съсловен характер. От 30-те години на XIX в. нататък обаче активни стават все повече учени от чешки произход.

[5] Първоначалното име е Отечествен музей в Бохемия / Vaterländisches Musem in Böhmen, през 1848 г. е преименуван на Чешки музей/České muzeum, а в периода 1854–1919 носи името Muzeum Království českého. Вж. https://www.nm.cz/o-nas/historie (посетен на 25.02.2025).

Един от най-ранните чешки представители в работата на музея е първият библиотекар **Вацлав Ханка** (1791−1861). Възпитаник на Виенския университет, юрист − специалист по старославянско право, лингвист и палеограф, той се грижи за обнародването на стари документи. Този познавач на славянските езици поддържа много широки контакти със специалисти от различни страни (Францев 1905), благодарение на което фондовете на библиотеката се пълнят с книги, включително и на кирилица. За десетилетия наред той е ключова фигура в междуславянската взаимност – „средищна личност в чешките славянофилски кръгове“, както го определя Е. Георгиев (Георгиев 1946, 75−76).

Най-влиятелната чешка фигура в средите на музея, около която гравитира цяла плеяда учени, е **Йозеф Юнгман** (1773−1847). Доктор по философия и право на Пражкия университет, той е филолог, писател и преводач. Юнгман е сред основателите на първото чешко научно списание и е член на няколко международни научни дружества, между които на Ученото общество в Краков, на Кралското чешко учено общество и на Виенската императорска академия на науките. Най-големи са заслугите му обаче за утвърждаването на модерната чешка лексика.

Именит член на кръга „Юнгман“ е историкът **Франтишек Палацки** (1798−1876). През 1827 г. той е един от инициаторите при основаването на „Списанието на Чешкия музей“ и дългогодишен негов редактор. От 1831 г. Сеймът на Бохемия определя именно чешкия историк за официален историограф на Кралството.

Към кръга от учени с център Народния музей през 1833 г. се присъединява и дошлият от Нови Сад **Павел Йозеф Шафарик** (1795–1861). Първоначално той е привлечен за външен редактор на музейното списание, а когато през 1840 г. Палацки е избран за секретар на Кралското научно общество, до 1842 г. той поема ръководството на редакцията (Šimeček 1995, 75).

Юнгман, Шафарик, Палацки са видни представители на второто поколение чешки учени, които творят в името на чешкото национално-културно движение. В израз на тези нагласи през януари 1831 г. като клон на Народния музей е създадена „Матице чешка“ с цел стимулирането на националната литература чрез издаване на чешки книги. За целта се оформя специален фонд, като музейното списание във всеки брой публикува имената на дарителите – от него става ясно, че повечето от просвещенците са същевременно и меценати на възрожденските издания. По инициатива на Юнгман се появяват книжни поредици на чешки с различна тематична насоченост като напр. старо- и новочешка библиотека, както и поредица от издания на класици. Обемът, съдържанието и разнообразието на националната литература се подобряват.

Литературната и културната дейност на чешките учени в лоното на Народния музей има патриотичен характер, тя цели ускоряване на процесите на национално пробуждане и културна еманципация на този народ, като това се разбира в по-широкия контекст на славянската взаимност. Тази тенденция намира израз и в съдържанието на музейното списание. Благодарение на Шафа-

рик е открита постоянна рубрика, която отразява новостите в културния живот на южните славяни, най-вече на хърватите. Славянската проблематика видимо нараства, като се появяват и първите публикации по българистика (Kudělka 1995, 324). Всъщност материалите за тях са доста оскъдни, поради което се публикуват преводни материали от чужди списания. През 1832 г. напр. Юнгман превежда и публикува статия от полско списание, в която се описва нерадостното положение на българите под турска власт (Jungmann 1832, 70–74). Според полския автор българите в планинските региони били по-свободолюбиви и борбени, докато тези от градовете, където живеели смесени с други национални общности, били по-комформистки настроени спрямо османската власт. Статията доказва, че въпреки малкото преки сведения, българите се схващат като член на славянската общност.

През лятото на 1835 г. за първи път Прага и нейния музей посещава московският професор **Михаил П. Погодин** (1800–1875). Въпреки че преките му научни и служебни задължения не били свързани със славистиката, той години преди идването си в Прага развивал дейност в Русия именно в тази област. Интересът на учения към славянските народи бил събуден от Петър Кьопен, но за емоционалното му отношение към тези народи най-големи са заслугите на Ю. Венелин (Георгиева 2009, 120). В неговите схващания обаче славянската взаимност била безалтернативно свързана с ръководната роля на православната империя. Тезата е ясно изразена в лекции и в статии, които Погодин пише за „Московский вестник“ през 1831 г. В началото на 1830-те години осъществяването на единството на славяните той счита за възможно само под скиптъра на Романови, като по-късно, след придобиването на преки впечатления от задграничните славяни, неговите възгледи търпят развитие и се усложняват (Георгиева 2009, 121). Така или иначе, той остава в историята като един от най-известните привърженици на панславизма. Очевидно тези политически аспекти липсват в идеята за славянската взаимност, която споделят в Прага. Факт остава обаче, че по време на първото му посещение през 1835 г. тези различия не пречат на общуването.

В. Ханка развел руския гост из Музея, показал му находките и книжното богатство на библиотеката. Двамата се сприятелили за цял живот. Особено обаче руснакът е впечатлен от Шафарик, от неговата визия за бъдещето на славянските народи.

Тесните приятелски връзки, установени през 1835 г. в Прага, скоро се разширяват и се превръщат в традиционни. След откриването на катедри по славянски наречия през 1835 г. в четирите главни руски университета определените специалисти за новите катедри, преди да бъдат назначени, са изпратени в академични командировки сред задграничните славяни. Осип Бодянски, Измаил Срезневски, Петър Прайс и Виктор Григорович посещават Прага и установяват тясно сътрудничество с чешките учени, групирани около Народния музей (Готовска-Хенце 2018, 210–217). И точно по тази линия се осъществява и връзката с одеските българи, тъй като през 30–40 години одеският кръг поддържа близки контакти с М. Погодин, Из. Срезневски, О. Бодянски, В. Григорович и

полага немалко усилия, за да ги заинтересува и подтикне да разработват и българистична проблематика (Генчев 2003, 297). Сега тази възможност се открива и по посока на Народния музей.

Както се вижда от писмовното наследство, запазено в личния архив на В. Ханка в Литературния музей (LA-PNP V. Hanka – Korespondence), библиотекарят поддържа най-много кореспонденция с българи. Но при по-внимателно вглеждане в съдържанието на писмата се разкрива, че всъщност в много случаи Ханка предава въпроси, зададени от Шафарик, т.е. в кореспонденцията на библиотекаря недиректно участва и славистът. Някои от тях са включени и в подбраната сбирка, която публикува Михаил Арнаудов (Арнаудов 1940).

Вацлав Ханка и Васил Априлов

Първата задача на Ханка, разбира се, е да се погрижи за доставянето на книги за библиотечната колекция. На първо време това са частни лица. От Одеса през Прага минават познати на Априлов – някои си братя Карейши, които посещават Ханка в Музея и му оставят десет български книги, между които една българска граматика и „Денница на новобългарското образование“ (Havránková 1987, 85). Запазеното писмо на Априлов документира наличието на установени близки отношения. В него ясно се казва, че изпратените книги били „слаб знак на искреното уважение към Вашите полезни трудове, Вашата благонамереност“ (Арнаудов 1940, 401). А това означава, че Априлов също е запознат и с „полезните трудове“ на чеха.

Изпращането на „Денницата“ още с първата пратка книги не е случайно – то се вписва в трайното усилие на одеския българин с това издание да информира руската общественост за постиженията на българското образование. И втората част на „Денницата“ – „Дополнение к книге деннице новоболгарского образования“ (Априлов 1842), поднася богата информация за напредъка на просветата с конкретни примери от българските градове Габрово, Копривщица, Панагюрище, Сопот, Карлово, Трявна, Казанлък, Калофер, Свищов, Търново, София, Котел и др. Сега вече тази информация е достъпна и в Прага. Ето защо съвсем методично одеският просветител използва всички канали за разпращане на своите издания до Народния музей, където усърдният библиотекар попълва лавиците. Но не само грижата за разпространението на новоизлезли книги свързва двамата просвещенци.

Кореспонденцията между одеския българин и пражкия библиотекар показва разнообразие на обсъжданите теми, по повечето от които те споделят едно и също мнение. И Ханка, и Априлов считат демократичността за основен критерий при подхода към реформата на родния език и за нуждата от приобщаването на младото поколение. През 1849 г. В. Ханка издава граматика на чешкия език, посветена на „славянската младеж, цъфтящата надежда на нашето отечество!“. Изданието добива популярност, то всъщност представлява преход между академичната граматика на основопожника на славянското езикознание

Йозеф Добровски и школския тип граматика (Борисов 2012, 178−179). За разлика от труда на Добровски, написан на немски, граматиката на Ханка е издадена на чешки и има практическа цел – както се вижда от посвещението – да популяризира езика сред младото поколение и да насърчи развитието на родния език. Неднократно по този въпрос пише и Априлов, като в последното си съчинение „Мисли за сегашното българско учение“ (Априлов 1847) изразява мнението си и за отпечатаните граматики. И двамата просветители считат родния език за главен генератор при ускоряването на процесите на формиране на националната идентичност.

Нека само отбележим, че популяризирането на литература с патриотична насоченост се споделя от по-широк кръг съмишленици. С такава цел нашите емигранти основават библиотеката „Българска книжнина“ и за периода 1841−1877 г. с финансовата им подкрепа са отпечатани над 30 преводни и оригинални книги (Дойнов 2005, 329). По тази линия са публикувани „Български книжици“, „Жизнеописанието на Юрий Венелин“ в превод на Хр. Палаузов (1851), „Български буквар“ от С. Радулов (1853) и „Показалец, или ръководство как да се изискват или издирят най-стари черти нашего битие“ на Г. С. Раковски (1859). Паралелите с „Матице чешка“ се налагат сами по себе си, различно е само времето на основаване и действие.

В предговора на Ханковата граматика се представят накратко отделните славянски „диалекти“. Подобно на повечето слависти от това поколение, и Ханка приема, че има единен славянски език с различни диалектни разклонения. За отбелязване обаче е неговото мнение за произхода на чешкия език – той го счита за наследник на старобългарския „jazykstaro-bolgarský“ – „праотецът“ на всички славянски езици (Борисов 2012, 180). Още по-подробно тази теза книжовникът разработва в отделно свое изследване „Начала на свещения славянски език“ (Hanka 1846). Това издание се разпространява сред учените в Русия, не на последно място, и от Васил Априлов. Фактът, че одеският просветител се ангажира с популяризирането на този труд не е случаен – самият той е пламенен привърженик на тази теза. Априловото мнение за произхода на езика на св. св. Кирил и Методий е ясно изразено в „Денницата“, но най-ярко и полемично то е защитено като контрапункт на мнението на сръбския изследовател Д. Тирол в брошурата му „Българските книжици, или на кое славянско племе принадлежи Кириловата азбука“ (Априлов 1841). В писмо от 13 октомври 1846 г. Априлов се обръща с молба към Ханка да му изпраща най-новите чешки публикации по тази тема (LA-PNP f.V. Hanka). Библиотекарят отзивчиво откликва и изпраща до Одеса издания, в т.ч. и издаденото с негова помощ т.нар. Сазаво-Емауско евангелие.

Априлов е в течение на книжните новости в Прага, за някои от които уведомява и кореспондентите си в българските земи. В писмо от 10 април 1838 г. напр. той съобщава на отец Неофит Рилски за появата на Шафариковите „Славянски древности“ (Априлов 1940, 257). Той едва ли е видял оригиналната публикация на чешки език от 1837 г., по-вероятно става въпрос за появилата се малко по-късно руска версия в превод на Осип Бодянски. Големият историк

проф. Васил Златарски оценява значението на този труд като истински „поврат“ в българската историография. Този „поврат“ предопределя по-нататъшното развитие на родната историопис, защото „внесе изведнъж толкова много светлина в концепцията и обясненията на историческите събития, че съществуващата дотогава непроницаема тъмнина се проясни, а чрез това той [Шафарик – Т. Г.-Х.] предпази нашата историография от оня период на безполезни лутания и блуждания, каквито са преживели историографиите на други, особено на малките народи, а по тоя начин, като застана начело на нов период в нея – период на научно разработване на българската история, направи по-нататъшната работа вече лесна“. Като втора главна заслуга на труда, „още по-голяма услуга на българите“, както проф. Златарски я оценява, е обстоятелството, че със своето мащабно изследване за славяните Шафарик „привлече още повече вниманието на учения свят и увеличи неговия интерес към съдбата на възраждащия се тогава български народ“ (Златарски 1925, 10).

В предговора си към „Български грамоти“ (Априлов 1845) одеският просветител отбелязва, че сънародниците му се интересували от всичко, което публикувал този „ревностен славянин и съплеменник“. От своя страна активно популяризира трудовете му в кореспонденцията си с видни просвещенци като Неофит Рилски, Емануил Васкидович, Райно Попович, Неофит Бозвели, йеромонах Антолий и пр.

Интересът към народната песен и въобще към поетическото наследство е обща характерна черта на славянските просвещенци. В изпълнение на цялостната програма за изучаване на българите, очертана от Ю. Венелин, от края на 1837 г. със събирателската дейност на фолклор е ангажиран и В. Априлов. В чешкия случай обаче, поради различни обстоятелства, народната култура е силно германизирана и обезличена. Затова романтичният Ханка посяга към творчеството на сродни народи, като превежда от сръбски, полски и руски.

И в Прага, и в Одеса са съпричастни към издаването на документи, свързани с историческото минало. Обстоятелството, че одеското издание на „Българските грамоти“ (Априлов 1845) също е посветено „в ползу Габровского училище“, показва стремеж за включване на историческото минало като част от обучението в патриотичен дух. С личен екземпляр от Априловите грамоти разполагат и Шафарик, и В. Ханка. От кореспонденцията става ясно, че одеският българин прави опит да издаде на свои разноски в Прага „Българските грамоти“, като се опитва чрез Ханка с начинанието да ангажира самия Шафарик. В едно непубликувано писмо на слависта до библиотекаря от 12 ноември 1846 г. (ANM–Sign. 12 C 11 IX.) Шафарик не дава директен отговор, но посочва, че вече разполага с преписите на грамотите на Ю. Венелин, което може да се счита за косвен и деликатен отказ да се ангажира с едно ново издание. Негативната реакция на слависта на първо време е предизвикана от обстоятелството, че всъщност Априловата сбирка е почти идентична с тази на Венелин (с изключение на Шишмановата грамота, преписът на която е направил отец Неофит Рилски през 1837 г.). Шафарик лесно може да установи това – както по-

яснява, той има преписите на Венелиновите, а и се сдобива и с лично копие на Априловите „Български грамоти“. Но вероятно има и още един мотив за отказа на слависта. Известният литературовед Иван Шишманов, който работи с книгописа на учения посочва, че срещу още четири от публикуваните от Априлов грамоти стои забележката на Шафарик, че езикът на документите бил „повече старославянски, отколкото български“ (Шишманов 1895, 72). Професионалният нюх на слависта не го подвежда – впоследствие се оказало, че някои от грамотите били подправени (Арнаудов 1971, 296).

В това отношение – най-свободното „неглижиране“ на историческата достоверност на документа в полза на „патриотичната“ кауза, В. Ханка е започнал доста по-рано и е отишъл още по-далеч. В годините 1817−1819 той „открива“ два ръкописа, т.нар. Краледворски и Зеленогорски – уж документи на средновековната чешка литература, всъщност създадени от талантливия, поетично надарен полиглот. Спорът за достоверността на ръкописите продължава с десетилетия и разделя чешкото общество, но в същото време тези „летописи“, поради родолюбивото си звучение, до 1878 г. се радват на голяма популярност и в нашите земи, а В. Ханка се счита за най-популярния чех сред възрожденските българи (Черни 2015, 185−197).

Ханка и Шафарик всъщност са представители на двата типа в едно чешко поколение – на възрожденския деец и на учения (Černý 2013, 9−19). За сравнение, В. Априлов е нещо между двамата. Той подправя грамоти в своята сбирка, но в същото време е наистина ценен българистичен информатор в работата на слависта. Емигрантът използва за това и многобройните кореспонденти в българските земи – той се допитва до тях, когато трябва да даде конкретни данни за различни краища в отговор на въпросите на Ханка, често поставени не от него, а от Шафарик. В писмо от 10 април 1838 г. (Априлов 1940, 257) одеският българин призовава Неофит Рилски да издирва и изпраща стари монети от нашите земи, защото пражкият славист все още не познавал такива. Така благодарение на широките си контакти със сънародниците си Априлов се утвърждава като ценен източник на българистична информация за дейците на Народния музей. Скоро към информаторите се присъединява още един млад българин, дошъл от патриотичния кръг на В. Априлов в Одеса.

Одеските възпитаници и дейците на Народния музей

В третото запазено писмо на Априлов до Ханка от 13 октомври 1846 г. (LA-PNP f. V. Hanka) просветителят препоръчва младия **Иван Андреов Богоев/Богоров** (1818−1892) като полезен информатор за съвременната българска книжнина. Той съобщава и за намерението на бъдещия студент да издава вестник.

Биографията на Богоров илюстрира много добре бързото национално осъзнаване на това поколение. Началото поставят добрите учители – в неговия случай това е Райно Попович. В цариградското гръцко училище на Коручешме Богоров е съученик на Раковски, в Ришельовския лицей, където се записва през

1840 г., също се движи в патриотични среди. Около В. Априлов се е формирал кръг от будни български ученици, към който се присъединява и Богоров. В. Априлов оценява качествата на младежа и в „Мисли за сегашното българско учение“ го описва като „Възпламенен соревновател на българското учение“ (Априлов 1968, 52). И действително будният младеж показва ревност в ученето и талант за изучаването на чужди езици.

Но одеският период показва и бързото национално съзряване на Богоров. Той вече е активен изпълнител на Венелиновата програма, издава и разпространява ликовете на славни български царе като Иван Асен II, Иван Шишман и др. от „Стематографията“ на Христофор Жефарович, събира и издава фолклор. „Български народни песни и пословици. Кн. 1“ (Богоров 1842) е първата подобна сбирка, чийто автор е българин. Благодарение на писмовния обмен този книжен дебют е очакван с нетърпение и в Прага.

В одеския период се оформят и позициите на Богоров в дебата за езика. Просвещенецът се оказва в лагера на най-категоричните застъпници на идеята за използването на говоримия език в литературата[6]. На този език той издава и своята „Първичка българска граматика“ (Богоров 1844). Това не е първата издадена граматика, но е първата, написана на говорим език, т.е. може да се счита за развитие на тенденцията, заложена още през 1824 г. от П. Берон с „Рибния“ буквар. Авторът прилага и „Словарник“ с превод на редица турцизми и гърцизми, разпространени в българския по това време. Априлов подкрепя този смел опит на карловеца, но има и някои забележки към изданието. В едно непубликувано писмо Шафарик от 12 ноември 1846 г., в което той отново моли Ханка да му препраща български книжни новости споменава и „Българската граматика“ на Богоров, като посочва, че ще поеме разноските по доставката. (ANM. f. P. J. Šafařík Sign. 12 C 11 IX.). В крайна сметка с лични копия на граматиката се сдобиват и Ханка, и Шафарик (ASNM, f. P. J. Šafařík).

С езиковите си изследвания Богоров се опитва да утвърди „българската школа“ в книжовния език. Неговата граматика има наистина пионерски характер, тя е много популярна и е преиздадена три пъти.

Контактите на абсолвента на Ришельовския лицей с дейците на Народния музей в Прага датират от периода на следването му в Лайпциг. С посредничеството на В. Априлов, той се запознава лично с П. Й. Шафарик и В. Ханка и донася нови одески издания (ASNM – f. P. J. Šafařík). После запознанството е продължено от размяна на писма с пражкия библиотекар, като много често из редовете на Ханка надничат въпросите на Шафарик. В писмата си младежът дава обяснения за местоположението на някои географски селища (Бобошево, Малешево), необходими за изследванията на слависта.

---

[6] По-късно в зрелите си години той става един от най-крайните застъпници на пуризма – движение, зародило се в немска среда, което се бори за прочистването на родния език от чуждици.

Нека отбележим, че в Прага следят и съобщават и за началото на българския периодичен печат (ASNM, f. P. J. Šafařík). Кратка информация за появата на „Любословие“ на Константин Фотинов поднася музейното списание (ČČM XIX, 1845, 685). Впрочем в писмото на В. Априлов от 18/30 октомври 1846 г. до В. Ханка той е препоръчан именно като млад и талантлив журналист и литератор (Априлов 1940, 434). В Лайпциг, както е известно, 26-годишният младеж на 20 април 1846 г. издава първия брой на „Български орел“ в печатницата на Брайткопф и Хертел. Първият български вестник е замислен мащабно: освен новини от областта на просветното дело, географията и историята той търси и практическата полза от популяризирането на практики от търговията и занаятите. Но преди всичко мисията на изданието е да защитава народностните права на българите, да се бори за еманципацията им в семейството на модерните европейски народи. Издателят изрично изразява намерението си да го списва на „чист народен език, също както се хортува по всичките страни на бащинията ни“ (Balgarski orel 1846).

В „Мисли за сегашното българско учение“ (Априлов 1940, 52) одеският патрон на младежа приветства начинанието, но препоръчва смяна на названието му, за да не дразни цензурата[7]. Известният славист Борис Йоцов асоциатира заглавието с Хомяковото стихотворение „Орел“ с внушението, че нашият „орел“ трябва да застане до останалите „орли“ на славянската общност, като добавя, че българският издател възнамерява да запознае читателя с културата, политиката, миналото и литературата на славянския свят (Йоцов 1992, 22). Както може да се очаква, и трите броя на вестника са разпратени до Прага (ASNM – f. P. J. Šafařík). Изданието предизвиква интереса преди всичко на емигрантските среди в Одеса (от нашите земи няма нито един абонат), но поради финансовите затруднения издаването му е преустановено. За Богоров неуспехът на вестникарското начинание се дължи преди всичко на езиковите спорове – пред Ханка той обвинява съотечествениците си, че не подкрепят говоримия език.

До 1847 г. Богоров поддържа жива връзка с дейците от Народния музей, препраща свои и одески книжовни новости, води кореспонденция с библиотекаря. Същата година напуска Лайпциг, но не се отказва от журнализма и в Цариград от 1848 г. се захваща с редактирането на „Цариградски вестник“.

За да очертаем мащабите на дейността на книжовника, нека накратко добавим, че освен вече споменатите пионерски начинания на книжовното поле в ранните му години, на Богоров дължим първия френско-български речник и първия пътепис. Той участва в списването на 14 различни вестника и списания, изпод перото му излизат 34 книги (авторски и преводни) от различни области на живота и науката, 6 издания по въпросите на езика, четири речника, три брошури за промишлеността и две за географията, две фолклорни сбирки и един

[7] Следващият брой от септември 1846 г. действително излиза под по-неутралното заглавие „Български народен известник“.

пътепис, с което се нарежда между най-плодовитите възрожденски книжовници. Елегантен, образован, просветен и полиглот, с широки модерни възгледи и борец срещу еснафлъка, той символизира добре принадлежността на формиращите се български елити към модерна Европа. Нека мимоходом отбележим, че от всички тия разнородни занимания, най-оценени са журналистическите приноси на Богоров – те се оценяват по заслуги и в най-новите изследвания (Боршуков 2003, Константинова 2010, Константинова 2015).

В Одеса завършва гимназиалното си образование и калоферецът **Иван Шопов** (ок. 1820−1853). За ранната му ориентация към литературата допринасят контактите му с учителя Николай Мурзакевич, в частната библиотека на когото има възможност да се запознае с най-новите български издания. С посредничеството на Мурзакевич младежът бил препратен към Москва с надеждата да получи стипендия, за да следва. По това време благодарение на софийския богат земляк Иван Денкоглу имало традиция да се отпускат стипендии за следване в Московския университет (Константинова 2003, 7). И докато Шопов чакал това да се уреди, посещавал като извънреден слушател лекциите на О. Бодянски. Насърчен от московския професор, Шопов продължил издирвателската си работа на новобългарски книги. Тъй като стипендия в крайна сметка така и не била уредена, с две препоръчителни писма на Бодянски до Ханка и до Шафарик той се озовал в Прага през 1851 г.

В писмото на Бодянски до Шафарик Шопов е представен като българин, който в продължение на три години е посещавал курсове „по словестни науки“ и му е препоръчан преди всичко като извор на българистична информация: „В него ще намерите човека, пребивавал в родината си на много места. Ще Ви бъде полезен във вашите научни търсения“ (Francev 1927, 147−148). Ако сравним – със същата мотивация в Прага е препоръчан и Иван Богоров – любознателните български младежи могат да послужат за информатори и да подпомогнат работата на пражкия славист. По вече установената практика Шопов донесъл нови книги от Одеса.

Шопов бил най-радушно посрещнат и настанен. Той живеел в дома на заможния д-р В. Станек, приятел на Ханка, като библиотекарят уредил по време на ваканцията да го наемат за частен учител по руски в заможно пражко семейство. Веднага бил приет и в кръга на патриотичните учени. В духовната орбита на Музея Шопов прекарва вдъхновяващи моменти. „Пражаните са чисти славяни и духом, и телом – констатира той още в първото си писмо до О. Бодянски – сториха ми са толкова весели, така ласкави и добри, че сам не бих повярвал на някой, ако ми беше казал, но сега, като виждам сам, само се удивлявам!“ (Минкова 1975, 95).

Обемът на настоящото изложение налага само да спомена, че още през 1929 г. голяма част от дейността на Шопов е осветлена в обширна студия от В. Францев (Францев 1929, 33−79), а след него и други изследователи – главно литератори (Минкова 1975, 89−102) – са се интересували от живота му. Затова ще се ограничим само да изтъкнем неговото сътрудничество с чешките учени

в Народния музей. Той е в течение на работата им. Бившият студент съобщава на Бодянски, че Фр. Палацки продължава усилено да работи върху своето изследване за чешката история. С влошено здраве и намален работен капацитет, Шафарик продължава да пише за музейното списание, публикува документи на глаголица и изследвания върху най-ранната славянска книжнина (Šafařík 1851, Šafařík 1852, Šafařík 1853). Шопов съобщава също и за помощта, която ученият оказва при уреждането на императорската библиотека във Виена (Францев 1929, 72). В писмо до Бодянски от 20 януари 1851 г. той с възхищение осведомява, че В. Ханка „постоянно напряга изпълнената си със славянството глава и почти постоянно и неуморно се труди за благото на славянството“ (Минкова 1975, 95). Младежът има предвид заниманията на книжовника с полската и чешката граматика. Очевидно езиковата подготовка на Шопов е доста напреднала, тъй като Ханка го включва в съставянето на „полиглота“ към „Краледворската“ летопис. Шопов е и един от първите, които правят преводи на български на части от „летописите“.

Когато през 1848 г. в Прага е открита академична катедра по славистика, съвсем заслужено за нейн ръководител е поканен П. Й. Шафарик. Ученият обаче не желае да отделя време, което му е необходимо за научните му занимания, и по негово предложения титуляр на катедрата става лексикографът и фолклорист **Франтишек Ладислав Челаковски** (1799−1852). Челаковски има заслуги за разширяването на базата на литературния език чрез включването на елементи от говоримия език. Интересът му към славянския фолклор – чешки, полски, руски – е дългогодишен. Той превел Богоровите „Български народни песни и пословици – кн. 1“ и ги използвал в работата си по изработването на една университетска сравнителна граматика на славянските езици (Čelakovský 1853).

Изданието имало значение за славянските народи, но липсвал по-широк поглед върху останалите европейски езици. По мнението на днешните учени, изследванията му не могат да се съпоставят с мащабните трудове на титуляра на виенската славистика Франц Миклошич (Večerka 1995, 274). За Шопов, който също посещава лекциите на Челаковски по сравнителна славянска граматика и история на културата и литературата на славяните, недостатъците са точно поради това, че лекторът следва немската школа, т.е. преподава твърде теоретично (Минкова 1975, 274). Макар че в критиката си младежът не споменава лекциите, свързани с българите, това е друга слабост – Челаковски не познава добре нашия език и за да илюстрира съвременното му състояние, е принуден да използва образци на старобългарския. По-добре той представя историческото ни минало, и то въз основа на извори, познати от трудовете на Шафариковата школа (Георгиев 1946, 79). Все пак Шопов отбелязва, че на лекциите на Челаковски аудиторията е препълнена, а ученият е „достоен за похвала“ (Минкова 1975, 274).

Като добър познавач на родния си език, Челаковски (както и Шафарик) участва в новоучредената комисия по терминологията във всички жанрове на националната литература. Шопов е в течение на работата на тази комисия, която според него е конкретна стъпка по посока на утвърждаването на книжовния език.

В работата на новооткритата катедра от 1849 г. като доцент е привлечен и възрастният В. Ханка – той преподава руски и старославянски (Večerka 1995, 279). Шопов посещава и тези лекции, но за разлика от тези на Челаковски, тук аудиторията е малобройна. Според българина това е не поради липса на професионален интерес, а по политическа несъобразност (Минкова 1975, 274).

Най-продължително младежът обаче сътрудничи на Шафарик като българистичен информатор. Той бил ценен помощник при съставянето на картата на славянските народи с конкретна информация за поселенията около Търново, Шумен, Пловдив и на редица селища в Стара планина. Калоферецът допринесъл много с нови данни и при попълването на българистичата сбирка на слависта. За нея той направил преписи от Синодика на цар Борил и на части от дисертацията на Натанаил Стоянович „За независимата българска архиепископия в древни времена“ (LA-PNP, f. P. J. Šafařík – bulgaricis).

Всъщност Шопов се познавал и лично с **отец Натанаил** (1820−1906) още от пребиваването си в Одеса, където Натанаил посещавал местната семинария. Пътят на духовника бил сходен с този на калофереца – от Одеса Натанаил попаднал в кръга около проф. Бодянски в Москва и през 1853 г. слависът отново по линия на личните си връзки го препратил към чешките си колеги (http://enc.ilit.bas.bg/slovnik/). В Народния музей духовникът се сближил с Шафарик, Ханка и Палацки. Въпреки краткия си престой, Натанаил намерил общ език особено с Шафарик, който му предоставил собственоръчно стилизирания от него църковнославянски шрифт и му съдействал при отпечатването на четири книжки и брошури, посветени на историята на българската църква. Изданията на кирилица обаче веднага привлекли вниманието на пражката полиция, която решила, че се разпространяват руски подривни издания. Органите се обърнали към Шафарик за разяснения (по това време бил утвърден пред властите цензор на изданията на кирилица). Слависът пояснил, че изданията са на кирилица, но не на руски, а на български език (Францев 1929, 80). Преди да напусне Прага, Натанаил оставил други ръкописи на свои трудове и преводи от руски (ASNM, f. P. J. Šafařík – bulgaricis).

В Прага, в близко сътрудничество с Шафарик и под негово ръководство, Шопов реализирал своя дългогодишен труд, започнат още в ученическите му години в Одеса и през 1852 г. издал „Список на Болгарски книги на нововъзраждаемата Болгарска писменност в XIX-й век“ (Tsarigradski vestnik, 6.09.1852) и един екземпляр с посвещение подарил първо на Шафарик (ANM, f. P. J. Šafařík Sign IX D 17).

Шоповата библиография е първият списък, съставен от българин. Той обаче включвал само около 3/5 от излезлите дотогава книги. Независимо от недостатъците му обаче, става въпрос за литературно явление, което дава по-нататъшен тласък за изследване на нашата книгопис. С творчеството на калофереца И. Шопов сънародниците ни за първи път се включват като автори в славистичните изследвания.

Заключение

Писмата на Васил Априлов документират със сигурност от 1845 г. за установен книгообмен с Народния музей. Но кореспонденцията между одеския просвещенец и пражкия библиотекар свидетелства за наличието на разнобразни теми: те се осведомяват взаимно за развитието на учебното дело, дебатират за проблемите на културното развитие на двете нации, осведомяват се за книжни новости. Кореспонденцията им разкрива общите възрожденски идеи, които споделят и двамата: за демократизирането на образованието и приобщаването на младото поколение, за развитието на родния език, за ролята на фолклора и историческото минало като градива на народната идентичност и пр.

Примерът с одеските възпитаници и преди всичко с Иван Богоров илюстрира бързината, с която по-младото поколение се включва във възрожденските процеси и в междуславянското сътрудничество. В програмната статия от първия брой на „Български орел“, озаглавена симптоматично „Свикване“, младият издател ясно заявява всенародната цел като „И ми, българите, трябва да започнем да се усещаме като народ, който има същите правди с другите европейски народи, ми трябва да държим здраво езика и вярата си!“ (Balgarski orel 1846, s. 1).

Първите представители на българите в това, както го нарича Борис Йоцов, общо славянско движение“ (Йоцов 1992, 17) са или емигранти, или поели по пътя на образованието от Одеса, но макар и по косвен начин – със събирането на данни – в това движение се включват и представители от вътрешността на страната. Само за няколко години – между 1837 и 1845 г. – българите от обект за изследване на славистиката се превръщат във възрожденски субект, не само динамично променящ се, но и активно участващ в обсъждането на всички въпроси, свързани с формирането на модерната му идентичност. Все повече наши сънародници се включват в издирването на източници за собственото си минало и култура, но българи започват да опитват перо и в авторски изследвания (В. Априлов, о. Натанаил, Ив. Богоров, Ив. Шопов).

И след кончината на доайените Шафарик и Ханка (те завършват живота си в една и съща година – 1861 г.) Народният музей си остава привлекателен научен център за нашите млади сънародници до самия край на възрожденския период (Готовска-Хенце 2024, 208−230). С откриването на славистична катедра в Прага от средата на деветнадесетото столетие се създава втори важен център на изследване на славянските народи. Това става в тясно сътрудничество с Шафарик и „стария“ чешки славистичен център, оформил се паралелно на развитието на националното движение. Що се отнася до новия академичен център, макар че единични българи присъстват като външни слушатели още в първите курсове след откриването на катедрата, наши сънародници – студенти по славистика, се появяват едва в края на възрожденския период.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Aprilov, V. 1968. Izbrani sachinenia [Selected Writings.] Sofia, Bulgarian Writer, 410 s. (In Bulgarian).

Априлов, В. 1968. Избрани съчинения. София, Български писател. 410 с.

Aprilov, V. 1841. Bolgarskie knizhniki, ili kakomu slavyanskomu plemeni sobstveno prinadlezhit kirilovskaya azbuka? [Bulgarian Papers or whom Slav Tribe Belongs the Cyrilic Alphabet]. Odessa, City Printing House, 22 p. (In Russian).

Априлов, В. 1841. Болгарские книжники, или какому славянскому племени собственно принадлежит кириловская азбука? Одеса, в городской типографіи. 22 с.

Aprilov, V. 1845. Bolgarskie gramoty, sobrannye, perevedennye na russkiy yazyk i obayasnennye Vasiliem Aprilovym. Odessa, 115 s. [Bulgarian Certificates Gathered, Translated in Russian Language and Explained by Vasil Aprilov]. Sofia, City Printing House, 115 s. (In Russian).

Априлов, В. 1845. Болгарские грамоты, собранные, переведенные на русский язык и объясненные Василием Априловым. Одесса, в городской типографіи, 115 с.

ANM – Archiv Národního Musea v Praze. Fond Pavel Josef Šafařík [Prague National Archive Museum. Fond Pavel Josef Šafařík], Sign. 12 C 11 IX.

Sign IX D 17. Popis písemností bulharských [Bulgarian Papers List]. (In Czech).

ASNM − Archivní Sbirka Národního musea [National Museum Archive Collection], Fond Pavel Josef Šafařík. (In Czech).

Arnaudov, M. 1940. Vasil Aprilov. Sachinenia [Vasil Aprilov. Writings]. Sofia, 327 s.

Арнаудов, В. (ред.). Васил Априлов – съчинения. София. 327 с.

Arnaudov, M. 1971. Vasil Evstatiev Aprilov. Zhivot i deynost [Vasil Evstatiev Aprilov. Life and Activities]. Sofia, Science and Art, 522 s. (In Bulgarian).

Арнаудов, М. 1971. Васил Евстатиев Априлов. Живот и дейност. София, Наука и изкуство. 522 с.

Bogorov, Iv. 1842. Balgarski narodni pesni i poslovitsi [Bulgarian Folk Songs and Proverbs]. Pest, Baymel tipography, 63 s.

Богоров, Ив. 1842. Български народни песни и пословици. Пеща, Баймелова типография, 63 с.

Bogorov, Iv. Andreov 1844. Parvichka balgarska gramatika [Elementary Bulgarian Grammar]. Bucurest, Serd. K. Penkovich typography, 124 s.

Богоров, Ив. Андреов 1844. Първичка българска граматика. Букурещ, типография на Серд. К. Пенкович, 124 с.

Balgarski orel 1846, 20 April (In Bulgarian).

Български орел, 1846, 20 април.

Borisov, B. 2012. Balgarskiyat i cheshkiyat knizhoven ezik prez Vazrazhdaneto: osobenosti na kodifikatsiyata [Bulgarian and Czech Literary Language during the Revival: Kodification Specifics. Sofia, Prosveta, 216 s. (In Bulgarian).

Борисов, Б. 2012. Българският и чешкият книжовен език през Възраждането: особености на кодификацията. София, Просвета, 216 с.

Borshukov, G. 2003. Istorya na balgarskata zhurnalistika [History of Bulgarian Journalism]. Sofia, Paradox – St. Kliment Ohridski University Publishing House. (In Bulgarian).

Боршуков, Г. 2003. История на българската журналистика. София, Парадокс – Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“.

Čelakovský, Fr. 1853. Čtení o srovnávací mluvnici slovanské na Univerzitě Pražské. [A Reading on Comparative Slavic Conversation]. Praha, F. Rivnač, s. 391. (In Czech).

Černý, M. 2013. Pavel Josef Šafařík a Václav Hanka – dva obrozenecké typy. [Pavel Josef Šafařík a Václav Hanka – Two Renaissance Types]. *Sborník Národního muzea v Praze*. Serie C − Literary history. Vol. 58, issue 1−2, s. 9−19. (In Czech).

Cherni, M. 2015. Vatslav Hanka i balgarite. [Vatslav Hanka and the Bulgarians]. *Istoricheski pregled*. Sofia, issue 5−6, s. 185−197. (In Bulgarian).

Черни, М. 2015. Вацлав Ханка и българите. *Исторически преглед*. София, бр. 5−6, с. 185−197.

ČČM *Časopis Českého Musea* [Czech Musem Magazine] XIX, 1845, s. 685. (In Czech).

Genchev, N. 2003. Odeskoto balgarsko nastoyatelstvo [The Odessa Bulgarian Board of Trustees]. *Nauchni trudove* [*Scientific Works*]. Vol. 1. Sofia, Gutenberg, s. 287−398. (In Bulgarian).

Генчев, Н. 2003. Одеското българско настоятелство. *Научни трудове*. Т. I. София, Гутенберг, с. 287-398.

Georgiev, E. 1946. Balgari i chehi v epohata na tyahnoto Vazrazhdane. [Bulgarians and Czechs in the Era of Their Revival]. Sofia, *Godishnik na SU. Filosofsko-Istoricheski fakultet.* Vol. 17, s. 1−88. (In Bulgarian).

Георгиев, Е. 1946. Българи и чехи в епохата на тяхното Възраждане. *Годишник на СУ. Философско-Исторически факултет*. Т. XVII. София, с. 1−88.

Georgieva, T. 2009. Slavyanskata ideya v Rusia (30-te–40-te godini na XIX v.). [The Slavic Idea in Russia (30s–40s of the 19 C.]. Sofia, Faber, 300 s. (In Bulgarian).

Георгиева, Т. 2009. Славянската идея в Русия (30-те–40-те години на XIX в.). София, Фабер, 300 с.

Gotovska-Henze, T. 2018. Kirilskiyat kod. Slavistikata i preotkrivaneto na balgarite (do 1848 g.). [Cyrillic Code. Slavic Studies and the Rediscovery of the Bulgarians (until 1848)]. Sofia, Paradigma, 366 s. (In Bulgarian).

Готовска-Хенце, Т. 2018. Кирилският код. Славистиката и преоткриването на българите (до 1848 г.). София, Парадигма. 366 с.

Gotovska-Henze, T. 2024. „Tretoto pokolnie“ ruski akademichni vazpitanitsi v Praga (Balgarskoto prisastvie prez 60-te godini na XIX v.). [*The Tirth Generation* Russian Academic Graduates in Prague (the Bulgarian Presence in the 60s of 19 C.). *Izvestia na Instituta za istoricheski izsledvania*, Vol. 39, s. 208−230. (In Bulgarian).

Готовска-Хенце, Т. 2024. „Третото поколние“ руски академични възпитаници в Прага (Българското присъствие през 60-те години на XIX в.). *Известия на Института за исторически изследвания*, т. 39, с. 208−230.

Doynov, St. 2005. Balgarite v Ukrayna i Moldova prez Vazrazhdaneto (1751–1878). [Bulgarians in Ukraine and Moldavia during the Revival (1751–1878)]. Sofia, Prof. Marin Drinov Academic Publishing House, 361 s. (In Bulgarian).

Дойнов, Ст. 2005. Българите в Украйна и Молдова през Възраждането (1751–1878). София, Академично издателство „Проф. М. Дринов“. 361 с.

Drosneva, E. 1993. Balgarskite preselnitsi i ruskata nauka predi Krimskata voyna. [Bulgarian Settlers and Russian Science before the Crimian War]. *Balgarite v Severnoto Prichernomorie* [*Bulgarians in Northern Black Sea Region*]. Veliko Tarnovo, vol. 2, s. 110–113. (In Bulgarian).

Дроснева, Е. 1993. Българските преселници и руската наука преди Кримската война. *Българите в Северното Причерноморие.* Велико Търново, т. II, с. 110–113.

Frantsev, V. A. 1929. Bolgarsko-cheshskia literaturniya svyazi v pervoy polovine XIX st. [Bulgarian-Czech Literary Connections in the First Half of the 19 C.]. *Spisanie na BAN,* Vol. 38, Sofia, s. 33−79. (In Russian).

Францев, В. А. 1929. Болгарско-чешския литературныя связи в первой половине XIX ст. *Списание на БАН*. Т. 38. София, с. 33−79.

Hanka, V. 1846. Počátky posvátného jazyka slovanského [Slavs Sacrate Language Beginning]. Praha, František Rivnáč, 47 s. (In Czech).

Havranková, R. 1987. Zur Geschichte der tschechisch-bulgarischen Kulturbeziehungen während der nationalen Wiedergeburt. [To the History of Czech-Bulgarian Cultural Connections during the National Revival]. *Bulgarian Historical Review*, Sofia, issue 4, s. 84−89. (In German).

Jungmann, J. 1832. O stavu Bulharü. [About the State of the Bulgarians]. *Časopis Českého Musea*. Prague, Issue 1, s. 70−74. (In Czech).

Konstantinova, Z. 2010. Darzhavnost predi darzhavata. Svruhfunkcii na balgarskata vayrozhdenska zhurnalistika. [Statehood before the State. Bulgarian Revival Journalism Super Functions]. Sofia, St. Kliment Ohridski University Publishing House, 262 s. (In Bulgarian).

Константинова, З. 2010. Държавност преди държавата. Свръхфункции на българската възрожденска журналистика. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. 262 с.

Konstantinova, Z. 2015. Balgarskata zhurnalistika (1842−1944). Aktualni rakursi. [Bulgarian Journalism (1842−1944) Current Perspectives]. Sofia, St. Kliment Ohridski University Publishing House, 305 s. (In Bulgarian).

Константинова, З. 2015. Българската журналистика (1842−1944). Актуални ракурси. София, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“. 305 с.

Konstantinova, Yu. 2003. Ivan Denkoglu i negovite moskovski stipendianti. [Ivan Denkoglu and His Moscow Fellows]. *Istoricheski pregled,* Sofia, issue 3, s. 7−29. (In Bulgarian).

Константинова, Ю. 2003. Иван Денкоглу и неговите московски стипендианти. *Исторически преглед*, 2003, бр. 3, с. 7−29.

Korespondence Pavla Josefa Šafaříka (vzájemné dopisy P. J. Šafaříka s ruskými učenci) 1927. [Paul Josef Shafarik's Korrespondence (Paul Josef Shafarik's Exchanged Letters with Russian Scientists)]. Prague, V. A. Francev, 481 s. (In Czech).

Kudělka, M. 1995. Literárněhistorická práce a studium ústní slovestností. [Literary-Historical Works and the Study of Oral Speeches]. *Česká slavistika v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. století*. *Sv. I* [Czech Slavic Studies in the First Stage of Its Development until 60 Years of the 19th Century, Vol. 1]. Praha, Institute of History, s. 296−333.

LA-PNP Literární Archiv Památník Narodního Písemnictví [Literary Archive National Monument]. Fond Václav Hanka – Korespondence. (In Czech).

LA-PNP Literární Archiv Památník Narodního Písemnictví [Literary Archive National Monument]. Fond Pavel Josef Šafařík – bulgaricis. (In Czech).

Minkova, L. 1975. Pisma na trima balgarski vazrozhdentsi ot Praga (Ivan Shopov, Sava Filaretov, Marin Drinov). [Letters from Prague of Three Bulgarians Enlighteners (Ivan Shopov, Sava Filaretov, Marin Drinov)]. *Balgaro-cheshkata druzhba v literaturata na 19 v*. Sofia, BAS Publishing House, s. 89−102. (In Bulgarian).

Минкова, Л. 1975. Писма на трима български възрожденци от Прага (Иван Шопов, Сава Филаретов, Марин Дринов). *Българо-чешката дружба в литературата на XIX в.* София, Издателство на БАН, с. 89−102.

Národní Muzeum-Historie. URL https://www.nm.cz/o-nas/historie (Date accessed: 25.02.2025). (In Czech).

Pis'ma k Vyacheslavu Ganke iz slavyanskih zemely 1905. [Letters to Vyacheslav Ganka from Slavic Lands]. Varshava, V. A. Frantsev, s. 1313. (In Russian).

Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель 1905. Варшава, В. А. Францев, 1313 с.

Šafařík, P. J. 1851. Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův. [Monuments of the Ancient Script of the Yugoslavs]. Prague, Bohuslav Temský, s. 263. (In Czech).

Šafařík, P. J. 1852. Pohled na prvověk hlaholského písemnictví. [A View on the Beginning of Slav Glagolic Literature]. Praha, Kat. Jerabkova, 175 s. (In Czech).

Šafařík, P. J. 1853. Památky hlaholského písemnictví. [Monuments of Glagolitic Script]. Prague, Bohumil Haase and Sons, 175 s. (In Czech).

Šimeček, Z. 1995. Institucialní předpoklady studia slovanských jazykú, kultury a dějin slovanských národů. [Institutional Prerequisites fo the Study of Slavic Languages, Culture and History of the Slavic Peoples]. *Česká slavistika v prvním období svého vývoje do 60 let 19. Století. Sv. I* [*Czech Slavic Studies in the First Stage of Its Development until 60 Years of the 19th Century*, Vol. 1]. Prague, Institute of History, s. 50−119. (In Czech).

Shishmanov, Iv. 1926. Novi studii iz oblastta na balgarskoto Vazrazhdane (V. Aprilov, N. Rilski, N. Bozveli). [New Studies in the Field of Bulgarian Revival]. *Sbornik na BAN. Klon istoriko-filologicheski i filosofsko-obshtestven.* Sofia, Issue 21, s. 33−40.

Шишманов, Ив. 1926. Нови студии из областта на българското Възраждане (В. Априлов, Н. Рилски, Н. Бозвели). *Сборник на БАН. Клон историко-филологически и философско-обществен.* София, бр. 21, с. 33−40.

Shishmanov, Iv. 1965. Izbrani sachinenia. T. 1: Balgarsko vazrazhdane. [Selected Writings, Vol. I. Bulgarian Revival]. Sofia, BAN, 447 s. (In Bulgarian).

Шишманов, Ив. 1965. Избрани съчинения. Т. 1: Българско възраждане. София, БАН. 447 с.

Shishmanov, Iv. Belezhki za Bulgaria v rakopisnoto nasledstvo na Pavla Yozefa Shafarika. [Remarks on Bulgaria in Pavel J. Shafariks Manuscript Heritage]. *Balgarski pregled.* Sofia, Forth Year, issue 1, s. 58−78. (In Bulgarian).

Шишманов, Ив. Бележки за България в ръкописното наследство на Павла Йозефа Шафарика. *Български преглед,* София, г. IV, бр. 1, с. 58−78.

Shopov, Iv. Spisok na bolgarski knigi na novovozrazhdaemata bolgarska pismenost v 19 v. [List of Bulgarian Books of the Newly Revived Bulgarian Writing of the 19 C.]. *Tsarigradski vestnik*, 1852, 6 September. (In Bulgarian).

Шопов, Ив. Список на Болгарски книги на нововозраждаемата Болгарска писменост в 19 в. *Цариградски вестник*, 1852, 6 септември.

Večerka, R. 1995. Slovanská jazykověda. [Slavic Linguistics]. *Česká slavistika v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. století*. *Sv. I* [Czech Slavic Studies in the First Period of Its Development up to 60tie in the 19th C.]. Praha, Institute of History, s. 230−264.

Yotsov, B. 1992. Slavyanstvoto i Evropa. [The Slavdom and Europe]. Sofia, St. Kliment Ohridski University Publishing House, 109 s.

Йоцов, Б. Славянството и Европа. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 109 с.

Zlatarski, V. 1925. Myastoto na Pavel Yozef Shafarik v balgarskata istoriografia. [The Place of Pavel Yozef Shafarik in Bulgarian Historiography]. *Balgaro-chehoslovashka vzaimnost.* Sofia, Part I, issue 21, s. 9−13. (In Bulgarian).

Златарски, В. 1925. Мястото на П. Й. Шафарик в българската историография. *Българо-чехословашка взаимност*, ч. I, бр. 21, с. 9−13.

http://enc.ilit.bas.bg/slovnik/ Natanail Ohridski i Plovdivski (In Bulgarian). http://enc.ilit.bas.bg/slovnik/%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B8%D0%BB-%D0%BE%D1%85%D1%80%D0%B8%D0%B4%D1%81%D0%BA%D0%B8-%D0%B8-%D0%BF%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B4%D0%B8%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8

Дата на изпращане на статията: 11.04.2025 г.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.15

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ВІД РОСІЇ У БАЧЕННІ ФРАНЦУЗЬКИХ ПОЛІТИКІВ ДРУГОЇ ІМПЕРІЇ (1850−1860-ТІ РР.)

Георгій Потульницький

кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу зарубіжних джерел Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, вул. Трьохсвятительська, 4, 01001, м. Київ, Україна,
e-mail: potulnytski@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3385-7281

Визначення проблеми дослідження. Мета статті: проаналізувати бачення української незалежності в інтелектуальному середовищі французьких політиків часів Другої імперії. ***Короткий зміст роботи.*** Автор, методологічно спираючись на ідею К. Маннгайма про спільний просторово-часовий вимір для «генераційних союзів», виокремлює декілька французьких інтелектуалів, які піднімали у 1850−1860-х рр. проблему української незалежності та здійснює аналіз їхніх ідей. Розглядаються думки сенаторів Французької Другої імперії Т. К. Делямара, Л. І. Карно і П. Меріме та проводиться порівняльний аналіз їхніх концепцій. ***Висновки.*** Всі політичні діячі особливу увагу приділяли розробці питання конкретизації шляхів та підстав вивільнення українців, литовців і поляків з-під російського ярма. Разом з цим вони висловлювали різні концептуальні пропозиції щодо ідеї української незалежності. Делямар дотримувався цивілізаційної концептуалізації, стверджуючи, що право на власну свободу українці мають завдяки відмінному від росіян самоозначенню, яке останні перейняли від них, а також відмінним від росіян історії, мові та культурі. Карно та Меріме дотримувались історичної традиційної концептуалізації, захованій в минулому України та Франції. Карно закликав парламент підтримувати Україну як продовження політичної традиції Франції на зовнішній арені – активно протидіяти російському панславізму. Меріме своє обґрунтування виводив з аналізу діяльності гетьманів Б. Хмельницького та І. Мазепи, політичні кроки яких уможливили постання української держави, незалежної і від Польщі, і від Росії.

***Ключові слова**:* проблема української незалежності, французька політична думка, причини і підстави незалежності, цивілізаційна концептуалізація, історична концептуалізація

THE PROBLEM OF UKRAINIAN INDEPENDENCE FROM RUSSIA IN THE VISION OF FRENCH POLITICIANS OF THE SECOND EMPIRE (1850−1860s)

Heorhii Potulnytskyi

Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, Department of Foreign Sources, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Triokhsviatytelska str., 4, 01001, Kyiv, Ukraine,
e-mail: potulnytski@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3385-7281

Definition of the research problem. The purpose of the article: to analyze the vision of Ukrainian independence in the intellectual environment of French politicians during the Second Empire. ***Brief content of the work.*** The author, methodologically relying on Karl Mannheim's idea of a common spatial-temporal space for "generational unions", singles out several French intellectuals who raised the issue of Ukrainian independence in the 1850-1860s, and analyzes their ideas. The opinions of senators of the French Second Empire T. C. Delamarre, L. H. Carnot and P. Mérimée are considered, and a comparative analysis of their concepts is carried out. ***Conclusions.*** All political figures paid special attention to the development of the issue of concretizing the ways and grounds for the liberation of Ukrainians, Lithuanians and Poles from the Russian yoke. At the same time, they expressed various conceptual proposals regarding the idea of Ukrainian independence. Delamarre adhered to the civilizational conceptualization, arguing that Ukrainians have the right to their own freedom thanks to a self-identification different from the Russians, which the latter stole from them, as well as a history, language and culture different from the Russians. Carnot and Mérimée adhered to the traditional historical conceptualization, hidden in the past of Ukraine and France. Carnot called on the parliament to support Ukraine as a continuation of French political tradition in the external arena – to actively oppose Russian Panslavism. Mérimée derived his justification from the analysis of the activities of hetmans B. Khmelnytsky and I. Mazepa, whose political steps made possible the emergence of a Ukrainian state, independent of both Poland and Russia.

Keywords*:* the problem of Ukrainian independence, French political thought, reasons and grounds of independence, civilizational conceptualization, historical conceptualization.

Розкриваючи у дослідженні спадщину чільних представників французької політичної думки часів Другої імперії (1852−1873), ми беремо до уваги декілька обставин. По-перше, саме у французькій історичній та політичній думці існувала традиція дослідження українського народу як окремого етносу з власною мовою, культурою та історією. Ця традиція, відображена у працях Франсуа Марі Аруе Вольтера (1694−1778), Ніколя Габріеля Леклерка (1726−1798), Жана Бенуа Шерера (1741−1824) та інших мислителів, тривала у Франції мало не все XVIII ст. та на початку XIX ст. Вона була відновлена у Французькій республіці під впливом Великої польської еміграції та продовжена в Другій імперії в середині XIX ст. за часів Наполеона III (1808−1873).

Друга обставина стосується недостатньої уваги до поставленої проблеми зі сторони як французької, так і української історіографії. Лише декілька дослідників підготували протягом XX ст. загальні оглядові праці з французького історичного та політичного дискурсу про Україну досліджуваного періоду. Насамперед тут варто згадати роботу видану в 1931 р. у Парижі під назвою «Проблема незалежності України та Франція», написану французьким дипломатом і чиновником Еманuелем Евеном (1864−1944), в якій подаються дані про минуле України та її зв'язки із Францією (Evain 1931). У цій книзі міститься передрук праць сенатора Теодора Казимира Делямара (1797−1870) щодо українського питання, а також уривки з виступів останнього та виступів іншого політика Лазара Іполіта Карно (1801−1888), в яких згадувалася Україна, на засіданнях

Законодавчого Корпусу. Більший інтерес у французькій історіографії викликала проблема України в творчості ще одного сенатора Другої імперії – Проспера Меріме (1803−1870). Зокрема, його доробок досліджували такі знані науковці, як Аркадій Жуковський (1922−2014), Мішель Кадо (1926−2022) та Даніель Бовуа (Joukovsky 1987; Joukovsky 1995; Cadot 2005; Bovua 2018).

Серед українських науковців не можна оминути увагою постать Ілька Борщака (1894−1959), який в контексті досліджень французько-українських зв'язків приділив певну увагу і французькій політичній думці середини XIX ст., зокрема міркуванням Делямара та Меріме (Borshchak 1923; Borschak 1934; Borshchak 1951). Досліджуючи їхні погляди, Борщак відзначив досить прихильне ставлення вищезгаданих французьких авторів до проблем України та її народу. Водночас необхідно зазначити, що в своїх працях український дослідник часто подавав сумнівну, не підтверджену джерелами інформацію, а іноді взагалі займався відвертою фальсифікацією. Зокрема, сучасний історик Вадим Ададуров пише, що «з легкої руки Борщака в українській історіографії прижилося кілька міфологічних тверджень, що їх донині вважають істинними» (Adadurov 2018, 34).

З проголошенням незалежності України інтерес до розробки проблем, пов'язаних з темою цієї статті, значно пожвавився. З'явилися окремі монографічні дослідження, які були присвячені або загалом українській темі в західноєвропейській думці протягом століть (Nalyvaiko 1998; П. Brytskyi et al. 2011), або конкретно у її французькому вимірі (Luniak 2012). Ці праці складаються з перекладів чималого числа уривків творів, присвячених Україні, тому носять в основному описовий характер. Мова йде про свідчення військових, дипломатів, місіонерів, значна частина яких особисто відвідувала українські землі, з одного боку, та про доробок науковців, публіцистів та політиків, які займалися українською проблематикою, з іншої сторони.

Проте, підсумовуючи короткий огляд історіографії, автор зазначає, що вищевказані дослідники не досліджували ані окремі напрями французької політичної думки з висвітленням їхніми представниками проблеми України, ані проводили аналіз бачення репрезентантами цих напрямів феноменів нації, держави, раси, територіальних кордонів, взаємовідносин України з Росією, Польщею та іншими державами, національної та регіональної ідентичності на українському прикладі. Тому завданням роботи є заповнити цю прогалину, не лише виокремивши відмінні та спільні думки низки французьких політиків епохи Другої імперії щодо проблеми української незалежності від Росії та шляхів її вирішення, але й провести порівняльний аналіз їхніх ідей та концепцій. Автор ставить своєю метою продиференціювати висунуті французькими політиками бачення, з'ясувавши до якої саме концептуалізації проблеми незалежності вони більше тяжіли: історичної чи цивілізаційної та на які аргументи опиралися в цьому контексті.

Методологічно автор розкриває винесену в назву статті проблему на основі порівняльного аналізу поглядів на можливості постання української державності та місцезнаходження України на карті Європи крізь призму до-

слідження спадщини трьох представників французької політичної думки часів Другої імперії, які належали (використовуючи термінологію Карла Маннгайма (1893−1947) до однієї генерації діячів, що працювали в одному «просторово-часовому вимірі» історії Франції (Mannheim 1952, 302−304), а саме Т. К. Делямара, Л. І. Карно та П. Меріме.

Провідна ідея, яку висував К. Маннгайм у формулюванні проблеми генерацій, полягала в осягненні «місцеположення покоління» у соціальному світі, котре диктується його роллю в культурному процесі. Особистості, які належать до однієї генерації, характеризуються, за Маннгаймом, спільним місцеположенням в соціальному та історичному процесах, що обмежує їх особливим рядом потенційного досвіду і прирікає на певний тип мислення та характерний вид історично обумовлених дій (Mannheim 1952, 291). Бачення Маннгайма було безпосередньо пов'язане з його концепцією «стилів мислення», в якій він аналізував групові взірці мислення, породжені притаманним кожній генерації відповідним соціальним і культурним середовищам (Mannheim 2008, 19). Вивчення спадщини трьох репрезентантів однієї генерації французьких політиків часів Другої імперії, уможливлює, на думку автора, відобразити до певної міри відмінності в їхніх теоретичних, термінологічних і концептуальних баченнях феномену України.

Зовнішньополітичні та інтелектуальні передумови створення образу України у французькій політичній думці половини XIX ст. визначалися двома факторами тогочасної міжнародної політики. Мова йде, по-перше, про відновлення антиросійської лінії у французькій зовнішній політиці за часів правління Луї-Філіпа та особливо Наполеона III (Marriott 1945; Maurois 1956; Craig 1989). По-друге, це змалювання образу України як спільної батьківщини українців і поляків у політичній та науковій діяльності Великої польської еміграції у Франції, особливо у спадщині Францішека Духінського (1816−1893), яка визначальним чином вплинула на розвиток українознавчих досліджень у французькій історичній та політичній думці (Potulnytskyi 2001; Nowak 2003; Wrzesińska 2015).

У 1850−1860-х рр., коли почуття щирої симпатії та поваги до українського народу, яке пронизувало французьку наукову та громадську думку завдяки роботам таких польських та французьких істориків і публіцистів, як Ф. Духінський, Міхал Чайковський (1804−1886), Огюст Вікенель (1800−1867), Анрі Мартен (1810−1883) та ін., досягли широкого розголосу, на українське питання звернули увагу й чинні політичні діячі Другої імперії. В той час Франція всіляко протидіяла московській потузі як під час Кримської війни, так і у післявоєнні роки. Усвідомлення безмірної загрози європейській цивілізації з боку Росії, яка трактувалася як побудована на насильстві та гнобленні імперія, котра уособлює деструкцію, було поєднане у французькій громадській думці зі щирим прагненням до відновлення історичної справедливості щодо уярмлених Росією народів, зокрема українців.

Все це змусило французького політичного діяча, члена парламенту Теодора Казимира Делямара розгорнути активну пропагандистську антиросійську

та проукраїнську діяльність. Делямар, який також був видавцем і редактором впливового часопису «La Patrie» («Батьківщина»), у 1868 р. опублікував брошуру у формі листа, адресовану Законодавчому Корпусу Другої імперії (Delamarre 1868b). У ній він пропонує перейменувати кафедру слов'янської мови і літератури в Колеж де Франс на кафедру слов'янських мов та літератур. Така форма, взята у множині замість однини, мала нанести, за задумом сенатора, разючий удар по панславізму, піднятого на щит і всіляко протегованого Росією. Законодавчий орган імперії після обговорення пропозиції Делямара схвалив рішення та прийняв резолюцію, а Наполеон III підписав відповідний декрет про зміну назви кафедри на запропоновану сенатором (Evain 1931, 74−75).

Ця перемога окрилила Делямара, і вже наступного року він звертається до французького Сенату з петицією про необхідність реформ у викладанні всесвітньої історії. Новою відозвою він закликав своїх колег по парламенту прийняти нову програму курсу історії, де була б чітко окреслена відмінність між рутенцями [українцями. – Г. П.] та росіянами, а також вказувалось на неслов'янське походження московитів. У цій петиції, опублікованій під назвою «П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий історією» (Delamarre 1869), Делямар змальовує Російську імперію, як уособлення гноблення, в якому перебувають слов'янські народи Європи, підкорені туранськими народами Азії. «Московити, – пише французький політик, – є народом-загарбником. Що ж стосується народів загарбаних, то перелік їх буде нескінченним. Ми обмежимося лише згадкою про рутенців, литовців та поляків» (Delamarre 1869, 3).

Делямар вважає, що землі, заселені цими трьома народами, являють собою певну буферну зону, граничну смугу, яка відділяє цивілізований європейський світ від російського варварства та його носія – московської азійської орди. Ці землі є свого роду заборолом від поширення духу тиранії та загарбництва, що йде від Москви далі у країни Європи. Саме на межі розселення цих трьох східноєвропейських народів з росіянами і пролягає, на переконання Делямара, «лінія розподілу двох протилежних елементів, тобто лінія, яка відокремлює цивілізацію європейську від цивілізації азійської…» (Delamarre 1869, 4).

Французький сенатор жалкує, що європейці дуже погано обізнані з правдивою історією Східної Європи і постійно плутають українців та росіян, вважаючи їх різними відгалуженням одного й того самого етносу. В дійсності ці народи, підкреслює політик, не лише не схожі, але навіть протилежні один одному, сповідують відмінні традиції та є носіями протилежних цивілізацій. «Ці два народи, – пише він, – є московити та рутенці, змішані під однією назвою росіян» (Delamarre 1869, 7).

Наполягаючи на тому, щоб історична справедливість стосовно України була відновлена, а її народ був повністю звільнений з-під ярма азійського поневолення, на яке націлена уся політика Москви, політик здійснює короткий екскурс в історію. Він супроводжує його низкою тверджень, першим з яких є підступна політика агресора, який мав на меті не лише завоювати українців та їх землі, а й закріпити за собою ці завоювання, свавільно присвоївши собі

назву окупованого ним народу. «Розташовані між Московією та Польщею, рутенці, саме стосовно яких використовувалися раніше назви «руси» та «русини», у минулому столітті [XVIII ст. – Г. П.] були завойовані московитами та задля забезпечення себе уявними правами на своє володіння, народ-загарбник застосовував щодо себе ім'я переможеного народу. Ось чому сталося так, що слова «руси» та «московити» видаються нам сьогодні синонімами, проте насправді для історика вони є цілковито протилежними. Ця навмисна плутанина дозволила московитам поглинути навіть і саму історію рутенців, немовби пізніший політичний акт [завоювання. – Г. П.] здатен впливати на історію попередніх епох» (Delamarre 1869, 7−8).

Сенатор підкреслює той факт, що український народ не лише не є асимільований загарбником, але має чітко виражену індивідуальність, яку продовжує відстоювати. Цей етнос має власну історію, яка аж ніяк не співпадає ані з історією Росії, ані з історією Польщі, власну мову, в усіх відношеннях відмінну і від польської, і від російської, власну культуру та власні традиції (Delamarre 1869, 8).

Щодо росіян політик повторює твердження вже згадуваного вище Ф. Духінського про турко-фінське походження московитів та їхню належність до цілковито відмінної від українців туранської раси. Натомість українці належать до арійської расової групи (Duchiński 1864, 22). «Великороси чи московити, – зазначає Делямар, – яких ми спрощено називаємо росіянами, є турко-фінами, хоча й розмовляють слов'янською мовою, і належать до великої туранської раси, дух якої дуже відмінний від арійсько-європейської раси. Білоруси та малороси, як і поляки, є справжніми слов'янами, яких московити у різний час силою приєднали до своєї імперії та ім'я яких росіяни узурпували, щоб надати собі європейського вигляду» (Delamarre 1868b, 13). Аби якось ліквідувати цю плутанину в найменуваннях, Делямар, подібно до Духінського, пропонує французам називати росіян не інакше як московитами, оскільки «…виключно ці три назви – поляки, рутенці та московити – є єдиною ознакою, яка дозволяє зараз чітко розрізняти три народи» (Delamarre 1869, 9).

Делямар особливо підкреслює, що українці виконали дуже важливу місію захисту Європи від навали московських орд, взявши на себе головний тягар боротьби Заходу проти Сходу. «…Саме цей народ [українці. – Г. П.], – пише він з цього приводу, – на початку самотужки, а згодом за допомогою литовців, а ще пізніше поляків, впродовж семи століть невпинно стримує поновлювані зусилля московитів просунутися в Європу… Ця безупинність атак Московії супроти слов'янського населення Дніпра, а в їх особі супроти європейських народів, є первинною ознакою історії Східної Європи…» (Delamarre 1869, 11).

На підтвердження своїх слів про засадничу відмінність українців та інших слов'янських народів від росіян, Делямар публікує в «Бюлетені географічної спілки» у 1868 р. «Етнографічну мапу, що демонструє множинність слов'янських мов, літератур та народів» (Delamarre 1868a). На цій мапі народи сходу Європи розподілені на три групи: 1) північні слов'яни: українці, поляки,

словаки, чехи, моравці; 2) південні слов'яни: словенці, серби, хорвати, болгари; 3) неслов'янські народи: австрійці, німці, мадяри, румуни. До першої групи, за Делямаром, можна умовно віднести і росіян, але тільки завдяки тому, що вони спілкуються слов'янською мовою, оскільки за походженням є турко-фіни (Delamarre 1868a, 315−316).

На схожих з Делямаром позиціях стосовно України стояв його колега Лазар Іполіт Карно. Він також підтримував перейменування кафедри слов'янської мови в Колеж де Франс, оскільки ця кафедра «носить таку назву…, ніби не існує багато слов'янських народів, кожен зі своєю мовою і літературою, ніби поляків, рутенців, чехів і болгар можна було сплутати» (Corps Législatif 1868, 1072). На думку Карно, існує не менше дев'яти слов'янських мов, які настільки відмінні між собою, що їх можна протиставляти, об'єднувати, порівнювати, як це роблять філологи з мовами латинського чи тевтонського походження. Політик також наголошував на існуванні великої кількості слов'янських етносів, до яких відносив і рутенців, котрих поділяв на малорусів та білорусів, тоді як великороси або московити є слов'янами лише за мовою, але аж ніяк не за звичаями чи інституціями. «Слова «росіяни» та «Росія», – продовжує думку Карно, – не означають ані певну расу, ані націю, ані навіть країну; а лише державу, політичну сукупність» (Corps Législatif 1868, 1072).

Ілюструючи відмінність між росіянами та українцями, сенатор звертається до листа імператора Олександра II (1855−1881) від 1866 р., в якому російський самодержець вітав київського генерал-губернатора з успіхами в справі русифікації підконтрольних йому земель. «Русифіковувати!, – вигукував Карно, – тобто вони [Київська, Подільська та Волинська губернії. – Г. П.] не вважалися російськими. Дорогоцінне зізнання з-під імперського пера» (Corps Législatif 1868, 1072).

Карно закликав парламентарів усвідомити масштаб загрози для Європи з боку Росії, яка для здійснення своїх далекосяжних планів звернулася до нової зброї в своєму арсеналі – панславізму. «….Ідея панславізму, – зазначає з цього приводу політик, – ця ідея фікс, яка охопила Росію, може бути втілена у такий спосіб: переконати людей в єдності мови для утвердження єдності раси, а через єдність раси прийти до асиміляції території: ось шлях, і ось мета; це право сильнішого, яке ховається за маскою лінгвістики та антропології» (Corps Législatif 1868, 1072).

Для протидії російській загрозі Карно пропонує утворити «європейську коаліцію трьох великих сил: слов'янської, германської та латинської». У цю коаліцію слов'янські народи, національні прагнення до свободи та незалежності яких Париж природно підтримує, мають увійти шляхом утворення федерації, основою для якої є їхня спорідненість, а Франції та Німеччині належить якомога швидше усунути власні непорозуміння, оскільки «зараз існує лише дві справи: справа Європи і справа Московії» (Corps Législatif 1868, 1072). Та, якщо не встати на заваді російським експансіоністським планам, то спершу Москва загарбає слов'янський світ, а згодом підкорить і Західну Європу, але «запанує

не слов'янський елемент, а елемент московський: азійська цивілізація затріумфує над цивілізацією європейською» (Corps Législatif 1868, 1072).

Відомий французький письменник Проспер Меріме з 1853 р. займав, як і Делямар та Карно, посаду сенатора Другої імперії. Він був близьким до дружини Наполеона III імператриці Євгенії (1826–1920) і виразним українським симпатиком, всіляко сприяючи ознайомленню французької громадськості з Україною та її історією. В центрі українознавчих досліджень Меріме перебуває козацтво та діяльність двох його найвизначніших очільників – гетьманів Богдана Хмельницького (1595–1657) та Івана Мазепи (1639–1709).

Хмельницький, на думку Меріме, це велика людина, котра хотіла визволити своїх співвітчизників з-під польського ярма, яке завдавало невимовного горя українським селянам (Mérimée 1897, 329). Разом з тим гетьман не ставив собі за мету знищити Польщу, а навпаки прагнув зберегти ослаблену Річ Посполиту в ролі формального сюзерена для незалежної України. Сприяти цьому мали, з одного боку, слабкий стан Польщі в результаті воєнних перемог гетьмана, а з іншого, постать новобраного монарха Яна II Казимира (1609–1672), елекцію якого щиро вітав Хмельницький (Mérimée 1865, 91–93).

На переконання Меріме, Хмельницькипй мав справжній державотворчий хист, який виразно проявився в тому, що при вельми скромних засобах та із союзниками, які будь-якої миті готові зрадити, йому вдавалося зберігати країну вільною від іноземного панування. Продовжуючи думку французький сенатор та політик пише, що «йому можливо вдалося б утвердити свою незалежність, якби він [Хмельницький. – Г. П.] прийшов до влади в молодшому віці або якби він зміг передати владу такому ж вправному лідеру, як він сам» (Mérimée 1865, 293). Далекоглядність гетьмана проявлялась як при виборі свого наступника, коли він радив козакам підтримати кандидатуру досвідченого Івана Виговського (1608–1664) на противагу своєму неповнолітньому сину, так і при спробі утворити нову українську аристократію, розрив якої з простими людьми не був би таким разючим, як у польському суспільстві (Mérimée 1865, 289–290, 292).

Характеризуючи союз козаків із Москвою, Меріме вказує на те, що гетьман в останні роки життя шкодував про нього та вважав Переяславську угоду хибним кроком, оскільки васалітет України по відношенню до царя став дуже важкою політичною ношею. «Він виявив, – пише далі французький інтелектуал, – що замість омріяної незалежності досяг лише зміни ледь образливої для його гідності залежності на реальне поневолення… росіяни ставали дедалі вимогливішими господарями і захоплена здобич уже не вислизала з їхніх рук» (Mérimée 1855, 83).

Меріме продовжує давати позитивну в цілому характеристику Хмельницькому, відзначаючи його як неабиякого дипломата, людину сильної вдачі та талановитого полководця, який вмів як справжній політик, проводити в життя свої плани, видаючи їх за прагнення очолюваного ним народу. «Народи, – пише сенатор, – полюбляють знаходити в обраних ними вождях притаманні їм сповна

як чесноти, так і вади національного характеру. Богдан Хмельницьким був ніби завершеним уособленням козака. Він був сміливим, хитрим, ініціативним, мав військовий інстинкт... Мало правителів мали більш абсолютну владу, але жоден не дотримувався так сумлінно законів і звичаїв своєї країни. В колі запорозького воїнства він поставав лише смиренним виконавцем рішень їхньої ради» (Mérimée 1865, 291−292).

Французький політик та письменник також звертає увагу на деструктивні чинники, які стояли на заваді гетьманові. Серед цих факторів він, перш за все, окреслює виразну дихотомію між планами і цілями, які переслідували у війні козацтво, насамперед його старшина, з одного боку, і селяни, з іншого. «Подібне розходження, – пише Меріме з цього приводу, – між козаками і селянами було глибоким, а об'єднували їх лише одна релігія та ненависть до спільного ворога» (Mérimée 1865, 85). Розходження були до такої міри руйнівними, що створювали хаос і заважали нормальному розвиткові держави: «Хмельницький бажав утвердити привілеї для своїх солдат, селяни мріяли про остаточну незалежність і цей поділ поглядів та інтересів став для України постійною причиною безладдя та слабкості» (Mérimée 1865, 242).

Звертає певну увагу Меріме і на осмислення ролі та діянь іншого гетьмана – І. Мазепи. Він вважає, що Мазепа – це останній український володар, який, так само як і Хмельницький до нього, керувався ідеєю здобуття незалежності для України. До того ж, користуючись повною довірою Петра I (1672−1725), гетьман дізнався від царя його централізаційні плани, які загрожували остаточно знищити залишки гетьманської влади. Саме з цих причин він відважився на союз зі шведським королем Карлом XII (1682−1718) у його боротьбі проти Росії, але поразка у Полтавській битві поклала край незалежницьким устремлінням гетьмана (Mérimée 1855, 84−86). Далі французький сенатор описує ті жорстокі покарання, до яких вдався російський цар по відношенню до козаків за їх відступництво: руйнування Січі, підпали козацьких зимівників та човнів, катування тощо. Окрему увагу Меріме приділив анафемі, накладеній на українського гетьмана за вказівкою Петра I. У цьому рішенні російського правителя він бачить суттєвий недолік релігійного життя в Росії, оскільки «єдина з усіх християнських спільнот російська православна церква проклинає людей за те, що вони мали нещастя не догодити монарху. Це є однією з політичних переваг релігії, головою якої є Папа» (Mérimée 1855, 89).

Свої роздуми щодо України Меріме підсумовує ідеєю про амбівалентний характер двох процесів, які відбувалися синхронно на східноєвропейській політичній арені: занепад Речі Посполитої і знищення української автономної держави. Ці два явища були не лише поєднаними, але й взаємообумовленими. Саме приєднання України до Москви всіляко ослабило Польщу і дало поштовх до знищення останньої як держави. І, навпаки, занепад Польщі нівелював значення козацтва як антипольської сили на службі Росії та спричинив ліквідацію їхньої незалежності (Mérimée 1855, 89; Mérimée 1865, 294).

Висновки

На основі впровадження ідей К. Маннгайма про спільний просторово-часовий вимір для «генераційних союзів», можна зробити висновок, що всі політики, спадщина яких аналізується в статті, належали до однієї генерації інтелектуалів часів Другої імперії. Це покоління підлягало впливові Великої польської еміграції, особливо ідей Ф. Духінського, і піднімало українське питання в контексті курсу імператора Наполеона III, спрямованого на проведення антиросійської політики.

Особливу увагу французькі політики Другої імперії приділяли розробці питання конкретизації шляхів та підстав вивільнення східноєвропейських народів, зокрема українців, з-під російського ярма. Висуваючи обґрунтування цих шляхів і підстав, вони дотримувались дещо відмінної концептуалізації проблеми української незалежності. Так, у Делямара простежується цивілізаційна концептуалізація, оскільки він стверджував, що право на власну свободу українці мають завдяки відмінному від росіян самоозначенню, яке останні узурпували у них, а також відмінних від росіян історії, мови та культури. Делямар ілюструє свої думки заглибленням в історичні екскурси та створює етнографічну мапу, на якій українці та росіяни хоч перебувають в одній групі слов'янських народів, проте за походженням абсолютно відмінні.

Колеги Делямара Карно та Меріме дотримувались історичної традиційної концептуалізації, захованій в історії України та Франції. Карно взагалі вважав російську ідентичність такою, що не має відношення ні до нації, ні до раси, а є продуктом політичного державного утворення. Він викриває русифікаторську діяльність Москви по відношенню до українців і закликає французький парламент до підтримки національних рухів слов'янських народів. Карно пропонує створити антиросійську європейську коаліцію з трьох суб'єктів – германський (Німеччина), латинський (Франція) та слов'янський. В останній суб'єкт має входити й український народ. Ця коаліція європейських народів покликана протидіяти азійській цивілізації, уособленій Москвою.

Меріме своє обґрунтування необхідності незалежної України виводить з аналізу діяльності двох українських гетьманів – Хмельницького та Мазепи. Хмельницький у його трактуванні був справжнім лідером та мав державотворче бачення, оскільки плекав створення нової української аристократії та прагнув передати владу досвідченому політику, керуючись ідеєю досягнення політичної незалежності. Аналогічною ідеєю, за Меріме, керувався і Мазепа, який останнім з українських гетьманів здійснив спробу визволити свою державу з-під російського панування. Політик висуває думку, що діяння Хмельницького, призвели до двох поєднаних та взаємообумовлених процесів: занепаду Польщі та України, можливо, натякаючи таким чином, що ці держави можуть відродитися незалежними тільки завдяки спільній боротьбі проти російського панування.

Насамкінець слід зазначити, що всі три бачення, які були сформовані французькими політиками, ідеї яких досліджені у статті: і Делямара, і Карно, і Меріме, незважаючи на різницю у викладі матеріалу, підходах та наведених ними аргументаціях, були беззастережно проукраїнськими.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Adadurov, V. 2018. «Napoleonida» na Skhodi Yevropy: Uiavlennia, proekty ta diialnist uriadu Frantsii shchodo pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiiskoi imperii na pochatku XIX stolittia [«Napoleonida» in Eastern Europe: Ideas, Projects and Activities of the French Government Regarding the Southwestern Outskirts of the Russian Empire at the Beginning of the 19th Century]. Lviv, Ukrainskyi Katolytskyi universytet, 623 s. (In Ukrainian).

Ададуров, В. 2018. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. Львів, Український Католицький університет, 623 с.

Borschak, É. 1934. L'Ukraine dans la littérature de L'Europe occidentale. *Le Monde Slave.* Paris, T. 1, No. 3, pp. 467−478. (In French).

Borshchak, I. 1923. Ideia sobornoi Ukrainy v mynulomu [The Idea of a United Ukraine in the Past]. Paris, Ukrainian Printer, 26 s. (In Ukrainian).

Борщак, І. 1923. Ідея соборної України в минулому. Париж, Український Друкар, 26 с.

Borshchak, I. 1951. Slovianski studii u Frantsii (1840−1950) [Slavic Studies in France (1840−1950)]. *Ukraina.* Paris, Part 5, s. 312−322. (In Ukrainian).

Борщак, І. 1951. Слов'янські студії у Франції (1840−1950). Україна. Париж, ч. 5, с. 312−322.

Bovua, D. 2018. Kostomarov i Merime [Kostomarov and Mérimée]. *Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini.* Kyiv, Issue 28, s. 182−287. (In Ukrainian).

Бовуа, Д. 2018. Костомаров і Меріме. *Історіографічні дослідження в Україні.* Київ, вип. 28, с. 182−287.

Brytskyi, P., Bochan, P. 2011. Nimtsi, frantsuzy i anhliitsi pro Ukrainu ta ukrainskyi narod u XVII−XIX stolittiakh [Germans, French and English about Ukraine and the Ukrainian People in the 17th−19th Centuries]. Chernivtsi, Technical printing, 308 s. (In Ukrainian).

Брицький, П., Бочан, П. 2011. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII−XIX століттях. Чернівці, Технодрук, 308 с.

Cadot, M. 2005. Mérimée s'est-il intéressé à l'Ukraine? *Mérimée. Littératures.* Toulouse, Presses Université du Mirail, T. 51, pp. 117−128. (In French).

Corps Législatif 1868, juillet 18. *Le Moniteur Universel.* Paris, No. 200, pp. 1069−1073. (In French).

Craig, G. A. 1989. Geschichte Europas 1815−1980. Vom Wiener Kongreß bis zur Gegenwart. München, Ch. Beck, 706 S. (In German).

Delamarre, C. 1868a. Carte ethnographique démontrant la pluralité des langues, des littératures et des peuples slaves. *Bulletin de la Société de géographie.* Paris, T. 16, pp. 314−317. (In French).

Delamarre, C. 1868b. Un pluriel pour un singulier et la panslavisme détruit dans son principe. Paris, E. Dentu, 15 p. (In French).

Delamarre, C. 1869. Un peuple européen de quinze millions oublié devant l'histoire. Paris, Amyot, 24 p. (In French).

Duchiński, F.-H. 1864. Peuples Aryâs et Tourans, Agriculteurs et Nomades. Nécessité des réformes dans l'exposition de l'histoire des peuples Aryâs-Européens et Tourans, particulièrement des Slaves et des Moscovites. Paris, Friedrich Klincksieck, 186 p. (In French).

Evain, E. 1931. Le Problème de l'indépendence de l'Ukraine et la France. Paris, Félix Alcan, 133 p. (In French).

Joukovsky, A. 1987. Prosper Mérimée et la question Ukrainienne. *L'Ukraine et la France au XIXe siècle.* Paris, P.I.U.F, pp. 21−32. (In French).

Joukovsky, A. 1995. Les publications-sources français au sujet des Cosaques ukrainiens, de Beauplan à Mérimée. *Les cosaques de l'Ukraine. Rôle historique, représentations littéraires et artistiques.* Paris, Presses de la Sorbonne Nouvelle, pp. 25−34. (In French).

Luniak, Ye. 2012. Kozatska Ukraina XVI−XVIII st. u frantsuzkykh istorychnykh doslidzhenniakh [Cossack Ukraine of the 16th−18th Centuries in French Historical Research]. Kyiv, Nizhyn, Publisher Lysenko M. M., 808 s. (In Ukrainian).

Луняк, Є. 2012. Козацька Україна XVI−XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. Київ, Ніжин, Видавець Лисенко М. М., 808 с.

Mannheim, K. 1952. Essays on the Sociology of Knowledge. London, Routledge & Kegan Paul LTD, 327 p. (In English).

Mannheim, K. 2008. Ideolohiia ta utopiia [Ideologie und Utopie]. Kyiv, Dukh i litera, 370 s. (In Ukrainian).

Мангайм, К. 2008. Ідеологія та утопія. Київ, Дух і літера, 370 с.

Marriott, J. A. R. 1945. A Short History of France. London, Methuen & Co LTD, 296 p. (In English).

Maurois, A. 1956. A History of France. New York, Farrar, Straus & Cudahy, 598 p. (In English).

Mérimée, P. 1855. Les Cosaques de l'Ukraine et leurs derniers atamans, *Mélanges historiques et littéraires.* Paris, Michel Lévy Frères, pp. 59−89. (In French).

Mérimée, P. 1865. Les Cosaques d'autrefois. Paris, Michel Lévy Frères, 369 p. (In French).

Mérimée, P. 1897. Une correspondance inédite. Paris, Calmann Lévy, 332 p. (In French).

Nalyvaiko, D. 1998. Ochyma Zakhodu: Retseptsiia Ukrainy v Zakhidnii Yevropi XI−XVIII st. [Through the Eyes of the West: The Reception of Ukraine in Western Europe in the 11th−18th Centuries]. Kyiv, Foundations, 578 s. (In Ukrainian).

Наливайко, Д. 1998. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI−XVIII ст. Київ, Основи, 578 с.

Nowak, J. 2003. Gente Ruthenus, natione Polonus. Rusini w refleksji Wielkiej Emigracji. *Sprawy Narodowościowe.* Poznań, Seria nowa, Z. 23, pp. 43−62. (In Polish).

Potulnytskyi, V. 2001. Ukrainskyi konservatyzm v XIX – na pochatku XX st. [Ukrainian Conservatism in the 19th – Early 20th Centuries]. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk.* Kyiv, Issue 5/6, s. 80−112. (In Ukrainian).

Потульницький, В. 2001. Український консерватизм в XIX – на початку XX ст. *Український археографічний щорічник.* Київ, Вип. 5/6, с. 80−112.

Wrzesińska, K. 2015. Ariowie i Turańczycy. Poglądy Franciszka H. Duchińskiego na temat rasy i cywilizacji. *Sprawy Narodowościowe.* Poznań, Seria nowa, Z. 46, pp. 46−63. (In Polish).

Дата подання статті до редакції: 3.03.2025 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.16

THE COSMOPOLITAN CITY AS DIASPORIC NATION-BUILDING CENTER: ISTANBUL URBAN SPACE, COMMUNITIES AND COSSACK PROJECT 1853−1872

Volodymyr Poltorak

PhD, associate professor, research fellow in Oriental Institute of the Czech Academy of Sciences, Pod Vodárenskou věží 1143, 182 00 Praha 8, Czech Republic,
E-mail: poltorak@orient.cas.cz, ORCID 0000-0002-6336-9150

This study explores the role of Istanbul as a diasporic center for nation-building in the 19th century, focusing on the Ottoman Cossacks (1853–1872) as a unique multinational group that contributed to the intellectual and political landscape of Southeastern Europe. Situated within the Ottoman Empire, Istanbul served as a crossroads for various national movements, where diverse communities—including the Ottoman Cossacks−engaged in intellectual and political activities aimed at resisting Russian imperialism and fostering national identities. Led by Michał Czajkowski (Mehmed Sadık Pasha), the Ottoman Cossacks played a pivotal role in forming a «Cossack millet» that transcended traditional ethnic boundaries, bringing together Slavic, Greek, Jewish, and Muslim identities into a cosmopolitan military and intellectual community.

Using a combination of archival research, urban studies, and prosopographic methods, the study reconstructs the social and intellectual networks of the Cossacks, highlighting their influence on the national movements of the Balkans, particularly in Bulgaria, Ukraine, and Poland. Czajkowski's literary and political activities−including his novels and his role in the Crimean War−advanced ideas of resistance and self-determination among Slavic populations under Ottoman rule. This research underscores the significance of Istanbul not only as an imperial capital but also as a multicultural space that facilitated cross-cultural exchange and the development of national ideas, especially during the era of the "Spring of Nations".

The study contributes to our understanding of the Ottoman Cossacks' role in European nation-building and offers new insights into Istanbul as a site of diasporic political and cultural formation. It emphasizes the transformative impact of the Cossacks on both Ottoman society and the broader sociopolitical fabric of Southeastern Europe, with implications for heritage preservation and contemporary understandings of multicultural urban spaces.

Keywords: Istanbul urban space, Ottoman Empire, Nation-building, Ottoman Cossack project, Southeast Europe.

Relevance of the Study

The study of the identity of postcolonial nations focuses on interpreting the intellectual and social factors of nation-building. Therefore, a relevant question is how corporate intellectual culture produced ideas and defined the objectives of this pro-

cess. Turning to non-imperial perspectives on nation-building is timely, as it allows the discussion to be separated from the imperial nations' focus and instead shifts toward analyzing the impact of their activities within the Ottoman Empire on intellectuals involved in nation-building in Southeastern Europe.

This process was influenced by many factors, among them a significant external one—the rivalry between the Ottoman and Russian Empires. As Plamen Bozhinov noted in his monograph dedicated to the role of Istanbul in the Bulgarian national movement of the 1870s: «The capital of the sultans … Constantinople … Istanbul … Tsargrad … became a center of public and cultural life, where on the one hand, tendencies characteristic of the entire Ottoman Empire are intensified and emphasized, while on the other hand, some uniquely specific processes and phenomena emerge, making Istanbul an exception in the broader Eastern Mediterranean region» (Bozhinov 2012, 378).

In some sense, we can similarly characterize the city of Odesa, which, like Istanbul in the 19th century, was a cosmopolitan urban space where modern national identities were constructed. One of the lesser-known professional corporations of the modern period in the Ottoman Empire was the Ottoman Cossacks—a military unit, a social class, and simultaneously a multinational platform for discussions on identity and loyalty, which became part of Europe's «Spring of Nations». As a millet, the Ottoman Cossacks combined medieval ethno-social and modern national identities within their ranks.

Historiography, Sources, and Research Methods

The Ottoman Cossacks were both an ethno-social group and a group of émigrés led by Michał Czajkowski (Mehmed Sadık Pasha), who saw the possibility of resisting Russian imperialism and liberating certain Slavic nations through service to the liberal and reforming Ottoman Empire. Around 200 officers and over 2,000 soldiers passed through this military unit and its related structures. Among them were notable Ottoman-Turkish (Muzzafer Pasha), Polish (Ryszard Berwiński, Franciszek Ksawery Dmochowski, Piotr Suchodolski), Russian Old Believer (Osip Honchar), Jewish (Michał Hornstein), Bulgarian (Mykola Shyshmanov), Ukrainian, and Romanian (Dimitrie Crețulescu) writers and politicians. This group exerted an intellectual influence that remains overshadowed by the legacy of its leader, Mehmed Sadık Pasha.

The use of prosopographical methods reveals their intellectual networks, which included figures such as Adam Czartoryski, Adam Mickiewicz, Władysław Zamoyski, František Zach, Georgi Rakovski, Hristo Botev, Metropolitan Neofit Bozveli, Vasily Kelsiev, and others. Importantly, the activities of the Ottoman Cossacks also influenced the Ukrainian national movement within the Russian Empire, impacting figures like Taras Shevchenko, Mykola Kostomarov, Volodymyr Antonovych, Fedir Vovk, and later Mykhailo Hrushevsky, Taras Slabchenko, Yevhen Rudnytskyi, Ivan

Lysiak-Rudnytskyi, and Omeljan Pritsak. The very existence and actions of the Ottoman Cossacks contributed to state-building in the European part of the Ottoman Empire. According to studies of Michał Czajkowski's activities, the ideology of this group is recognized as nationally oriented.

Bulgarian scholars such as Boyan Penev (Penev 1936), Ivan Shishmanov (Shishmanov 1916), and Mihail Arnaudov (Arnaudov 1930) analyzed Czajkowski's activities in the context of the Bulgarian national movement. Their perspectives largely rely on excerpts from Czajkowski's memoirs published in Bulgaria by his daughter Karolina Suchodolska (Suhodolska 1894). Later, Bulgarian historiography examined in detail Czajkowski's «Cossack project,» its influence on the proclamation of the autocephaly of the Bulgarian Church, and his ties with key figures of the Bulgarian national movement (Smohovska-Petrova 1964). For several decades, Ivan Stoychev studied materials on the participation of Bulgarians in Ottoman Cossack regiments (Stoychev 1943). Wanda Smohovska-Petrova, in two monographs and several articles, drew directly from the Czartoryski family archives, where she found Czajkowski's reports on his activities in the Balkans (Smohovska-Petrova 1973).

Today, Bulgarian researchers Elena Hadzhinikolova (Hadzhinikolova 2010) and Aleksandar Zlatanov (Zlatanov 2015; Zlatanov 2019, etc.) are once again exploring Czajkowski's and his Cossacks' role in the Bulgarian national movement. They analyzed the work of their predecessors and reached a logical conclusion about the overall positive impact of Czajkowski's activities from 1841 to 1872 on nation-building within the Ottoman Empire.

The place of the Ottoman Cossacks in the history of nation-building is reflected in published sources (Czaykowski 1857; Chaikovskyi 1891–1892; Chaikovskyi 1895–1904; Czajkowski, Czajkowski 1962; Rudnytskyi 1925; Slabchenko 1929) and literary works (Chudzikowska 1971). The topic has been substantially addressed in the works of Polish (Milkowski 1936; Rawita-Gawroński 1901; Wierzbicki 2000; Kuletska 2008; Filipowska 2017), Russian (Borysenok 1998), Turkish (Gümüş 2010; Badem 2010; Ünver 2017; Topaktaş 2010) and Ukrainian (Lysiak-Rudnytskyi 1994; Poltorak 2010; 2018; 2019a; 2019b; 2019c; 2020; 2021; 2022) historians.

However, Istanbul as the setting and backdrop for most of the events in Ottoman Cossack history remains underexplored. This study employed a range of interdisciplinary methods, including historical, urban, sociological, and cultural approaches. Archival research was conducted: documents of the Ottoman Empire, diplomatic correspondence, and memories of Cossack figures were analyzed. Biographical analysis helped clarify the lives and activities of key participants in the «Cossack project». Urban studies were conducted through the examination of 19th century maps and plans of Istanbul, as well as the identification of diasporic spaces (notably the Galata and Fındıklı districts).

It was possible to partly reconstruct a spatial reading of the city: how urban spaces were used, transformed, and marked by the Cossacks. The diaspora is consi-

dered an agent of nation-building (diaspora nation-building), while the cosmopolitan city was studied using the concept of Istanbul as a cultural crossroads. By comparing the Cossack community's life in Istanbul with other diasporas, its distinct features were identified. A promising direction for future research is the study of how various diasporas utilize urban space for nation-building.

«Cossackdom» in Istanbul as a Platform for the Exchange of Ideas during the Era of National Awakening

Great diplomatic dexterity, flexibility, and political skill enabled Michał Czajkowski, the chief agent of Adam Czartoryski in the Balkans, to live and operate in the Ottoman Empire for thirty years (Ziółek 1996). He entered Ottoman service when the Russian government demanded his expulsion from Turkey in 1850. Having attained the rank of general and commander of a Cossack regiment, Czajkowski, as an Ottoman pasha, repeatedly used his close ties with the ruling elite to aid the Christian population in the Balkans (Poltorak 2018). His literary legacy deserves special mention, as Czajkowski's writings had no less an impact on state-building than his military-political activity (Belčev 1974; Ruszczyńska 2016). Bulgarian scholar E. Georgiev rightly emphasized the vital role of Czajkowski's novels in awakening the spirit of resistance among the Bulgarian, Polish, and ultimately Ukrainian peoples.

Istanbul, as the capital of the Ottoman Empire and the mythic Tsargrad of historical and literary works, became a site of contact between various movements of national development in Southeastern Europe. Rather unexpectedly, deep links were found between the Ottoman Cossacks and the struggle for independence of the Caucasian peoples, which were reflected in both ideological collaboration and material/military support (Adamczewski 2018). One of the key objectives of Cossack propaganda, according to Czajkowski and his associates, was to stimulate national movements among the Cossack populations within the Russian Empire (Furier 2020).

As mentioned earlier, the Russian Empire's intelligence services uncovered both real and perceived influences of Sadık Pasha (Michał Czajkowski) on the Ukrainophile movement in Dnieper (Eastern) Ukraine (Poltorak 2018). In the 1850s and 1860s, reports by Russian border and gendarmerie officers repeatedly expressed concerns about the agitational and other activities carried out by the Ottoman Cossacks. This became especially apparent during the Crimean War (1853–1856) when several squadrons of Ottoman Cossacks were formed from Russian prisoners of war—many of them Ukrainians, Poles, and Tatars (Poltorak 2010). Therefore, Istanbul as an intellectual center revolving around the Ottoman Cossacks exerted influence not only within Ottoman society (Poltorak 2019c), as demonstrated through active publishing, educational, cultural, and political work.

As Adam Czartoryski's principal agent, Czajkowski developed broad initiatives that significantly affected the South Slavs. Above all, he acted as a mediator between the Porte and local populations, repeatedly defending Slavic interests. According to

documents published by Wanda Smohovska-Petrova in 1973, «Czajkowski's agents monitored the actions of Turkish authorities on the ground; reports and dispatches from these agents were sent directly to the Porte, which often revised the decisions of its representatives» (Smohovska-Petrova 1973: 188).

Thus, by the turn of the 1840s–1850s, the formation of Michał Czajkowski's «Cossack Project» was largely completed. One of its key components was the «Cossack millet» in the Ottoman Empire, which was dispersed from Istanbul and Maynos from the Asian site to Tulcea and Isaccea on the bank of the Danube River. Nonetheless, the Cossack community in Istanbul—though not the largest—held a central position among other Cossack settlements all over the Empire.

The Cossack Millet in Istanbul's Galata

During the Tanzimat era, the Ottoman Empire underwent reforms in various spheres. The modernization of state institutions also affected the modernization of social relations. Non-Muslim "millets" in Ottoman society received new rights and opportunities, among which we can note the relatively little-known "Cossack millet". The conditional nature of ethnic identification according to European models is vividly demonstrated in Ottoman recordkeeping, particularly in the following document, discovered by the author in the spring of 2023 in the Başbakanlık Osmanlı Arşivleri.

Relatively small in number across the empire—for example, in Istanbul in 1857, only 163 representatives of this "millet" with their families were registered—the Cossacks nevertheless enjoyed another unique privilege: their own armed forces. Cossack regiments were reestablished within the Ottoman army in 1853 and continued to exist until they were reorganized in the period from 1877 to 1883. For several decades, these military units were under the command of Michał Czajkowski (Mehmed Sadık Pasha).

The full title of the document is «Population Book of the Latin, Catholic, and Cossack Millets in the Districts of Galata and Üsküdar» dated April 20, 1857 (1273 zilhicce 29. Galata ve Üsküdar kazalarında sakın Latin, Katolik ve Kazak mılletenin nüfus defteri), and its second volume contains a separate list of the "Cossack millet". This list is titled "*Register of Subjects of the Sublime State and Persons of the Cossack Millet Present in the Suburbs of Istanbul*" (Tebaa-i Devlet-i Aliyye'den Olup Bilâd-ı selâse'de Mevcûd Bulunan Kazak Taifesinin Mikdarını Mübeyyin Defteridir). The register includes 163 men from 123 families.

A full analysis of this document is yet to be conducted, but it is already clear that the Cossacks in Istanbul were registered under a special category and were under the jurisdiction of a specially appointed kazak-pasha. Entry number one in the register is: "Kazakbashi Berto-der-David (Pertotorod), son of Georgiy Belka, born in Asitane (Istanbul) in 1807".

In the memoirs of Sadık Pasha, written in the 1870s, he refers to events of 1842, when he met the kazak-pasha: «*It must be said that in Constantinople there was a representative of the Cossacks – the Kazak-Pasha… (he) was confirmed by the High*

Porte, collected taxes from the Cossacks and submitted them to the treasury, and passports were issued upon his certification… The Kazak-Pasha had his own Cossack chancery with a seal, his own yasakçı, and desyatniks; in short, it was a real Cossack office, similar to the Latin chancery, independent of the Greek patriarch who cared exclusively for the Orthodox. At the time I arrived in Istanbul from Bursa, the Kazak-Pasha was Aristarh, surnamed Tool, a cousin of the great Logothete" (Chaikovskyi 1898a).

As we see, in 1857 a different person is mentioned as kazak-pasha, again a native of Istanbul, but of Serbian origin. Further in Sadık Pasha's memoirs we find an exaggerated estimate of the Cossack millet: "*In Istanbul, there were more than seven thousand Cossacks at the time, but among them only 38 were Orthodox, a few were Gypsies, and the majority were Jews; there were also some Catholics, but after the appearance of Polish émigrés in Constantinople in 1831, they moved to the Latin chancery, which was under the protection of the Catholic bishop. Among the Cossacks were also Greeks and Armenians who bought Cossack passports to hide their identities for crimes and continue such deeds more safely in the eyes of the police. There were even Muslim Turks among the Cossacks; I even saw one Black man among them*".

Sadık Pasha describes his personal encounter with the Cossacks as follows: "*With the active participation of a certain Yankel, who had served under Napoleon I in the lancers and whom everyone called the Polish consul, I visited, in disguise, a café and even a tavern where these Cossacks gathered, in the suburb of Galata, visited their chancery, and even had a conversation there… The Nekrasovite Cossacks and the Cossacks living in Dobruja, who belonged to Ignat Nekrasov's host, had almost no connection to this chancery; but with other Cossacks from Dobruja the pasha constantly had dealings and disputes, secured firmans, traveled to Dobruja to compile lists of Cossacks, extracted as much money from them as possible, received even more beatings, and filed complaints that remained without consequence*".

The next mention of a kazak-pasha dates to November 1853: "*At that time, the head of the Cossacks in Istanbul was the Greek Tooli, brother of Aristarh, the great Logothete. I demanded that he provide me with Cossack volunteers. He promised to do so but did not keep his word, so I had him arrested. Afterwards, he resigned, and I appointed in his place Berto-der-David, a former Serbian dragoman, a very active and capable person*" (Chaikovskyi 1898b).

Thus, the kazak-pasha mentioned in the analyzed register was appointed with the support of Sadık Pasha and was subordinate to him as the head of the Ottoman Empire's Cossack forces.

As a result of analyzing the 1857 register of Cossacks residing in Galata, 163 names and surnames were identified. Among them, 36 individuals were 16 years old or younger—essentially children, mostly listed within older Cossack families and often marked as apprentice craftsmen. Only 9 individuals were older than 50—the eldest being 64 years old. The rest, aged 17 to 49, were heads of working-age families, predominantly in their 30s. Overall, the list includes 123 heads of families.

The origin of the Cossacks is notable—most were born in Tulcea (109 individuals), followed by Istanbul natives (39, mostly children), and a distant third were from Isaccea (9). Four other places are mentioned only once each: Prizren, Balchik, Dobrich, and Lof. Thus, the overwhelming majority of Istanbul Cossacks hailed from the Danube town of Tulcea, refuting Sadık Pasha's biased claim about their non-Cossack origins.

The most interesting information from the census is undoubtedly the occupations of the Cossacks. Recall that Cossacks in the Ottoman Empire performed military service, and one company was formed from the Istanbul-based Ottoman Cossacks during the Eastern War. This census thus captures those veterans who had returned from the front to civilian life. Here is what their professions show: the majority were involved in clothing production—there were 61 shoemakers, 22 tailors, along with 5 furriers and 3 dyers. A key occupation in peacetime was food preparation, operating eateries and taverns, and retail trade: 10 tavern keepers, 9 fishermen, 16 merchants are noted. Other professions included goldsmiths, blacksmiths, coachmen, a glue maker, sailors, and 15 farmers. This occupational diversity among the Cossacks illustrates a notable trend of the Tanzimat era—urbanization through the migration of specific population groups from the provinces to the imperial capital.

Other Memorial Sites Connected with the Activities of Ottoman Cossacks in Istanbul

The topography of Istanbul is kaleidoscopic, reflecting various periods and components of the historical development of the metropolis from antiquity to the present day. The Ottoman period of the city's history is also far from monolithic and includes such a component as corporate topography – associated with different population groups who played various roles in the history of the empire's capital. Within this category, special mention should be made of the topography connected to Ottoman military formations such as the Janissaries, the navy, and so forth. One of the components of this military footprint is the Cossack presence – related to the Ottoman Cossack regiments created in 1853 under the command of Mehmed Sadık Pasha (Michał Czajkowski).

The first regiment was formed in 1853. It participated in the Crimean War (operating near Silistra, Giurgiu, Bucharest, Galați, and Tulcea), then guarded the borders with Greece, and was stationed in Kosovo Field, Shumen (Badem 2010), Edirne, and Sliven, among others. Several hundred Cossack volunteers also fought on the French side in the Franco-Prussian War. According to a list of Turkish units, Cossacks took part in the defense of Pleven. Ivan Stoychev (Stoychev 1943, 245) noted that the unit was destroyed by Russian artillery at the Battle of Gorni Dubnik in October 1877.

The second regiment, established in 1854, was known as the Dragoon Regiment. It had a slightly longer combat history, lasting until 1886 when it was disbanded. The two units are often referred to as the «Slavic legions», as they included Poles, Bul-

garians, Russians, Ukrainians, Serbs, and also Hungarians, Jews, Romanians, Turks, and Circassians among the Cossacks. It was essentially a foreign legion within the Ottoman army. Until 1871, the official language of the regiments was Slavic (in Czajkowski's memoirs, referred to as «Little Russian» – likely how the official translator of Russkaya Starina rendered Czajkowski's use of what he called «Ukrainian»). The following Istanbul landmarks are associated with the Ottoman Cossacks and can guide us on a walking tour through the nearly 200-year-old city.

IMPERIAL PALACES: Topkapi (until 1856), Dolmabahçe (1856–1887). Here, the leadership of the Ottoman Cossack forces actively worked to strengthen the units and lobbied for their expansion. Special respect for the Cossacks was shown during the enthronement of Sultan Abdülaziz. An archival document from July 3, 1861, states that Sadık Pasha, as the Cossack commander, was appointed to the ceremonial unit Taklid-i Seyf («Girding of the Sword» – analogous to a European coronation) (Poltorak 2022, 120).

PALACES OF STATESMEN: Rıza Pasha's in Kadıköy and Ahmed Pasha's in Arnavutköy. These are mentioned in documents during negotiations between Sadık Pasha and the Ottoman imperial authorities.

Adampol (Polonezköy). Founded in 1842 by Michał Czajkowski as a village for émigrés (Adamska 2004). His second wife Ludwika Sniadecka and several retired Cossack officers are buried in the local cemetery. Czajkowski wrote:

> "I began organizing the estate granted for the future colony or Polish settlement at the foot of Alem Dağ. Gathering about 80 Poles and Ruthenians, I chose a location in a forest clearing known as the 'gypsies' den,' by a cold spring. The hilly terrain had valleys and ravines rich in pastureland, plow fields, chestnut trees, wild grapes, game, and birds." Together with his associate Ludwik Zwirkowski, Czajkowski founded two settlements: Adampol and Annopol (named after Prince and Princess Czartoryski) (Ünver 2017, 208–210, 223).

Tophane. The port where ships from the Mediterranean docked, and where Czajkowski first arrived on October 20, 1841.

Selimiye Barracks (1808–1861). Location of the Cossack squadrons during Sultan Abdülmecid's reign.

Ortaköy. The district where Czajkowski lived from 1848 (Ünver 2017, 459).

Terkos Estate (Çiftlik Terkos). A document from April 18, 1861, from the Sadaret Mektûbî Kalemi Meclis-i Vala archive, reports agricultural activities at the Terkos estate near Istanbul, where Cossack units were stationed. Other documents confirm Cossack barracks there as early as 1856–1857, with one officer buried on-site.

Çiftlik Sazlıbosna (1851–1862). Sadık Pasha's residence during his military service. He hosted guests here, and in 1853 a fire destroyed almost all important documents. A document dated November 15, 1860, requests a new estate due to the fire that destroyed his archives, including papers from Volhynia. On July 25, 1861, Englishman Simon submitted a request to buy Sadık Pasha's estate (likely Sazlıbosna). On November 11, 1861, the estate was transferred to a new owner, with documents

mistakenly referring to Sadık Pasha as a Ferik (Lieutenant General) (Poltorak 2022, 121).

House in Beşiktaş. A March 20, 1861, document from İrade Meclis-i Vala contains a decree to provide Sadık Pasha a state-funded residence. On May 2, 1861, records detail a bid to purchase a house formerly owned by barber Hüsnü on Serencebey Street in Beşiktaş, near the Yıldız Palace (Poltorak 2022, 122).

Sadık Pasha's House in Cihangir. On May 11, 1861, he received another salary payment – possibly a subsidy for a house purchase. On May 20, he officially acquired the Araboglu Artin mansion, which belonged to the Treasury. On July 22, 1861, a decree granted him ownership of a mansion in the Bebek district that formerly belonged to Araboglu Artin (Poltorak 2022, 123).

Adam Mickiewicz Museum. Located in central Istanbul (Tarlabaşı, Beyoğlu), the museum stands on the site where the great poet died and was originally buried. Mickiewicz came to Istanbul at Sadık Pasha's invitation (Rawita-Gawroński 1901, 70). They both dreamed of reviving Poland in alliance with Ukraine-Rus' and admired the cavalry valor of the Ottoman Cossacks. Mickiewicz and Sadık Pasha even proposed to millionaire Jacob Rothschild the creation of a Jewish hussar regiment. Two months later, Mickiewicz died of cholera on November 26. The original house burned in the 1870 fire of Pera. The current museum building was built in the same year by Józef Ratyński. The street was named Adam Mickiewicz Street (Fabianowski 2015; Segel 1965).

Şişli – «The Polish Quarter». Like Pera and Galata, Şişli was a major settlement for Cossacks and dragoons in 19th century Istanbul. After the Crimean War (1853–1856), many Cossacks remained in the Ottoman Empire. They built small wooden houses in Tatavla and Yenişehir (now Kurtuluş) using funds from the British government for their military service. The Levantine atmosphere of Şişli helped the refugees adapt more easily.

Cemeteries. Many Cossacks and their relatives are buried at Feriköy Catholic Cemetery, Polonezköy, and other cemeteries throughout Istanbul.

Conclusions

Thus, Istanbul as an urban space for the formation and dissemination of the ideas of the «Spring of Nations» played a significant role in nation-building, not only within the Ottoman Empire. The Ottoman Cossacks, led by M. Czajkowski, had a positive impact on the processes of national revival in the 1850s–1860s and contributed to the European cultural influence on the Balkan peoples. The literary works created in Istanbul by Czajkowski introduced European readers to the Balkan Slavs and helped justify, within the context of the «Spring of Nations», their right to self-determination. Special mention should be made of the work of Sadık Pasha, which opened the Ottoman world to Ukrainian, Polish, French, and Russian readers. The image of the Muslim, the Turk, and the Ottoman, is humanized; the barriers of misunderstanding and blame begin to crumble. The shared past becomes filled with examples of cooperation. The future appears full of common projects and achieve-

ments. Sadık Pasha's fate testifies to understanding and tolerance of otherness — the spread of the values of modernity (Rybak 1971, 96).

The multiethnicity of the Cossacks is very characteristic of Istanbul during the Tanzimat period — among them were not only representatives of Slavic peoples, but also Greeks, Jews, Wallachians, and others. Among the Cossacks, artisanal professions prevailed — typical of early modern Ottoman cities — demonstrating the economic adaptation of a generally military social group to urban conditions during peacetime, a kind of urbanization of the Cossack population from various provinces of the Ottoman Empire.

By the 1870s, barracks, headquarters, a rank-associated çiftlik in Sazlıbosna (which later became a Crimean Tatar settlement), officers' residences, the suburban colony of Adampol, country estates, and so on had become the places of residence for the Ottoman Cossacks — becoming yet another argument in favor of viewing Constantinople as a multicultural city. Memoirs, archival documents, press articles, and photographs allow us to trace not only their locations but also details of everyday life and the worldview of the Cossacks, who were one of the models in forming the new Ottoman army. The result was both the influence of the Ottoman Cossacks on the Europeanization of Turkish society and the transformation of how Slavic peoples (Bulgarians, Poles, Ukrainians) were perceived within it. A practical outcome of this article is the localization of historical events related to the Ottoman Cossacks, which may serve as a guide for excursion routes and the preservation of cultural heritage.

REFERENCES

Adamczewski, P. 2018. On the Correspondence of Mikhail Czajkowski and Adam Czartoryski with Imam Shamil and His Naibs. *Istoriya, Arkheologiya i etnografiya Kavkaza*, T. 14, 3, s. 40−69.

Adamska, J. 2004. *Dom pamieci Zofii Ryzy: Adampol-Polonezkoy*. Warszawa, 68 s.

Arnaudov, M. 1930. *Neofit Hilendarski Bozveli* (1785–1848). Sofia. 848 p. (In Bulgarian).
Арнаудов, М. 1930. *Неофит Хилендарски Бозвели* (1785–1848). 848 с. София.

Badem, C. 2010. *The Ottoman Crimean War (1853−1856)*. Leidem−Boston. 68 p.

Belčev, T. 1974. Opowiadania i powieści Michała Czajkowskiego z ii okresu twórczości, zawierające tematykę Bałkańska. In: *Annuaire de la Faculté de Philosophie*, Scopje, 26, s. 323–358.

Borysenok, Yu. 1998. Ataman Sadık-pasha. *Rodyna*, 5−6, s. 94−98. (In Russian).
Борисенок, Ю. 1998. Атаман Садык-паша. *Родина*, 5−6, с. 94−98.

Bozhinov, Pl. 2012. *Tsarigradskite balgari mezhdu reformite i revolyutsiyata 1875−1877 g.* Sofia, 458 p. (In Bulgarian).
Божинов, Пл. 2012. *Цариградските българи между реформите и революцията 1875−1877 г*. София. 458 с.

Chaikovskyi, M. 1891−1892. Zapysky Mykhayla Chaikovskoho (Sadyk Pashy). *Kyevskaia starina*. (In Russian).
Чайковский, М. 1891−1892. Записки Михаила Чайковского (Садык Паши). *Киевская старина*.

Chaikovskyi, M. 1895−1904. Zapysky. R*usskaia starina*, 1895–1898, 1900, 1904. (In Russian).
Чайковский, М. 1895−1904. Записки. *Русская старина*, 1895–1898, 1900, 1904.
Chaikovskyi, M. 1898a. Zapysky. *Russkaia starina*, T. 96, No. 6, s. 673. (In Russian).
Чайковский, М. 1898. Записки. *Русская старина*, Т. 96, № 6, с. 673.
Chaikovskyi, M. 1898b. Zapysky. *Russkaia starina*, T. 96, No. 10, s. 176. (In Russian).
Чайковский, М. 1898. Записки. *Русская старина*, Т. 96, № 10, с. 176.
Chudzikowska, J. 1971. *Dziwne zycie Sadyka Paszy.* Warszawa, 570 s.
Czaykowski, M. 1857. *Kozaczyzna w Turcyi*. Paryz. 391 p.
Czajkowski, M. 1962. *Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku.* Warszawa.
Fabianowski, A. 2015. Legion żydowski – mistyczny testament Adama Mickiewicza. *Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza*, rok VIII (L), s. 275−288.
Filipowska, S. 2017. *Obraz dziewiętnastowiecznego Stambułu w polskiej i tureckiej literaturze wspomnieniowej*. Krakow. 358 s.
Furier, A. 2020. Polska aktywność polityczna i wojskowa na Kaukazie w XIX wieku. In: *Z badań nad historią i współczesnością Rosji, Azji Centralnej i Kaukazu*. Torun, s. 217−244.
Gümüş, M. 2010. Mehmed Sadik Pasa (Michal Czajkowski) ve Osmanli devlet'nde kazak suvari alayi. In: *Turkish Studies*, V. 5/3, s. 1362−1375.
Hadzhinikolova, E. 2010. Mihail Chayka-Chaykovski (Mehmed Sadak pasha) i balgarite v Tulchanski sandzhak (50–70–te godini na H/Hv.). *Chornomorsyka minuvshina*, 3, s. 60−76. (In Bulgarian).
Хаджиниколова, Е. 2010. Михаил Чайка-Чайковски (Мехмед Садък паша) и българите в Тулчански санджак (50–70–те години на Х/Хв.). *Чорноморська минувшина*, 3, с. 60−76.
Kuletska, A. 2008. Pomizh Polshcheiu, Turechchynoiu i Rosiieiu: Mikhal Chaikovskyi (Mekhmet Sadyk pasha) i problemy «kozachchyny» v XIX stolitti. In: *Prychornomorskyi rehion v konteksti svitovoi polityky: istoriia ta sohodennia*. Odesa, s. 117−125. (In Ukrainian).
Кулецька, А. 2008. Поміж Польщею, Туреччиною і Росією: Міхал Чайковський (Мехмет Садик паша) і проблеми «козаччини» в XIX столітті. In: *Причорноморський регіон в контексті світової політики: історія та сьогодення*. Одеса, с. 117−125.
Łątka, J. S. 2005. *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji*. Kraków, s. 19–20.
Lysiak–Rudnytskyi, I. 1994. Kozatskyi proiekt Mikhala Chaikovskoho pid chas Krymskoi viiny: analiz idei. In: Lysiak–Rudnytskyi I. *Istorychni ese*. Kyiv, T. 1, s. 251–263. (In Ukrainian).
Лисяк-Рудницький, І. 1994. Козацький проєкт Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей. In: Лисяк–Рудницький І. *Історичні есе*. Київ, Т. 1, с. 251–263.
Milkowski, Z. (Jez T.) 1936. *Od kolebki przez zycie*. Krakow, T. I, s. 371.
Penev, B. 1936. *Istoria na novata balgarska literatura*, t. IV, Ch. II. Sofia, s. 753−756. (In Bulgarian).
Пенев, Б. 1936. *История на новата българска литература*, т. IV, ч. II. София, с. 753−756.
Poltorak, V. 2010. Dokumenty na M. Chaikovskoho v Derzhavnomu arkhivi Odeskoi oblasti. *Chornomorska mynuvshyna*, Vyp. 5, Odesa, s. 143−151. (In Ukrainian).
Полторак, В. 2010. Документи на М. Чайковського в Державному архіві Одеської області. *Чорноморська минувшина*, Вип. 5, Одеса, с. 143−151.
Poltorak, V. 2018. Osmanski kozaky u spohadakh Mikhala Chaikovskoho. *Chornomorska mynuvshyna*, 2017, 12, s. 133−141. (In Ukrainian).

Полторак, В. 2018. Османські козаки у спогадах Міхала Чайковського. *Чорноморська минувшина*, 2017, 12, с. 133−141.

Poltorak, V. 2019a. Istoriia osmanskoho kozatstva za materialamy Derzhavnoho Osmanskoho arkhivu (Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi). *Chornomorska mynuvshchyna*, 14, s. 133−140. (In Ukrainian).

Полторак, В. 2019a. Історія османського козацтва за матеріалами Державного Османського архіву (Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi). *Чорноморська минувщина*, 14, с. 133−140.

Poltorak, V. 2019b. Ukraine and Intermarium. In: *The Intermarium as the Polish-Ukrainian Linchpin of Baltic-Black Sea Cooperation*. Cambridge Scholar Publishing, s. 22−44. (In Ukrainian).

Полторак, В. 2019b. Україна та Інтермаріум: від Середньовіччя до розпаду СРСР. In: *The Intermarium as the Polish-Ukrainian Linchpin of Baltic-Black Sea Cooperation*. Cambridge Scholar Publishing, с. 22−44.

Poltorak, V. 2019c. Vladyslav Chaikovskyi (Muzaffer-pasha) – vid kozaka do namisnyka Livanu. *Skhidnyi Svit*, 4, s. 103−112. (In Ukrainian).

Полторак. В. 2019c. Владислав Чайковський (Музаффер-паша) – від козака до намісника Лівану. *Східний Світ*, 4, с. 103−112.

Poltorak, V. 2020. Michal Czajkowski (Sadyk Pasha)'s Projects in The Ottoman Empire (1841−1872). In: *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi.* Istanbul University, V. 35, s. 175−188.

Poltorak, V. 2021. Ostannia taiemnytsia Mykhaila Chaikovskoho: prychyna smerti vydatnoho ukrainskoho polityka. *Chornomorska mynuvshyna*, 16, s. 51−56. (In Ukrainian).

Полторак, В. 2021. Остання таємниця Михайла Чайковського: причина смерті видатного українського політика. *Чорноморська минувшина*, 16, с. 51−56.

Poltorak, V. 2022. Kozatska topohrafiia Stambula ta yoho okolyts seredyny XIX st. *Chornomorska mynuvshyna*, 17, s. 117−125. (In Ukrainian).

Полторак, В. 2022. Козацька топографія Стамбула та його околиць середини XIX ст. *Чорноморська минувшина*, 17, с. 117−125.

Rawita-Gawroński, Fr. 1901. *Michal Czaykowski (Sadyk-pasza). Jego zycie, dzialalnosc wojskowa i literacka. Zarys biograficzny*. Petersburg, 102 s.

Rudnytskyi, Ye. 1925. Do istorii polskoho kozakofilstva. *Za sto lit*, Kn. 1, s. 62−66. (In Ukrainian).

Рудницький, Є. 1925. До історії польського козакофільства. *За сто літ*, кн. 1, с. 62−66.

Ruszczyńska, M. 2016. Między słowiańszczyzną a orientem. na przykładzie wybranych powieści Michała Czajkowskiego. *Collloquia Orientalia Bialostocensia. Literatura/Historia*, 16, s. 97−114.

Rybak, M. 1971. Mykhailo Chaikovskyi – Mehmet Sadyk Pasha. In: *Almanakh ukrainskoho natsionalnoho soiuzu*. New–York, s. 90–91. (In Ukrainian).

Рибак, М. 1971. Михайло Чайковський – Мегмет Садик Паша. In: *Альманах українського національного союзу*. Нью–Йорк, с. 90–91.

Shishmanov, I. 1916. Studii iz oblastta na balgarskoto vazrazhdane. In: *Sbornik na Balgarska Akademia na Naukite*, t. 4, s. 1−220. (In Bulgarian).

Шишманов, Ив. 1916. Студии из областта на българското възраждане. In: *Сборникъ на Българска академия на науките*, т. 4, с. 1−220.

Segel, H. B. 1965. Mieckiewicz and the Jewish legion in memoirs of the Sadyk Pasha (Michal Czajkowski). *The Polish review*, Vol. 10, No. 3, p. 78.

Slabchenko, T. 1929. Delehatsiia Sadyk-pashi v Ukrainu? In: *Zapysky Istoryko-Filolohichnoho Viddilu Vseukrainskoi Akademii Nauk*, Kn. XXV, Kyiv, s. 281−284. (In Ukrainian).
Слабченко, Т. 1929. Делегація Садик-паші в Україну? In: *Записки Історико-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук*, кн. XXV, Київ, с. 281−284.

Smohovska-Petrova, V. 1964. *Neofit Bozveli i balgarskiyat tsarkoven vapros*. Sofia, 212 s. (In Bulgarian).
Смоховска-Петрова, В. 1964. *Неофит Бозвели и българският църковен въпрос*. София. 212 с.

Smohovska-Petrova, V. 1973. *Mihal Chaykovski – Sadık pasha i Balgarskoto vazrazhdane*. Sofia, 215 s. (In Bulgarian).
Смоховска-Петрова, В. 1973. *Михал Чайковски – Садък паша и Българското възраждане*. София. 215 s.

Stoychev, I. 1943. *Kazak–alayat na Chaykovski*. Sofia. (In Bulgarian).
Стойчев, Ив. 1943. *Казак-алаят на Чайковски*. София.

Suhodolska, K. 1894. Balgarite v neizdanite memuari na Chayka Chaykovski (Sadak-pasha). In: *Sbornik za narodni umotvorenia, nauka i knizhnina, Kn. X*. Sofia, s. 429–468. (In Bulgarian).
Суходолска, К. 1894. Българите в неиздадените мемоари на Чайка Чайковски (Садък-паша). In: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, кн. X. София, с. 429–468.

Topaktaş, H. 2010. Lehistan'dan Polonya'ya: Polonya Tarihyazımında Türkler ve Türkiye. In: *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 8, Sayı 15, s. 537−590.

Ünver. M. 2017. Wanda ya da Mehmed Sadik (Cayka) pasa'nin turkiye anekdotlari. In: *Tarih Dergisi*, 65, s. 99−118.

Wierzbicki, P. 2000. Dziennik generala Feliksa Breanskiego, dowodcy brygady w Dywizji Kozakow Sultanskich. In: *Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu*, 2000, T. 5, s. 17−150.

Ziółek, J. 1996. Emigracja polska po 1848 roku działalnosc polityczna. In: *Roczniki Humanistyczne*, Tom XLIV, zeszyt 2, Lublin, s. 175−197.

Zlatanov, A. 2015. Kazak alayat na Sadık pasha. In: *Izvestia na intituta za istoricheski issledovania*, T. 32. Sofia, s. 66−78. (In Bulgarian).
Златанов, А. 2015. Казак-алаят на Садык паша. In: *Известия на Интитута за исторически исследования*, т. 32. София, с. 66−78.

Zlatanov, A. 2019. Czajkowski's Christian Army of the Sultan, 1853–1870. In: *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uj Nauki Społeczne*, 24 (1/2019), s. 45–57.

Date of submission: 4.05.2025

DOI: 10.7546/DS.2024.17.17

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ ПРО РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКУ ВІЙНУ 1877–1878 РР. У СОФІЇ (КІНЕЦЬ 1870-х – СЕРЕДИНА 1880-х РР.)

Дмитро Миколенко

доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна
e-mail: dmykolenko@karazin.ua; ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3953-6510

Політика пам'яті періоду становлення болгарської державності досі не стала предметом спеціального комплексного дослідження. В історіографії наразі розглянуто лише окремі комеморативні практики цього часу. Мета цієї роботи – проаналізувати процес меморіалізації місць пам'яті про війну 1877–1878 рр. у Софії, що стала столицею нової Болгарської держави, з'ясувати його вплив на формування національного гранднаративу та визначити чинники, що зумовлювали особливості комеморативних практик кінця 1870-х – середини 1880-х років у Князівстві. Активне створення місць пам'яті, пов'язаних із війною, пояснювалося як настроями болгарського суспільства, так і значним впливом Росії на Болгарію впродовж 1878–1885 рр. Реалізації проєктів зі спорудження пам'ятників російській армії завадило погіршення відносин між Софією та Санкт-Петербургом у 1885 р., спричинене небажанням Александра III підтримати об'єднання Болгарського князівства зі Східною Румелією. Відмова Софії виконати ультимативні вимоги царського уряду щодо шляхів подолання політичної кризи 1886 р. призвела до одностороннього розриву Росією дипломатичних відносин. Участь болгарських ополченців у війні не знайшла відображення в процесах меморіалізації, хоча могла б стати важливим елементом колективної пам'яті про національно-визвольний рух. Культ вдячності Росії чітко домінував над усіма іншими наративами. У меморіалізації місць пам'яті про російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. фігурували Російська імперія як держава, імператор Александр II, святий Александр Невський, російська армія загалом і, зокрема, її командувачі та медики, представники Тимчасового управління, а також містичний образ «дивовижного порятунку Софії».

***Ключові слова**:* політика пам'яті, меморіалізація, місця пам'яті, російсько-турецька війна, Софія, Болгарія

MEMORIALIZATION OF MEMORY SPACES OF THE RUSSIAN-TURKISH WAR, 1877−1878 IN SOFIA LATE 1870s – MID 1880s

Dmytro Mykolenko

Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of Modern and Contemporary History
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine
e-mail: dmykolenko@karazin.ua; ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3953-6510

The politics of memory during the formative period of Bulgarian statehood has not yet become the subject of a comprehensive specialized study. Historiography so far has addressed only certain commemorative practices of this time. The purpose of this paper is to analyse the process of employing historical events associated with Russia's involvement in the establishment of Bulgarian statehood in the memorialization of sites of memory related to the war of 1877–1878 in Sofia. The implementation of projects to erect monuments to the Russian army was hindered by the deterioration of relations between Sofia and Saint Petersburg in 1885, caused by Alexander III's reluctance to support the unification of the Bulgarian Principality with Eastern Rumelia. Moreover, Sofia's refusal to comply with the ultimative demands of the tsarist government regarding the resolution of the political crisis that erupted in Bulgaria in 1886 led Russia to unilaterally sever bilateral diplomatic relations. The participation of Bulgarians in the war found no reflection in the memorialization processes, which otherwise could have contributed to the formation of collective memory of the Bulgarian national liberation movement. The cult of gratitude to Russia clearly dominated all others. In the memorialization of sites of memory related to the Russo-Turkish War of 1877–1878, the following featured prominently: the Russian Empire as a state, Emperor Alexander II, Saint Alexander Nevsky, the Russian army as a whole and, in particular, its commanders and medical personnel as a separate category, representatives of the Provisional Administration, and the mystical "miraculous salvation of Sofia."

***Keywords**:* politics of memory, memorialization, memory spaces, Russo-Turkish War, Sofia, Bulgaria

Унаслідок російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на політичній мапі світу постала нова держава – Болгарське князівство. Його становлення відбувалося в епоху формування політичних націй, утвердження конституціоналізму та розширення участі громадян у європейському державотворенні. Важливу роль у цих процесах відігравали національні наративи, що ґрунтувалися на осмисленні минулого та практиках меморіалізації. Особливу увагу приділяли історичним подіям, пов'язаним із внеском Російської імперії у визволення Болгарії від османського панування. Це дослідження присвячене аналізу меморіалізації місць пам'яті про війну 1877–1878 рр. у столиці князівства – Софії.

Станом на сьогодні в Болгарії налічується понад чотириста пам'ятників росіянам – учасникам воєнних дій. Водночас у країні триває дискусія щодо доцільності збереження російської та радянської імперської спадщини. Ці суперечки особливо загострилися після початку російської агресії проти України у 2014 році, яку супроводжувала масштабна інформаційна війна з активним використанням історичного наративу. Загроза безпеці Європи зі сходу змусила ЄС та його держави-члени шукати шляхи протидії імперській експансії (Vlasenko 2023; Holubchyk 2014; Mykolenko 2024). Резолюції Європейського парламенту засвідчують прагнення не допустити використання імперської спадщини для досягнення політичних цілей (Importance of European remembrance for the future of Europe 2019).

Після відкритої агресії Росії проти України у 2022 році в Європейському Союзі дедалі частіше наголошують на небезпеці, яку становить колоніаль-

на спадщина, що збереглася в багатьох країнах Центрально-Східної Європи, зокрема в Болгарії. Ця країна, починаючи з 1879 року, хоч і зберігала власну державність, однак двічі перебувала під окупацією – російськими військами у 1878–1879 роках та Червоною армією у 1944–1947 роках.

Політика пам'яті періоду становлення болгарської державності досі не стала предметом спеціального дослідження. В історіографії наразі висвітлено лише окремі комеморативні практики цього часу (Madjarov 1936; Stefan Stambolov 1925; Panayotov 1932; Panayotov 1941; Dechev 2008; Mykolenko 2017). Мета статті – проаналізувати процес меморіалізації місць пам'яті про війну 1877–1878 років на прикладі Софії; розкрити вплив цього процесу на національний гранд-наратив, а також визначити чинники, що зумовили особливості досліджуваних практик у Князівстві.

Нижня хронологічна межа дослідження зумовлена завершенням російсько-турецької війни 1877–1878 років, а верхня – об'єднанням Князівства і Східної Румелії та початком зовнішньополітичної переорієнтації Болгарії з Росії на держави Західної Європи – Велику Британію та Австро-Угорщину. Для досягнення поставленої мети використано публічні виступи політиків, а також спогади і щоденники учасників подій (Irechek 1974; Irechek 2022).

У дослідженні використовуються ключові поняття, що допомагають розкрити тему: політика пам'яті – використання історії для досягнення конкретних політичних цілей; комеморація – процес увічнення пам'яті шляхом актуалізації подій, образів і персоналій минулого у контексті сучасних потреб та поглядів; національний наратив – цілісна оповідь про історію та ідентичність певного народу; місця пам'яті – згідно з концепцією П'єра Нора, символічні об'єкти, з якими певна група людей пов'язує свої спогади і цінності, де «пам'ять кристалізується і знаходить свій притулок» (Nora 2014); меморіалізація – процес збереження спогадів і колективної пам'яті про людей чи події.

Перші ініціативи щодо вшанування пам'яті про російсько-турецьку війну 1877–1878 років у Софії розпочалися ще до завершення бойових дій і належали болгарській церкві, а саме Екзарху Йосипу, який розпочав збір коштів на будівництво пам'ятного знаку, присвяченого дивовижному порятунку міста від знищення у грудні 1877 року. Тоді османські війська, відступаючи з Плевни, прагнули завадити потраплянню запасів зброї й продовольства, що зберігалися у Софії, до рук росіян і місцевого населення. Через це вони готували знищення майбутньої столиці Болгарії. Проте втручання західноєвропейських консулів допомогло врятувати місто. Кілька місяців потому, коли османи залишили місто, на Лозенецьких пагорбах – улюбленому місці прогулянок місцевих жителів – з'явилася пам'ятка, автор якої досі невідомий. Це ритуальний хрест із двома перекладинами, навколо якого згодом почали організовувати народні урочистості й ритуали на День Святого Спаса. Одне з перших описів цього свята належить чеському історику Костянтину Іречеку (1854–1918). Він зазначав, що охочі взяти участь в урочистостях, присвячених вшануванню подій грудня 1877 року, з'їжджалися на возах із різних куточків країни, розпалювали багаття

на луках поблизу хреста і проводили там всю ніч. Наступного дня священики влаштовували хресні ходи та служби (Irechek 1974, 51).

Слід зазначити, що ані ритуальний хрест, ані урочистості жодним чином не відображають ключову роль західноєвропейських консулів у збереженні Софії від руйнування. Пам'ятка також не має жодного зв'язку з Російською імперією та її участю у подіях 1877–1878 років. Натомість ми спостерігаємо спробу містифікації порятунку міста, подаючи його як результат промислу Божого.

Після звільнення країни від османського панування й до 25 червня 1879 року в Болгарії діяло тимчасове російське окупаційне управління на чолі з князем Александром Дондуковим-Корсаковим із центром у Софії. Його повноваження визначалися рішеннями Берлінського конгресу. За умов присутності іноземних військ почали створюватися болгарські адміністративні органи. Саме в цей період з'явилася й почала обговорюватися ідея спорудження пам'ятника на знак вдячності Росії за визволення. Вперше її було озвучено на Установчих зборах у Тирново 1879 року. На одному із засідань лідер політичного угруповання «молодих» (майбутніх лібералів) Петко Каравелов запропонував побудувати в столиці Другого Болгарського царства храм, присвячений російському святому та герою Александру Невському, канонізованому московським митрополитом Макарієм на соборі 1547 року. Інший представник цієї партії, поет Петко Славейков, за підтримки відомого громадського діяча, просвітника, підприємця і мецената Стефана Берона запропонував встановити пам'ятник на вершині Святого Миколая (нині гора Столетова) (Constituent Bulgarian National Assembly 2009, 184). Проте згодом депутати ухвалили рішення реалізувати проєкт коштом добровільних пожертв, а також за рахунок продажу 20 тисяч примірників щойно прийнятої Конституції (Constituent Bulgarian National Assembly 2009, 186). Спеціально створена парламентська комісія розпочала збір коштів. Втім уже за рік Звичайні Народні Збори другого скликання постановили звести у столиці храм.

У своїй прокламації князь Александр Баттенберг звернувся до болгарського народу з проханням долучитися до створення символу вдячності визволителям. Текст цього документу розіслали по всій країні через міські та сільські громади, окружні управи, префектів, директорат Східної Румелії та болгарські дипломатичні представництва у Белграді, Санкт-Петербурзі, Бухаресті та інших містах. Ініціаторів закликали поширювати звернення серед «одноплемінників-патріотів», які мешкали у Румунії, Австро-Угорщині та Росії (Sofia City Tour 1968).

У результаті цих зусиль вдалося зібрати 1 млн 900 тис. левів. Відповідно до рішення парламенту від 26 листопада 1881 року, координувати реалізацію проєкту доручили центральній комісії, а церемонію закладання наріжного каменю призначили на 3 березня 1882 року – четверту річницю підписання Сан-Стефанського договору. Затверджений проєкт російського академіка Івана Богомолова вирішили доопрацювати для кращої інтеграції споруди в міський ландшафт. Втім, будівництво храму розпочалося лише 1904 року (Sofia City Tour 1968).

Таким чином, процес меморіалізації місць пам'яті про російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. поступово набував рис загальнонаціональної ініціативи. У ньому, поряд із болгарським монархом, державними можновладцями та представниками Росії, брали участь також широкі верстви суспільства. Насамперед вони долучалися до збору коштів, що само по собі сприяло закріпленню в колективній свідомості почуття вдячності за визволення.

Продовжуючи формування цього культу, у 1881 році міська влада Софії назвала одну з центральних вулиць на честь князя Александра Дондукова-Корсакова – учасника війни та керівника окупаційної адміністрації 1877–1879 рр. Наступного року, 29 червня, на місці, де колись починалася дорога з Софії до Княжева, якою в грудні 1877 року відступали османські війська, князь Александр I Баттенберг урочисто відкрив «Руський пам'ятник»[1]. Його збудували з ініціативи росіян – учасників війни. Спорудження фінансувалося за рахунок добровільних пожертв підданих Російської імперії та обійшлося у 25 тисяч золотих левів. На обеліску зображено двоглавого орла та викарбувано напис: «Волею і любов'ю імператора всеросійського Александра II Болгарія була звільнена з-під османського ярма» (Russian Monument 2022).

У 1884 році в Софії завершили ще один меморіальний проєкт – пам'ятник медичним працівникам, які загинули під час війни 1877–1878 років. Його створив італійський архітектор Луїджі Фарабоско за проєктом іншого відомого майстра – чеха Антона Йосипа Томашека, у вигляді чотиристінної піраміди, увінчаної гранітним саркофагом. У народі цей монумент називають «Докторським пам'ятником». Він символізує вдячність болгар лікарям, фельдшерам та санітарам. На пам'ятнику висічено 528 імен загиблих, розташованих за місцями боїв: західний бік – біля Плевена; східний – Пловдива; північний – села Шипка; південний – села Мечка (сучасна Плевенська область) (Conservation and Restoration of the Stone Sculpture of the Doctors' Monument 2008).

У 1885 році в столиці Болгарії на кошти російських військовослужбовців Третьої гвардійської піхотної дивізії було зведено ще один монумент – «Російський гвардійський пам'ятник», також відомий як «Пам'ятник генералам»[2]. Він присвячений Василю Каталею, начальнику дивізії, та Дмитру Філософову, командиру Першої бригади, які загинули 21 грудня 1877 року біля села Миркове під час переслідування османських військ, що відступали з Арабаконака, Шандорника та Ташкесена (Monument of the Eastern War 1878, 1).

Ініційовані Росією проєкти доволі швидко втілювалися у життя, адже вони фінансувалися з фондів, які підтримувалися підданими імперії Романових та її владою. З іншого боку, на прикладі «Руського пам'ятника» чітко простежується

---

[1] Нині пам'ятник розташований у центрі столиці – на розі двох бульварів, що носять ім'я російських генералів – М. Скобелева і Е. Тотлебена.

[2] Цей пам'ятник зберігся донині та розташований на бульварі Царигородське шосе.

сприяння цим ініціативам з боку болгарських правлячих кіл на чолі з князем Александром I Баттенбергом. За допомогою меморіалізації місць, пов'язаних із війною 1877–1878 рр., Росія нав'язувала болгарам власне бачення минулого. Для цього вона мала значні можливості, зокрема – вплив на зовнішню та внутрішню політику Князівства упродовж 1878–1885 рр.

У всіх дев'яти урядах Болгарії цього періоду росіяни незмінно обіймали посади воєнних міністрів. У 1881–1883 роках генерали Володимир Крилов і Леонід Соболєв також були міністрами внутрішніх справ, а в 1881 та 1882–1883 роках прем'єр-міністрами ставали піддані Російської імперії – генерали Казимир Ернрот і Леонід Соболєв. Усі ці чиновники були військовими й брали участь у російсько-турецькій війні.

Подальшій реалізації проєктів зі спорудження пам'ятників російській армії завадило погіршення відносин між Софією та Санкт-Петербургом у 1885 році, спричинене небажанням Александра III підтримати об'єднання Болгарського князівства і Східної Румелії, ультимативними вимогами царського уряду щодо шляхів подолання політичної кризи 1886 року та одностороннім розривом Росією дипломатичних відносин із Князівством.

Участь болгар у війні не знайшла відображення в досліджених нами процесах меморіалізації, хоча могла стати основою для розширення уявлень підданих Князівства про національно-визвольний рух. Культ вдячності Росії явно домінував над усіма іншими наративами.

У процесі меморіалізації місць пам'яті про російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. використовувалися такі концепти, як «Російська імперія», «імператор Александр II», «святий Александр Невський» як покровитель імперії Романових, «російська армія» загалом і, зокрема, її генералітет, а також «медики» як окрема категорія; представники Тимчасового управління; а також містичний «дивовижний порятунок Софії». При цьому зовсім не згадувався внесок європейських консулів, які відіграли ключову роль у збереженні міста.

Із шести розглянутих нами місць пам'яті, пов'язаних із війною 1877–1878 рр., три були започатковані за ініціативи місцевої громади або влади. Решта проєктів була задумана й реалізована виключно російською стороною. Усі вони, окрім пам'ятного знаку, присвяченого порятунку Софії від знищення у грудні 1877 року, символізували вдячність болгар Росії за визволення від османського панування.

У подальшому деякі з цих об'єктів стали символізувати проросійський внутрішній і зовнішній курс, який у різні часи уособлювали такі політичні сили, як угруповання консерваторів на чолі з Тодором Ікономовим і Тодором Бурмовим, партії лібералів на чолі з Драганом Цанковим, Стояном Даневим, Петко Каравеловим, а також створена 1919 року Болгарська комуністична партія. У сучасній Болгарії біля «Руського пам'ятника» часто організовують свої акції представники євроскептичного напряму політикуму країни – партії «Атака» і «Възраждане». Вказані місця пам'яті надовго стали частиною і символом русофільського наративу. В умовах агресії Росії проти України позиція ЄС щодо не-

обхідності активізації подолання імперської спадщини, що уособлює агресивні та експансіоністські стратегії, а також виправдовує насильницькі практики, є цілком обґрунтованою.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Власенко, С. 2023. Політика європейської пам'яті через призму євроінтеграції постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи: нормативно-правова основа. *Аспекти публічного управління*, т. 11, № 2, с. 65–73. (In Ukrainian).

Vlasenko, S. 2023. The policy of European remembrance through the prism of European integration of post-socialist countries of Central and Eastern Europe: legal and regulatory framework. *Aspects of Public Administration,* 2023, vol. 11, No. 2, pp. 65–73.

Голубчик, Г. 2014. Становлення європейських моделей суспільної пам'яті: інституційно-правовий аспект. *Державне управління та місцеве самоврядування,* № 3 (22), с. 97–106. (In Ukrainian).

Holubchyk, H. 2014. Formation of European models of social memory: institutional and legal aspect. *Public Administration and Local Self-Government,* No. 3 (22), pp. 97–106.

Дечев С. 2008. Нежеланият Стамболов: Раждането на новата интерпретация за Стамболов и стамболовизма в българската историография в края на 40-те и началото на 50-те години на XX век. *Анамнеза*, кн 2, с. 3–84. (In Bulgarian).

Dechev, S. 2008. The Unwanted Stambolov: The Birth of a New Interpretation of Stambolov and Stambolovism in Bulgarian Historiography in the Late 1940s and Early 1950s. *Anamnesis*, book 2, pp. 3–84.

Иречек, К. 1974. Пътувания по България. София, Наука и изкуство. 1039 с.

Irechek, K. 1974. Travels in Bulgaria. Sofia, Nauka i Izkustvo, 1039 p. (In Bulgarian).

Иречек, К. 2022. Български дневник. Том I (1879–1881). София, Изток–Запад. 116 с. (In Bulgarian).

Irechek, K. 2022. Bulgarian Diary, vol. I (1879–1881). Sofia, Iztok–Zapad, 116 p.

Консервация и реставрация на каменната пластика на Докторски паметник 2008. *National Geographic.* URL: https://www.nationalgeographic.bg/a/konservaciya-i-restavraciya-na-kamennata-plastika-na-doktorski-pametnik. (In Bulgarian).

Conservation and Restoration of the Stone Sculpture of the Doctors' Monument 2008. *National Geographic.* URL: https://www.nationalgeographic.bg/a/konservaciya-i-restavraciya-na-kamennata-plastika-na-doktorski-pametnik.

Маджаров, М. 1936. Отсамовластие към свобода и законност. София, Мир. 81 с. (In Bulgarian).

Madjarov, M. 1936. From Self-rule to Freedom and Legality. Sofia, Mir, 81 p.

Миколенко, Д. 2017. Діяльність С. Стамболова у політиці пам'яті болгарських партій (1895–1899 рр.). *Інтелігенція і влада: збірник наукових праць*, вип. 36, с. 103–121. (In Ukrainian).

Mykolenko, D. 2017. Activities of S. Stambolov in the Memory Policy of Bulgarian Parties (1895–1899). *Intelligentsia and Power: Collection of Scientific Papers*, issue 36, pp. 103–121.

Миколенко, Д. В. 2024. Болгарський та український досвід імплементації європейських нормативно-правових актів щодо декомунізації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*, Вип. 39, с. 38–47. DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-04. (In Ukrainian).

Mykolenko, D. V. 2024. Bulgarian and Ukrainian experience in implementing European legal acts on decommunization. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 39, pp. 38–47. DOI: https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-04.

Нора П. 2014. Теперішнє, нація, пам'ять. Пер. з франц. Андрій Рєпа. Київ, Кліо, 272 с. (In Ukrainian).

Nora, P. 2014. The Present, the Nation, Memory. Transl. from French by Andriy Riepa. Kyiv, Clio, 272 p.

Памятник Восточной Войны 1877–1878 гг. Составил: А. А. Старчевский. Издание: М. Г. Назимовой. С.-Петербургъ. Типографія Б. Г. Янпольскаго, Демидовъ пер., домъ № 5, 1878, 490 с. (In Russian).

Monument of the Eastern War of 1877–1878. Compiled by A. A. Starchevsky. Ed. by M. G. Nazimova. St. Petersburg: Printing House of B. G. Yanpolsky, Demidov Lane, No. 5, 1878, 490 p.

Панайотов, И. 1932. Русия и българските народнии идеали. *Българска мисъл*, № 6, с. 12–26. (In Bulgarian).

Panayotov, I. 1932. Russia and the Bulgarian National Ideals. *Bulgarian Thought*, No. 6, pp. 12–26.

Панайотов, И. 1941. Русия, великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд (1888–1896 г.). София, Университетска печатница. 279 с. (In Bulgarian).

Panayotov, I. 1941. Russia, the Great Powers and the Bulgarian Question after the Election of Prince Ferdinand (1888–1896). Sofia, University Press, 279 p.

Руски паметник, архитектурен ансамбъл. Регистър на паметниците в София. Посетен на 21 септември 2022. URL: https://archive.ph/. (In Bulgarian).

Russian Monument, architectural ensemble. Register of Monuments in Sofia. Accessed on September 21, 2022. URL: https://archive.ph/.

София – обиколка на града 1968. URL: https://www.omda.bg/public/biblioteka/obikolka_sofia_1968/obikolka_sofia_balkantourist_1968_5.htm. (In Bulgarian).

Sofia – City Tour 1968. URL: https://www.omda.bg/public/biblioteka/obikolka_sofia_1968/obikolka_sofia_balkantourist_1968_5.htm.

Стефан Стамболов и делото на стамболовизма: 1895–1925: Възпоменателен сборник. Под ред.: Н. Бронзов, П. Думанов. Плевен, Изгрев, 1925, 64 с. (In Bulgarian).

Stefan Stambolov and the Cause of Stambolovism: 1895–1925: Memorial Collection. Ed. by N. Bronzov, P. Dumanov. Pleven, Izgrev, 1925, 64 p.

Учредително Българско Народно Събрание 1879. Дневници. Състав. М. Бошнакова. София, Св. св. Кирил и Методий, 2009, 219 с. (In Bulgarian).

Constituent Bulgarian National Assembly 1879. Diaries. Comp. by M. Boshnakova. Sofia, St. St. Cyril and Methodius, 2009, 219 p.

Importance of European remembrance for the future of Europe. P9_TA-PROV (2019)0021. (2019, September 19). European Parliament resolution. URL: https://www.memoryandconscience.eu/wp-content/uploads/2019/09/TA-9-2019-0021_EN.pdf (application date: 05.08.2025).

Дата подання статті до редакції: 01.07.2025 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.18

ФЕРДИНАНД КОБУРГ У ГАЛИЦЬКІЙ САТИРІ

Артур Іжевський

Кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник,
відділ мистецтвознавства І-т народознавства НАН України,
проспект Свободи 15, 79000, Львів, Україна,
Aizhevsky@gmail.com, ORCID 0000-0003-2949-1723

Болгарська тема для галицької сатири ставала актуальною в останні десятиліття XIX ст. у зв'язку з вакантною посадою для монаршого престолу у Софії. Для королівства Галичини отримати реального очільника, який завжди перебував би у столиці Львові, було ледь можливою віддаленою перспективою. Адже край належав Австро-Угорщині, яка допускала тут різні національно-політичні течії по давньому імперському принципу «Розділяй і владарюй» і не далі ніж культурно-адміністративну автономію. Тому галицькі журналісти та художники-карикатуристи, як творчі люди і з позиції обивателя, заздрили болгарам. Щоправда, хто по-доброму, хто по-злому. Українські самостійники (Т. Романчук – часопис «Зеркало») захоплено зображали слов'янські народи Центральної та Південної Європи біля трону цариці Слави. Як послідовники лідера Кирило-Мефодіївського товариства Т. Шевченка, вони справедливо вбачали історичні корені слов'янської цивілізації в Моравській державі та Болгарському царстві, а не в сучасній самодержавній Росії, яку змальовували у вигляді жорстокого жандарма з батогом.

Інакше малювали ситуацію щодо Болгарії галицькі москвофіли як проплачені прихильники приєднання всіх слов'ян до Росії (при чому будь-як – чи добром, чи силою). Вони вважали великою загрозою, якщо трон Болгарії займуть не родичі російських Романових. Тому на представника по матері королівської Орлеанської династії Фердинанда Кобурга летіли найбільші стріли сатири. Його зображали і у вигляді папуги, і в образі клоуна, і як мамусиного синка позаду вже старенької Климентини, з іграшковою Ейфелевою вежею чи з дитячим сачком для метеликів (часопис «Страхопуд») і в образі Гамлета (часопис «Щутек»). Ті образи, багаті та різноманітні, підкреслюють заслабкі риси для державного мужа. Однак що видає впевненість і наполегливість болгарського монарха навіть з-під пера проросійського карикатуриста, так це його великий з горбинкою ніс. Кількість карикатур на принца Кобурга на рубежі 80-90 рр. XIX ст. стала більшою, ніж на німецького канцлера Бісмарка та російського царя.

***Ключові слова**:* Фердинанд Кобург, образ Балкан, галицька сатира, карикатура, преса

FERDINAND COBURG IN GALICIAN SATIRE

Artur Izhevsky

Candidate of art history, Senior Researcher, department of art history Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 15 Svoboda Avenue, 79000, Lviv, Ukraine, Aizhevsky@gmail.com, ORCID 0000-0003-2949-1723

The Bulgarian theme for Galician satire became relevant in the last decades of the 19th century. in connection with a vacant position for the monarch's throne in Sofia. For the kingdom of Galicia, getting a real leader who would always be in the capital Lviv was a barely possible distant prospect, the region belonged to Austria-Hungary, which allowed various national-political currents here according to the ancient imperial principle of "Divide and rule" and no further than cultural-administrative autonomy. Therefore, Galician journalists and cartoonists, as creative people and from the position of ordinary people, envied the events in Bulgaria. True, some are for good, some are for evil. Ukrainian independent writers (T. Romanchuk – "Zerkalo" magazine) enthusiastically depicted the Slavic peoples of Central and Southern Europe near the throne of Queen Slava. As followers of the leader of the Cyril and Methodius Society T. They rightly saw in Shevchenko the historical roots of Slavic civilization in the Moravian state and the Bulgarian kingdom, and not in modern autocratic Russia, which was depicted as a brutal gendarme with a whip.

Galician Muscophiles portrayed the situation in Bulgaria differently as paid supporters of the accession of all Slavs (by any means, benevolent or by force) to Russia. They considered it a great threat if relatives of the Russian Romanovs occupied the throne of Bulgaria. That is why the greatest arrows of satire flew at the maternal representative of the royal Orléans dynasty, Ferdinand Coburg. He was depicted both in the form of a parrot, and in the form of a clown, and as a mother's son behind the already old Klementina, with a toy Eiffel Tower or with a children's net for butterflies (Magazine "Scarecrow") and in the image of Hamlet (magazine "Schutek"). Those images are rich and varied, emphasizing the weak features of a statesman. However, what betrays the confidence and perseverance of the Bulgarian monarch, even from the pen of a pro-Russian cartoonist, is his large nose with a hump. The number of caricatures of the Prince of Coburg at the turn of the 1980s and 1990s. 19th century became greater than the German Chancellor Bismarck and the Russian Tsar.

***Keywords**:* Ferdinand Coburg, image of the Balkans, Galician satire, caricature, press

Образ претендента на корону далекої країни здавна викликав зацікавлення у Європі і як персонаж фольклору, і як яскрава реальна особистість. Коли в 1867 році у Мексиці бунтарі розстріляли імператора Максиміліана, рідного брата Франца Йосифа, імператора щойно зреформованої Австро-Угорщини, а в 1879 році в несподіваному і немов навмисне влаштованому бою із зулусами в Південній Африці загинув претендент на реставрацію Французької імперії єдиний син Наполеона III, то поява ще одного такого претендента принца **Фердинанда Кобурга**, теж родича австрійських Габсбургів, похресника вищезгаданого Максиміліана і внука скинутого короля Франції Філіпа Орлеанського вже на південно-східному краю Європи, у Болгарії, зі сторони політичних еліт, преси та звичайних обивателів закономірно почали наповнюватись очікуваннями, десь тривожними, а десь трагікомічними, мовляв чи то не авантюра? І це давало також поштовх для фантазій карикатуристів. А яка доля чекає на Фердинанда Кобурга у Болгарії, країні з багатою історією, територія якої в античну та середньовічну добу була тісно пов'язана із Римською імперією та Візантією? Болгарія в останні століття перебувала під гнітом східної Османської імперії, і тільки нещодавно її звільнили не без допомоги ще одної деспотичної

імперії – Росії, основний мобілізаційний кістяк армії якої складали українці прифронтових південно-західних теренів? Чи не будуть болгари, загартовані під час недавньої боротьби за національне визволення від турків настільки, що піднімуться проти нового монарха, як це було у Мексиці? Проте насправді трагічні прогнози збулися через багато десятиліть доволі рівного правління династії Кобургів лише з молодшим сином Фердинанда Кирила, князя Преславського, і то як голови Регентської Ради Болгарського царства вже наприкінці Другої світової війни (в групі з високопосадовцями його було засуджено і розстріляно в лютому 1945 р., проте реабілітовано після падіння комуністичного режиму). Натомість у ближчій перспективі кінця 80-х – початку 90-х рр. XIX ст. щодо нашого об'єкту дослідження очевидних загроз не виникло, а з кризових ситуацій молодий Фердинанд навчився вміло викручуватись. І ось така динаміка, вміння балансувати між різними політичними колами, вдалі зусилля для проведення економічних реформ привели до успіху. В чомусь це нагадувало ситуацію у близькій навіть родинно для Фердинанда Габсбурзькій монархії, до якої органічно у формі титулярного королівства входила Галичина. В країні розвивалася освіта, преса, демократичні інститути парламенту, партій, свободи віросповідання. Галичина – сміховий край, подібно Болгарії, розташовувався біля гірської місцевості.

Справді особливість сміхотворчих країв у XIX ст. – це їхнє розташування у підгірських районах. Баварія і Тироль – біля Альп, Галичина – у передгір'ях Карпат, джерело болгарського сміху Габрово – поміж Балканських гір Старої Планини та Родопів, хоча окремі осередки сміхової культури розташовувались і біля морських берегів. Новим таким центром у межах Російської імперії була Одеса, на півдні України; давньою столицею карнавального життя була й Венеція, яка, зазначимо, до 1866 р. належала Австрії. Відхід Венеції до історичної Вітчизни – Італії – став причиною того, що найсхідніша провінція Австро-Угорської імперії Галичина і її столиця Львів отримує неформальний статус такого собі центру розваг та сміхових забав. Оперетковість столичного статусу Львова підкреслювалася тим, що галичани, які орієнтувалися на майбутню українську державу, справжньою столицею бачили Київ. Схоже стосувалося пропольськи налаштованої частини галичан — для них столицею майбутньої відродженої Польщі мав бути Краків або Варшава (Izhevsky 2024, 35). Очевидно схожі перепетії з державами та народами Балкан теж могли спричиняти зміщення центрів та кордонів. Власне, Фердинанд Кобург був учасником цих подій.

Основний **об'єкт дослідження** – карикатури на Фердинанда Кобурга – плануємо розглядати в контексті образу Балкан та політичних і мистецьких процесів у Європі другої половини XIX – початку XX ст. з позиції тогочасної сатиричної преси Галичини.

Джерельна база нашого дослідження включає значний пласт спеціалізованих сатиричних періодичних видань. Насамперед виділяємо ті часописи Галичини у яких було представлено конкретний ілюстративний ряд на балканську тематику. Це чернівецький часопис «Лопата», львівські «Страхопуд», «Жало»

польськомовний «Щутек». Але цікавими є і роботи, які демонструють дух єднання народів Східної Європи: тут слід додати твори А. Гротгера і Т. Романчука, котрий був тривалий час головним ілюстратором часопису «Зеркало», завжди чіткого українського спрямування.

Огляд літератури. Балканська тематика у дослідників як преси, так і сатири Галичини XIX ст. зачіпається фрагментарно. Це хіба зауваги до аналізу української преси Північної Буковини (Romanuk, 2000, 588) чи коли досліджуються українські часописи Ужгорода. Тобто, помітно, що чим більше географічно місто видання часопису розташоване до південно-східного краю Австро-Угорщини, тим більше знаходимо там матеріалів відповідної тематики з Балкан. Принаймні так було протягом 1870-х років, але з другої половини 1880-х ситуація змінилася. Тому і в бібліографічній аналітиці Центру дослідження української періодики при ЛННБ НАН України ім. В. Стефаника відбивається все більше проблематики Балкан. Однак цей матеріал дуже розрізнений. Навіть в сучасній авторській науковій монографії «Галицька сатира як феномен графічного мистецтва» (Izhevsky, 2024, 320) не було спроби виділити такий матеріал в окремий розділ чи хоча б підрозділ. Там навіть не вмістили іменно-географічного покажчика, адже у книзі образи Балкан і, зокрема, Фердинанда Кобурга, проходять десятки разів і розкидані по всіх розділах.

Отож, **образ Балкан** у галицькій сатирі XIX ст. є явищем малодослідженим, хоча може дати відповідь на цілий ряд запитань, що на минулорічному семінарі Центру болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова поставив його модератор проф. Д. Миколенко (Mykolenko, 2024):

1. Якщо порівняти частоту застосування образів Болгарії у галицький сатирі з образами деяких балканських країн, то чи відрізнялася вона від частоти вживання образів інших держав регіону – Сербії, Греції, Чорногорії, Османської імперії?

Екстракт представлення образів країн Південно-Східної Європи обмежується у галицькій сатирі короткими часовими відрізками напередодні та незабаром після завершення війни 1877–1878 рр., далі подіям навколо Болгарії у середині 1880 – початку 1890-х рр. і, власне, особою болгарського монарха Фердинанда Кобурга. У 1908 році під час проголошення Третього Болгарського царства галицька сатира і загалом преса відреагували на цю подію значно слабше, ніж київська преса, аналіз якої цікаво було представлено на XI Дриновських читаннях у Софії 15 листопада 2024 р. Пояснити це можна тим, що в Галичині основна увага в той час була прикута до вбивства у Львові намісника-українофіла А. Потоцького. Очевидно, якщо проголошення царства сталося би в інший час, наприклад 1911 року, коли в Києві убили міністра Столипіна, то реакція київської преси теж була б не така яскрава. Менше з тим під час балканських воєн 1912–1913 рр. у галицькій пресі знову почали з'являтися карикатури на відповідну тематику. Наприклад, як «Росія напомпувала Чорногорську жабу» в львівському часописі «Жало» (1913).

2. Чи відстежується спроба протиставити владу балканських держав та їх союзників і народ цих країн?

Так, у багатосценічній карикатурі "Пресвітле Воскресіння у слов'ян" часопис "Лопата" (Чернівці, 1876) протиставлено російського міністра О. Горчакова: його зображено у вигляді сонця в центрі, а простолюддя південних країв Центрально-Східної Європи представлено на маргінесах картини, де його сварять чи б'ють різноманітні чиновники.

3. Чи можна зустріти у галицькій сатирі образи інших владних інститутів або представників влади – урядів, прем'єрів, парламентів тощо?

Художник Прокоп зображає байдужість російського міністра закордонних справ О. Горчакова на тлі різанини в Герцоговині 1876 р. Є карикатура на галицький сейм у вигляді африканського парламенту у Конго з натяком на банановість провінційних адміністрацій загалом у Східній Європі. Зустрічаються також карикатури на болгарські депутації до Європи у складі Грекова, Колчева, Стоїлова, яких зображали всіх на одне лице, позбавлене якихось індивідуальних рис.

4. Чи помітний вплив політичної кон'юнктури на сатиру саме у контексті зображення Балкан?

Так, вплив такий відчувається. В Галичині особливо гостро у сміховому плані боролися за право більше викривити балканську політику видання пропольського та москвофільського напряму. Натомість часописи чіткого українського скерування намагалися пропагувати позитивні емоції в дусі братерства і рівності всіх поневолених народів Східної Європи.

5. Чи є карикатури на балканську політику інших, крім Австро-Угорщини, імперій?

Відповідь позитивна: наприклад, карикатура на мистецьку школу угорця Мункачі, в якій вчилися і вихідці з Балкан, і з України, де показано як художник дивиться на жінку з арфою, а малює мадонну з дитям. Це сатира на занадто велику релігійність мистецтва Південно-Східної Європи (Газета «Шаріварі», Париж 1886 р.). Журнал «Симпліцісімус» з Мюнхена зображав як у Східній Європі селяни морять голодом своїх дітей, передусім дбаючи про відгодівлю домашніх свиней. Господар зображений у шароварах, а на голові у нього феска, тобто одяг є типовим для багатьох балканських народів кінця XIX ст.

Загалом же ідеї національних концепцій у мистецтві народів Центральної Європи досліджувалися ще у радянському збірнику наукових праць, виданому Інститутом слов'янознавства та балканістики АН СРСР (Zlydniov 1985, 280), де порушувалися проблеми становлення національного шкільництва у Чехії, Польщі й балканських країнах, котрі були пов'язані з відсутністю державності, політичною та економічною залежністю від імперій-метрополій: Туреччини, Росії, Німеччини Аналогічна ситуація була і в Галичині – частині України, яка

визначалася багатою історією власної державності й культури, що відображала і розвиток сатиричного жанру.

Вигідне географічне положення Галичини – розташування на перехресті торгових шляхів з Європи в Азію – робило цей край своєрідними воротами із заходу на схід. Своїми етнокультурними особливостями і давніми політичними цілями об'єднання і незалежності край був пов'язаний із Київщиною, Волинню, Поділлям, Молдовою та іншими теренами, які в часи Середньовіччя входили до складу Галицько-Руської держави (Izhevsky 2024, 33).

Країни Балканського півострова для Австро-Угорщини, Росії, Німеччини, Османської імперії в другій половині XIX − на початку XX ст. становили особливий інтерес. Прикриваючись гаслами визволення народів, європейські імперії мріяли захопити країни з багатими ресурсами та вигідним географічним положенням. Галицька сатира активно ілюструвала балканські справи, бо доля південнослов'янських країн в сенсі культурного і національного поневолення та територіальної роздробленості нагадувала минуле України. Врешті, в багатьох країнах – Румунії, Сербії, хорватських провінціях Австро-Угорщини тощо – були українські поселенці. Власне, сміялися з німецького принца Фердинанда Кобурга, котрого «пропихали» на болгарський трон всупереч російським інтересам (1880−1890-ті), з російського міністра О. Горчакова, колишнього царського намісника у Варшаві часів польського повстання, який цинічно умивав руки щодо різанини християн турками в Герцеговині. Обурення викликала несправедлива конституція султана Мурада V, а ще більший сарказм викликала відсутність будь-якої конституції в Олександра II, російського царя, який зібрався допомагати визволяти слов'ян від турків (Izhevsky 2024, 43).

Особливо загострення тема Балкан отримує напередодні російсько-турецької війни 1877−1878 рр. в карикатурах чернівецького часопису "Лопата". Їх малював талановитий художник, котрий підписував свої роботи іменем чи прізвищем Прокоп. Унікальність його графічної техніки була в наслідуванні комічних сценок у розписах гуцульських кахоль. Тобто це була графіка, яка перетиналась з народним мистецтвом.

Таким чином, відзначаємо, що Прокоп принципово застосовував і грубий примітивний рисунок, близький до народної творчості, часто щоб підкреслити лаконічну простоту ідеї наївного сміху. Натомість, щоб виразити саркастичний цинізм своїх героїв, художник використовував елементи академічного рисунка. Так, у роботі над ілюстрацією "Рєшеніє Восточного вопроса" він реально відобразив особу російського міністра Горчакова (Lopata 1876, 7). О. Горчаков – душитель польського повстання 1863 р. – на малюнку стоїть праворуч і з єхидною посмішкою спостерігає, як бородатий турок у чалмі схиляється і душить Герцеговину в образі жінки; на другому плані горить селище, а на тлі видніються гори. Технічно Прокоп дотримується академічних норм у розбудові планів: на передньому – штрихи та лінії більш насичені й підкреслюють форму предметів і навіть фактуру матеріалу (Izhevsky 2024, 132). Власне, Прокоп у невеличких клаптикових карикатурах відображав і комічну метушню військових у Болгарії,

і як молодий султан, якому байдуже, розслаблено лежить та курить кальян – й це називається, що він вводить по всій імперії Конституцію.

Узагальнені теми, де виражається дух єднання вільних народів Східної Європи. Прокоп виявився майстром карикатури не лише малих форматів і конкретних тем. Багата орнаментальна структура присутня у його сатиричній ілюстрації «Свѣтлое Воскресеніе Сего Года У Славянъ» (Lopata 1876, 8). Центральна сцена – зображення Христа, який підводиться з гробу, – розміщена у великому колі-вінку з дубового листя. Поза колом простір ділиться на шість частин; у двох зображені вояки, що стережуть гроб Христа. Інші показують сцени святкування Воскресіння у слов'янських народів Центральної і Східної Європи. Зокрема, сцену «У Росії» художник малює ліворуч зверху; на ній зображує російського попа, котрий, високо піднявши православний хрест, звертається до народу, і люди низько йому кланяються та обнімаються одне з одним. Праворуч зверху показано, як у Німеччині (а саме частині етнічної Польщі, яка їй належала) жандарм прусак б'є поляка в конфедератці. Натомість три нижні сцени передають, що відбувається в українських регіонах Австро-Угорщини. Ліворуч внизу зображена суперечка між двома протилежними таборами в Галичині: католиками з «naswieccony jajkom» і православними «холмскіми ксьондзами». Художник зумів передати відчуття, що ось-ось опоненти почнуть кидати одне в одного великодні яйця. В центрі внизу, на Буковині, біля величезної дубової бочки зображено єврея, котрий споює українців-християн, причому тут же лежить п'яний православний піп. Праворуч унизу Прокоп показує, як в Угорщині, точніше на Закарпатті, мадяр б'є молотком по п'ятах українця-русина зі із зв'язаними руками. Все це відбувається на тлі українського осередку «Просвіти», яким була школа «Matica».

А щоб показати святкування Воскресіння у південних слов'ян, художнику вже не лишається місця на полях композиції, і він переносить сцену в її центральну частину, обрамлену вінком. Таким чином переплітаються дві різні за хронологією і територією події. У центрі з чорного гробу-ями піднімається Христос, що лівою рукою благословляє глядача, а в правій тримає хоругву з написом: «Воскресни, народе!». Навколо фігури Христа точиться боротьба між турками й повсталими народами Балканського півострова. У масштабі постать Христа значно більша, ніж постаті звичайних людей – вояків на конях, селян-повстанців, православних священників. Величезна маса дрібних фігур ніби продовжує декоративне обрамлення з дубового листя, ще більше акцентуючи увагу на зображенні Христа. Зверху цю сцену завершує тло – гори, і над ними заходить сяюче сонце у вигляді голови російського міністра закордонних справ О. Горчакова. А назва «Югославяне» утворює своєрідну корону-німб над головою міністра, який, на думку багатьох політиків і громадських діячів, гальмував справу визволення балканських народів з-під османського ярма. Активна позиція колективу українського часопису «Лопата» в 1876 р., напередодні російсько-турецької війни 1877–1878 рр., засвідчила антиосманські настрої і розуміння того, що повстання і визволення балканських народів — це певний

етап, після якого відбудеться визволення України — Галичини, Буковини, Закарпаття та інших загарбаних теренів Центральної і Східної Європи (Izhevsky 2024, 137).

Цікаву спробу передати дух єднання на десяток років раніше Прокопа зробив у сатирі А. Гротгер – художник, котрого цікавили узагальнені символічні теми. Зокрема, у образній скульптурній композиції «Посаг слов'янщини» представників слов'янських народів зображено у вигляді гномів (дітей-карликів) (Potocki 1906). Чех працює на вершині, росіянин спостерігає, немов наглядає за ним; поруч скорчився поранений поляк у конфедератці, символізуючи жертву повстання. Нижче показано і балканських слов'ян, хоча менш виразно, адже йдеться про середину 1860-х рр., коли на Балканах, окрім Греції, все ще панували турки. Показати слов'янську ідею як дитячу забавку-утопію автор, безумовно, зумів. А. Гротгер вів свою творчу лінію від місцевої регіональної теми до висвітлення глобальних загальнолюдських проблем. Пошуки художника в галузі графіки наприкінці 60-х років XIX ст. зробили його популярним де? (Izhevsky 2024, 107).

Амбітну ідею представити єдність вільних народів Східної Європи вдалося Титу Романчуку. Син голови української фракції Віденського сейму Юліана Романчука, талановитий художник-портретист прославився портретом. відомого українського письменника з Буковини Юрія Федьковича. І в графіці, особливо в ілюструванні сатиричного часопису «Зеркало», на початку 1890-х рр., Т. Романчук досягнув чималих успіхів. Коли це було виправдано демократичним плюралізмом, він міг навіть публікувати політичні карикатури на власного батька. Менше з тим, батька він не пережив, рано захворівши туберкульозом, у зв'язку з чим переїхав з Галичини на більш теплі Балкани – у Хорватію, і там, у Загребі, 1911 р. помер зовсім молодим у 46-річному віці.

Так ось, заслуга Т. Романчука полягає в демонстрації у графіці волелюбності поневолених народів Східної Європи. Відповідна композиція його роботи полягала у представленні алегоричної постаті жінки-Цариці (Zerkalo 1891, 11). Вона благословляє вільні народи, які з транспарантами – гаслами національних гімнів виходять з шатра Цариці Слави у світ. Це композиційно підкреслює рух колони демонстрантів праворуч, серед яких і персонажі в козацьких строях, котрі тримають гасло «Ще не вмерла Україна». Ліворуч гротесково розповнілим зображено їхнього опонента москвофіла з прапорцем, де написано з написом «Адінъ народ», за спиною у якого стоїть з нагайкою російський бородатий козак (Izhevsky 2024, 183). Цариця запрошує українських козаків з транспарантом «Ще не вмерла Україна» до свого трону, однак ті кажуть, щоб з ними теж підійшов й схожий на інтелігента москвофіл у костюмі європейського покрою і в демократичному циліндрі. Однак цариця Слава відповідає, що поки там стоїть наглядач з канчуком доти не ступить вона на його землю.

Та все ж домінуючою основою для сатири другої половини XIX ст. була конкретика військово-політичних подій. Яскравий приклад – карикатура на наслідки битви під Плевною в львівському польськомовному часописі "Щутек",

де у гіперболізованому дусі бійки зображено відносини між різними силами. Претензії на владу в Південно-Східній Європі мали одночасно Росія і Туреччина. Власне, москаля – російського солдата, який лежить повалений, і турка ми бачимо на останній сторінці часопису (Szczutek 1877, 31). За їхньою бійкою на другому плані спостерігає молода приваблива панна, котра символізує Європу. У трактуванні художника Е. Блотницького Європа і є великою Вітчизною для галичан. Натомість Туреччина та Росія – це інший світ, для європейців абсолютно чужий (Izhevsky 2024, 124).

Обр. 1

Москвофіли у Галичині не залишались в боргу ні перед газетярами – поляками, ні перед журналістами чіткої української орієнтації. Вони вирішили винести на щит перших шпальт своїх видань болгарську тему, вочевидь не без впливу російських кураторів. Редактор часопису «Страхопуд» О. Мончаловський дав завдання карикатурно зобразити першого болгарського князя Олександра Баттенберга, який після загибелі його «благодєтєля» і родича російського царя Олександра II опинився в опалі по відношенню до наступника Олександра III. Це було яскравою ілюстрацією того, що з якої ноги встане в Росії новий цар і куди вітер подує, такою й буде його політика, симпатії та антипатії.

Попередньо призначення Олександра Баттенберга князем було наслідком визволення Болгарії з-під панування Туреччини і ролі Російської імперії в цих подіях. Слід відзначити, що Росія не хотіла відновлювати Болгарію як царство,

щоб не створювати орієнтир для інших слов'ян. Адже в Україні раніше діяло Кирило-Мефодіївське товариство, сама назва котрого доводила, що главенство у християнському слов'янському світі українці віддають не Росії, а прямим спадкоємцям Першого Болгарського царства і/або Моравської держави, тобто там де проходила основна діяльність рівноапостольних Святих.

Звучання родового імені Баттенберг десь нагадувало про давнього загальнобалканського лідера боротьби проти турків Скандербега (в роду якого, окрім албанців, були і серби, і болгари). Також таке ім'я було співзвучне зі слов'янським *батя, батько, батюшка.* Для нового лідера давньої історичної нації таке годилося. До того ж російському правлячому дому Романових потрібно було хоч якось зачепитись за болгарський престол на шляху до ще більшого трону Константинополя. Такі ідеї пробивались ще з часів Катерини II, однак для цього бракувало династичних зв'язків з давніми родами болгарських царів та візантійських імператорів. Бо просто призначити когось з братів болгарським князем, як це було у Фінляндії чи Польщі, – такий "номер" для російського царя міг не пройти й викликати чергову Кримську війну. Тому-то як умовно компромісну фігуру виставили Баттенберга, учасника війни проти турків, кровного родича російської цариці німецького походження, серед предків якого була далека спорідненість з монархами Священної Римської імперії, а звідси і виходи на Болгарію і Візантію. Олександр Баттенберг не знав болгарської мови і дотримувався лютеранського віросповідання. В своїй політиці він орієнтувався не лише на Росію, але і на Англію і Прусію, також в хороших стосунках намагався бути з Австро-Угорщиною. З того виникали протиріччя, які заважали утвердитись в міжнародній політиці як чітко вираженій стороні певного блоку. Вважається, що його правління швидко погубила й прихильність до непопулярних в народі болгарських радників. Князь Олександр вчасно емігрував з Болгарії, пізніше одружився пізніше одружився на акторці. Дітей у цій нещасливій династії стало прийнято називати давніми болгарськими монаршими іменами.

У карикатурі на переворот в цій балканській країні болгарського князя показано таким, що сторчма падає з трону, а обабіч гуртується група болгарських офіцерів (Strahopud 1886, 17). Князь Олександр, не дивлячись на якісь шанси зберегти владу, на вимогу російського царя таки остаточно зрікся болгарського трону. Художник майстерно передав атмосферу перевороту і гримасу переляку першого болгарського князя, його наїжачене від здивування і страху волосся. Композиція вирізняється динамікою та експресією, однак автор намагався показати занадто багато персонажів в русі, не визначившись, хто з них головний, що дещо здрібнило самі постаті. В наступних карикатурах вже на нового претендента Фердинанда Кобурга постаралися врахувати композиційні недоліки попередньої роботи.

Дійсно, серед ілюстрацій на політичну тему часопису «Страхопуд» найбільш виділяються карикатури на принца Кобурга – німецького претендента на болгарський престол. Характерні риси шаржованого – великий горбатий ніс, маленькі очі – надихали карикатуристів на створення комічного образу. Одна з

перших карикатур художника-монограміста «ГВ» на Кобурга є робота, де принца зображено у вигляді блазня, а його свита за малюнком — це дулі підданих, тобто таким чином художник намагався переконати, що трон такому претенденту не світить (Strahopud 1889, 6).

Вражає оперативність, з якою реагували у відносно провінційній і досить консервативній Галичині на швидкі політичні зміни у Болгарії. Причому характер критики, що обрушився на молодого Фердинанда, дуже відповідав дріб'язковим міщанським смакам галичан. І це мабуть основна причина, чому цей персонаж надовго затримався у місцевій сатирі, як в ілюстраціях, так і текстах. Завжди при аналізі великої європейської політики в «Страхопуді», та й в багатьох інших журналах, виникало питання: "А що ж там робить наш Фердик?" (Strahopud 1890). Отаке применшене звертання. Так, Фердинанда називали принцом, але уникали іменувати його у сатирі князем, як це робили з його попередником Олександром Баттенбергом. Тим старались піддати сумніву його легітимність. Реальних підстав для цього не існувало, адже генеалогія роду Фердинанда Кобурга і в близькій, і в хронологічно далекій ретроспективі була надзвичайно багатою. Внук французького короля-громадянина і демократа Філіпа Орлеанського, родич австрійських Габсбургів, а в глибині віків його предки йшли не лише до Болгарії і Візантії, але через Капетингів і французьку королеву Анну Ярославну до великих київських князів.

Останнє дуже тривожило російських Романових, позаяк з позиції традиційних римо-католицьких європейських монархій вони хоч вважалися успішними монархами, які утвердились при владі на кілька століть на територіях Давньої Руси, але бачились узурпаторами. Протягом XVIII–XIX ст. Романови марно намагалися легімітизувати своє династичне становище до рівня претензій на спадщину Болгарського царства та Візантійської імперії. Пошлюбитися з Капетингами чи Габсбургами не вдавалось. Останні більш доречним вважали родичання з імператором французів Наполеоном (попри його провінційне походження), ніж з російськими царями.

Звичайно основна маса читачів галицького «Страхопуда» могли не знати такі тонкі нюанси, але росіяни, які фінансували значну частину видатків часопису (а тому й мали вплив), на кого і як скеровувати сатиру повинні б бути в курсі.

На іншому малюнку художник монограміст ГВ зображує Кобурга у вигляді малої дитини, яка тримає іграшкову Ейфелеву вежу і прусського солдатика (Strahopud 1890, 13). Принц грається поруч з величезною старою пані Климентиною, його матінкою, яка, за задумом карикатуриста, асоціюється зі Старою Європою. Таким чином висміюються монархічні амбіції європейських невдах-маріонеток, адже мати Кобурга походила з королівської Орлеанської династії, яку позбавила французького трону революція 1848 року. Заради сина Климентина, єдина з представників усіх монарших домів Європи, наважилася протиставитись політичним амбіціям російського царизму в Болгарії. І, незважаючи на численні противаги у вигляді чи то політичних демаршів, чи то численних

карикатур у тогочасній пресі, виграла (Izhevsky 2024, 191). Її син Фердинанд на кілька десятиліть таки став болгарським монархом. Однак галицькі карикатуристи і надалі не припиняли його зображувати у вигляді ляльковго мамусиного синка.

Це відповідало міщанським характерам багатьох представників галицького суспільства – образ дорослого, але все ще маминого синка в політичну сатиру прийшов зі звичайних побутових карикатур, де сильна «мамця» завжди вирішувала всі проблеми своєї дитини, яка давно вже виросла, а іноді вже й трішки постаріла, принаймні фізично, але залишилась прив'язаною до своїх дитячих забав.

Фердинанд Кобург захоплювався ентомологією, колекціонував метеликів і жуків й насправді користувався повагою у відповідних наукових колах. Але і це зазвичай ставало принагідним приводом до висміювання. Монарх, який бігає з сачком за метеликами – таке видовище було для Галичини та інших країв Європи доволі пікантним. З теми комах для карикатуриста легко було перейти до образу птахів. Тим більше Фердинанд дуже до того підходив: мав великий, наче у папуги, ніс-дзьоб; збирав різних козявок.

Одна з виразних карикатур на Кобурга, яку обійшли увагою в монографії "Галицька сатира як феномен графічного мистецтва" – "Бедный воробець" (Strahopud 1888, 6). Автором є монограміст БТЛ, що зобразив князя у вигляді великого птаха, котрий потрапив до болгарської клітки і не знає, як з неї вибратися. Типовокомічним для галицьких москвофілів виявилось саме найменування скарикатуризованого птаха-монарха. Назвати горобцем не могли, занадто по-українськи звучить; назвати воробей – звинуватять у проросійськості, тож придумали щось, на їхню думку, середнє – Воробець. Звідси йде у фольклорі Галичини висміювання комічного намагання пристосуватися до російської мови на кшталт виразів: «Сонце свєтіт прямо в писок – нє могу дівіться, дайтє мнє кусок папєру, шоби затуліться», «Мой папа міслівєц….» тощо.

Ще одна карикатура на князювання Фердинанда у Болгарії зображує, як Кобургу на троні з-під поли завіси хтось, на кшталт Страхопуда, підказує, яку політику вести, а насправді перевіряє міцність трону. Тут є можливим і натяк на особливі стосунки Фердинанда зі своїм перекладачем. Кобург теж, як і Баттенберг, не знав болгарської мови, проте погодився перейти з римокатолицизму до болгарського православ'я. Так от історія з болгарським перекладачем є відображенням чуток про бісексуальні нахили болгарського князя. Справді, художник-монограміст IN зобразив монарха у короні таким витончено делікатним, неначе щось у ньому є жіночне (Strahopud 1888, 23). Як відомо, тоді в Західній Європі ширилися скандали щодо аморальної поведінки багатьох представників богемного бомонду. Деякі справи доходили до судових процесів, як от скандал з Оскаром Уальдом. І в таких справах вважалося, що якась впливова анонімна особа зі статусом монарха матеріально підтримувала сторону захисту. Здогади публіки могли торкатися і князя Фердинанда. Взагалі образ Кобурга дуже відповідав літературним персонажам того часу на зразок принца Флорізеля автор-

ства Р. Л. Стівенсона чи подібного героя з детективу А. Конан-Дойля – короля Богемії, нещасливо закоханого у акторку на противагу Олександру Баттенбергу.

Фердинанд Кобург, попри всю екстравагантність уявлення обивателя про свою особу, насправді виявився хорошим дипломатом і сім'янином. А родинний дух дуже цінувався у галичан. Болгарський монарх зумів примиритися зі старшою гілкою французьких Капетингів – більш консервативними Бурбонами, з якими його рід герцогів Орлеанських ворогував ще з часів Великої Французької революції. Мало того, одружився на одній з представниць Бурбонів Марії Луїзі Пармській, вивостивши гідних синів, які вже знали болгарську мову, історію та культуру. Подібні речі в середовищі аристократії та середнього класу зі змішаних родин у Австро-Угорщині, зокрема, в Галичині теж були актуальними. Досить згадати наскільки цікаво там влився в українську культуру, політику, військову справу Василь Вишиваний (Вільгельм Габсбург) далекий молодший родич австро-угорських та болгарських монархів.

На Фердинанда малювали карикатури і польськомовні часописи Львова. Зокрема, у "Щутеку" є сатиричне зображення болгарського князя у вигляді Гамлета (Szczutek 1890, 8). Художник розташував його поміж портретів в дорогих рамах двох антагоністичних старих європейських монархів, яких, на жаль, складно ідентифікувати. Цікавими є нові акценти на обличчі Кобургського Гамлета. Тут художник виділяє вже не великий ніс, а характер очей героя, як у трагікомічного П'єро: зовнішні кутики очей опущені вниз, і це підкреслює мрійливість та сентиментальність образу.

Чому ж ще у галицькій сатирі любили зачіпати Фердинанда Кобурга? То був спосіб, як обійти австрійські закони про заборону глумливих зображень на імператора Австро-Угорщини та навіть його дальньої родини, представники якої належали до громадян цієї держави. Проте Фердинанд Кобург хоч і був родичем, але не громадянином. За обмеження свободи слова це давало карикатуристам та авторам сатиричних текстів наповну відігратися на висміюванні австрійських монархічних кіл.

Надалі «затихання» теми Балкан на межі XIX−XX ст. у галицькій сатирі могло пояснюватися як місцевими політичними та соціально-національними загостреннями, так і збуреннями громадської думки під час революції 1905−1907 рр. в Росії.

Але ця тема знову піднімається з початком балканських воєн. У карикатурі «Як Росия "напомпувала" чорногорську жабу» імперія традиційно зображувалася у вигляді ведмедя, який видається зовсім маленьким біля велетенської жаби Чорногорії на передньому плані (Zhalo 1913). У репродукуванні використовувалася техніка цинкографії, що давало змогу відтворити характер старої фактури. Таким чином підкреслювалася давність самої балканської проблеми (Izhevsky 2024, 243).

Отож, в порівняльній перспективі відображення життя в балканських країнах у жанрі карикатури як форми ілюстрування галицької преси найбільш виразними та яскравими були в період раннього правління болгарського князя

Фердинанда Кобурга. Всі пророкування у галицькій москвофільській та польській сатиричній пресі щодо провалу місії очолити молоду балканську країну не врахували особливості характеру Фердинанда Кобурга, його твердості, наполегливості, принциповості і водночас вміння знайти спільну мову з політичними елітами. Менше з тим, як зразки гротескового портрету, образи Фердинанда Кобурга у галицькій сатирі були дуже художньо-виразними. По стилістиці вони відповідали ранньомодерністським творчим пошукам у графіці, що поступово сформували львівську сецесію. Культ витонченої продуманої лінії з контрастом тональних плям більше надавався для зображень болгарського монарха-інтелігента, ніж для відомих політиків Центрально-Східної Європи – німецького канцлера Бісмарка, російських царів і міністрів, котрих полюбляли зображати грубими і примітивними.

Звичайно, фундаментального психологічного впливу додавало й те, що Фердинанда Кобурга незмінно представляли на перших шпальтах сатиричної преси – на всю сторінку і крупним планом. Для читача це запам'ятовувалось, бо інша балканська політика відображалась переважно в клаптикових карикатурах або на других, а то й на тильних сторінках видань. Щоправда, завжди були читачі які не довіряли передовицям у газетах, і огляд видань починали з тилу.

Отже, дослідження образу Балкан та монархів цієї частини континенту, Болгарії зокрема, з позиції галицької сатири мають цікаву перспективу для порівняльних характеристик, ґрунтовного аналізу й глибоких реконструкцій політичного, економічного і культурного життя та мистецьких процесів.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Izhevsky, A. 2024. Halyts′ka satyra yak fenomen hrafichnoho mystetstva druhoyi polovyny KHIKH st. – pochatku KHKH st.: evolyutsiya khudozhn′o-obraznoyi systemy ta refleksiyi „smikhovoyi kul′tury". [Satire of Galicia as a Phenomenon of Graphic Art at the 2nd Half of 19th to Early 20th Cc. And Evolvement of Its Artistic Imaginative System and Reflections of the "Culture of Laughter"]. Kyjiv, "Naukova dumka", 320 s. 199 il. (In Ukrainian).

Іжевський А. 2024. Галицька сатира як феномен графічного мистецтва другої половини XIX ст. – початку XX ст.: еволюція художньо-образної системи та рефлексії "сміхової культури". К., «Наукова думка», 320 с. 199 іл.

Lopata 1876, 7, 8. Чернівці. (In Ukrainian).

Mykolenko, D. 2024. Naukovyy seminar «Obrazy Balkan u halyts′kiy satyri druhoyi polovyny KHIKH – pochatku XX stolittya» 10 hrud. 2024 r. Prezentatsiya monohrafiyi «Halyts′ka satyra». Onlayn platforma Kharkivs′koho natsional′noho universytetu im. Karazina [Scientific Seminar "Images of the Balkans in Galician Satire of the Second Half of the 19th − Beginning of the 20th Century", December 10. 2024. Presentation of the Monograph "Galician Satire". Online Platform of the Kharkiv National University Named After Karazin]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=mo2HPyYTNR4 (Date accessed: 11.12.2024). (In Ukrainian).

Миколенко, Д. 2024. Науковий семінар «Образи Балкан у галицькій сатирі другої половини XIX – початку XX століття» 10 груд. 2024 р. Презентація монографії «Галиць-

ка сатира». Онлайн платформа Харківського національного університету ім. Каразіна URL: https://www.youtube.com/watch?v=mo2HPyYTNR4 (Дата звернення: 11.12.2024).

Potocki, A. 1906. Artur Grottger. [Artur Grottger]. Lwów, 600 s. (In Polish).

Romanuk, M. 2000. Chasopysy Pivnichnoi Bukovyny yak dzherelo vyvchennia suspilno-politychnoho zhyttia kraiu (1870–1940). [Magazines of Northern Bukovyna as a Source of Studying the Social and Political Life of the Region (1870–1940)]. Lviv, Feniks. 588 s. (In Ukrainian).

Романюк, М. 2000. Часописи Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870–1940). Львів, Фенікс, 588 с.

Strahopud 1886, 17. Страхопуд. Львів. (In Ukrainian).

Strahopud 1888, 6, 23. Страхопуд. Львів. (In Ukrainian).

Strahopud 1889, 6. Страхопуд. Львів. (In Ukrainian).

Strahopud 1890, 13. Страхопуд. Львів. (In Ukrainian).

Szczutek 1877, 31. Szczutek. Lwów. (In Polish).

Szczutek 1890, 8. Szczutek. Lwów. (In Polish).

Zerkalo 1891, 11. Зеркало. Львів. (In Ukrainian).

Zhalo 1913, 4. Жало. Львів. (In Ukrainian).

Zlydniov, V. 1985. Kontseptsyy natsyonalnoi khudozhestvennoi kultury narodov Tsentralnoi y Yuho-Vostochnoi Evropy KhVIII–KhIKh v. [Concepts of the National Artistic Culture of the Peoples of Central and South-Eastern Europe in the 18th–19th Centuries.]. Moskva, 280 s. (In Russian).

Злыднев В. 1985, Концепции национальной художественной культуры народов Центральной и Юго-Восточной Европы XVIII—XIX вв.; ред. В. Злыднева. Москва. 280 с.

Дата подання статті до редакції: 15.01.2025 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.19

ABRAHAM BENAROYA, THE MACEDONIAN QUESTION AND THE SOLUNA SOCIALIST WORKERS' FEDERATION

Maria Tortika

DSc (History), Professor, Department of Museum and Tourist Activities,
Kharkiv State Academy of Culture, Bursatsky Uzviz, 4, Kharkiv, 61057, Ukraine,
torteka@ukr.net, ORCID: 0000-0001-9674-5629

Avraam Benaroya was born in 1887 in the Bulgarian town of Vidin to a family of small-scale merchants; his father was of Sephardic origin. He soon became a committed social democrat and emerged as both an ideologue and an organizer of the Macedonian social democratic movement during the period between 1909 and 1912. As the leader of the Thessaloniki Socialist Workers' Federation (*Federación Socialista Obrera*), Benaroya articulated the idea of the particular character of Marxist ideology. He maintained that Marxist tactics ought to be both flexible and adaptable to the specific political conditions of each country. Accordingly, his views could be classified as distinctly centrist, aligning closely with the political logic of the left wing of Bulgarian social democracy, namely the BRSDP (Narrow Socialists). This characterization is further supported by the chronology of Benaroya's political activity. For instance, during 1910–1911 he edited the newspaper *Solidaridad Obradera / Workers' Solidarity*, the successor to the multilingual *Workers' Herald*. The publication timeline of Benaroya's periodical closely corresponds with that of *Napred*, a left-centrist organ issued under the leadership of the prominent Bulgarian left-centrist figure, Christian Rakovsky.

Moreover, Benaroya – like Rakovsky – initially endorsed the ideals of the Young Turk Revolution. Furthermore, in line with Rakovsky and the leadership of the centrist left within the BRSDP (Narrow Socialists), Benaroya aligned his political activities with the stance of the Second International. This occurred precisely at the time when Rakovsky was acting as a representative of the Bureau for the Unification of the Bulgarian Social Democratic Movement. Additional evidence of Benaroya's ideological proximity to the left-centrist platform lies in the fact that, in May 1910 and again in November 1911, at his personal invitation and with the official endorsement of the *Federación* leadership, Rakovsky traveled to Thessaloniki "as a representative of the International Socialist Bureau". There, he participated in the May Day rally (1910), spoke at a *Federación* rally (4 November 1911), and even delivered several lectures "on issues concerning the Balkan and international socialist movement".

In conclusion, the Macedonian phase of Avraam Benaroya's political career must be recognized as distinctly left-centrist in orientation. It was during this period that Benaroya – both as a humanist and a democratically inclined political figure, and as a prominent Macedonian socialist – maintained closest alignment with the centrist platform of the BRSDP (Narrow Socialists). It was also during this period that he most directly linked the Jewish Question to the Macedonian Question, envisioning their resolution through the implementation of a Macedonian federation (confederation or union).

***Keywords**:* Avraam Benaroya, Socialist Workers' Federation (SWF), Jews, Thessaloniki, Sh. Ya. Natadze (Gortsev), socialism, Macedonia, Balkan Confederation, Young Turks

АВРААМ БЕНАРОЯ, МАКЕДОНСЬКЕ ПИТАННЯ І СОЛУНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РОБІТНИЧА ФЕДЕРАЦІЯ

Марія Тортіка

доктор історичних наук, професор, кафедра музейно-туристичної діяльності,
Харківська державна академія культури,
Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, 61057, Україна.
torteka@ukr.net, ORCID: 0000-0001-9674-5629

Авраам Бенароя народився 1887 року у болгарському місті Відін в сім'ї дрібних торговців, батько його був сефардського походження. Досить скоро він став переконаним соціал-демократом і проявив свої здібності як ідеолог й організатор македонського соціал-демократичного руху в період між 1909 і 1912 рр. Будучи лідером Солунської соціал-демократичної робітничої федерації, він висунув тезу про особливий характер марксистської ідеології. Він вважав, що марксистська тактика має бути і гнучкою, і здатною трансформуватися залежно від політичних умов конкретної країни. Таким чином, його погляди можна позначити як цілком центристські, тобто сумісні з політичною логікою лівого крила болгарської соціал-демократії – БРСДП(о). Останнє побічно підтверджує і хронологія політичної діяльності Бенароя. Зокрема, у 1910–1911 рр. він видає газету «Солідарідад Оврадера / Робітнича солідарність», яка стала спадкоємицю чотирьохмовного «Робітничого вісника». Дати видання газети А. Бенароя практично повністю збігаються з датами існування в Болгарії лівоцентристського органу «Напред», що виходив під керівництвом визнаного лідера болгарського лівого центризму К. Раковського.

Далі, А. Бенароя, подібно до К. Раковського, на початковому етапі підтримує ідеї младотурецької революції. Крім того, подібно до того самого К. Раковського і керівництва центристської «лівиці» БРСДП(о), А. Бенароя узгоджує свою діяльність із позицією керівництва Другого Інтернаціоналу. Причому, відбувається це саме в той період, коли К. Раковський виступає від імені Бюро за об'єднання болгарського соціал-демократичного руху. І завершує цей перелік аргументації на користь лівоцентристської платформи А. Бенароя той факт, що в травні 1910 і в листопаді 1911 р. за його особистим запрошенням, а також на основі офіційного запрошення керівництва «Federacion», К. Раковський приїздить до Солуні «...як представник МСБ». Там він бере участь у першотравневому мітингу (1910 р.), виступає на мітингу Federacion (4 листопада 1911 р.) і навіть погоджується прочитати кілька лекцій «...з проблем балканського і міжнародного соціалістичного руху».

Отже, оцінюючи македонський період у політичній кар'єрі Авраама Бенароя, слід визнати, що він мав яскраво виражений лівоцентристський характер. Саме в цей період А. Бенароя був максимально близький, як гуманіст та демократично навлаштована людина і як популярний македонський політик,

до центристської платформи «лівиці» БРСДП (о). І саме в цей період він максимально пов'язував єврейське питання з македонським питанням, шлях до вирішення якого бачив у реалізації концепції македонської федерації (конфедерації, союзу).

***Ключові слова**:* А. Бенароя, Соціалістична робітнича федерація (СРФ), євреї, Солунь, Ш. Я. Натадзе (Горцев), соціалізм, Македонія, Балканська конфедерація, младотурки

Introduction

Abraham Benaroya was born in 1887 into a family of small-scale traders. His father was of Sephardic origin – a fact that later led American historian Donald Quataert to identify him, along with Bulgarian/Macedonian social democrats Angel Tomov and Dimitar Vlahov, as the Sephardic Jews. However, this classification appears somewhat debatable in the case of the latter figures and warrants further scholarly investigation.

Benaroya was born in the Bulgarian town of Vidin, near the Bulgarian-Romanian border. From an early age, it became apparent that his interests lay in the humanities – he reportedly spoke six languages. Eventually, he enrolled in the Faculty of Law at the University of Belgrade. Interestingly, even this seemingly straightforward biographical detail remains contested. For instance, one of Benaroya's close associates and fellow members of the Thessaloniki Federation, Angel Tomov, claimed that Benaroya had no more than a secondary education.

Tomov wrote:

> "I have had close friendly relations with Avram Benaroya since that time. He, too, was a stranger from Bulgaria, a native of Vidin – a 'liberal' socialist, a man as small in stature as he was great in spirit and devotion to the socialist cause. His life was one of tireless effort in the name of the great proletarian ideal. … Benaroya had a high school education. He was naturally gifted, with pronounced organizational and journalistic abilities. He also possessed a fairly solid understanding of socialism and the workers' movement. Moreover, he had the rare and valuable ability to inspire sympathy, to infect others with his idealism and personal example, and to ignite those around him to dedicated work in the service of the proletarian cause" (Tomov 1947, 192).

Some modern researchers also assert that Benaroya did indeed enroll at the University of Belgrade, but was ultimately unable to complete his studies. Regardless of the academic outcome, by 1907 Benaroya had relocated to Plovdiv, where he worked as a Bulgarian language teacher in a local Jewish school.

Following the 1903 split within the Bulgarian Social Democratic Party, much of the Plovdiv socialist community came under the influence of the right-leaning wing of Bulgarian Marxism – particularly the anarcho-liberal orientation represented by

the leadership of the Social Democratic Union "Proletarian", a left-centrist faction. It was within this ideological context that Benaroya, as a young, democratically-minded educator, found a natural affinity with the federalist and conciliatory tendencies of left centrism. Before long, he became not only a devoted adherent, but also one of the leading figures within the Plovdiv group of the "Proletarian" Union (Studies on the History of Socialism in Bulgaria 1891–1944, 2008).

Main Part

It is important to note that even at the earliest stage of his political career, Abraham Benaroya displayed a marked interest in the Jewish question – both in general and specifically in the context of the Balkans. He actively wrote on Jewish issues and, in 1908, published a substantial work entitled *The Jewish Question and Social Democracy* in Plovdiv.

By the end of that same year, Benaroya left Bulgaria — either, according to some sources, due to pressure from the Bulgarian authorities, or, according to others, in accordance with a specific party assignment. He relocated to the Macedonian city of Salonica (also known as Solun or Thessaloniki), which at the time was part of the European territories of the Ottoman Empire.

At this juncture, Benaroya began to conceptualize the structure of what would become the Socialist Workers' Federation (SWF) of Salonica. His approach framed the Macedonian question – as part of the broader "Eastern Question" – within a social-democratic and simultaneously Jewish context. Initially, he organized a Jewish political workers' club, which eventually evolved into the Jewish national section of the Salonica *Socialist Workers' Federation* (SWF; in Ladino, *Federación Socialista Laboradera* – FSL; also known as Φεντερασιόν or *Federacion*).

As Angel Tomov noted, in addition to the significant influence of Bulgarian Marxism on the ideological outlook of Salonica's intelligentsia during the first decade of the twentieth century, leftist sentiments had also begun to emerge among the city's artisan and working-class populations. These sentiments created fertile ground for the reception of external ideological and political impulses – particularly those associated with Bulgarian Marxism, and more specifically its center-left interpretations. By 1911, Marxist influences from Serbia and Romania also began to shape the development of the Macedonian workers' movement.

This environment provided a strategic launching point for the formation of the Salonica Socialist Group and its eventual evolution into a broader and more influential political entity.

Tomov wrote:

> "The initial impulse for the establishment of the Socialist Federation in Salonica was given by workers from Bulgaria, mainly printers, but the healthy organizational force came from the local workers, and primarily from the Jewish workers" (Tomov 1947, 192).

Tomov's statement confirms that Benaroya's efforts in organizing the SWF heavily relied on the Jewish segment of Salonica's society. Nevertheless, the Jewish community in the city was ideologically diverse, united mainly by shared concerns over the growing Greek influence in this historically Balkan-Jewish-Ottoman region. This concern played a pivotal role in shaping the foundations of the Socialist Workers' Federation.

The character of the SWF, formed in the context of the Young Turk Revolution, was strongly influenced by Austro-Marxist ideology. Drawing on the organizational principles of the Brünn Program, the SWF was envisioned as a federation comprising national sections – Jewish, Bulgarian, Greek, and Turkish – each maintaining its cultural and political autonomy. Benaroya and his Bulgarian-Macedonian associates saw the SWF as the first step toward the creation of a broader Turkish Social Democratic Party, organized along similar federalist lines. Much like the *Sozialdemokratische Partei Österreichs* (SDPA), this envisioned party was to be unified by a common statute and governed through congresses serving as corrective assemblies (Zürcher 2010).

However, in the Ottoman context, the political and ideological energies of the liberal-democratic left were largely absorbed by the Young Turk movement. Mass mobilization was directed toward national liberation, leaving little space for the development of a Turkish social-democratic party until the 1920s. Within this constrained environment, the SWF stood out as one of the few Ottoman socialist organizations aligned ideologically and organizationally with the strategies of the Second International. In fact, during its initial period of cooperation with the Young Turk leadership, the SWF came to be viewed as a potential platform for uniting democratic forces across the Balkans and Turkey –possibly within the framework of an Eastern Democratic Federation (Deliradev 1909).

While actively involved in the broader political work of the SWF, Benaroya increasingly focused on its Jewish component. In *The Jewish Question and Social Democracy* (1908), he underscored the parallels between the Jewish and Macedonian national struggles. Like many Bulgarian left-centrists of the time, he believed that these issues could be addressed through the implementation of Austro-Marxist strategies adapted to the Balkan context. It was from this ideological position that Benaroya gave an interview to the well-known Russian revolutionary and publicist Shalva Yasonovich Natadze (writing under the pseudonym Gortsev), a member of the Socialist-Revolutionary Party.

Documents from the Foreign Bureau of the Russian Imperial Police confirm the connections between the Socialist-Revolutionaries and ideologically aligned social-democratic groups in Constantinople, as well as their links to similar Marxist organizations in Russia and Bulgaria. In this transnational context, both the Jewish and Macedonian questions emerged as central topics in social-democratic discourse across Macedonia. Indeed, by the early 1910s, socialists in Austria, Russia, and Turkey were placing national issues at the core of international social-democratic strategy – an emphasis made all the more urgent by the rising tensions that would culminate in the Balkan Wars and, eventually, the First World War.

Until the outbreak of World War I, Salonica remained, in many ways, a quintessentially Jewish city within the Ottoman Empire. It earned the nickname "Balkan Jerusalem", a term widely adopted by contemporary observers. For example, Russian writer and publicist Andrei Nikolaevich Sirotinin, traveling through Macedonia in 1906, remarked on the rich linguistic diversity of Salonica. While many tongues and dialects filled the air, two languages predominated: Turkish and Spanish. The latter referred to Ladino – the Judeo-Spanish language spoken by Sephardic Jews who had settled in the Ottoman Empire following their expulsion from Spain in the 15th century (Sirotinin).

According to statistical data, by the time of the Greek conquest of the city in 1912, the Jewish population of Salonica constituted more than one-third of the total urban population. As early as 1906, a Russian publicist A. N. Sirotinin noted that the Jews made up roughly half of the 125,000 residents of the city. By 1912, the figures were more precise: approximately 62,000 Jews, 46,000 Muslims, 40,000 Greek Orthodox Christians, 6,000 Bulgarians, 2,700 Roma, and 1,600 individuals of other ethnic backgrounds[1].

Within this sizeable Jewish community – still operating in a predominantly Ottoman city – Zionist sentiments held a strong position. As evidence of this, it is sufficient to recall that David Ben-Gurion resided and studied in Salonica for some time. However, as the publicist Avraam Benaroya argued, he maintained a principled opposition to Zionism, grounding his position in comparative reflections on the experiences of Austria, Russia, and notably the case of Budapest (Benaroya 1908, 28).

At the same time, a significant portion of Salonica's Jewish community remained committed to integration into the political and economic structures of the Ottoman Empire. The threat of the disintegration of the Empire's multicultural European provinces encouraged such integrationist attitudes, as many Macedonian Jews increasingly viewed the Ottoman political framework as a preferable alternative to expanding Greek influence in the region (Kazakov 1998–1999, 103–114; 1998–1999, 115–132). Benaroya was critical of both nationalist alternatives – Zionist and Greek – and advocated instead for a center-left approach to resolving both the Macedonian and Jewish questions. The mechanism for realizing this vision was the federalist platform that also informed the organizational structure of the Socialist Workers' Federation (SWF).

In a relatively short period, the SWF – within which the Jewish section was particularly prominent – emerged as a significant political actor among the Jewish population of Macedonia. Jewish socialist activists, many of whom had connections with the left wing of the Internal Macedonian Revolutionary Organization (IMRO) and, for a time, the Young Turks (Benaroya himself was a member of the "Army of Action"; Tomov 1947, 189–195), gravitated toward the idea of a Balkan confedera-

[1] In 1913, the population of Salonica reached approximately 160,000, of whom more than 61,000 identified as the Jews (Kazakov 1998–1999, 110).

tion (federation or union). This framework, they believed, could preserve national identity – cultural, economic, and political – especially as a counterbalance to potential Greek hegemony in the region.

The primary publication of the SWF was the *Rabochaya Gazeta* [Workers' Newspaper] (in Bulgarian, *Rabotnicheski vestnik*, 1909)[2], printed in four languages: Bulgarian, Turkish, Greek, and Hebrew (specifically Ladino, or Judeo-Spanish)[3]. Articles in its supplement *Rabotnicheska borba* [Workers' Struggle] emphasized that, unlike in Bulgaria – where divisions in the labor movement stemmed from domestic political conflicts – Macedonia's diversity offered a platform for unity. It is worth noting that A. Tomov observed with a degree of irony that the "intensity, passion, confusion, and pettiness" of Bulgarian social-democratic factionalism, "thank God", had not affected the Salonican socialists (Tomov 1947, 189–195). Contrary to the dynamics of intra-party struggle in Bulgaria, Benaroya's principal objective for the socialist movement in Macedonia was to unify the proletariat in order to form a single socialist party with collective representation within the International Socialist Bureau of the Second International (*Workers' Struggle*, 15 November 1908).

Returning to the interview Benaroya gave to Shalva Natadze (writing under the pseudonym "Gortsev") and later published in the journal *Sovremennik*, it is evident that Benaroya articulated a broad vision for the activities and ideological platform of the Socialist Federation. Based on that conversation, Natadze attempted to convey to readers his understanding of the aims and character of the Federation in Macedonia.

Natadze identified the summer of 1909 as the founding moment of the Socialist Workers' Federation in Salonica. He noted that the initial unity of this Jewish-Bulgarian organization was short-lived. Within five months, a faction with more radical leanings, ideologically aligned with the Orthodox Marxism of Bulgaria's Narrow Socialists, split from Benaroya's organization. Nonetheless, the remaining group continued its work and eventually expanded to include at least 120 members, among whom the Jews and Bulgarians remained active. Thus, Natadze appears to interpret the summer of 1909 not as the moment of the Federation's original founding, but rather as the beginning of its organizational transformation.

In his interviews, Benaroya consistently articulated his political philosophy. In a conversation with the newspaper *Rech* [Speech] – which positioned itself as an in-

---

[2] The original publication of the Socialist Workers' Federation (SWF) was titled *Rabotnicki vestnik* [Workers' Bulletin]. It was later transformed into *Solidaridad Ovradera*, then into *Mujadele*, and finally, in 1912, into *Avanti*, which was published in Ladino.

[3] It is noteworthy that documents from the Special Division of the Police Department, detailing the connections of the prominent revolutionary Kamo (Ter-Petrosyan) in Constantinople, identified his links with the Socialist Workers' Federation (SWF) and emphasized the multinational composition of the organization. According to these documents, the socialist group with which he interacted included the 'Greeks, Turks, Bulgarians, and Jews' (GARF, 13).

dependent outlet but was closely associated with the Constitutional Democratic Party – Benaroya stated: "I am a follower of scientific socialism founded by Marx, but I cannot call myself an orthodox Marxist". He added that he accepted the principles of Marxism, but emphasized, as Natadze reported, "...that their application must be adapted to the conditions of each specific country" (Gortsev 1912, 260).

A Bulgarian historian Georgi Parvanov also linked Benaroya's name with the Proletarian Union (Parvanov 1997). It is difficult to dispute that Benaroya's understanding of Marxism – as a flexible ideology responsive to national political contexts – aligns him with the centrist tendencies of the Bulgarian Workers' Social Democratic Party (united) [BWSDP(u)]. This connection is further confirmed by the chronology of his political work. In 1910–1911, Benaroya began publishing the newspaper *Solidaridad Ovradera* [Worker's Solidarity], the successor to the four-language *Rabochaya gazeta* (Tomov 1947, 192). These publication dates nearly coincide with the appearance of the Bulgarian center-left journal *Napred*, edited by the recognized leader of Bulgarian left centrism, Christian Rakovsky (Chernyavsky, Stanchev, Tortika (Lobanova) 2014).

Moreover, like Rakovsky, Benaroya initially supported the ideals of the Young Turk revolution. Also in parallel with Rakovsky and the leadership of the BWSDP(u), Benaroya coordinated his political activities with the leadership of the Second International. Notably, this occurred at the very time when Rakovsky served as head of the bureau overseeing the unification of the Bulgarian social-democratic movement. Adding further weight to Benaroya's centrist credentials is the fact that in May 1910 and again in November 1911, he hosted Rakovsky in Salonica at the official invitation of the Federation. Rakovsky participated in a May Day rally (1910), addressed a Federation gathering (4 November 1911), and gave several lectures "on issues of the Balkan and international socialist movement" (Hristakudis 1998–1999, 244).

As might be expected, the Bulgarian orthodox Marxists – namely the Bulgarian Workers' Social Democratic Party (Narrow Socialists) [BWSDP(u)] – were quick to criticize the ideological and political platform of the SWF. They characterized the Federation as a petty-bourgeois formation, akin in their view to the Bulgarian centrists and Broad Socialists, and thus insufficiently socialist in character.

Conclusion

In assessing the Macedonian period of Abraham Benaroya's political career, it is evident that his activities bore a distinctly center-left orientation. During this time, Benaroya – both as a public figure, journalist, and influential Macedonian politician – was closely aligned with the centrist platform of the "leftist" Bulgarian Workers' Social Democratic Party (united) [BWSDP (u)]. It was also in this period that he most clearly articulated the link between the Jewish question and the Macedonian question, envisioning their resolution through the realization of a Macedonian federation (confederation or union).

REFERENCES / ЛІТЕРАТУРА

Benaroya, A. 1908. Evreyskiyaty vyprosy i sotsialnata demokrattsia [The Jewish Question and Social Democracy]. Plovdiv, "Nova zarya", 32 s. (In Bulgarian).

Бенарой, А. 1908. Еврейскиять въпрось и социалната демократция. Пловдивь, "Нова заря", 32 с.

Chernyavskiy, G. I., Stanchev, M. G., Tortika (Lobanova), M. V. 2014. Zhiznennyy put' Khristiana Rakovskogo. Evropeizm i bol'shevizm: neokonchennaya duel' [Macedonian Parties Follow the Young Turks' Transformation]. Moskva, Tsentrpoligraf, 557 s. (In Russian).

Чернявский, Г. И., Станчев, М. Г., Тортика (Лобанова), М. В. 2014. Жизненный путь Христиана Раковского. Европеизм и большевизм: неоконченная дуэль. Москва, Центрполиграф, 557 с.

Deliradev, P. 1909. Balkanskata konfederatsia [Balkan Confederation]. T. Pazardzhika, Pechat. "Targovska" na G. Barlieva, 48 s. (In Bulgarian).

Делирадев, П. 1909. Балканската конфедерация. Т. Пазарджикъ, Печат. „Търговска" на Г. Бърлиевъ. 48 с.

GARF. Gosudarstvennyy arkhiv Rossiyskoy Federatsii [State Archive of the Russian Federation], f. 529, op. 1, ed. khr. 19, 65 l. (Byuro zaveduyushchego zagranichnoy agenturoy Departamenta Politsii v Konstantinopole). (In Russian).

ГАРФ. Государственный архив Российской Федерации, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 19, 65 л. (Бюро заведующего заграничной агентурой Департамента Полиции в Константинополе).

Gortsev, 1912. Mladoturki i rabochiy vopros [The Young Turks and the labor question]. *Sovremennik*, No. 4, s. 247–267. (In Russian).

Горцев, 1912. Младотурки и рабочий вопрос. *Современник*, № 4, с. 247–267.

Hristakudis, A. 1998–1999. Avram Benaroya (1887–1979) – zhivot i deynost [Avram Benaroya (1887–1979) – Life and Work]. *Godishnik Almanah za istoriata na evreite v Balgaria*. Sofia, "Shalom", vol. 30, s. 241–247. (In Bulgarian).

Христакудис, А. 1998–1999. Аврам Бенароя (1887–1979) – живот и дейност. *Годишник Алманах за история на евреите в България.* София, „Шалом", т. 30, с. 241–247.

Ilel, Y. 1998–1999. Balgarskite evrei – faktor v bitkata za sobstvenoto si otselyavane ot unishtozhenie [Bulgarian Jews – a Factor in the Battle for Their Own Survival from Annihilation]. *Godishnik Almanah za istoriata na evreite v Balgaria*. Sofia, "Shalom", vol. 30, s. 115–132. (In Bulgarian).

Илел, Й. 1998–1999. Българските евреи – фактор в битката за собственото си оцеляване от унищожение. *Годишник Алманах за историята на евреите в България.* София, „Шалом", т. 30, с. 115–132.

Kazakov, E. 1998–1999. Spasyavaneto na evreite v Balgaria i natsionalniyat vapros (geopoliticheska interpretatsiya) [Saving for the Jews in Bulgaria and the National Question (Geopolitical Interpretation)]. *Godishnik Almanah za istoriata na evreite v Balgaria.* Sofia, "Shalom", vol. 30, s. 103–114. (In Bulgarian).

Казаков, Е. 1998–1999. Спасяването на евреите в България и националният въпрос (геополитическа интерпретация). *Годишник Алманах за историята на евреите в България.* София, „Шалом", т. 30, с. 103–114.

Parvanov, G. 1997. Balgarskata sotsialdemokratsia i makedonskiyat vapros (Ot kraya na XIX vek do 1918 godina). [Bulgarian Social Democracy and the Macedonian Question (From the End of the 19th Century to 1918)]. Sofia, "Grafimaks" OOD, 248 s. (In Bulgarian).

Първанов, Г. 1997. Българската социалдемокрация и македонският въпрос (От края на XIX век до 1918 година). София, „Графимакс" ООД. 248 с.

Sirotinin, A. Cherez Makedoniyu i Bolgariyu. Iz putevykh zametok. [Through Macedonia and Bulgaria. From Travel Notes]. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XX/1900-1920/Sirotinin/text.phtml?id=9115 (Date accessed: 10.11.2025). (In Russian).
Сиротинин, А. Через Македонию и Болгарию. Из путевых заметок. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XX/1900-1920/Sirotinin/text.phtml?id=9115 (Дата доступу: 10.11.2025).

Studies on the History of Socialism in Bulgaria 1891–1944 /Izsledvania po istoria na sotsializma v Balgaria 1891–1944, 2008. Sofia, Tsentar za istoricheski i politologicheski izsledvania. 448 s. (In Bulgarian).
Изследвания по история на социализма в България 1891–1944, 2008. София, Център за исторически и политологически изследвания. 448 с.

Tomov, A. 1947. Makedonskite partii sled mladoturskia prevrat [Macedonian Parties After the Young Turk Coup]. *Makedonska misyl*, kn. 5–6, god. 2, s. 189–195. (In Bulgarian).
Томов, А. 1947. Македонските партии след младотурския преврат. *Македонска мисъл*, кн. 5–6, год. II, с. 189–195.

Workers' Struggle – Rabotnicheska borba 1908, 15 noemvri. (In Bulgarian).
Работническа борба 1908, 15 ноември.

Zürcher, E. J. 2010. The Young Turk Legacy and Nation Building. IB Tauris, 358 p.

Date of submission: 15.01.2025

DOI: 10.7546/DS.2024.17.20

THE KHARKIV STUDIO MOVEMENT AND BLUE LILY STUDIO AS AN ASPECT OF EUROPEAN ART PRACTICES

Viktoria Lowack

PhD, Fellow of the Gerda Henkel Foundation, Düsseldorf (Germany)
Institute for Eastern European History Regional Studies, Eberhard Karl University Tübingen (Germany), Wilhelmstr. 36, 72074 Tübingen, Germany, v.lowack@ukr.net, ORCID: 0009-0000-1097-3955

The article examines the studio movement in Kharkiv in the late nineteenth and early twentieth centuries, and how it was influenced by European cultural and artistic processes. The studios of Yegor Schrader (1875–1907), Yevhen Agafonov's Blue Lily (1907–1912), Oleksiy Grot, Eduard Steinberg, Mykola Savvin, Oleksiy Zahonov (1909–1913), the Thistle (1913–1914), and Nakos'-Vykos' (1914) were recipients of European artistic practices; they involved Ukraine in European artistic processes and contributed to the creation of a Ukrainian version of European styles and movements. A special role in Kharkiv's artistic life was played by the Blue Lily studio, founded by Kharkiv artist Yevhen Agafonov, which quickly turned into an artistic association. Its members were engaged in painting, drawing, engraving, organized plein air, exhibitions, including innovative ones (The Ring, 1911, 1912), where they introduced the public to the new art that had burst upon Europe. The students published the literary and artistic almanac "Blue Lily" (1911), and were involved in theater activities. Yevhen Agafonov was a stage designer for the first cabaret theater in Kharkiv, the Blue Eye (1909–1911), which introduced the Kharkiv audience to modernist plays and modernist aesthetics. The Blue Lily Studio, focusing on contemporary European models, became a place of learning, experimentation and practice, one of the initiators of the Ukrainian avant-garde. The presence of national Ukrainian themes in the artistic works of the Studio Movement (in particular, Yevhen Agafonov) was an important contribution to the nation-building process. And the various types of creative activity of the studio artists turned Kharkiv into a European city involved in building a common European cultural space.

***Keywords**:* studios, studio movement, Blue Lily, Thistle, Nakos'-Vykos', Yevhen Agafonov, Oleksiy Grot, Mykola Savvin, Eduard Steinberg, Oleksiy Zahonov

ХАРКІВСЬКИЙ СТУДІЙНИЙ РУХ ТА СТУДІЯ «БЛАКИТНА ЛІЛІЯ» ЯК ПРОЯВ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ХУДОЖНІХ ПРАКТИК

Вікторія Ловак

кандидатка історичних наук, стипендіатка Фонду Герди Хенкель, Дюссельдорф (Німеччина), Інститут регіональних досліджень історії Східної Європи, Тюбінгенський університет ім. Ебергарда Карла (Німеччина), Wilhelmstr. 36, 72074 Tübingen, Germany, v.lowack@ukr.net, ORCID: 0009-0000-1097-3955

У статті розглядається студійний рух у Харкові наприкінці XIX – на початку XX століття, а також вплив на нього європейських культурно-мистецьких процесів. Студії Єгора Шрейдера (1875–1907), «Блакитна Лілія» Євгена Агафонова (1907–1912), Олексія Грота, Едуарда Штейнберга, Миколи Саввіна, Олексія Загонова (1909–1913), «Будяк» (1913–1914), «Накось-Викось» (1914) були реципієнтами європейських художніх практик, залучали Україну до європейських мистецьких процесів і сприяли створенню української версії європейських стилів і течій. Особливу роль у мистецькому житті Харкова відіграла заснована харківським художником Євгеном Агафоновим студія «Блакитна лілія», яка швидко перетворилася на мистецьке об'єднання. Його члени займалися живописом, графікою, гравюрою, організовували пленери, виставки, в тому числі й новаторські («Кільце», 1911, 1912), де знайомили публіку з новим мистецтвом, що охопило Європу. Студенти видавали літературно-художній альманах «Блакитна Лілія» (1911), займалися театральною діяльністю. Євген Агафонов був сценографом першого харківського театру-кабаре «Блакитне Око» (1909–1911), який знайомив харківську публіку з модерністськими п'єсами та естетикою модерну. Студія «Блакитна лілея», орієнтуючись на актуальні європейські зразки, стала місцем навчання, експериментів і практики, одним з витоків українського авангарду. Присутність національної української тематики у творчості студійців (зокрема, Євгена Агафонова) стала важливим внеском у процес націєтворення. А різноманітні види творчої діяльності художників-студійців перетворили Харків на європейське місто, залучене до розбудови спільного європейського культурного простору.

***Ключові слова**:* студії, студійний рух, «Блакитна Лілія», «Будяк», «Накось-Викось», Євген Агафонов, Олексій Грот, Микола Саввін, Едуард Штейнберг, Олексій Загонов

Relevance

In the late nineteenth and early twentieth centuries, Ukrainian culture was much more integrated into European cultural processes than contemporary historical accounts often reveal. The particularly unfavorable times when Ukraine was part of the Russian Empire were marked not only by cultural pressure (the Valuev Circular (1863), the Ems Decree (1876)), but also by the necessity of participating in the creation of high culture through St. Petersburg. This concerned Ukrainian artists more than, say, writers, since there was no other way to enter the profession than through the St. Petersburg Academy of Arts, which, despite having figures like Ilya Repin, was in serious crisis and had to turn to Europe for both ideas and their technical realization. Very often, Ukrainians borrowed European practices directly, and this was organic for them, as Ukraine had centuries of cultural ties with Europe, which were visible on the streets of Ukrainian cities and villages in the form of Cossack baroque architecture. Emphasizing these ongoing ties with Europe — at the level of ideas, traditions, cultural codes, and various cultural practices that attest to the historical development of Ukrainian lands as part of European history — is especially timely for Ukrainian historians today, as the current public demand for European integration represents less a paving of the way for something new, and more a return to one's own cultural home.

The art studios that operated in Kharkiv in the early twentieth century were an important aspect of Ukrainian culture's Europeanness. Where did European ideas and practices come from in Kharkiv? Who implemented them and how exactly? How did they influence the cultural landscape of the city? Were they involved in the nation-building process, the center of which was Kharkiv? These questions are the focus of our research.

Historiography

Kharkiv's studio movement has been studied by Kharkiv art historians Larysa Savickaya (2003), Alla Pivnenko (1990; 2006), Tetiana Pavlova (2014). The studios of Kharkiv are the focus of the attention of Myroslava Mudrak (2018) and Valentyna Chechyk (2020). At the same time, Yevhen Agafonov's studio Blue Lily receives the most attention both because of the centrality of its founder in the cultural field of Kharkiv and because of the availability of a more complete set of sources (Pavlova 2014; Lowack 2019; 2024a).

The theoretical basis of our study in the context of the nation-building process is the work of foreign and Ukrainian theorists and practitioners of the national movement, such as Benedict Anderson (2001), Miroslav Hroch (1992), Roman Szporluk (2001), Mykola Riabchuk (2000), Yaroslav Hrytsak (2011), Georgiy Kasianov (1999), and Serhiy Naumov (2017; 2019).

Insufficient scholarly attention to the studio movement and the approach to it exclusively through an imperial-centered lens negated the possibility of integrating it into the context of European artistic processes of which it was actually a part. Therefore, the consideration of Kharkiv's cultural and artistic processes as a component of European cultural history remains an urgent task for both art historians and historians.

Objectives and goals of the study

The research aims to examine studio activity in Kharkiv from the late nineteenth century to the First World War of 1914 as a holistic phenomenon, to draw parallels and comparisons between different studios, despite the complexity of comparative studies given the limited source base of research on individual studios. Since there was an obvious connection between the studios, in particular, the continuity between the Blue Lily, Thistle and Nakos'-Vykos', personal and ideological contacts between young and progressive artists, we can speak of a cultural process. Identifying the characteristics of this process is the central goal of the study, namely, revealing the essence of the studio movement, its points of inspiration, the dynamics of development in the context of European artistic processes, and its consequences for the further development of cultural and artistic processes in Kharkiv and Ukraine as a whole. Since a central theme of Ukraine's socio-political and cultural development in

the late nineteenth and early twentieth centuries was the process of nation-building, it is worth looking at studio activity from this perspective as well, since its role seems interesting and not at all obvious.

Sources and methodology

The source base of the studio movement in Kharkiv is represented by documentary materials, memoirs, original works by studio participants and their photocopies, as well as Kharkiv periodicals of the early twentieth century. The main set of sources is fond 553 of the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine (hereinafter – TsDAMLM Ukrainy), which contains documents related to the activities of the studios Blue Lily, Thistle and Nakos'-Vykos'. An important corpus of sources is contained in fond 208 of the Central State Museum of Art and Letters of Ukraine by art historian Dmytro Hordiev (Hordeiev), who was a direct participant in the events and preserved a large number of documents from that era. Since both funds contain a large number of memories in the form of correspondence, subjectively colored and inaccurate due to the natural imperfection of human memory, as well as deliberately constructed due to the existence of an ideological framework, an important source is the periodicals of the time, such as the newspaper *Utro* (The Morning). It contains valuable news, articles, criticism, reviews of exhibitions and theatrical performances, studio advertisements, and theater posters, that are time-fixed slices of the era.

Memoirs constitute an important source, although in relation to this period of time, they are not extensive. The memoirs of Vladimir Milashevskij (1972; 1989) are worth highlighting: attentive, profound, intellectual, and ironic. In the first edition of 1972 he presented Kharkiv and Oleksiy Grot's studio in the period between the revolutions in the most complimentary way. The second edition of 1989, *Yesterday, the Day Before Yesterday: Memoirs of an Artist*, which is positioned as *"corrected and supplemented",* completely lacks memories of his early years and of Kharkiv. Instead, St. Petersburg, which, along with the Academy, in the first edition is criticized for its bourgeois and cultural stiffness, begins to be praised in a somewhat strange way (Milashevskij 1989, 8–12), which turns the artist's sophisticated, admirably nuanced view into an exalted and grotesque one, and in doing so even devalues those moments of delight that were much less present in the first edition and therefore especially valuable, including memories of Kharkiv. Comparing the two editions of Milashevskij is a task for literary critics and textual scholars, who should have the last word on whether we are dealing with a simple falsification after the author's death.

The study reconstructs and comprehends the activities of Kharkiv studies by comparing different types of sources, examines their nature and significance in the context of the European artistic process.

European art schools and studios

The tradition of art studios originated in France, where the first private schools, the Academie Julian and the Academie Colarossi, were founded in the late 1870s with an innovative approach to teaching drawing and painting. These private schools became an alternative to the official École des Beaux-Arts, which was perceived by young artists as too conservative. Private schools, ateliers, or studios of this new type were characterized by grouping students around individual masters, cultivating horizontal teacher-student relationships, and emphasizing life drawing. Gradually, this phenomenon spread across Europe, where Munich, Vienna, and Krakow became artistic centers in addition to Paris.

Thus, at the turn of the century in Munich, there were two prominent schools of art by the Hungarian Simon Hollósy (since 1886) and the Slovenian Anton Ažbe (1891–1905), known for their progressive teaching methods and preservation of the student's individuality, which turned the school into a place of experimentation and creative research.

A special relationship between teacher and student, namely close relationships, respect and active involvement of the teacher in the process, as well as emphasis on the ethical component (service to art as the meaning of the artist's life), natural joy from the success of colleagues and students determined the communication component of the success of the Anton Ažbe School. The bright personality of the eccentric Ažbe was enhanced by his outstanding talent: in his time, Ažbe gained a reputation as the best draughtsman of the Munich Academy, and the teaching system he developed provided the school graduates with high skills and emancipation in drawing, brightness in painting, and encouraged them to find their own style.

An important dimension of Anton Ažbe's personality was his national self-awareness. Being a Slovene by nationality, he emphasized his national origin and stressed that he wanted to show what Slovenes were capable of with his art, essentially proclaiming the importance of the national in art (Lowack 2024b, 62, 65).

Among the Ukrainian artists who attended Anton Ažbe's school are Oleksandr Murashko, David Burliuk, Volodymyr Burliuk, Ivan Trush and Abram Manevych, artists who developed an individual style and became central figures of the modernist era in Ukraine. For them, as well as for other Ukrainians who studied in European art centers, spending time in Europe made it possible to establish contacts and acquaintances that technically facilitated access to international exhibition venues, and thus enabled them to become involved in creative competition at the European level. Examples of such success are, in particular, Oleksandr Murashko, David and Volodymyr Burliuk (Lowack 2024b, 62, 66–67).

Having arrived in Europe, Ukrainian artists joined the process of creating a new aesthetic, searching for ideas, shaping practices and tastes. As they honed their skills, they were fertilized by European ideas (whether in Western academies or in private schools and studios) and continued to develop them in Ukraine, enriching them with

national traditions and creating national variants of major world styles and art movements, such as Ukrainian Impressionism, Ukrainian Symbolism, and Ukrainian Art Nouveau.

Kharkiv studios

In the second half of the nineteenth century, private educational centers also emerged in Ukraine, such as the Odesa Drawing School (1865–1899), the Maria Rayevska-Ivanova School in Kharkiv (1869–1912) and the Mykola Murashko Drawing School in Kyiv (1875–1901). The purpose of these schools was, among other things, to select and prepare the most talented students for study at the St. Petersburg Academy. At the end of the nineteenth and beginning of the twentieth century, the Academy was in a deep crisis, unable to provide either proper technical training or to be at the forefront of the times in search of new ways of artistic development. The dominance of academicism as a method did not disappear even after the reform of the Academy by the Peredvizhniki, who established new principles – realistic image and true reflection of reality. The focus on the photographic reproduction of nature, excessive attention to detail, and disregard for colorism contradicted the needs of the younger generation, which was already familiar with European modernism and wanted to independently seek new forms and means of expression, focusing on the purely artistic component. Vladimir Milashevskij, who, after the innovative studio of Oleksiy Grot in Kharkiv in 1913, went to the St. Petersburg Academy, notes:

> "*How could one forget all these joys of discovery and turn back into a dullard stubbing out a plaster nose! And this is what the state academicism demanded, which stretched its wings from St. Petersburg to Vladivostok!*" (Milashevskij 1972, 29).

The aforementioned Ukrainian private schools were different from European studios, where the spirit of innovation and experimentation reigned, where the teacher not only passed on his or her own methodology but also encouraged exploration, where the usual plasters and hatching were replaced by life drawing, which sought liberation and individuality. In bridging this gap between academic education and current trends in European painting, art studios became the central link, and the studio sector of art education should be considered one of the primary sources of the history of the Kharkiv art school and the graphic school in particular (Tytarenko 2011, 401).

The first, early studios (O. Viezzhev, M. Uvarov) that existed in Kharkiv in parallel with the school of Maria Rayevska-Ivanova were not yet such European and innovative centers. Most likely, the workshop of the harrow painter E. A. Klodt, who had experience at the Imperial Moscow Bolshoi Theater and in 1909 offered classes in drawing, wood and fabric painting, and firing (Utro 1909, 18 avgusta). Vladimir Milashevskij reflects on their nature: "*But there were private 'studios', as drawing*

schools were called back then, run by one artist?" *one might ask. Yes, there were. But the heads of these studios themselves were no different from state artists, and sometimes they were the same. It was only after the Mir Iskusstva that new trends emerged: the studio of Bakst and Dobuzhynsky, the studio of Tsionglinsky. But that was in the capital*" (Milashevskij 1972, 28).

V. Milashevskij very well notes both this watershed and the role of the *Mir Iskusstva* (World of Arts) (1898–1927) as a bifurcation point for all-Russian artistic practices and the presence of these practices in the capital, St. Petersburg.

The early Kharkiv studios were most likely the old type of private schools of which Milashevskij says that "[...] *the studio existed specifically for aristocratic ladies and maidens*", where "[...] *watercolor lessons* were taught. *Alpine violets, chrysanthemums, two roses in a Venetian glass*" (Milashevskij 1972, 28).

The first of a new type of studio can be considered the studio of Yegor Schrader, founded in 1875, which was quite innovative (Sokoliuk, 2008). But the typical European studios were the private studios of Kharkiv's innovative artists Yevhen Agafonov, Oleksiy Grot, Mykola Savvin, Eduard Steinberg and Oleksiy Zahonov, founded in the early twentieth century. Their fundamental difference from previous private schools was their focus on nude painting, creative search, and innovation. Myroslava Mudrak writes about experimental groups that promoted the ideas of modernism: "*Getting acquainted with the artistic trends of Europe, they tried out modern trends in their own way both in the visual arts – starting with post-impressionism and expressionism of the 1890s – and in their own works of modern household design. These peculiar searches were inspired by a combination of French Art Nouveau, German Art Nouveau, Austrian Secession, as well as Russian Modernism, which was popular at the time*" (Mudrak 2018, 98). Kharkiv was characterized by cooperation between artists as they built joint studios. The most studied studio today is Yevhen Agafonov's Blue Lily (Savickaya 2003; Pavlova 2014; Chechyk 2020; Lowack 2019; 2020; 2024).

The innovations of the above-mentioned artists led to some friction in the Society of Kharkiv Artists, as a result of which they separated and stopped exhibiting together with the Society (Utro 1911, 8 oktyabrya), creating instead the Kharkiv group the Ring, which held its own exhibitions of the same name in 1911 and 1912.

The first Ring's exhibition was quite successful – it was seen by more than two thousand visitors, 16 paintings by E. Agafonov, D. Mytrokhin, M. Savvin, E. Steinberg, F. Nadezhdin were sold, and 3 paintings by D. Mytrokhin and F. Nadezhdin were stolen (Utro 1911, 15 noyabrya).

In 1912, Yevhen Agafonov, Oleksiy Grot, Mykola Savvin, and Mytrofan Fedorov formed the jury that allowed other artists to participate in the exhibition *The Ring* (Utro 1912, 28 oktyabrya). Not only Ukrainians exhibited in Moscow and St. Petersburg, but also Russians exhibited in Ukraine. In 1912, the Kharkiv artists were joined by representatives of the largest avant-garde association in the empire, the Bubnovyi valet (Jack of Diamonds), including P. Konchalovsky, R. Falk, A. Lentulov, and I. Mashkov.

Studio of Yegor Schrader (1875–1907)

The tendency to borrow European experience was evident in Kharkiv quite early on. In 1875, Yegor Schrader created a studio that differed significantly from the academic school in its approach. A native of Chuhuiv (a city in the Kharkiv region), who studied at the Munich Academy of Arts and later at the St. Petersburg Academy, Schrader innovated in the creation of landscapes, focusing more on sketches, completely rejecting the conventional division into plans, giving the space depth and length, introducing diagonal construction, fragmentary compositions (Sokoliuk 2008, 106), and organizing plein airs with his students. The studio existed for quite a long time – in 1907, visitors were offered painting, drawing, and sculpture classes (Utro 1907, 20 yanvarya).

Schrader's studio was attended by V. I. Zarubin, M. V. Dosekin, O. L. Della-Vos-Kardovska, G. S. Vereiskyi, P. O. Levchenko, and M. S. Tkachenko (Sokoliuk 2008, 107).

Studio of Yevhen Agafonov Blue Lily (1907–1912)

A special role in Kharkiv artistic life was played by the Blue Lily studio, founded by Kharkiv artist Yevhen Agafonov in 1907 (TsDAMLM Ukrainy, f. 553, op. 1, spr. 30, ark. 2). At the beginning of 1908, the first announcement of enrollment of students in Yevhen Agafonov's studio, which was not yet called Blue Lily and offered only 1 painting class (3 hours) and 1 life drawing class once a week. Already in August 1908, we see the expansion of the school's offer: in addition to painting and drawing, there were also courses in firing, carving, taught by S.A. Kuznetsova, who had studied at the Berlin Academy of Applied Arts, as well as lectures on art history and art issues (Utro 1908, 31 avgusta).

Agafonov's studio quickly turned into an artistic association. Its members were engaged in painting, drawing, engraving, organized plein airs, exhibitions, including innovative ones (The Ring in 1911, 1912). The students published a literary and artistic almanac *Blue Lily* (1911), and were involved in theater activities. Yevhen Agafonov was a stage designer of the first cabaret theater in Kharkiv, the Blue Eye (1909–1911), which introduced the Kharkiv audience to modernist plays and modernist aesthetics. The Blue Lily Studio, focusing on contemporary European models, became a place of learning, experimentation, and practice, one of the origins of the Ukrainian avant-garde.

Yevgeny Agafonov was a graduate of the St. Petersburg Academy, where he studied, among other things, with Dmitry Kardovsky, a student of the Munich artist Anton Ažbe. Therefore, we can say that Ažbe indirectly influenced Yevhen Agafonov. As in typical European studios, the Blue Lily concentrates on drawing nudes, on quick 15-minute steps, and on simplifying the lines of the drawing, which was very close to Anton Ažbe. Interestingly, it was the painting of nudes that became the main activity of the first Ukrainian futurist studios Thistle (1913–1914) and Nakos'-

Vykos' (1914), supplemented by literary work, communications, and pre-actionism (Lowack 2024a, 70–72).

It is interesting that the close teacher-student relationship, which was cultivated in European studios (Deuchler 2003, 57), can also be observed in Yevhen Agafonov's case: his students noted his respect for students, and this was constantly emphasized, which may be evidence of the atypical nature of such behavior in this environment. In particular, Larisa Gatova recalls:

> *"Agafonov had many students, all of whom he called by name and patronymic without exception, although most were girls and boys"* (TsDAMLM Ukrainy, f. 553, op. 1, spr. 93, ark. 11).

Prominent representatives of Ukrainian culture studied and formed in the studio, including Dmytro Hordeiev (scholar, art critic), Borys Rudnev (cultural figure, founder of the Lebedyn Art Museum), Vasyl Yermilov (artist, constructivist), and Mariia Synyakova (artist, neo-primitivist).

Another important component of the studios was women artists, who traditionally, since the days of French private art schools, were allowed to paint male nudes but could not study at official art academies. At Anton Ažbe's school, women made up a third of the students. Interestingly, this was typical for Kharkiv as well: the Sinyakov sisters Maria, Ksenia, and Shura, as well as Sofia Gatova, Olena Chyrykova, Nina Nadezhdina, and other women studied with E. Agafonov.

The Studio Blue Lily was closed in 1912 due to Agafonov's planned move to Moscow, where he worked as a portrait painter in 1913 (TsDAMLM Ukrainy, f. 208, op. 2, spr. 90, ark. 4).

Steinberg-Grot Studio (1909–1911)

In 1909, Eduard Steinberg, after returning from Munich, where he had studied at the Academy of Arts and the private Munich school of Shimon Hollosy, founded a joint studio with Oleksiy Grot, who had studied with Henri Matisse in Paris. Oleksiy Grot studied at the Faculty of Physics and Mathematics at Kharkiv University and at the St. Petersburg Academy of Arts, from which he was expelled through revolutionary activities. After returning from Europe, the artists set up a studio, which was visited by Vasyl Yermilov and Vladimir Milashevskij, among others.

In 1911, Steinberg-Grot's studio offered daily painting classes with a live model (10 rubles per month), and twice-weekly drawing classes. The studio also had two-hour evening classes twice a week, and for 25 kopecks visitors could make independent "sketches" from a live model (Utro 1911, 10 sentyabrya).

Vladimir Milashevskij, for whom Kharkiv is a European city with an almost Parisian art scene, writes about the practice of this studio:

> "*I don't remember the first time I came to the studio of Grot and Eduard Steinberg. It seems that twice a week in the evening and on Sundays you could*

come in, pay twenty-five kopecks and paint a nude model. This is the practice in Paris. You could work without a teacher. Daytime sessions are painting. In the evenings, only drawing. It was the first time I painted a naked woman. An event in the artist's life. The model was a young nineteen-year-old girl with very mature female forms" (Milashevskij 1972, 44).

Vladimir Milashevskij returns to and constantly emphasizes the importance of Kharkiv in his personal development. When we read Milashevskij's memoirs, we are struck by his emotionality and awareness of Kharkiv's European character, which is expressed in the direct text of an intelligent, thoughtful observer. The absence of self-praise on the part of the Ukrainians is valuable, because the author of the text is a Russian who, after Kharkiv, goes to St. Petersburg, which for Milashevskij, despite the understanding of the availability of incomparably greater resources for the development of art, remains in the pictorial sense *a* "*backward city*" (Milashevskij 1972, 44) compared to Kharkiv. For Milashevskij, his acquaintance with real European art, in which he was personally involved, began in Kharkiv, and St. Petersburg, with its academicism, became a setback.

The invisible presence of Paris in Kharkiv is always evident in his memories: "*I chose the studio of A. Grot and E. Steinberg. I chose them because I could have studied at a state-run evening school with academic teachers. Even then, at the age of seventeen, I was drawn to the "new" or, as they said then, decadent painting. I had already been stung by this "new", and there was no way for me to return to plasters and penmanship and diligent shading exercises. No, I wanted the heightened vitality that shone through in the revered "virgins" of Toulouse-Lautrec. I was fascinated by this new language of art, captivated by new feelings.*

Oleksiy Grot himself has recently returned from Paris, where he spent several years and perceived everything that Paris of the early nineteen hundreds breathed in painting.

The whole atmosphere of this studio fascinated me. I saw how Grot himself painted the model. How he boldly placed green and purple, almost unmixed colors in the shadows of the body. "How beautiful it is", I thought, "and how young in its very essence and in its sense of joy", I will add now. Grot taught me to see impressionistically, that is, he taught me the techniques of seeing that the French had developed" (Milashevskij 1972, 47).

Vladimir Milashevskij attends both painting and drawing classes. About the latter, he notes: "*And drawing! What a bold and free drawing was taught here! There were two drawings hanging in the studio: a Serov drawing of a female model (original), a gift from Valentyn Serov to Eduard Steinberg, and a reproduction of Pewi de Chavannes' Man Walking. Grot told me:*

– Here is a drawing by the first student (Serovs), and here is a drawing by the master. One day you will understand the difference.

These were ideas that were completely inaccessible to me at the time" (Milashevskij 1972, 49).

Vladimir Milashevskij stayed in Kharkiv on purpose to continue attending the studio: "*I stayed in Kharkiv for one more year after graduating from the real school. I often visited Grot's studio and thought only about painting. I was sick with it, it was typhus, plague, tropical fever!*" (Milashevskij 1972, 52).

The artist describes in detail how Grot teaches his students to find the right shadow color in impressionist painting and summarizes the lesson: "*Break, break your eyesight. You have to get rid of the philistine view and learn to see like an artist. This is a French technique, as difficult and, if you like, unnatural as the unnatural direction of sound into the palate in Italian singing. But you won't get a beautiful color if you don't master this difficult vision. All of them had it – Cezanne, Lautrec, Van Gogh, and my friends Otto Friez and Jean Puy...*" (Milashevskij 1972, 48–49).

In addition to classes for adults, the Steinberg-Grot studio also offered classes for children: for 5 rubles a month, children had one lesson a week. In the following years, the studio's teaching staff changed somewhat.

Studio of Steinberg-Grot-Zahonov CROQUIS (1910)

In 1910, advertisements featured a modified version of the studio, where O. Grot and E. Steinberg were joined by the artist O. Zahonov. An advertisement in the newspaper Utro shows the existence of a studio for group lessons with children in painting and drawing "*according to the new methodology*". The Europeanized approach was demonstrated not only in the name of CROQUIS but also in the name of Oleksiy Grot, who was known as Ksei Grot (Utro. 1910, 8 sentyabrya).

Myroslava Mudrak notes that the studio focused on formal techniques and the use of material, in particular, Steinberg was fascinated by the use of tempera (Mudrak 2018, 100).

Studio of Grot-Savvin (1912–1913)

Oleksiy Grot also had a studio together with Mykola Savvin, most likely it was opened in 1912–1913. The studio was located in Kharkiv at 48 Sumska Street, where daily painting and drawing classes were held (Utro 1912, 3 oktyabrya). The catalog of the 2nd exhibition Rings (1912) by Savvin lists this address of the studio.

There is very little information about Savvin. It is known that he participated as an illustrator in the Moscow literary and artistic magazine Yunost', close to the Symbolists, where Alexander Blok, Konstantin Balmont, and Andrei Belyi, among others, were published. His works were published in the first issue of this magazine (Utro 1907, 28 iyunya).

Mykola Savvin, like Yevhen Agafonov, was a scriptwriter for the modern miniature theater "Blue Eye". In particular, he prepared sketches for plays by D'Annunzio and Strinberg (Utro. 1910, 22 avgusta), and scenery for the play The Dumb Wife (*3 Pictures by Anatoly France*) (Utro 1910, 2 oktyabrya).

In his article "Notes on Art", critic L. Kamyshnikov, writing about the next exhibition of the Kharkiv Society of Artists (founded in 1897), says that only Mykola Savvin and Yevhen Agafonov are "*the only worthy of attention*" among the exhibitors: "*And only Messrs. Savvin and Agafonov, among the many exhibitors, have shown their undoubted desire for new aesthetic forms. But their loneliness among the other gray and boring facelessnesses seems to emphasize the complete alienation of society, its sleepy provincial complacency in assessing the correct, broad paths of true art*" (Kamyshnikov 1910, 8).

The critic emphasizes the artist's modernity: "*M. R. Savvin, somewhat careless, slightly vague in his searches, nevertheless keenly follows the colorful victories of the troubadours of the new art. A kind of aching, elegiac note sounds in his motifs, among which I find his sketches of European, perhaps Parisian, impressions most endearing. And the subtle nuances of white and blue in his unpretentious sketch speak more strongly than the sooty landscapes of the conscientious oleographers of the Shishkin school*" (Kamyshnikov 1910, 8).

The central theme of both the Paris and Kharkiv studios was working with nature. Obolentsev, a former student of the studios, noted in this regard: "*By the way, both the Blue Lily and Thistle studios were not some kind of circles or societies of like-minded artists. They were studios in the literal sense of the word – workshops in which artists could work with nature, mostly nude*" (TsDAMLM Ukrainy, f. 553, op. 1, spr. 6, ark. 21).

Models for drawing in Grot-Savvin's studio were attracted, among other things, through advertisements in the Kharkiv newspaper Utro (Utro 1912, 16 oktyabrya). The studio offered daily morning and evening classes, as well as daily morning and evening group classes with children (Utro 1912, 3 oktyabrya).

In 1913, the studio had an already established program with monthly prices, which indicates the stability of the educational process and stable demand. For 3 hours in the morning every day, Grot-Savvin's studio offered painting for adults with a monthly fee of 20 rubles. Three times a week – drawing with a monthly fee of 10 rubles. Sunday classes with students with a monthly fee of 5 rubles. 5 times a week – independent sketching from a live model for 40 kopecks per session. There was also a separate activity group for children, which offered classes once a week (monthly fee of 5 rubles). It was emphasized that the main task of the classes was to "*develop in children a sense of beauty through vivid perceptions of colors and forms of reality*" (Utro 1913, 19 yanvarya).

It should be added that classes with children in studios began to be practiced even earlier, in particular, it is known that in 1910 the studio of Mademoiselle R.M. Evenbach, located in a private house at 19 Mykolaivska Street, offered group painting and drawing classes with children "*according to a new method*". Children from poor families were admitted to classes without payment (Utro 1910, 7 oktyabrya).

At the end of the fall of 1913, the activities of the heads of the studios of E. Agafonov, O. Grot, and M. Savvin ceased due to the departure of these artists to Moscow (Utro 1913, 22 oktyabrya).

Studio Thistle (01.09.1913 – Summer 1914)

The founders of Thistle (Budyak in Ukrainian) were former members of the Blue Lily, including D. Hordeev, K. Storozh (Storozhnychenko), and M. Nedashkivsky, and its "full members" were O. Pochtennyi and O. Hladkykh. V. Tretyakov, P. Korotov, S. Polevyi, S. Shcherbakov, O. Hatov, and P. Obolentsev regularly visited the studio. Also, Yevhen Agafonov (when he was in Kharkiv), V. Picheta, M. Fedorov, H. Tsapok, and V. Yermilov came to work in the studio occasionally. The studio existed for less than a year and was closed due to the outbreak of World War I. The Thistle Studio had no director, and its participants were united primarily by "*careful study of nature*" (TsDAMLM Ukrainy, f. 553, op. 1, spr. 6, ark. 24). The studio also had no ideological platform, was characterized by a diverse membership and disparate interests.

Studio Nakos'-Vykos' (1914)

In 1914, an even more left-wing group split off from Thistle and opened its own *Nakos'-Vykos' Sosvetor-Futurist Studio*. Its founders, "*Sosvetor-members*", were then students of Kharkiv University – V. Tretyakov, P. Korotov, K. Prokopovych, and P. Obolentsev. The main activity of the Nakos'-Vykos' studio was also practicing the drawing of nature, mostly nudes. Nakos'-Vykos' collaborated with Thistle, and the studio members attended each other's drawing sessions, especially since they were located in the same building and on the same floor. E. Agafonov, M. Synyakova, and V. Yermilov also periodically attended drawing sessions at Nakos'-Vykos'. After the drawing sessions, they would have tea parties, read reports, discuss art, and stage their own "Interludes", in which improvisation played a major role. The "Sosvetor-members" performed futuristic practices, such as painting their faces with watercolors, and even going to restaurants with their faces painted (TsDAMLM Ukrainy, f. 553, op. 1, spr. 6, ark. 25zv.). Nakos'-Vykos' did not exist for long and closed in August 1914 due to the mobilization of studio members into the army (TsDAMLM Ukrainy, f. 553, op. 1, f. 152, ark. 1).

The most frequent visitors to the studios were students, as Kharkiv was a large student city. Founded in 1805, Kharkiv Imperial University became the educational center of the region and the first university on Ukrainian territory in the Russian Empire. In 1884, the Kharkiv Practical Institute of Technology was opened. At the beginning of the twentieth century, Kharkiv had 4 men's and 2 women's gymnasiums, 2 real schools, a theological seminary, several private gymnasiums and boarding schools, the Institute of Noble Ladies, the Commercial School, 5 higher primary schools, and other educational institutions.

The presence of studios allowed citizens interested in art to get involved in it in a practical way, to try to practice it personally, and thus bring their interest to a new and higher level. This contributed to the growing interest in art exhibitions that were held in Kharkiv on a regular basis.

The studios allowed artists to earn a small but steady income. After all, the financial situation of even professional artists was not very stable. Vladimir Milashevskij recalls how a model from Grot-Steinberg's studio discouraged him from becoming an artist because of the financial instability of the profession: "*Eduard Steinberg has a wife and two children, and they don't have money for lunch, for bad soup!*" (Milashevskij, 1972, 44).

Studios were also important for professionals who could work together. Thus, there are cases when Yevhen Agafonov worked in the studio together with one of the founders of the Kharkiv Art School Mytrofan Fedorov (TsDAMLM Ukrainy, f. 208, op. 2, spr. 159, ark. 128).

Artistic search and orientation towards European contemporary models laid a solid foundation for the further development of art in Kharkiv: it was from the studio movement that the future neo-primitivist Maria Synyakova and the future constructivist Vasyl Yermilov emerged, and based on these many fold and rich origins Kharkiv later became the center of the avant-garde movement in Ukraine.

Studio movement and nation-building

Despite the huge number of publications on nation-building, this process remains incompletely understood to this day. There is no consensus among scholars not only on the complex process of nation formation in the nineteenth and early twentieth centuries, but also on the state of this process in the twenty-first century. Yaroslav Hrytsak believes that the Ukrainian nation and identity are formed (Hrytsak 2011, 171, 177). Whereas Mykola Riabchuk considers that the formation of the modern Ukrainian nation was not completed either in the nineteenth or twentieth century (Riabchuk 2000, 34), and in the times of existence of the modern independent Ukrainian state after 1991, Ukraine is in the second (cultural and educational) stage of nation-building, as the national landscape is represented by the modern Ukrainian nation formed in the western part of Ukraine and the proto-Ukrainian ethnic substrate of eastern part of Ukraine, which has a "local" rather than modern national identity (Riabchuk 2000, 7). The thesis of the incompleteness of the process of creating a Ukrainian political nation is also supported by the British political scientist Andrew Wilson, who believes that the Ukrainian nation is still not fully "constructed" in the sense of having formed clear exclusive identities, that is, that the Ukrainian identity still needs to be "rebuilt" by separating it from other national histories with which Ukrainians have been associated for centuries – Russian, Soviet, Polish, etc. (Wilson 2004, 378).

As V. Vasylenko and H. Holuyuchyk rightly note, "*in the last few decades, it has been considered a sign of good taste in the academic environment to adhere to the constructivist (also known as modernist or instrumentalist) concept of the formation of modern nations, while its opponents, the primordialists, have been pushed into a kind of intellectual ghetto*" (Vasylenko et al. 2023, 74). Constructivists rely on Benedict Anderson's concept of the "Imagined Communities" and the works of

Ernest Gellner and Eric Hobsbawm. Miroslav Hroch's central theory explaining the mechanisms of construction of "small", "non-historical" nations is 3 phases of development: (A) academic, (B) propaganda, and (C) political (Hroch 1992, 7).

It should be noted at the outset that M. Hroch's model, despite its undoubted advantages – clarity of formulation, plausibility and ease of transfer to different nations – raises questions about the sequence of stages. Adopting Miroslav Hroch's theory, Roman Szporluk emphasized that the cultural phase was political from the very beginning: "*Regardless of the nature of the arguments – whether they were historical, ethnographic, or philological – the claims of a separate Ukrainian cultural identity had a political context from the very beginning. In one way or another, they questioned the official, imperial vision of the nation. According to the official doctrine, Russia was based on autocracy – collecting and popularizing folk songs that celebrated freedom meant disagreement with this system*" (Szporluk 2001, 22).

It should be noted that the "Ukrainian project" was formed in a rather competitive environment. Its existence was marked by confrontation with the "Russian project" and the "Polish project" (Szporluk 2001, 18–21, 26–30). Moreover, there was no single "Ukrainian project," but rather different projects formed by representatives of different identities – the "old Little Russian", the "regional Slobidska", the "new cultural and ethnic Little Russian" (all integrated into the general imperial identity), as well as identities based on which projects were formed that were excluded from the general imperial identity – the Ukrainian national political project (as part of the pan-Slavic federal project) and the Polish Ukrainian project (appealing to a common political past) (Zhurba 2019, 63).

Somewhat schematized, the origins of the "Ukrainian project" can be derived from two "Little Russian projects" – the first, pre-modern, elite, and the second, modern: "*In the second variant, which was both a continuation and a negation of the first, the leading role gradually passed to a new, cultural elite – the intelligentsia, constantly appealing to the "national" factor and aimed at moving forward, "progressive" cultural values, creating new cultural phenomena on a "historical" basis and their public recognition. It could be defined as intellectual, modern, primarily linguistic and cultural, national*" (Naumov 2017, 115).

Different concepts and approaches are united by the central role of culture. The theory of M. Hroch's theory, although it highlights the specifics of the Ukrainian case, namely the delayed transition from phase B to phase C after the revolution, which was due to *foreign oppression* (Hroch 1992, 10), does not explain the Ukrainian experience, why, despite the end of the cultural and propaganda phase (A, B) during the political phase (C), cultural and educational work remains present as the initial stage of the national consciousness of the masses (Naumov 2006, 17, 27–28), and culture continues to be the central field of struggle and the field of transformation, a sphere to which there is a regular return, as documented by G. Kasianov as "*several 'national revivals*'" (Kasianov, 1999, 296–297).

In the second half of the nineteenth century, in the face of fierce opposition from the Russian Empire, Ukrainians could not go through these phases in the same way as other "small" "non-historical" nations, such as Finns, Czechs, Slovenes, and Croats. Therefore, the phases did not have the classic sequence in the Hrochian sense. Although here one may well ask whether these phases in the Ukrainian version were not initially mixed and did not coexist side by side.

Yet this article is not about theoretical speculation, but about a very specific aspect that has received insufficient attention from researchers, namely the role of the visual arts in the process of nation building. The emphasis on the linguistic component is quite reasonable and does not require discussion. Although the significant role of works of Ukrainian fine art in the nation-building process is stated (Averianova 2009, 21), the process of forming the visual image of Ukrainians and Ukraine is underrepresented in historiography.

The visual arts (due to their specificity – pictoriality, visuality, and static nature) are able to visualize the national existence of Ukrainians in different spatial and temporal dimensions (Averianova 2009, 19), and have an immediate impact on recipients, given the ease of assimilation and high level of emotional impact. This is especially true for the core of the national myth, the Cossack component. It is important to note that the process of nation-building involved actors who had no intention of doing so, and sometimes even denied the process itself. However, by doing so, they contributed to emphasizing the peculiarities, specificity, and distinctiveness of Ukrainian culture, which was later used by the conscious creators of the "Ukrainian project". This topic requires a separate study, which is broader than our research question.

Within the framework of our question, it is interesting to look at the role of studios in nation-building. And the simplest conclusion would be to say that it is absent. But if we take a closer look at those where we have more sources, such as the Blue Lily, the obviousness is dispelled, as we find a number of facts that testify to activities where the national specificity of Ukrainian culture is expressed and represented by images that, due to their technical execution, become the embodiment of Ukrainian national high culture.

We are interested in Yevhen Agafonov's unobvious involvement in the nation-building process. As a Russian-speaking artist in Russian-speaking Kharkiv, a completely urban portraitist (primarily), with a central interest in bringing modernism to the Kharkiv urban cultural field (in particular, the founding of the Blue Eye Theater with modernist themes (plays by S. Przhebyshevsky, M. Metterlinck), as well as stimulating artistic searches of a modernist quality (in particular, the interest of Cézanne), Yevhen Agafonov remains thematically involved in national painting, as he creates a number of works with national themes – "Portrait of Oksana Bondareva" (1903) (Ill. 1), "Courtyard" ("Blue and Green") (ca. 1906) (Ill. 2), "Meeting" (ca. 1906), "Portrait of a Woman with a Child", "Girls" ("Multicolored on Green", "In the Field") (ca. 1910).

Ill. 1. Yevhen Agafonov
Portrait of Oksana Bondareva, 1903
Pencil, watercolor
Kharkiv Art Museum

Ill. 2. Yevhen Agafonov
Courtyard (Blue and green)
TsDAMLM Ukrainy

For us, the key to understanding the role of the Ukrainian national landscape is an interesting quote by Professor Sumtsov:

"*By some happy and dear accident, I have preserved one sepia painting, marked "by a 3rd grade student M. Sumtsov, 1866 – a Little Russian autumn landscape – a house, bare trees, wattle and daub, and a road going into the distance... This drawing is sweet and dear to me, because for me personally it serves as a kind of proof that at the age of 12 I already felt like a Ukrainian and tried to reproduce the features of my picturesque homeland"* (TsDAMLM Ukrainy, f. 553, op. 1, spr. 98. ark. 9zv). It becomes obvious that the author himself perceives the national motifs of the artwork as his own national identification.

Yevhen Agafonov worked together with David Burliuk, as Burliuk recalls: "*In the summer of 1906, Brodsky, Martyshchenko, Orland worked for us, and Agafonov and Fedorov visited. Baranov (Rossine) worked with my brother Volodymyr. In the Kozy estate (...) I wrote a number of light green sketches, (...). We worked continuously on sketches, sketches, drawings of peasants and peasant women who posed in the large hall we had turned into a studio"* (Burliuk 1997, 120). Agafonov also repeatedly went on expeditions, during which he made sketches of peasants in national costumes. For the work "Girls" he used sketches (Ill. 3) collected in the village of Skelka, Poltava province (TsDAMLM Ukrainy, f. 208, op. 2, spr. 67, ark. 6). Such activities, when artists collected essentially ethnographic visual material, can be attributed to the first phase A according to Hroch. But on the basis of this material, they created works that belong to high national culture (phase B).

Ill. 3. Yevhen Agafonov
Sketches from life
TsDAMLM Ukrainy

It is not known to what extent E. Agafonov reflected on his national identity, at least we do not have documents confirming this (despite the fact that he was involved in Ukrainophile circles (the Hordeev family, Stefan Taranushenko). At the same time, we also do not see his imperial narratives – it would be strange to observe them in a person who was administratively expelled from St. Petersburg for participating in the student demonstrations of 1905–1906. Most likely, this issue was not relevant to Agafonov, as his attention was captured by art.

E. Agafonov was the creator of "high" (modern) Ukrainian culture and at the same time he turned to national images that actualize Ukrainian folk themes, in this case it does not even matter whether in its "Little Russian" or "Ukrainian" version (after all, both projects can illustrate this). In our opinion, Agafonov was closer to the "Little Russian project" during the Blue Lily studio's activity, and his fascination with national themes in the visual arts was a consequence, on the one hand, of the organic aesthetics and high pictorialism of Ukrainian folk peasant culture, which he, as a professional artist, could not ignore. On the other hand, it was a consequence of the presence of Ukrainian themes in the constant discussions of the Ukrainian intellectuals he met, who broadcast the need for national culture so often that it could not be avoided in Kharkiv. Although his views, in our opinion, were closer to the early Little Russian project of the "Kharkiv romantics," as Serhiy Naumov outlines it: "...they were at the "Herderian" stage of admiration for the "common people" and their culture, were not the direct creators of any of these "projects", did not set themselves such a task and did not realize it, did not think in "national" categories" (Naumov 2018, 193). But at the same time, the significance of Agafonov's work is equivalent to that of the "Kharkiv Romantics": "They are of invaluable cultural significance, and from the point of view of the historical perspective, they are nation-building, as is the entire activity of *the 'collectors of spiritual heritage'. This generation drew the attention of the educated layers to the "Little Russian" people, created the cultural basis for raising the question of who the "Little Russians" are from a national point of view and how united the "Russian people" are*" (Naumov 2018, 193).

It is also important for us to note that despite the lack of conscious intention on Agafonov's part, he joined those central figures (such as David Burliuk) who legalized national themes within the framework of modernism. This path was not obvious. Genre national scenes were present in the Ukrainian Peredvizhnyks (S. Vasylkivsky, S. Trutovsky, etc.), while young artists wanted to break away from Peredvizhnykism and challenged it. This challenge could well have extended to the rejection of folk and rural themes and concentration on urban themes. However, both David Burliuk and Yevhen Agafonov remain in the paradigm of national art through their subjects. At the 2nd Ring exhibition in 1912, where members of the Jack Of Diamonds, the first and largest avant-garde association of the Russian Empire, sent their works, Yevhen Agafonov exhibited his work "Girls" (Ill. 4, Photo 1), which, despite its decorative nature, goes beyond the stylistic definitions of the Art Nouveau style (Sokoliuk 2011, 178) and is at the same time a work on national themes. In the art space, new, experimental modern art meets national themes and incorporates them into itself.

Ukrainian national images pass from the Peredvizhniki to the Modernists, and the simplification of the form is a connection with folk art, which can be further observed in the Ukrainian avant-garde, attesting to its paradoxical feature, as Myroslava Mudrak notes: "*Instead of severing all ties with the past and discrediting any connection to it, the current that we will call the 'Ukrainian avant-garde' reveals the places of ruptures between the art of the present and the past and combines them in a new art that is unexpectedly anomalous and disjunctive"* (Mudrak 2006, 31). And this is at the stage when it is only being established. That is why Yevhen Agafonov's role here looks very important, even though it was hardly conscious.

Ill. 4. Yevhen Agafonov
Girls (In the field)
Illustrated supplement to the newspaper Utro,
1912, November 18

Photo 1. Works of Yevhen Agafonov at the exhibition
The Ring, Kharkiv, 1912
Photo by Borys Rudnev
Lebedynsky B. K. Rudnev City Art Museum

Nevertheless, through Ukrainian folk images, E. Agafonov continues the tradition of the Peredvizhnyks in forming the visual component of the national concept of the Imagined Community (Anderson 2001, 22), which is united not only by language but also by culture in a broad sense, where, for example, folk clothes, jewelry, and hairstyles create an image around which Ukrainians will unite. This indicates that Yevhen Agafonov's work is integrated into the nation-building process, despite his lack of conscious intention.

Conclusion

The training of Ukrainian artists in Paris, Munich, and other European centers and their involvement in European educational, cultural, artistic, and social networks had a significant impact on their creative biographies and had a significant impact on the Ukrainian artistic landscape and the development of Ukrainian art in the European paradigm. Ukrainian artists brought European practices to Kharkiv and developed them at home, creating new types of art studios with a progressive European approach. At the same time, in practice, through the involvement of the national visual tradition, Ukrainian artists of the new type of studios (E. Agafonov) joined the process of nation-building and at the same time legitimized national themes in Ukrainian modernism. The various types of creative activity of the studio students turned Kharkiv into a European city involved in the construction of a common European cultural space. A promising area for further research is the conceptual development of the influence of the fine arts of the nineteenth and early twentieth centuries on the processes of nation-building in Ukraine.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Anderson, B. 2001. Uiavleni spilnoty. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu [Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism]. Kyiv, Krytyka, 272 s. (In Ukrainian).

Андерсон, Б. 2001. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ, Критика, 272 с.

Averianova, N. 2009. Ukrainske obrazotvorche mystetstvo yak nevidiemnyi chynnyk etnozberezhennia ta natsiietvorennia [Ukrainian Fine Arts as an Integral Factor of Ethnopreservation and Nation-building]. *Ukrainoznavstvo.* Kyiv, issue 13, s. 18–21. (In Ukrainian).

Авер'янова, Н. 2009. Українське образотворче мистецтво як невід'ємний чинник етнозбереження та націєтворення. *Українознавство.* Київ, вип. 13, с. 18–21.

Burliuk, D. 1994. «Fragmenty iz vospominanij futurista». Pis'ma. Stihotvoreniya ["Fragments from the Memoirs of a Futurist". Letters. Poems]. SPb., Pushkin Foundation, 383 s. (In Russian).

Бурлюк, Д. 1994. «Фрагменты из воспоминаний футуриста». Письма. Стихотворения. СПб., Пушкинский фонд, 383 с.

Chechyk, V. V. 2020. Rannii kharkivskyi period tvorchosti Ye. Agafonova: dialoh z teatrom [Early Kharkiv Period of Yevhen Agafonov's Work: a Dialog with the Theater].

Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv. Kharkiv, issue 3, s. 82–93. (In Ukrainian).
Чечик, В. В. 2020. Ранній харківський період творчості Є. Агафонова: діалог з театром. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв.* Харків, вип. 3, с. 82–93.
Deuchler, F. 2003. Stichjahr 1912: Künste und Musik der Frühen Moderne im Urteil ihrer Protagonisten. Regensburg, Schnell & Steiner, 455 s. (In German).
Hroch, M. 1992. From National Movement to Nation. *UCLA: Center for Social Theory and Comparative History*. URL: https://escholarship.org/uc/item/4n1147f1. (Date accessed: 15.01.2025).
Hrytsak, Ya. 2011. Strasti za natsionalizmom: stara istoriia na novyi lad [Passions around Nationalism: Old History in a New Manner]. Kyiv, Krytyka, 350 s. (In Ukrainian).
Грицак, Я. 2011. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Київ, Критика, 350 с.
Kamyshnikov, L. Zametki ob iskusstve [Notes on Art]. *Utro,* 1910, aprelya 2. (In Russian).
Камышников Л. Заметки об искусстве. *Утро,* 1910, 2 апреля.
Kasianov, H. V. 1999. Teorii natsii ta natsionalizmu [Theories of the Nation and Nationalism]. Kyiv, Lybid, 349 s. (In Ukrainian).
Касьянов, Г. В. 1999. Теорії нації та націоналізму. Київ, Либідь, 349 с.
Kishkurno, E. P. 2011. Studyinoe dvizhenye v Kharkove v kontse XIX–nachale XX veka [Studio Movement in Kharkov in the Late 19th – early 20th Century]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv*. Kharkiv, issue 3, s. 109–112. (In Ukrainian).
Кишкурно, Е. П. 2011. Студийное движение в Харькове в конце XIX – начале XX века. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. Харків, вип. 3, с. 109–112.
Lowack, V. 2019. «Blakytna liliia»: vytoky ukrainskoho avanhardu [“The Blue Lily”: Origins of the Ukrainian Avant-Garde]. *Materyk ukrainskoho avanhardu na mapi svitu* [The Mainland of the Ukrainian Avant-garde on the World Map]. Kyiv, s. 25–30. (In Ukrainian).
Ловак, В. 2019. «Блакитна лілія»: витоки українського авангарду. *Материк українського авангарду на мапі світу*. Київ, с. 25−30.
Lowack, V. 2024a. Studiia «Blakytna liliia»: zasnuvannia, diialnist, znachennia [The Blue Lily Studio: Foundation, Activities, Significance]. *Tekst i obraz: Aktualni problemy istorii mystetstva*. Kyiv, vol. 1, issue 17, s. 56–77. URL: https://doi.org/10.17721/2519-4801.2024.1.04. (Date accessed: 15.01.2025). (In Ukrainian).
Ловак, В. 2024a. Студія «Блакитна лілія»: заснування, діяльність, значення. *Текст і образ: Актуальні проблеми історії мистецтва.* Київ, т. 1, вип. 17, с. 56–77. URL: https://doi.org/10.17721/2519-4801.2024.1.04. (Дата доступу: 15.01.2025).
Lowack, V. 2024b. Miunkhenska shkola Antona Ashbe ta yii vplyv na ukrainskykh khudozhnykiv [The Munich School of Anton Ažbe and Its Influence on Ukrainian Artists]. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv*. Lviv, issue 53, s. 60–72. DOI: 10.37131/2524-0943-2024-53-6. (Date accessed: 15.02.2025). (In Ukrainian).
Ловак, В. 2024b. Мюнхенська школа Антона Ашбе та її вплив на українських художників. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Львів, вип. 53, с. 60–72. DOI: 10.37131/2524-0943-2024-53-6 (Дата доступу: 15. 02. 2025).
Milashevskij, V. A. 1972. Vchera, pozavchera…: Vospominaniya hudozhnika [Yesterday, the Day Before Yesterday...: Memoirs of an Artist]. Leningrad, “Hudozhnik RSFSR”, 298 s. (In Russian).
Милашевский, В. А. 1972. Вчера, позавчера…: Воспоминания художника. Ленинград, «Художник РСФСР», 298 с.

Milashevskij, V. A. 1989. Vchera, pozavchera…: Vospominaniya hudozhnika [Yesterday, the Day Before Yesterday...: Memoirs of an Artist]. Moskva, Kniga, 402 s. (In Russian).
Милашевский, В. А. 1989. Вчера, позавчера…: Воспоминания художника. Москва, Книга, 402 с.

Mudrak, M. 2006. Ukrainskyi avanhard. *Ukrainskyi modernizm: 1910–1930* [Ukrainian Modernism: 1910−1930]. Kyiv, Natsionalnyi khudozhnii muzei Ukrainy, s. 31–38. (In Ukrainian).
Мудрак, М. 2006. Український авангард. *Український модернізм: 1910–1930*. Київ, Національний художній музей України, с. 31–38.

Mudrak, M. 2018. «Nova heneratsiia» i mystetskyi modernizm v Ukraini ["The New Generation" and Artistic Modernism in Ukraine]. Kyiv, Rodovid, 350. s. (In Ukrainian).
Мудрак, М. 2018. «Нова генерація» і мистецький модернізм в Україні. Київ, Родовід, 350 с.

Naumov, S. 2006. Ukrainskyi politychnyi rukh na Livoberezhzhi (90 i rr. XIX st. – liutyi 1917 r.) [The Ukrainian Political Movement on the Left Bank (90s of the Nineteenth Century − February 1917)]. Kharkiv, KhNU imeni V. N. Karazina, 343 s. (In Ukrainian).
Наумов, С. 2006. Український політичний рух на Лівобережжі (90 і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Харків, ХНУ імені В.Н.Каразіна, 343 с.

Naumov, S. 2017. «Malorosiiskyi proekt» XIX st. vs «ukrainskyi proekt» [The "Little Russian project" of the Nineteenth Century vs. the "Ukrainian Project"]. *Yzvestyia na Instytuta za istorychesky izsledvanyia*. Sofia, vol. 34, s. 113–134. (In Ukrainian).
Наумов, С. 2017. «Малоросійський проект» XIX ст. vs «український проект». *Известия на Института за исторически изследвания.* София, т. 34, с. 113–134.

Naumov, S. 2019. Imperatorskyi Kharkivskyi universytet i «ukrainske vidrodzhennia» pershoi polovyny XX st. [Imperial Kharkiv University and the «Ukrainian Revival» in the First Half of the 19th Century]. *Drinovsky Sbornik*. Sofia, vol. 11, s. 188–194. DOI: https://doi.org/10.7546/DS.2018.11.22. (Date accessed: 15.01.2025). (In Ukrainian).
Наумов, С. 2019. Імператорський Харківський університет і «українське відродження» першої половини XIX ст. *Дриновський збірник.* Софія, т. 11, с. 188–194. URL: https://doi.org/10.7546/DS.2018.11.22. (Дата доступу: 15.01.2025).

Pavlova, T. 2014. Mysttsi ukrainskoho avanhardu v Kharkovi [Ukrainian Avant-garde Artists in Kharkiv]. Kharkiv, Hrafprom, 474 s. (In Ukrainian).
Павлова, Т. 2014. Мистці українського авангарду в Харкові. Харків, Графпром, 474 с.

Pivnenko, A. 2006. Hrot Oleksandr Mykolaiovych. [Grot Oleksandr Mykolayovych]. Entsyklopediia *Suchasnoi Ukrainy* [Online]. Kyiv, The NASU Institute of Encyclopedic Research. URL: https://esu.com.ua/article-32015. (Date accessed: 15.01.2025). (In Ukrainian).
Півненко, А. 2006. Грот Олександр Миколайович. *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс]. Київ, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: https://esu.com.ua/article-32015. (Дата доступу: 15.01.2025).

Pivnenko, A. S. 1990. Hudozhestvennaya zhizn' g. Har'kova vtoroj poloviny XIX nachale HKH v. (do 1917): Avtoref. dis. Moskva [Artistic Life of Kharkov. Kharkov Second Half of 19th Beginning of 20th Century (till 1917): Extended Abstract of Candidate's Thesis]. Moskva, 15 s. (In Russian).
Пивненко, А. С. 1990. Художественная жизнь г. Харькова второй половины XIX начале XX в. (до 1917): Автореф. дис. Москва, 15 с.

Riabchuk, M. 2000. Vid Malorosii do Ukrainy: paradoksy zapizniloho natsiietvorennia [From Malorossia to Ukraine: Paradoxes of Belated Nation-building]. Kyiv, Krytyka, 303 s. (In Ukrainian).

Рябчук, М. 2000. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ, Критика, 303 с.

Savickaya, L. L. 2003. Na puti obnovleniya: Iskusstvo Ukrainy v 1890–1910-e gody [On the Path of Renewal: Ukrainian Art in the 1890s-1910s]. Har'kov, TO Eksklyuziv, 467 s. (In Russian).

Савицкая, Л. Л. 2003. На пути обновления: Искусство Украины в 1890–1910-е годы. Харьков, ТО Эксклюзив, 467 с.

Szporluk, R. 2001. Ukraina: vid imperskoi okrainy do nezalezhnoi derzhavy [Україна: від імперської окраїни до незалежної держави]. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichnyi zbirnyk* [East-West: A Historical and Cultural Collection]. Kharkiv, Novyi Vid, issue 4, s. 10–43. (In Ukrainian).

Шпорлюк, Р. 2001. Україна: від імперської окраїни до незалежної держави. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Харків, Новый Вид, вип. 4, с. 10–43.

Sokoliuk, L. D. 2008. Studyia Ye.Shreidera u Kharkovi [E. Schrader's Studio in Kharkiv]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv*. Kharkiv, issue 10, s. 103–108. (In Ukrainian).

Соколюк, Л. Д. 2008. Студія Є.Шрейдера у Харкові. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв.* Харків, вип. 10, с. 103–108.

Sokoliuk, L. D. 2011. "Bubnovyj valet" na vystavke "Kol'ca" (Har'kov 1912 g.) ["Jack of Diamonds" at the Exhibition "Rings" (Kharkov 1912).]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv. Mystetstvoznavstvo. Arkhytektura.* Kharkiv, issue 7, s. 175–181. (In Russian).

Соколюк, Л. Д. 2011. «Бубновый валет» на выставке «Кольца» (Харьков 1912 г.). *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. *Мистецтвознавство*. *Архитектура*. Харків, вип. 7, с. 175–181.

TsDAMLM Ukrainy. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. [Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine], f. 208, op. 2, spr. 67, 51 ark. (In Russian).

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 208, оп. 2, спр. 67, 51 арк.

TsDAMLM Ukrainy. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. [Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine], f. 208, op. 2, spr. 90, 15 ark. (In Russian).

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 208, оп. 2, спр. 90, 15 арк.

TsDAMLM Ukrainy. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. [Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine], f. 208, op. 2, spr. 159. 129 ark. (In Russian).

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 208, оп. 2, спр. 159, 129 арк.

TsDAMLM Ukrainy. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. [Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine], f. 553, op. 1, spr. 6, 29 ark. (In Ukrainian, in Russian).

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 553, оп. 1, спр. 6, 29 арк.

TsDAMLM Ukrainy. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. [Central State Archive Central State Archive-Museum Museum of Literature and Art of Ukraine], f. 553, op. 1, spr. 30, 4 ark. (In Ukrainian).

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 553, оп. 1, спр. 30, 4 арк.

TsDAMLM Ukrainy. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. [Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine], f. 553, op. 1, spr. 93, 11 ark. (In Russian, in English).

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 553, оп. 1, спр. 93, 11 арк.

TsDAMLM Ukrainy. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. [Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine], f. 553, op. 1, spr. 98, 29 ark. (In Ukrainian).

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 553, оп. 1, спр. 98, 29 арк.

TsDAMLM Ukrainy. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy. [Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine], f. 553, op. 1, spr. 152, 2 ark. (In Ukrainian).

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 553, оп. 1, спр. 152, 2 арк.

Tytarenko, N. 2011. Kharkivska shkola hrafiky: pohliad z dystantsii istorychnoi perspektyvy [Kharkiv School of Graphic Arts: A View from a Historical Perspective]. *Zapysky naukovoho tovarystva imeni Shevchenka.* Lviv, issue 261, s. 456–468. (In Ukrainian).

Титаренко, Н. 2011. Харківська школа графіки: погляд з дистанції історичної перспективи. *Записки наукового товариства імені Шевченка.* Львів, вип. 261, с. 456–468.

Utro 1907, 20 yanvarya. (In Russian).

Утро, 1907, 20 января.

Utro 1907, 28 iyunya. (In Russian).

Утро, 1907, 28 июня.

Utro 1908, 31 avgusta. (In Russian).

Утро, 1908, 31 августа.

Utro 1909, 18 avgusta. (In Russian).

Утро, 1909, 18 августа.

Utro 1910, 8 sentyabrya. (In Russian).

Утро, 1910, 8 сентября.

Utro 1910, 2 oktyabrya. (In Russian).

Утро, 1910, 2 октября.

Utro 1910, 22 avgusta. (In Russian).

Утро, 1910, 22 августа.

Utro 1910, 7 oktyabrya. (In Russian).

Утро, 1910, 7 октября.

Utro 1911, 8 oktyabrya. (In Russian).

Утро, 1911, 8 октября.

Utro 1911, 10 sentyabrya. (In Russian).

Утро, 1911, 10 сентября.

Utro 1911, 6 noyabrya. (In Russian).

Утро, 1911, 6 ноября.

Utro 1911, 15 noyabrya. (In Russian).

Утро, 1911, 15 ноября.

Utro 1912, 3 oktyabrya. (In Russian).
Утро, 1912, 3 октября.
Utro 1912, 16 oktyabrya. (In Russian).
Утро, 1912, 16 октября.
Utro 1912, 28 oktyabrya. (In Russian).
Утро, 1912, 28 октября.
Utro 1913, 19 yanvarya (In Russian).
Утро, 1913, 19 января.
Utro 1913, 22 oktyabrya. (In Russian).
Утро, 1909, 18 августа.
Vasylenko, V., Holubchyk, H. 2023. Konstruktyvistska teoriia natsiietvorennia: ukrainskyi aspekt [Constructivist Theory of Nation-building: the Ukrainian Aspect]. *Naukovo-teoretychnyi almanakh Hrani*. Dnipro, issue 26(6), s. 71–78. URL: https://doi.org/10.15421/1723132. (Date accessed: 15.01.2025). (In Ukrainian).
Василенко, В., Голубчик, Г. 2023. Конструктивістська теорія націєтворення: український аспект. *Науково-теоретичний альманах Грані*. Дніпро, вип. 26(6), с.71–78. URL: https://doi.org/10.15421/1723132. (Дата доступу: 15.01.2025).
Wilson, A. 2004. Ukraintsi: nespodivana natsiia. [Ukrainians: an Unexpected Nation]. Kyiv, K.I.S., 552 s. (In Ukrainian).
Вілсон, Е. 2004. Українці: несподівана нація. Київ, К.І.С., 552 с.
Zhurba, O. 2019. «Ukrainski» natsionalni proekty dovhoho XIX st. v imperskomu prostori ["Ukrainian" National Projects of the Long Nineteenth Century in the Imperial Space]. *Istoriia ta istoriohrafiia v Yevropi*. Kyiv, issue 6, s. 61–68. (In Ukrainian).
Журба, О. 2019. «Українські» національні проекти довгого XIX ст. в імперському просторі. *Історія та історіографія в Європі*. Київ, вип. 6, с. 61–68.

Date of sibmission: 07.03.2025

The article was written as part of the project *Blue Lily: Origins of the Ukrainian Avant-Garde*, funded by the Gerda Henkel Foundation, Düsseldorf (Germany)

DOI: 10.7546/DS.2024.17.21

«ЗОВНІШНІ» ОБРАЗИ РУСІ В КОНТЕКСТІ МАКРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ: СЕРЕДНЬОВІЧНІ «РЕАЛІЇ» ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ НОВОГО ЧАСУ

Людмила Новікова

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін
Факультету історії та філософії
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
12, вул. Університетська, 65001, Одеса, Україна, novikova@onu.edu.ua,
ORCID: 0000-0003-4764-7867

У статті висвітлено особливості зовнішніх образів Русі та її представників/населення, що формувалися у міжнародних контрагентів цієї країни під час зовнішніх відносин та інтеграції чи намірів інтеграції. Проблема зовнішніх образів Русі, на думку автора, не може підмінятися проблемою поширення певної інформації про цю державу та її населення, тому що інформація має фрагментарний характер, а під образами розуміється відносно цілісне сприйняття, емоційно та ідейно забарвлене. Розглянуті різні варіанти образів, вказано на специфіку сприйняття Русі та її населення в контексті прагнень, очікувань тощо з боку різних конфесійних спільнот, окремих країн. Виявлено, що термін «руси» іноді набуває конфесійної конотації, наприклад, у дохристиянський період відносин з Візантією, або під час контактів з мусульманським Сходом. Вказано на те, що термінологія в сфері міжнародних відносин середньовіччя мала відбиток тих образів, які властиві були різним дискурсам суб'єктів цих відносин та інтеграційних процесів. Також у статті здійснена спроба співвіднести зовнішні образи Русі з поняттями «свого», «чужого» та «іншого». Крім того, розглянуто питання щодо впливу окремих інтеграційних ідей, поряд з певною історіографічною традицією, на формування тим самим «зовнішньо» інспірованих образів середньовічної Русі, а саме щодо початкового періоду її історії, в історіографії XVIII – початку XX ст. Зокрема, у статті приділяється увага впливу на історіографічні образи Русі ідеї слов'янської взаємності у Європі, а також на той час перспективи переформатування системи європейських відносин в контексті розвитку модерних націй. Вказано на роль одеського наукового осередку у спробі створення синкретичної концепції ранньої історії Русі, яку можна охарактеризувати як «нормано-слов'янську».

***Ключові слова**:* Русь, середньовічна історія України, зовнішні відносини та інтеграція Русі, «зовнішні» образи Русі, теорії походження Русі, слов'янство.

"EXTERNAL" IMAGES OF RUS' IN THE CONTEXT OF MACROINTEGRATION PROCESSES: MEDIEVAL "REALITIES" AND HISTORIOGRAPHY INTERPRETATIONS IN MODERN HISTORY PERIOD

Liudmyla Novikova

PhD (History), associate professor,
associate professor of the Department of History of
Ukraine and Auxiliary Sciences of History,
Faculty of History and Philosophy
Odesa I. I. Mechnikov National University
12, University str., 65001, Odesa, Ukraine, novikova@onu.edu.ua,
ORCID: 0000-0003-4764-7867

In this article the specialties of external images of Rus' and its representatives/inhabitants which have been forming at international counterparties of the country within external relation and integration or intentions toward the latter are revealed. The problematic of external images of Rus', in the author's opinion, should not be accepted only as the problematic of spreading the information concerning this state and its population, because the information has a fragmentary character, and the images, in contrary, can be regarded as a relatively whole perception with emotional and ideas features. In the article different variants of the images were examined, the peculiarities of Rus''s and its population's perceptions by different confessional communities and certain countries in the context of their aspirations, expectations etc. were pointed. It was revealed that the term "Rusy" [Ruses] has been attaining in some usages the confessional connotation, e. g. during the pre-Christian period in relations with Byzantine Empire or in the time of contacts with Muslim East. It is proposed that the terms existing in the medieval international relations sphere had imprints of the images inherent to different discourses of the subjects of those relations and integration processes. Also, in the article has been made an attempt to correlate the external images of Rus' with the conceptions of "Own", "Alien" and "Other". Additionally, the question on the influence of certain integration ideas in connection with some historiography tradition toward the formation "external" originated images of medieval Rus' namely of initial period of its history in the historiography of 18th – the early 20th centuries was regarded. In particular, the issue of the influence of the idea of so-called Slavic reciprocity in Europe and of the perspective, at that moment, of reformatting of the system of European relations in the context of developing of modern nations on historiography images of Rus' are paid attention. It is pointed on the role of Odesa scientific center in the attempt of creation of syncretic conception of early Rus' history which can be determined as "Norman-Slavic".

***Keywords**:* Rus', medieval history of Ukraine, external relations and integration of Rus', theories of Rus' origin, Slavs, Slavism

В історії українського державотворення важливу роль відводиться періоду середньовічної Русі, яка була учасницею складної системи міжнародних та міжкультурних інтеграційних відносин своєї доби. Під час здійснення цих відносин у їх суб'єктів формувалися різні зовнішні «образи» Русі та її суспільства, які відігравали роль не стільки суто інформативну, скільки відображали різні мотиваційні та семантичні дискурси. Ми обрали для розгляду період з IX до кінця XIII – початку XIV ст., коли розвиток Русі відбувався у двох важливих пов'язаних між собою вимірах, що впливали на формування її зовнішніх образів. Перший з них – це релігійний/цивілізаційний, який був позначений переходом від язичництва до християнства. На сформовану в результаті сталість православної ідентичності не вплинув спеціально, наскільки відомо, ранній золотоординський період, який, як язичницький і відносно толерантний щодо різних релігій, можна виділити з середини XIII до початку XIV ст., тобто до прийняття монголами ісламу. Наскільки це був важливий момент для «світу ісламу», вказують повідомлення арабських джерел XIV–XV ст., які пов'язували початок поширення цієї релігії серед монголів, зокрема й монголів у Східній Європі, ще з другою половиною XIII ст. (Tizengauzen 1884, 98–101, 506–507). Цей час був позначений перебуванням духовного й церковного центру в Києві до кінця XIII ст.

Другий вимір – це властива форма державності, яка, хоча й перейшла в удільний період та зазнала впливу Золотої Орди, але здебільшого зберігала свою традиційну специфіку і, тим самим, ґрунт для продовження традиції її сприйняття в системі європейських міжнародних відносин.

Не менший інтерес представляє, на наш погляд, вплив історіографічної традиції, що мала витоки у середньовіччі, та міжнародних інтеграційних процесів та політичних ідей на формування історіографічних образів Русі як середньовічної держави. У цьому зв'язку ми обмежимося періодом XVIII – початку XX ст., коли були сформульовані два головні образи ранньої Русі – «норманський» та, узагальнимо різні варіанти, «інший» (при цьому ми не торкаємося спеціально проблеми «вписування» історії Русі до імперської історії). Ці образи значною мірою теж виступають як «зовнішні», хоча їх автори апелюють до внутрішнього образу Русі, зважаючи на літописну інформацію про запрошення варягів.

Мета нашого дослідження – здійснити спробу визначення особливостей історичних та історіографічних образів Русі, що з'являються в контексті певних інтеграційних процесів та ідей та до певної міри пов'язані між собою. У зв'язку з цим головними завданнями дослідження є: розгляд специфіки зовнішніх образів Русі у середньовіччі в контексті макроінтеграційних процесів; визначення існування впливу середньовічних рецепцій-образів на пізніші історіографічні інтерпретації історії Русі; з'ясування питання, чи існував зв'язок між макроінтеграційними процесами та концепціями XVIII – початку XX ст. та змістом головних історіографічних образів Русі відповідного періоду.

Актуальність обраної для дослідження проблеми визначена сучасними зовнішніми інтеграційними процесами, у яких бере участь Україна. У цьому

зв'язку існує потреба звернутися до пошуків історичних традицій у середньовіччі, необхідність розглянути не тільки фактичні відносини, але й взаємні уявлення їх учасників щодо один одного, які (уявлення) також були ментальною історичною реальністю, відіграючи роль чинників інтеграційних та дезінтеграційних процесів. Іншими словами, актуальним є звернення до історії формування «зовнішньої ідентичності» середньовічної України – Русі, тобто системи її образів у контрагентів. Наявна історіографія питання зовнішніх рецепцій історичної Русі розкриває переважно окремі аспекти цієї проблеми, що викликає необхідність та перспективи більш комплексного підходу та порівняльних досліджень. З іншого боку, варто торкнутися питання щодо існування зв'язку між важливими історіографічними образами Русі, що, маючи традицію, формуються у XVIII – на початку XX ст. в умовах значного впливу тогочасних інтеграційних процесів/ідей. Народжені у цей час історіографічні концепції в сучасних умовах зближення європейських країн можуть набути нового звучання і значення для пояснення середньовічної історії України у зв'язку зі світовою історією.

Проблема зовнішніх образів Русі досліджувалась в історіографії переважно у напрямку вивчення характеру наявної у її контрагентів інформації щодо країни, її правителів та населення. Тобто у предметі дослідження наголос робився на знання, меншою мірою на уявлення, політичні прагнення та очікування. Серед спеціальних досліджень необхідно згадати, зокрема, працю Д. Наливайка, де здійснено аналіз зовнішніх уявлень «Заходу» щодо Русі, вміщений у більш широкий хронологічний діапазон (Nalyvaiko 1998). Певна увага цьому питанню приділялася у працях, присвячених міжнародним контактам і зв'язкам, а також історичним джерелам (Shchodra 2017, 16–17; Dzhakson 2012; Melnikova 2011; Pashuto 1968). Що стосується історіографії проблеми історіографічних образів середньовічної Русі, то, незважаючи на існування значного комплексу робіт (різного ідеологічного спрямування), де здійснений аналіз головних концепцій, їх наукового та політичного значення (Shchodra 2017; Hrynevych 2010; Fomin 2010; Shaskolskiy 1965), відчувається брак досліджень, які б розглядали формування цих образів у контексті більш глибокої інтерпретаційної традиції та певної кореляції середньовічної історії з уявленими спільнотами в Європі модерного періоду, зокрема, слов'янською.

З погляду методології ми опираємося на підходи школи Анналів, пов'язані з дослідженням ментальності, уявлень, притаманних певній добі. У зв'язку з цим методологічно важливою для нас є робота О. Толочка, котрий розглядає внутрішній образ Русі, характеризуючи цей образ як онтологічну реальність (Tolochko 1994, 4).

Зауважимо, що доступні нам публікації джерел для виявлення особливостей історичних образів іноді позначені властивою для свого історичного часу ідеологізацією при здійсненні підбору матеріалів та концептуальному оформленні публікацій, що необхідно враховувати при їх використанні. Крім того, наявні історичні джерела дозволяють лише фрагментарно відтворити ті образи,

які формувалися щодо Русі у різних спільнот-світів та окремих країн. Це викликано їх багатокультурністю, а також, в окремих випадках, відсутністю писемних традицій в окремих учасників інтеграційних відносин. Крім того, при аналізі практики використання сучасниками термінів щодо Русі як держави, щодо її населення та представників, зустрічаємося з їх неоднозначністю, різними формами. Також ми не маємо змоги простежити, наскільки власні образи Русі, зокрема, в її літописах, впливали на формування зовнішніх образів цієї держави. Для з'ясування особливостей історіографічних образів ранньої історії середньовічної Русі джерелами виступають історичні праці XIX – початку XX ст.

Звертаючись до розгляду зовнішніх образів Русі, слід відзначити, що у самій Русі з боку еліти добре усвідомлювалося їх значення. Про це свідчить, зокрема, ремарка київського митрополита Іларіона (XI ст.), що Русь є відомою та про неї чули у всіх кінцях землі (Ilarion Kyivskyi). Ймовірно, що подібна характеристика вписується в особливості ментальності середньовіччя, у зв'язку зі ставленням до слави як до емоційно забарвленої інформації (Sofonovych 1992, 3; Kotliar 2005, 7–11).

Важливим напрямком різних форм зовнішніх відносин та інтеграції Русі стали відносини з Візантією. Ці відносини, як і образ Русі/русів в уявленні представників імперії, мали неоднозначний характер як одночасно, так і у розвитку, на що впливали конфесійні та політичні обставини, періоди ворожнечі та мирних стосунків тощо. Зокрема, певний вплив могла мати традиція ворожих відносин, пов'язана з досвідом слов'янських міграцій-нападів на Візантію більш раннього часу, хоча існували і певні виключення дипломатичного характеру (про що свідчить літописна оповідь про візит Кия до візантійського імператора) (Makhnovets 1989, 6). Ця неоднозначність образу русів у візантійському дискурсі була властива навіть для сфери торгівельних відносин, що відчувається в угодах X ст., у яких руси виступають як рівні візантійцям у правовому та економічному відношенні й водночас достатньо небезпечні (Makhnovets 1989, 20–21, 26–27). Також на неоднозначності сприйняття Русі у Візантійській імперії, ймовірно, могло позначитися те, що і вона, і Священна Римська імперія, намагалися впливати на процес переходу до християнства народів на своїх периферіях з метою їх політичного «стримування», таким чином апріорі виходячи з образів представників Русі як загалом «іншого» та «ворога». Водночас Візантія була зацікавлена у поширенні «світу православ'я», тобто християнства візантійського взірця, через інтеграцію до цього світу Русі. Важливість конфесійного підтексту уявлення щодо фактичних відносин проглядає в текстах угод між Візантією та Руссю X ст. В угоді князя Олега (під 6420 [912] р.) її учасники виступають (при описі правового регулювання конфліктних питань) здебільшого як «християни» та «русь» (водночас в описі угоди згадані «земля Грецька» та Русь), що відповідає їх ідентифікації за релігійною ознакою, з ототожненням «русів» з «язичниками». В угоді за часів князя Ігоря (вміщеної у літописі під 6453 [945] р.), коли зросла кількість християн на Русі, вже йдеться переваж-

но про «Греків» (Візантію) та «Русь», «греків» та «русів», тобто спостерігається відхід від ототожнення останніх (серед яких тепер вирізняються русь-християни та нехристияни) з «язичниками» (Makhnovets 1989, 20–21, 26–27).

Образ Русі дохристиянського періоду як «ворога» чи щонайменше «іншого» був достатньо поширеним у працях візантійських авторів IX–XI ст. Руси зображуються ними як жорстокі варвари, що зрабували інші народи і від того наповнилися гордістю, які звикли до військової слави, були багаточисельні і вважали себе непереможними (зокрема, до часів Святослава), як «народ згубний і за діями, і за іменем», апокаліптичний, про якого йдеться у Біблії (Dzhakson et al. 2010, 129–130, 132, 209, 237). Хоча були й «спеціалізовані» відносно позитивні образи Русі (в економічному та військовому контексті, коли визнавалася військова хоробрість русів). Так, образ русів у Лева Диякона наповнений протиріччями, запозиченими серед іншого зі змісту їх слави як інформації про них у «інших» – це і жорстокий народ, і, водночас, хоробрий, войовничий, могутній, здійснює напади на всі сусідні племена. Зокрема, Лев Диякон вмістив у своєму творі промову князя Святослава перед його воїнами, у якій йшлося про те, що руси «легко перемагали сусідні народи і без кровопролиття підкорювали цілі країни», про значення для них військової слави (Dzhakson et al. 2010, 209). Однак загалом у Візантії Русь дохристиянського періоду здебільшого характеризується у термінах цивілізаційного порядку, зокрема, як «варварська» країна. Не випадково «…у грецьких і західних наративних джерелах …, як правило, відсутні свідчення і навіть короткі згадки про угоди з Руссю…» (Kotliar 2000, 7), укладені князями-язичниками.

Християнізація русів/росів розглядалася середньовічними християнськими авторами (і візантійськими, і латиномовними (німецькими) (Sverdlov 1990, 331)) як кульмінаційний момент в їх історії, як і, очевидно, в історії християнської спільноти загалом чи відповідно окремих варіантів християнства. Звідси увага у джерелах, з одного боку, до самого факту християнізації русів/росів, з іншого боку, до прикладів раннього початку поширення серед них християнства як «істинної релігії». Так, у зв'язку з цим у візантійських авторів (патріарха Фотія) згадується про хрещення «народу Рос» ще у IX ст. (Dzhakson et al. 2010, 132).

Викликає інтерес те, що в назвах, які використовуються у період середньовіччя щодо Русі та русів, іноді, на нашу думку, відображаються уявлення сучасників про їх походження. У зв'язку з цим існує необхідність переглянути традиційні суто філологічний (хоча тут теж іноді впливає біблійна версія походження русів) або екстраполяційний за географією розміщення більш ранніх та пізніх народів підходи до пояснення використання середньовічними авторами термінології щодо русів, звернути увагу на те, що вона могла відображати ідею походження народу (політичного) чи суспільної групи. Так, візантійський автор Лев Диякон (друга половина X ст.) використовує стосовно Русі назву «Скіфія» і щодо її представників – терміни «тавроскіфи», «таври», також «роси» (зокрема, князь Святослав характеризується як «катархонт війська росів, Сфендослав»

(Dzhakson et al. 2010, 190–191, 193)). Жорстокість «росів» пояснюється цим автором їх тотожністю з давніми скіфами; вони, за його висловом, «і тепер» (sic!) для вирішення суперечок застосовують вбивства тощо (Dzhakson et al. 2010, 209). Відображення в назвах русів уявлення про їх походження (а не екстраполяцію на них назви іншого народу) можна допустити і в інших випадках, зокрема, коли русів називали «ругами» (наприклад, у німецьких джерелах X ст. (Sverdlov 1989, 27, 37, 43). З іншого боку, у Бертинських анналах IX ст. «роси», за інформацією, отриманою імператором франків, характеризуються за походженням «з народу свевів» (свеонів) (Sverdlov 1989, 11). Фрагменти цих різних дискурсів могли компілюватися згодом авторами «Повісті минулих літ», де бачимо згадку про «грецьку» назву для території літописних племен – «Велика Скіфія», та ототожнення варягів з руссю (поряд зі згадкою про «свеїв» тощо) (Makhnovets 1989, 8, 12).

Можна відзначити певну еволюцію у сприйнятті візантійськими авторами X ст. Русі та її населення або окремих його груп. Якщо Костянтин VII Багрянородний згадував про північнішу у відношенні до Києва зовнішню Русь, котра, як можна припустити на підставі тексту, простягалася практично до Вишгорода та Чернігова (де, до речі, археологічно зафіксована певна присутність норманів), про «росів», що там перебували, та слов'ян як їх пактіотів (союзників чи данників) й «Славінії», а також наводив слов'янські назви дніпрових порогів та ті назви, які використовували «роси» (Dzhakson et al. 2010, 158–164, 167), то у Лева Диякона вже відсутнє таке «роздвоєння» образу Русі, хоча і в нього Святослав, як і у Костянтина Багрянородного, виступає під ім'ям Сфендослав.

Важливим процесом інтеграції Русі до світу східного християнства (православ'я) стало хрещення її «від Візантії», що, за словами патріарха Фотія, вже в його час перетворило «народ Рос» (за Аскольда), «на підданих та гостеприїмців» (Dzhakson et al. 2010, 132), тобто поєднало його зі світом православної Візантії. Згодом, у «Повісті минулих літ» XII ст., до історії Русі були інтегровані часи Аскольда, однак запропонована інтерпретація її хрещення була загалом нова, відповідаючи зміненим історичним реаліям. При цьому цивілізаційний зміст події зберігся. Саме хрещення повинно було супроводжуватися в очах Візантії зміною образу Русі з країни варварської та язичницької на християнську, що мало сприяти включенню її до сфери «своїх» для цієї імперії. Водночас Русь і після прийняття християнства розглядалася окремими візантійськими авторами як країна (народ) варварська та постійно ворожа Візантії (Михаїл Псьол, XI ст.) (Dzhakson et al. 2010, 237). Цьому сприяла, зокрема, політика Ярослава Мудрого, що була викликана, ймовірно, врахуванням з його боку поширення влади Візантії на Болгарське царство у 1018 р.

Спроби включення Русі у світ латинства чи католицтва пов'язані з її відносинами як з папською курією, так і з Священною Римською імперією. У джерелах «німецького» походження іноді не конкретизується, хто саме сприяв християнізації Русі. Перші відомості щодо спроб поширення латинства на Русі відносяться до сфери відносин між Східним Франкським королівством, згодом

Священною імперією та Руссю і стосуються неуспішної діяльності посланника Оттона I Адальберта Трірського. В «Анналах» Ламперта Херсфельдського XI ст. під 960 р. є згадки щодо прохання «послів народу Руссії» надіслати до них єпископа, який би вказав їм «шлях істини» (Sverdlov 1989, 163). Одним з образів Русі XI ст. у творах німецьких латиномовних авторів була характеристика її як країни, що, хоча і потерпала від внутрішньополітичної боротьби, однак була наповнена багатством, про це свідчили привезені звідти небачені за обсягами дари (Sverdlov 1989, 164–165).

Що стосується папської курії, то, за літописними відомостями, перший посланник саме від Папи Римського, яким на той час був Бенедикт VII, прибуває на Русь у 979 р. (Hryniv et al. 1988, 11). Християнізація Русі за латинським варіантом пов'язується також з ім'ям Боніфація. Представники папської курії мали різні образи християнської Русі у періоди до і після розділення християнської церкви 1054 р. Так, після 1054 р., зокрема у джерелах XIII ст., відбилося сприйняття її переважно як країни, що відкололася від істинного духовного світу та вимагає допомоги з боку католицької церкви з метою «загнати у кошару заблудлих овець» (Hryniv et al. 1988, 18, 20–21).

Слід відзначити, що існували різні засоби сприяння інтеграції Русі до католицького світу, що використовувалися Папою Римським: від заохочення і підтримки окремих князів у їх інтересі до католицтва до надсилання легатів з надзвичайними повноваженнями «ламати і будувати», забороняти контакти і шлюби між католиками та православними русинами як з «невірними», незважаючи на ставлення до цих заборон місцевого навіть, наскільки можна зрозуміти з джерел, католицького населення (бреве папи римського Григорія IX (1233 р.), послання папи Інокентія IV (1246 р.)) (Hryniv et al. 1988, 22, 25). Прикладом можуть бути слова Інокентія III, який у 1207 р. надсилав до Русі кардинала-пресвітера св. Віталія, визначаючи його завдання таким чином: «Посилаємо його з настановою, щоб він дочку повернув до матері, а частину тіла – до голови. Даємо йому всі повноваження, щоб він у ваших краях виривав і ламав, будував і насаджував все те, що у ваших краях треба виривати і ламати, будувати і надсаджувати» (Hryniv et al. 1988, 18). Використовувались і політичні важелі, а саме мали місце спроби з боку Пап Римських інтегрувати Русь, Галицько-Волинське князівство до політичної спільноти «володінь Святого Петра» (Hryniv et al. 1988, 12, 20), тобто практично до кола «вибраних» у християнському розумінні країн.

Умовна та реальна боротьба за впливи на Русь та її «недостатні» результати викликали і такі її характеристики з боку сучасників: вона («Рутенія») йде своїм шляхом, є «немов іншим світом» (Hryniv et al. 1988, 15), ні візантійським (грецьким), ні латинським. Такої думки дотримувався, зокрема, у своєму посланні до Бернарда Клервоського краківський єпископ Матвій (1147 р.), який серед іншого відзначав: «І не бажає названий народ [«руський»] бути схожим ані з латинською, ані з грецькою церквою…» (Hryniv et al. 1988, 15). Водночас у Гельмольда у його «Слов'янській хроніці» (того ж XII ст.) вказувалося на те,

що «у всіх своїх звичаях вони [тобто руси], здається, наслідують більше грекам ніж латинянам…» (Sverdlov 1990, 333).

Незважаючи на те, що в католицькому дискурсі переважав образ християнської Русі як «іншого», котрий раніше був «своїм», і тепер має «повернутися», поширенню позитивного образу Русі у Європі, хоча б на рівні локальних дискурсів, мало сприяти здійснення з боку окремих княгинь та князів пожертв європейським монастирям (Maiorov 2008, 105–110), а також матримоніальна інтеграція Русі.

Стосовно сфери відносин Русі з Болгарією, також, очевидно, слід допустити неоднозначність та мінливість образу Русі, що формувався у болгар. Цьому сприяли як фактичні міжнародні відносини, так і перерва в історії самостійної державності в Болгарії. Потрапивши під владу Візантії у 1018 р., Болгарія почала зближення з сербами, а зовнішні контакти та уявлення про русів, очевидно, потрапляли під вплив імперської політики, а також болгарського ставлення до імперії. У дохристиянський період Болгарські походи князя Святослава, очевидно, не сприяли на той час сприйняттю Русі інакше як в образі «ворога». Образ християнської Русі в Болгарії (дунайській) вимагає додаткового вивчення, зокрема, в контексті тези про спільну між ними «азбуку слов'янську» (Makhnovets 1989, 15) та залучення більш широкого колу джерел.

Ситуативними були образи Русі і в польському дискурсі, чому сприяли як протистояння, так і союзницькі та шлюбні відносини. Водночас у польських авторів образ Русі іноді набував достатньо негативного характеру. Так, у В. Кадлубека, який очевидно був за поглядами державником і звеличував діяльність польських правителів та їх політику на Сході Європи, зустрічаємо протилежні оцінки князів Русі, від Ярослава до Романа Мстиславича, а Русь постає практично як підкорена польським князем Болеславом [Хоробрим] у XI ст. держава, де Польща і значно пізніше ставить свої кандидатури на правління (Shchaveleva 1990, 98, 100, 106). Заслуговує на увагу інтерпретація В. Кадлубеком питання щодо «міжнародної інтеграції» у його час – він очевидно не мав довіри до можливості тривалих відносин між «чужоземцями» (Shchaveleva 1990, 110). Формуванню образів Русі у Польщі, включно з позитивними, могли сприяти багатотисячні «руські» полони (Holovko 2021, 118–119) й шлюбні відносини. Так, О. Ясинецька дійшла висновку, що найбільша кількість будівничих ініціатив у Польщі XI–XII ст. виходила від Болеслава III, Петра Власта, Казимира II Справедливому з їх «руськими» дружинами (Yasynetska 2018, 114–125).

Важливими були різноманітні за характером відносини Русі (слід відзначити, що така форма назви не згадується ні у рунах, ні у сагах (Shchodra 2017, 16–17) зі Скандинавією. Відомо про сприйняття Русі з боку майбутнього зятя князя Ярослава Гаральда, який, за даними саги, називав її «Гардаріки» (у сазі зустрічається ще назва Гарди (Snorri Sturluson 1980, 402, 410), у рунах – Гардар). Ця назва («Гардаріки») інтерпретується традиційно як «країна міст/[або укріплень, укріплених пунктів]» (схоже на властиве скандинавській культурі метафоричне означення, що складалося з двох іменників). У «Сазі про Ола-

ва Трюггвасона» теж зустрічається назва «Гардаріки» і загалом йдеться про позитивний образ Русі, навіть про певну зміну ідентичності героя, який прожив у цій країні 9 років і називав себе «гардським» (Dzhakson 2012, 166–167). Вартою уваги є фіксація образів Русі у «данів», яка зустрічається у німецькій «Слов'янській хроніці» XII ст. (автор її, Гельмольд, відзначає, що «данів», разом зі «свевами», «ми називаємо нормани» (Sverdlov 1990, 332). Зокрема, Русь («Русію») «дани» називали або Острогард – як розташовану на сході та наповнену благами країну, або Кунігард, нібито на згадку про гуннів, які там спершу перебували (Sverdlov 1990, 332–333).

Що стосується відносин зі Степом, то можна згадати взаємини Русі з половцями (кипчаками, куманами). Припускаємо, що образ Русі у половців не був одномірний. Руси і половці мали періоди ворожнечі і, водночас, існували шлюбні (Marchenko 2012, 94–95, 109), союзницькі відносини. Великі взаємні полони (в одному з випадків 7 тисяч осіб) (Marchenko 2012, 131) могли сприяти поширенню інформації стосовно Русі у Половецькому Степу за допомогою полонених-русів. Існуванню певних культурних інтеграційних процесів між Руссю та Половецьким Степом, можливо, навіть якогось міжетнічного арго відповідає зауваження М. Марченка щодо того, що літописи не згадують про товмачів (перекладачів) у стосунках між русами та половцями (Marchenko 2012, 130). Гіпотетичний образ Русі у половців міг включати такі характеристики, як країна, що може стати напрямком походів (особливо 80–90-ті рр. XII ст.) та джерелом здобичі, дати притулок втікачам від половців (торкам) (Rasovskiy 2016, 83–85), періодичне джерело небезпеки при підготовці та проведенні антиполовецьких та загалом степових походів (Marchenko 2012, 125), країна, де проживають «родичі» правлячої верхівки як результат матримоніальних зв'язків, де знаходяться великі групи половецького полону, держава, де ведеться міжусобна боротьба серед представників князівської верхівки, країна з іншою культурою, іноді привабливою для наслідування. По типу це образи «іншого», «ворога», а також спорадичного латентного «свого».

Доступні джерела щодо відносин з арабським/мусульманським Сходом створюють достатньо суперечливий образ населення Русі. Цікаво, що у арабських письменників (кінця IX–XI ст.) зустрічається певний паралелізм з візантійськими джерелами X ст., а саме у Східній Європі згадуються «руси» («ар-русійа») та «слов'яни», їх стосунки, побут. Зокрема, Ібн Рустє (IX – перша третина X ст.), вказуючи на непрості відносини між слов'янами та русами, говорить про «країну слов'ян» як зайнятих переважно сільським господарством, промислами, а русів, що живуть на «острові», характеризує як купців. Подібну характеристику надає Гардізі (XI ст.) (Dzhakson et al. 2009, 44–49, 57–59). Ймовірно, ці уявлення мали у своїй основі спільний наратив, який поширювали варяги, торгуючи як з Візантією, так і з країнами Сходу. Їх сліди можна побачити і у «Повісті минулих літ», коли мова йде про виготовлення, за князя Олега, вітрил з різного матеріалу у русів та «словен». При цьому згадується, вочевидь, говірка «Не дано словенам напинати паруси шовкові», яка натякає на їх

«простий», у порівнянні з русами, соціальний стан та відповідний побут (чи не можна літописних словен у даному випадку ототожнити зі «слов'янами» згаданих арабських джерел?) (Makhnovets 1989, 19).

Поява уявлення про «острів русів» (зокрема, у згаданого Ібн Рустє (Dzhakson et al. 2009, 47), ймовірно, також завдячує скандинавським джерелам інформації. Можемо припустити, що це властива середньовічній скандинавській культурі метафора, особливо враховуючи те, що поряд з описом «острову русів» як нібито болотистої місцевості згадується про існування у них «багатьох міст» (Dzhakson et al. 2009, 49), і ця інформація нагадує скандинавську назву Русі – «Гардаріки».

Серед іншого арабські автори приділяють увагу Русі (після прийняття християнства) як «країні християнській» і водночас стежать за прикладами поширення серед русів ісламу. Також деякі джерела (зокрема, «Історія Табаристана» Ібн Ісфандіяра (1216–1217) (події X ст.), «Історія Дербента» (події XI ст.) та ін.) свідчать щодо функціонування образу русів як достатньо активного у своїх діях «ворога» або учасника (як союзника однієї з сторін) внутрішньополітичної боротьби на Сході. Причому у джерелах використовуються такі означення для двох сторін, як руси та мусульмани (Dzhakson et al. 2009, 162, 164–165), що може бути свідченням про поєднання з терміном «руси» конфесійної конотації. З іншого боку, у праці Ал-Марвазі «Природа тварин» можна зустріти певні свідчення про конфесійну лабільність верхівки «русів», а саме про немовби існування після прийняття християнства наміру навернутися у мусульманство з метою обґрунтувати активну військову політику. Водночас, як і у випадку з візантійським дискурсом, руси характеризуються як сильні, могутні, доблесні, мужні, що використовують ці чесноти для «розбою» (Dzhakson et al. 2009, 60–61).

Зустрічаються згадки про Русь в цілому як країну, землю та «християнську країну». Так, арабський автор Ібнельасір (XII – перша третина XIII ст.) повідомляв, напевне описуючи ситуацію напередодні битви русів, половців та монголів на р. Калка у 1223 р., що коли «татари» оволоділи землею «кипчаків», значна їх кількість пішла, як можна зрозуміти з тексту, до Русі: «це країна велика за розміром, довга та широка, сусідня з ними, і жителі її сповідають віру християнську» (Tizengauzen 1884, 26).

Можна припустити, що образ Русі був і цілісний, і множився в уявленні Золотої Орди, тому що самі відносини її з різними частинами Русі, з князями окремих земель відрізнялися мозаїчним характером. У немонгольських джерелах можна зустріти опосередковані свідчення сприйняття Русі монголами у період до кінця XIII ст. Зокрема, у європейських джерелах XII зустрічається на 1241 р. інформація про підкорення «татарами» «держав Русії» (Sverdlov 1990, 369). Дані східних авторів дещо пізнішого часу, зокрема Бедреддина Елайні (друга половина XIV – перша половина XV ст.), свідчать, крізь призму їх сприйняття, про ймовірне ставлення до Русі (як і до інших повойованих монголами «племен і народів» у «країнах Північних») як переможених, захоплених, джерело військової

здобичі і полону. Хан Берке характеризується як «цар татарський в країнах Північних» (Tizengauzen 1884, 503, 506, 510). Русь як джерело прибутку поставала у відносинах з монголами не тільки в контексті підпорядкованого їм статусу, але і в системі економічних відносин з ними, про що згадується, зокрема, у праці В. (або Г.) де Рубрука, коли йдеться про торгівлю сіллю (Rubruk 2018, 55).

Крім розглянутих образів, слід ще вказати на те, що доступні джерела дозволяють ознайомитися з слідами уявлень про Русь як частину Заходу (для монголів, котрі планували «великий західний похід» на Русь (1235 р.) (Babenko 2004, 73). Поширене було сприйняття Русі у якості складової світу слов'ян, «[землі] слов'янського язика», чию велику площу важко визначити (Sverdlov 1990, 332), що загалом відповідало і внутрішньому образу населення Русі, сформульованому у «Повісті минулих літ». Водночас існувала істотна різниця – представники латинської культури, католицької церкви, включаючи Русь у більш широкий слов'янський контекст, часто характеризували «слов'ян» як «варварів» (Hryniv et al. 1988, 16). Циркулював у середньовіччі й позитивний образ слов'ян. Так, у польського хроніста, познанського єпископа Богухвала (?–1253) вперше зустрічається легенда про братів Чеха, Леха та Руса (Pashuto 1968, 31). Цей «братній» дискурс народився, ймовірно, в умовах відносин зі Священною Римською імперією.

Розглянуті зовнішні образи Русі у середньовічних джерелах зіграли важливу роль не тільки у свій історичний період, але також впливали, компілятивно чи усвідомлено з боку авторів, на пізнішу дотичну історіографію. Водночас, звертаючись до проблеми формування образів Русі **як частини історіографічного процесу**, ми виходимо з припущення, що це формування відбувалося не тільки під впливом суто наукових чинників чи традиції, але й до певної міри політичних, включно з уявленнями щодо міжнародної системи відповідної доби. Саме цей зовнішній чинник міжнародних відносин дозволяє нам назвати згадані історіографічні образи теж «зовнішніми».

Витоки активного інтересу до ранньої історії Русі та появу різних концепцій, які загалом вкладаються в два напрями під назвами «норманізму» та «антинорманізму» (або складної системи всіх інших по відношенню до першого поглядів), зазвичай відносять до XVIII–XIX ст. Одним з аспектів «норманської теорії» є уявлення щодо Русі як держави, інтегрованої, завдяки визнанню зовнішнього (а саме норманського, скандинавського, германського) впливу на її ранню історію, до світу германських/або європейських народів. Цей образ створювався у XVIII–XIX ст. при умовному «поділі» європейської спільноти на слов'янські країни та західний чи германський світ. Початки цього уявленого поділу, як згадувалося вище, сягають ще середньовіччя, коли слов'яни уявлялися певною макроспільнотою як в «Повісті минулих літ», так і з боку німецьких (германських) латиномовних письменників, або католицьких авторів. Відповідно останні мали відносити себе до «інших» спільнот (германської/німецької, католицької). Також цей уявлений поділ був наслідком пізнішого «германоцентризму», властивого, як вказується в літературі, євро-

пейській історіографії з XVII до XIX ст. (Shchodra 2017, 9), й не меншого за давністю «слов'яноцентризму» слов'янських історіографій. Приклади уваги до слов'янства можна знайти у Густинському літописі та Синопсисі Київському XVII ст., де використовуються терміни та поняття «славеноруські народи», народи «славенського язика» (Novikova 2011, 84–85).

Вартий уваги й той факт, що у працях, що розглядаються в контексті історії української історіографії, ознаки як майбутнього «норманізму», так і «антинорманізму» (усвідомлених чи компілятивних, необхідно досліджувати додатково) можна зустріти ще у XV–XVII ст. Зокрема, певний «норманізм» зустрічається, у Супрасльскому літописі, де під [862] р. згадуються варяги-русь, і, що особливо важливо, вказується на їхнє етнічне походження «з Нємєц» (Supraslskyi litopys). На відміну від Супрасльського літопису, у Густинському літописі та «Кройніці» Ф. Софоновича XVII ст. спеціально не йдеться про «німецьке» походження варягів (Sofonovych 1992, 9–9зв.).

Враховуючи вищесказане, припускаємо, що до XVIII ст. зустрічалися тільки спорадичні прояви майбутніх історіографічних напрямків, дискурсійний потенціал яких було «помічено» істориками вже пізнішого часу.

Якщо норманська теорія має більш-менш усталенні характеристики, серед яких особливо важливою було ототожнення літописних варягів з норманами-скандинавами (що зокрема означало історичну інтеграцію ранньої Русі до історії Північної Європи та Європи, яка зазнала впливу норманів), то антинорманізм представляє велику варіативність думок. Серед них слід згадати ототожнення варязьких князів зі слов'янами, наголошення на автохтонності русів, заперечення реальної основи у повідомленні «Нестора» про запрошення варягів.

Звернемося до питання щодо ознак кореляції історіографічних гіпотез стосовно ранньої Русі з уявленнями XIX ст. про існування слов'янської спільноти. Інтерес до уявленої так званої «слов'янської народності» (як сукупності слов'янських народів) зростав в умовах поширення романтизму, національних ідей. Це призвело до спроб інтелектуальної інтеграції Русі до слов'янської історії як особливої форми антинорманізму. Так, Я. Головацький у 1847 році писав, що після доби переселення народів у східній Європі майже водночас з'являються сильні держави перших жителів регіону – слов'ян, зокрема Рюрика у Новгороді (а його нащадків у Києві). Тобто, очевидно Я. Головацький вважав Рюрика слов'янином, а Русь розглядав як одну зі слов'янських держав (тобто як частину «слов'янської» спільноти) ([Holovatskyi] 1847, 140).

Вплив слов'янської ідеї на інтерпретацію ранньої історії Русі можна помітити і серед науковців на півдні України у XIX ст. Для цього існували історичні та культурні передумови, зокрема пов'язані з формуванням у регіоні болгарської як аграрної, так і міської діаспори, перетворення Одеси на один із центрів дослідження історії болгар. Саме тут у 1830-х рр. існував «домашній гурток» відомого дослідника болгарської історії Ю. Венеліна, учасниками якого були представники освіченої молоді, серед них майбутні члени Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС, засновано у 1839 р.) (Novikova 2007). У

своєму блискучому за стилем полемічному творі «Скандинавоманія» Ю. Венелін ототожнював варягів (як, на думку дослідника, і Нестор та інші на Русі в його час) з поморськими слов'янами (Venelin 1842, 8). Прикметно, що Ю. Венелін саркастично згадує як спільну рису «Слов'ян» чи «любителів Слов'ян», що вони, на відміну від «Європейських не-слов'янських народів», «Німців», «помішалися» на проблемі свого походження (Venelin 1842, 96–97).

У справі інтерпретації історії Русі на півдні України інтерес місцевих істориків до слов'янства поєднався з пошуками особливостей історичного значення регіону. Історіографічною передумовою такого підходу стали погляди дослідників, що наголошували на інших, не норманських (як «північних») витоках Русі, зокрема І. Ф. Г. Еверса. Останній початок її історії бачив у південному напрямку і пов'язував його з хозарами. Представляє інтерес певний розвиток поглядів цього вченого у контексті заснування ОТІС (1839 р.). Зокрема, член Товариства М. Надєждін висловлював думку, що історію «півдня» (припускаємо, що це поняття в імперії на той час поширювалося як на південь, так і практично на більшість території України) слід розглядати не з точки зору впливу скандинавів, а в тісному зв'язку з південнослов'янською історією. Як наслідок, виникало певне протиставлення «півдня» «півночі» з погляду зовнішнього впливу на історію середньовічної Русі – на півночі цей вплив визнавали за варягами, на «півдні» – за південними слов'янами. Таким чином, можна зробити висновок про спробу формулювання на півдні України, без остаточного теоретичного оформлення, «нормано-слов'янської» концепції впливу на історію Русі (Novikova 2007; Nadezhdin 1844, 528–530).

Національні процеси модерної доби створювали передумови для нового розуміння інтеграції окремих народів як націй (а не як частин населення імперій) до європейської та світової системи. З огляду на це антинорманізм набував форму ідеї автохтонності Русі. Так, М. Грушевський у роботі, призначеній для популяризації історії України в Російській імперії (вперше виданій у 1904 р.), відстоював автохтонний характер походження назви Русь, яка, за його висновком, з'являється в «Київській області» (Grushevskiy 1990, 40). При цьому літописне повідомлення про привнесення назви «Русь» варягами як норманами М. Грушевський назвав «псевдонауковою здогадкою» автора літопису (Grushevskiy 1990, 21).

Отже, сучасники Русі доби середньовіччя мали достатньо диверсифіковані образи цієї держави та її представників, що були як результатом, так і чинником у системі міжнародних відносин та інтеграції цивілізаційного, політичного та економічного характеру. Часто ці уявлення знаходили семантичне втілення у назвах, що надавалися з боку інших народів/країн Русі та її населенню/представникам. Водночас різні образи Русі відображали ступінь її інтеграції до тих чи інших спільнот, або характер зв'язків з різними народами та державами. В цьому відношенні вони можуть бути охарактеризовані у загальному вигляді як образи «свого», «іншого», «чужого», або «свого, який став чужим/іншим, і має бути повернений до статусу свого».

Подібну неоднозначність ми спостерігаємо і стосовно історіографічних образів Русі (а саме щодо її початкового історичного періоду), які формувалися у XVIII – на початку XX ст. не тільки внаслідок розвитку історичної науки та рецепції попередньої традиції, але й значним чином під впливом зовнішніх інтеграційних процесів, уявлень щодо існування в системі міжнародних відносин мегаспільнот (зокрема, слов'янської та не-слов'янської) та стосовно інтеграції до міжнародної спільноти націй модерного типу. Проблема історичних та історіографічних «образів» Русі як таких, що є результатами зовнішніх інтеграційних процесів, впливу інтеграційних ідей як середньовіччя, так і нового часу, а також питання внутрішнього зв'язку між уявленнями різних історичних епох мають перспективу для подальшого більш «тотального» дослідження.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Babenko, R. V. 2004. Vzaiemovidnosyny Zolotoi Ordy ta Pivdenno-Zakhidnoi Rusi v XIII st. [Mutual Relations Between the Golden Horde and South-Western Rus in the 13th Century]. Candidate's Thesis. Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. National Pedagogical Dragomanov University, 232 s. (In Ukrainian).

Бабенко, Р. В. 2004. Взаємовідносини Золотої Орди та Південно-Західної Русі в XIII ст. Дис. … канд. іст. наук. Київ, М-во освіти і науки України. Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 232 с.

Dzhakson, T. N. 2012. Islandskie korolevskie sagi o Vostochnoy Evrope. Teksty, perevod, kommentariy [Icelandic Royal Sagas on Eastern Europe. Texts, Translation, Commentary]. Moscow, Russian Foundation for the Promotion of Education and Science, 779 s. (In Russian).

Джаксон, Т. Н. 2012. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий. Москва, Русский фонд содействия образованию и науке, 779 с.

Dzhakson, T. N., Konovalova, Y, H., Podosinov, A. V. (eds.) 2009. Drevnyaya Rus v svete zarubezhnykh istochnikov. Khrestomatiya. T. 3. Vostochnye istochniki [Ancient Rus in the Light of Foreign Sources. Reader. T. 3. Oriental Sources]. Moscow, RAofS. Institute of World History; Ministry of Education and Science of RF, 255 s. (In Russian).

Джаксон, Т. Н., Коновалова, И. Г., Подосинов, А. В. (ред.) 2009. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. 2009. Т. 3. Восточные источники. Москва, РАН, Институт всеобщей истории, М-во образования и науки РФ, 255 с.

Dzhakson, T. N., Konovalova, Y, H., Podosinov, A. V. (eds.) 2010. Drevnyaya Rus v svete zarubezhnykh istochnikov. Khrestomatiya. T. 2: Vizantiyskie istochniki [Ancient Rus in the Light of Foreign Sources. Reader. T. 2. Byzantine Sources]. Moscow, RAofS. Institute of World History; Ministry of Education and Science of RF, 380 s. (In Russian).

Джаксон, Т. Н., Коновалова, И. Г., Подосинов, А. В. (ред.) 2010. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. Т. 2: Византийские источники. Москва, РАН, Институт всеобщей истории; Министерство образования и науки РФ, 380 с.

Fomin, V. V. (ed.) 2010. Variago-russkiy vopros v istoriohrafii [The Varangian-Rus Question in Historiography]. Moscow, Publishing House "Russian Panorama", 620 s. (In Russian).

Фомин, В. В. (ред.) 2010. Варяго-русский вопрос в историографии. Москва, НИ ИД «Русская панорама», 620 с.

Grushevskiy, M. 1990. Ocherk ystoriyi ukrainskogo naroda [Essay on the History of the Ukrainian People]. Kyiv, "The Swan", 398 s. (In Russian).
Грушевский, М. 1990. Очерк истории украинского народа. Киев, «Лыбедь», 398 с.

[Holovatskyi, Ya.] 1847. Velykaia Khorvatiia abo Halychsko-Karpatskaia Rus [Great Croatia or Halych-Carpathian Rus]. Vinok rusynam na obzhynky [the Wreath for the Rusyns (Ruthenians) on Obzhynky (Harvest Festival)]. Vienna, O. O. Mekhytarystov, Part 2, s. 133–206. (In Ukrainian).
[Головацький, Я.] 1847. Великая Хорватія або Галичско-Карпатская Русь. Вінок русинам на обжинки. Відень, О. О. Мехитаристов, 1847, ч. 2, с. 133–206.

Holovko, O. 2021. Rus i Polshcha v mizhnarodnomu zhytti Yevropy (X – persha polovyna XIII st.) [Rus and Poland in the International Life of Europe (10th – the First Half of the 13th Century)]. Kyiv, National Academy of Sciences of Ukraine, M. S. Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, 600 s. (In Ukrainian).
Головко, О. 2021. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ, НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 600 с.

Hrynevych, T. 2010. Kyivska Rus v dyskusiiakh polskykh istorykiv mizhvoiennoho chasu [Kievan Rus in the Discussions of Polish Historians in the Interwar Period]. *Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. Issue 20, s. 278–297. (In Ukrainian).
Гриневич, Т. 2010. Київська Русь в дискусіях польських істориків міжвоєнного часу. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 20, с. 278–297.

Hryniv, Ye. F. et al. (eds.) 1988. Borotba Pivdenno-Zakhidnoi Rusi i Ukrainy proty ekspansii Vatykanu ta unii (X – pochatok XVII st.): zb. dok. i materialiv [The Struggle of South-Western Rus and Ukraine against the Expansion of the Vatican and the Union (10th – early 17th Centuries): Doc. and Materials]. Kyiv, Scientific Thought, 288 s. (In Ukrainian).
Гринів, Є. А. та ін. (ред.) 1988. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): зб. док. і матеріалів. Київ, Наук. думка, 288 с.

Ilarion Kyivskyi. Slovo pro Zakon i Blahodat [The Word about the Law and Grace]. URL: http://litopys.org.ua/ (Date accessed: 18.12.2024). [In Church Slavonic].
Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. URL: http://litopys.org.ua/ (Дата доступу: 18.12.2024).

Kotliar, M. 2000. Halytsko-Volynska Rus, Vizantiia ta Uhorshchyna v XII st. [Galychyna-Volyn Rus, Byzantium and Hungary in the 12th Century]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.)*, Issue 1, s. 6–21. (In Ukrainian).
Котляр, М. 2000. Галицько-Волинська Русь, Візантія та Угорщина в XII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. № 1, с. 6–21.

Kotliar, M. F. 2005. Viina i voinska slava ochyma davnioruskykh knyzhnykiv [War and Military Glory by the Eyes of Ancient Rus Writers]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2, s. 3–15. (In Ukrainian).

Котляр, М. Ф. 2005. Війна і воїнська слава очима давньоруських книжників. *Український історичний журнал*. № 2, с. 3–15.

Maiorov, O. 2008. Zovnishnia polityka Halytsko-Volynskoi Rusi chasiv Chetvertoho Khrestovoho pokhodu: stosunky z Nimechchynoiu, Vizantiieiu ta Polshcheiu [Foreign Policy of Galychyna-Volyn Rus during the Fourth Crusade: Relations with Germany, Byzantium and Poland]. *Ruthenica*. Issue 7, s. 105–129. (In Ukrainian).
Майоров, О. 2008. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею. *Ruthenica*. Вип. 7, с. 105–129.

Makhnovets L. Ie. 1989. Litopys Ruskyi [Chronicle of Rus]. 1989. / Pereklad z davnioorus. L. Ie. Makhnovtsia; vidp. red. O. V. Myshanych. Kyiv, Publishing House “Dnipro”, XVI, 591 s. (In Ukrainian).
Махновець, Л. Є. 1989. Літопис Руський. 1989. / Переклад з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ, Вид-во «Дніпро», XVI, 591 с.
Marchenko, M. 2012. Kyivska Rus u borotbi z kochovykamy do monholskoi navaly [Kyivan Rus in the Fight against Nomads before the Mongol Invasion]. Kyiv, Publishing House «the Ray», 208 s. (In Ukrainian).
Марченко, М. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали. Київ, Вид-во «Промінь», 208 с.
Melnikova, E. A. 2011. Drevnyaya Rus i Skandinaviya [Ancient Rus and Scandinavia]. Moscow, Dmitriy Pozharskiy University, 476 s. (In Russian).
Мельникова, Е. А. 2011. Древняя Русь и Скандинавия. Москва, Университет Дмитрия Пожарского, 476 с.
Nadezhdin, N. 1844. Otchot o puteshestvii, sovershennom v 1840 i 1841 godakh po slavianskim zemlyam [Report on the Journey Made in 1840 and 1841 in the Slavic Lands]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istoriyi i drevnostey*. Odessa, t. 1, s. 518–548. (In Russian).
Надеждин, Н. Отчет о путешествии, совершенном в 1840 и 1841 годах по славянским землям. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, т. 1, с. 518–548.
Nalyvaiko, D. S. 1998. Ochyma Zakhodu. Retseptsiia Ukrainy v Zakhidnii Ievropi XI–XVIII st. Kyiv, Foundations, 578 s. (In Ukrainian).
Наливайко, Д. С. 1998. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ, Основи, 578 с.
Novikova, L. 2007. Problemy istorychnoii metodologii u naukovomu dorobku Odeskogo tovarystva istorii i starozhytnostei [Problems of Historical Methodology in the Scientific Achievements of the Odesa Society of History and Antiquities]. *Materialy VI Mizhnarodnoho Congresu Ukrainistiv. Istoriia. Politologiia [Proceedings of the VI International Congress of Ukrainian Studies. History. Political science]*. Kyiv, vol. 3, part 1, s. 16–27. URL: https://www.mau-nau.org.ua/_private/kongresy/kongres6/istoria/kongress6ch1i/novykova.htm (Date accessed: 15.12.2024). (In Ukranian).
Новікова, Л. 2007. Проблеми історичної методології у науковому доробку Одеського товариства історії і старожитностей. *Матеріали VI Міжнародного конгресу україністів. Історія. Політологія*. Київ, кн. 3, ч. 1, с. 16–27. URL: https://www.maunau.org.ua/_private/kongresy/kongres6/istoria/kongress6ch1i/novykova.htm (Дата доступу: 15.12.2024).
Novikova, L. 2011. Istorychnyi tekst iak kartyna mynulogo i iak vidobrazhennia realii svoieii doby: na prykladi «Synopsysu» [Historical Text as a Picture of the Past and as a Reflection of the Realities of Its Time: On the Example of the “Synopsis”]. *Istoriia Ukrainy v knyzhkovykh pam’iatkakh XVI–XVII st. [History of Ukraine in Book Monuments of the 16th–17th Centuries]*. Odesa, Odesa National University, s. 80–97. (In Ukranian).
Новікова, Л. 2011. Історичний текст як картина минулого і як відображення реалій своєї доби: на прикладі «Синопсису». *Історія України в книжкових пам’ятках XVI–XVII ст.* Одеса, Одеський національний університет, с. 80–97.
Pashuto, V. T. 1968. Vneshnyaya politika Drevney Rusi [Foreign Policy of Ancient Rus]. Moscow, Science, 472 s. (In Russian).
Пашуто, В. Т. 1968. Внешняя политика Древней Руси. Москва, Наука, 472 с.
Rasovskiy, D. 2016. Polovtsy, torki, pechenehi, berendei [Cumans, Torks, Pechenegs, Berendei]. Moscow, Lomonosov, 200 s. (In Russian).
Расовский, Д. 2016. Половцы, торки, печенеги, берендеи. Москва, Ломоносов, 200 с.

Rubruk, V. de. 2018. Podorozh u skhidni kraii [Travel to the Eastern Countries] / Pereklad z latyn. A. Sodomora. Lviv, Apriori, 240 s. (In Ukrainian).
Рубрук, В. де. 2018. Подорож у східні краї / Переклад з латин. А. Содомора. Львів, Апріорі, 240 с.

Shaskolskiy, Y. P. 1965. Normanskaya teoriya v sovremenoy burzhuaznoy nauke [Norman Theory in Modern Bourgeois Science]. Moscow; Leningrad, Publishing House "The Science", 221 s. (In Russian).
Шаскольский, И. П. 1965. Норманская теория в современной буржуазной науке. Москва; Ленинград, Изд-во «Наука», 221 с.

Shchaveleva, N. I. 1990. Polskiye latinoyazychnyie srednevekovyie istochniki. Teksty, perevod, kommentariy [Polish Latin-language Medieval Sources. Texts, Translation, Commentary]. Moscow, The Science, 218 s. (In Russian).
Щавелева, Н. И. 1990. Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, перевод, комментарий. Москва, Наука, 218 с.

Shchodra, O. 2017. Epokha vikinhiv u Skhidnii Yevropi: sloviano-skandynavski zviazky v period formuvannia rannikh slovianskykh derzhav [The Viking Era in Eastern Europe: Slavic-Scandinavian Relations During the Formation of the Early States of Slavs]. *Problemy slovianoznavstva*. Issue 66, s. 9–27. (In Ukrainian).
Щодра, О. 2017. Епоха вікінгів у Східній Європі: слов'яно-скандинавські зв'язки в період формування ранніх слов'янських держав. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 66, с. 9–27.

Snorri Sturluson 1980. Krug zemnoy [The Earth Circle]. Moscow, Publishing House "Science", 685 s. (In Russian).
Снорри Стурлусон 1980. Круг земной. Москва, Изд-во «Наука», 685 с.

Sofonovych, F. 1992. Khronika z litopystsiv starodavnikh [Chronicle from the Ancient Chronicles]. Kyiv, Scientific Thought, 336 s. (In Ukrainian).
Софонович, Ф. 1992. Хроніка з літописців стародавніх. Київ, Наукова думка, 336 с.

Supraslskyi litopys [Suprasl Chronicle]. URL: http://litopys.org.ua/ (Date accessed: 15.12.2024). (In Ukrainian).
Супрасльський літопис. URL: http://litopys.org.ua/. (Дата доступу 15.12.2024).

Sverdlov, M. B. (comp.) 1989. Latinoyazychnye istochniki po istorii Drevney Rusi. Germaniya, IX – pervaya polovina XII v. [Latin-language Sources on the History of Ancient Rus. Germany, 9th – the First Half of the 12th Century]. Moscow; Leningrad, Academy of Sciences of USSR, Institute of History of USSR. Leningrad branch, 206 s. (In Russian).
Свердлов, М. Б. (сост.) 1989. Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия, IX – первая половина XII в. Москва; Ленинград, АН СССР. Ин-т истории СССР. Ленингр. отд., 206 с.

Sverdlov, M. B. (comp.) 1990. Latinoyazychnye istochniki po istorii Drevney Rusi. Germaniya, seredina XII – seredina XIII v. [Latin-language Sources on the History of Ancient Rus. Germany, the middle of the 12th – the middle of the 13th Century]. Moscow; Leningrad, Academy of Sciences of USSR, Institute of History of USSR. Leningrad branch, 398 s. (In Russian).
Свердлов, М. Б. (сост.) 1990. Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия, середина XII – середина XIII в. Москва; Ленинград, АН СССР. Ин-т истории СССР. Ленингр. отд., 398 с.

Tizengauzen, V. (comp.) 1884. Sbornik materialov, otnosyashchykhsya k istoriyi Zolotoy Ordy. Tom 1. Izvlecheniye iz sochineniy arabskikh [Collection of Materials Relating

to the History of the Golden Horde. Volume 1. Extract from Arabic Works]. Saint Petersburg, Printing House of Imperial Academy of Sciences, XVI, 563 s. (In Russian).
Тизенгаузен, В. (сост.) 1884. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том 1. Извлечение из сочинений арабских. Санкт-Петербург, Типография Имп. Академии Наук, XVI, 563 с.

Tolochko, O. P. 1994. Rus: derzhava i obraz derzhavy [Rus: State and Image of the State]. Kyiv, National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine, 37 s. (In Ukrainian).
Толочко, О. П. 1994. Русь: держава і образ держави.. Київ, Національна Академія Наук України. Ін-т історії України, 37 с.

Venelin, Yu. 1842. Skandinavomaniya i eya poklonniki ili stoletnie izyskaniya o varyagakh. Istoriko-kriticheskoe rassuzhdenie [Scandinavian Mania and Its Admirers, or a Century of Research on the Varangians. Historical-critical Discourse]. Moscow, in printing house of A. Semen, 114 s. (In Russian).
Венелин, Ю. 1842. Скандинавоманія и ея поклонники или столетніе изысканія о варягахъ. Историко-критическое рассужденіе. Москва, в тип. А. Семена, 114 с.

Yasynetska, O. A. 2018. Pam'iatky kulturnoi spadshchyny XI–XII st. u Polshchi v konteksti yii dynastychnykh vzaiemyn z Kyivskoiu Russiu [Monuments of Cultural Heritage of the 11th–12th Centuries in Poland in the Context of Its Dynastic Relations with Kyivan Rus]. Candidate's Thesis. Kyiv, Center for Monument Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukrainian Society for the Protection of Monuments of History and Culture, 358 s. (In Ukrainian).
Ясинецька, О. А. 2018. Пам'ятки культурної спадщини XI–XII ст. у Польщі в контексті її династичних взаємин з Київською Руссю. Дис. … канд. іст. наук. (доктора філософії). Київ, Центр пам'яткознавства НАНУ. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, 358 с.

Дата подання статті до редакції: 20.02.2025 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.22

ЧЕСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ ДОВЕСТФАЛЬСЬКОЇ ДОБИ В ОЦІНКАХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.)

Сергій Лиман

доктор історичних наук, професор, кафедра світової політики, дипломатії та туристичного бізнесу, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 6, 61022, Харків, Україна, s.lyman@karazin.ua,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0371-7181

В статті розглядається вивчення вченими вищих навчальних закладів України чесько-німецьких відносин IX – першої половини XVII століття. Показано, що інтерес вітчизняних дослідників до цієї теми був пов'язаний з успіхами сучасного їм чеського національного Відродження, значними досягненнями чеської історичної науки, публікацією її представниками фундаментальних досліджень про середньовічне минуле Чеського королівства, про відносини чехов з сусідами, перш за все з немцями. Мета статті – дослідити чесько-німецькі відносини довестфальської доби в оцінках істориків України XIX – початку XX і з'ясувати, яким чином їхні концепції відображали стан медієвістики та славістики того часу. Методи, які застосовувалися для досягненняцієї мети: історико-порівняльний аналіз, систематизація та узагальнення, ретроспективний метод. Проаналізовано зміст публікацій з цієї теми. В статті показано, що в чесько-німецьких відносинах довестфальської епохи медієвести імператорських університетів України досліджували три ключові теми: 1) вплив німецької колонізації, права та державних інститутів на розвиток Чеської держави в X−XIII ст. (М. Іванишев, А. Ясинский); 2) гуситський рух та гуситські війни (В. Надлер, В. Більбасов, О. Вертеловський); 3) боротьба чеських протестантів проти Габсбургів на початку Тридцятилітньої війни (П. Лавровський, О. Кочубинський). Названі історики зробили вагомий внесок у дослідження чесько-німецьких відносин, присвятили цій темі фундаментальні монографії, статті, здійснили глибоке вивчення документів. У той же час вони абсолютизували гостроту чесько-німецьких відносин на різних етапах історії.

***Ключові слова**:* міжнародні відносини, історія, історіографія, Чеське королівство, Священна Римська імперія, німці, чехи, гуситський рух

CZECH-GERMAN RELATIONS OF THE PRE-WESTFALIAN ERA IN THE ASSESSMENT OF UKRAINIAN HISTORIANS (19th − EARLY 20th CENTURY)

Serhii Lyman

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of World Politics, Diplomacy and Travel Business, V. N. Karazin Kharkiv National University,

Svobody sq., 4, 61022, Kharkiv, Ukraine, s.lyman@karazin.ua,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0371-7181

The article examines the study by scientists of higher educational institutions of Ukraine of Czech-German relations in the 9th – first half of the 17th centuries. It is shown that the interest of domestic researchers in this topic was associated with the successes of the contemporary Czech national Renaissance, the great achievements of Czech historical science, the publication by its representatives of fundamental research on the medieval past of the Czech Kingdom, the relations of the Czechs with their neighbors, primarily with the Germans. The purpose of the article is to explore Czech-German relations of the pre-Westphalian era in the assessments of historians of Ukraine in the 19th and early 20th centuries and to find out how their concepts reflected the state of medieval and Slavic studies of that time. The author employs the methods of historical and comparative analysis, systematization and generalization, and retrospective analysis. The article shows that in the Czech-German relations of the pre-Westphalian era, medievalists of pre-revolutionary universities in Ukraine identified and studied three key topics: 1) the influence of German colonization, law and institutions on the development of the Czech state in the X−XIII centuries (N. Ivanishev, A. Yasinsky); 2) the Hussite movement and the Hussite wars (V. Nadler, V. Bilbasov, A. Vertelovsky); 3) the struggle of Czech Protestants against the Habsburgs at the beginning of the Thirty Years' War (P. Lavrovsky, A. Kochubinsky). Domestic historians have made a great contribution to the study of Czech-German relations, devoted fundamental monographs and articles to this topic, and carried out an in-depth study of documents. At the same time, they absolutized the severity of Czech-German relations at different stages of history.

***Keywords**:* international relations, history, historiography, Czech Kingdom, Holy Roman Empire, Germans, Czechs, Hussite movement

Перший куплет гімну Чехії завершується словами «zeme česká domů můj!», що означає «Земля чеська, дім мій». Причому ці слова повторюються двічі, ніби автор гімну Йозеф Тил кожний з цих рядків писав окремо і для чехів, і для німців, котрі століттями проживали в одній країні. Таке сусідство з німцями у самій Чехії та на її кордонах викликало не лише у чеських учених, але й у вчених зарубіжних країн науковий інтерес до вивчення історії відносин двох народів. Їх історія, особливо довестфальської доби (до 1648 р.), була насичена багатьма доленосними подіями, багато з яких вплинули на міжнародні взаємини в усій Європі.

Визнаними центрами вивчення чесько-німецьких відносин традиційно були університети Російської імперії, частина з яких розташовувалась в Україні. Окремі аспекти дослідження чесько-німецьких відносин довестфальської доби розглядалися сучасними вченими в контексті вивчення історії славістики (Kopylov 2005, 245–249; Lapteva 2001, 128; Lapteva 2005, 120) та медієвістики (Lyman 1993, 103–107; Lyman 2009, 363–374), деяких ключових проблем, перш за все – гуситського руху (Lapteva 1978, 61–74, 80–81), розвитку богеміс-тики в університеті Святого Володимира (Lyman 2018). Водночас в біоісторіографічних дослідженнях, наприклад в статтях, присвячених творчій спадщині

А. Ясинського, наголос робився на його значенні не як дослідника чесько-німецьких відносин, а як дослідника аграрних питань (див. докладніше: Lyman 2018, 327).

Отже, в сучасній науці відсутня узагальнююча праця, присвячена вивченню дореволюційними вітчизняними ученими відносин Чехії та Німеччіни у IX – першій половині XVII ст. У зв'язку з цим мета пропонованої статті – дослідити чесько-німецькі відносини довестфальської доби в оцінках істориків України XIX – початку XX і з'ясувати яким чином їх концептуальні побудови відображали стан медієвістики та славістики того часу.

Власне, йдеться про три ключові теми: 1) вплив німецької колонізації, права та установ на розвиток Чеської держави у X–XIII ст.; 2) гуситський рух і гуситські війни; 3) боротьба чеських протестантів проти Габсбургів на початку Тридцятилітньої війни. Інтерес дослідників до цих тем був пов'язаний з успіхами сучасного їм чеського національного Відродження, значними досягненнями чеської історичної науки, публікацією її представниками фундаментальних досліджень про середньовічне минуле Чеського королівства, про відносини чехів з сусідами, перш за все з німцями.

Проблему впливу німецької колонізації, права та установ на розвиток Чеської держави у X–XIII ст. вивчали вчені університету Св. Володимира М. Іванишев та А. Ясинський.

Історик права, професор, згодом ректор М. Іванишев (1811–1874) у своїй творчості намагався зробити спробу порівняльного вивчення слов'янського права, довести протилежність слов'янських і німецьких суспільних засад. Цю спробу застосувати у дослідженні слов'янського права порівняльний метод вже О. Котляревський вважав першою у російській науці, а Л. Лаптева – «чи не першою» (Lapteva 2005, 120; Lyman 2018, 316).

Чесько-німецькі відносини М. Д. Іванишев розглядав головним чином в докторській дисертації «Про плату за вбивство в стародавньому руському та інших слов'янських законодавствах у порівнянні з німецькою вірою» (1840). Автор відстоював думку про те, що в ранньому чеському законодавстві слов'янське право збереглося в більшій чистоті й обсязі, ніж в законах інших слов'янських народів (Ivanishev 1876, 28, 80). Плату за вбивство він вважав «головним предметом» вивчення ранніх слов'янських законодавств і показував відмінності чеського і германського права. Серед них – «початок абсолютної невизначеності» в чехів у питанні про покарання, про призначення плати за вбивство тощо (Ivanishev 1876, 44, 80). У свою чергу, як зазначав М. Іванишев, навіть пізніше в чеському законодавстві «кількість її порівнювалася не зі станом убитого, а зі станом вбивці», на відміну від германської віри (Ivanishev 1876, 44). Водночас М. Іванишев визнавав, що в Чехії, «на противагу германським законам, суспільство зобов'язувалося платити за змушеного втікати вбивцю» (Ivanishev 1876, 44).

Разом з тим М. Іванишев відверто ідеалізував характер помсти в чеському законодавстві у порівнянні її з германським. «Помста в богемському і морав-

ському законодавстві, в її первісній безмежній формі, – вказував він, – має своєю підставою не задоволення грубого інстинкту, що вимагає крові за кров, і не задоволення за заподіяну шкоду, але є релігійним обов'язком,-виконання якого необхідно для спокою душі убитого» (Ivanishev 1876, 43). Тим самим М. Іванишев визнавав перевагу слов'янського характеру і суспільного устрою над германським.

Інститути середньовічної чеської держави та вплив на неї німецької колонізації розглядав у своїй магістерській дисертації «Падіння земського устрою у Чеській державі (X–XIII ст.)» (1895) приват-доцент університету Св. Володимира А. Ясинський (1864–1933). На відміну від своїх попередників, які досліджували політичні та правові питання розвитку догуситського періоду чеської історії, А. Ясинський висунув на перший план соціально-економічний аспект цього процесу. Він висловив незгоду з твердженням відомих чеських дослідників (Г. Їречек, Ф. Палацький, Я. Ганель та ін.), котрі пов'язували зміни, що відбувалися в Чеській державі у передгуситську епоху, винятково з проникненням німецького права і німецьких установ (див.: Hanel 1874; Jireček 1903; Palacký 1875). «За загальнопоширеною думкою, – вказував А. Ясинський, – чеське право і правові інститути в Чехії і Моравії розвивалися самостійно й на основах слов'янського життя лише до XIII ст., коли з проникненням чужого права, переважно німецького, почалося знищення слов'янських засад чи асиміляція їх засадами німецького і феодального права» (Yasinskij 1895, 6). Такий підхід чеських авторів, на думку А. Ясинського, призводив до того, що слов'янам в історії відводилася виключно пасивна роль у порівнянні з німцями (Yasinskij 1895, 6).

Щоправда А. Ясинський не прагнув повністю ігнорувати цей німецький вплив. Він лише вказував на те, що «цьому впливу приписується надто багато», тоді як зміни чеського суспільного і державного ладу в кінці XII ст. були насправді викликані переважно «місцевими умовами» (Yasinskij 1895, 6).

Чесько-німецькі відносини впливали на становище чеського правителя і знаті у X–XIII ст. На думку зарубіжних авторів, влада чеського можновладця до кінця XII ст., значно послабилась (Tomek 1850, 59–60). До іншої думки схилявся А. Ясинський. По суті не заперечуючи факту загострення у XII ст. боротьби всередині держави, автор довів, що вона не змогла підірвати позиції чеського правителя через підтримку з боку численної шляхти, зацікавленої у сильній центральній владі (Yasinskij 1895, 132, 134–135). Щодо знаті, вона у Чехії була нечисленна й не могла істотно обмежити повноваження самодержця (Yasinskij 1895, 129, 137–142). Правителя підсилювали і значні матеріальні надходження від німецької колонізації. Однак, усупереч думці Ф. Палацького (Palacký 1875, 274–275), А. Ясинський вважав імунітет інститутом, який виникнув у Чехії, а не був принесений ззовні – з Німеччини (Yasinskij 1895, 162). А. Ясинський наполягав, що розвиток суспільного і державного ладу у Чеській державі протягом «земського періоду» здійснювався цілком самобутньо, а перехід до станово-привілейованого «обумовлений не впливом німецького права, а потребами,

які самостійно виникли» у «надрах цієї слов'янської держави» (Yasinskij 1895, 180). Дисертація А. Ясинського одержала високу оцінку колег й була удостоєна премії імені О. Котляревського.

Другою великою темою, яку традиційно розглядали дослідники німецько-чеських відносин, був гуситський рух та гуситські війни. В історіографії слушно зазначалося, що в цих працях найяскравіше виявилася концепція невикорінної ворожості слов'янського та німецького світу, а гуситський рух був «головним сюжетом чеської феодальної історії» (Lapteva 2005, 120).

Першою в Україні науковою монографією з історії гуситського руху стала магістерська дисертація «Причини та перші прояви опозиції католицизму в Чехії та Західній Європі наприкінці XIV – на початку XV ст.» (1864) харківського дослідника В. Надлера (1840–1894). Автор вважав опір католицизму в Чехії складовим елементом загальноєвропейської релігійної опозиції та зумів подолати обмеженість своїх попередників, наприклад, Є. Новікова, який вбачав у цьому русі релігійну боротьбу «між шанувальниками Риму та захисниками грекослов'янських переказів» (Novikov 1859, 1), і О. Гільфердінга, котрий приписував чехам наміри не тільки повернутися в лоно православ'я, а й створити слов'янську федерацію (Gilferding 1868, 347).

В. Надлер відстоював тезу не лише про конфесійний, але й про антинімецький характер гуситського руху (Nadler 1864, 145). Він назвав німецьку колонізацію національним лихом для чехів (Nadler 1864, 8–9). Ця теза викликала заперечення рецензента О. Пипіна, який вважав, що «онімечення Чехії було добровільною справою з боку чехів, а не військовим насильством…» (Pypin 1864, 45). Проте на сторінках своєї праці В. Надлер (сам німець за походженням) неодноразово висловлювався в антинімецькому дусі. На думку харківського вченого, чехи служили щитом і «передовим охоронцем всього слов'янства» у його боротьбі з німецьким тиском; чеський король Отокар I, запрошуючи німецьких переселенців, «посіяв у країні своїй насіння вікового розбрату та ворожнечі». А відкритий 1348 року Карлом IV Празький університет через засилля німців не відповідав національним прагненням чехів: «Вплив університету виражався головним чином у посиленні та поширенні німецького життя, мови, вдач» (Nadler 1864, 6, 13, 47).

Розглядаючи «першу фазу чеського руху», В. Надлер підкреслив дві його головні складові – антинімецьку та антикатолицьку (Nadler 1864, 119, 145, 260). Водночас серед причин гуситського руху історик не заперечував і наявність соціально-політичних аспектів (боротьба панів проти міст, прагнення феодалів послабити королівську владу, розрив мас з «державним порядком») (Nadler 1864, 125–129). У багатовіковому чесько-німецькому протистоянні В. Надлер вважав однією з ключових подій відхід німецьких викладачів і студентів після прийняття Вацлавом IV в 1409 р. Кутногорського декрету, за яким привілеї «німецької нації» в Празькому університеті передавалися «чеській нації». На думку В. Надлера, ця подія, як показник «розумового руху нації», «є остаточним результатом довготривалої боротьби народності чеської з німецькою за пере-

важання в університеті» (Nadler 1864, 259–260). Однак те, що гострота національного питання в Чехії певною мірою перебільшувалася університетськими медієвістами, свідчать висловлювання самого Яна Гуса, на що звертається увага й сучасними дослідниками (див. докладн.: Lyman et al. 2024, 289). Навіть під час прямування на Констанський собор, Гус неодноразово писав у посланнях про те, як німці різних областей приймали його «дуже дружелюбно», багато хто з них поділяв його погляди. Гус додав при цьому: «Мушу визнати, що немає до мене ніде більшої ворожнечі, ніж серед мешканців Чехії» (Pyotr iz Mladonyovic, III, 21). Для хроніста Лаврентія з Бржезової Гус – це насамперед викривач пороків духовенства (Lavrentij iz Brzhezovoj 1962, II, 22; IV, 25). У «Прекрасній хроніці» про Яна Жижку також йдеться: Гус у проповідях «став говорити проти духовенства, починаючи від найвищого – папи і закінчуючи нижчим священиком» (Prekrasnaya hronika 1992, 74).

Цю тему продовжив київський медієвіст В. Більбасов (1837–1904). Він опублікував невелику за обсягом працю «Чех Ян Гус із Гусинця. Листи Яна Гуса, обрані Мартіном Лютером» (1869), в якій уперше російською мовою видав чотири передсмертні листи Гуса. В. Більбасов прагнув довести світоглядний зв'язок Гуса з Лютером, а гусизму із лютеранством. «Німеччина, – вказував він, – рукою Лютера, підписала собі вирок за криваву участь у смерті великого предтечі його реформації» (Bilbasov 1869, III). Водночас, відповідно до слов'янофільських трактувань, В. Більбасов вважав, що ідеї Гуса та гуситський рух – результат прагнення чеського народу повернутися до лона греко-східної Церкви, яку принесли йому Кирило та Мефодій, тоді як частина чеського дворянства під впливом німців через католицизм пов'язала своє майбутнє із Заходом (VII−VIII). Тому партії противників і прихильників Гуса історик називав відповідно «католицько-німецькою» та «чесько-православною» (Bilbasov 1869, XLVII). «Проповіді Гуса у Вифлеємській каплиці мали такий самий національний відбиток, як і його університетські суперечки з німцями, але в них також виступали на перший план …, закони моралі, давно забуті латинським духовенством» (Bilbasov 1869, XLII). Таким чином, підкреслюючи насамперед релігійні причини гуситського руху, В. Більбасов не надто абсолютизував чесько-німецькі протиріччя. Історик відверто визнавав: «Проти Гуса була католицька партія чехів» (Bilbasov 1869, LXV).

Чесько-німецькі відносини певною мірою схарактеризував випускник Київської духовної академії О. Вертеловський у творі «Історія гуситів (до затвердження Базельських компактатів)» (1872−1873). Поряд із поміченими ще Л. Лаптєвою запозиченнями О. Вертеловського у Є. Новікова та О. Гільфердінга (Lapteva 1978, 80−81), підкреслимо, що не на них, а на Ф. Палацького особливо часто посилався автор. Саме висловлювання Ф. Палацького вплинули на багато висновків О. Вертеловського, зокрема про схожість гусизму із західним протестантизмом» (Vertelovskij 1872, № 9, 76; докл. див: Lyman 2009, 372–373). При цьому в гусизмі автор бачив не лише антинімецьку та антикатолицьку складову, а й прагнув показати його соціальний характер: «Гуситський

рух… не у всіх класах… знаходив собі однакове співчуття: аристократія ставилася до нього байдужіше, ніж маси простого народу» (Vertelovskij 1872, № 9, 76). Це відповідає свідченням джерел, у яких Гус серед своїх ворогів називає «і єпископів, і магістів, і світських князів, і законників» (Pyotr iz Mladonyovic 1992, I. 2. 19).

Чесько-німецький антагонізм особливо проявився у гуситських війнах, хоча О. Вертеловський писав про католицьку партію не інакше, як про «католицьку чеську партію», а серед причини поразки таборитів зазначав «давно існуючий розбрат» (Vertelovskij 1872, № 8, 221; № 9, 115). Закінчення гуситського руху, на відміну від прийнятої нині дати – 1434 р. (битва при Липанах), О. Вертеловський датував 1436 роком (Їглавським сеймом). Саме там, у Їглаві, було укладено договір імператора Сигізмунда I з гуситами, які визнали його королем Чехії.

У зв'язку із кризою слов'янофільської доктрини в Україні інтерес до історії гуситського руху з середини 1880-х років майже зникає, а звернення до цієї тематики мають переважно ювілейну спрямованість. Наприклад, нарис харківського славіста С. Кульбакіна (1873−1941) «Петр Хельчицький – чеський Толстой XV-го століття» (1909) був приурочений до 500-річного ювілею Кутногорського декрету, що, за словами вченого, «вперше давав задоволення культурно-національним запитам чеського народу» (Kulbakin 1909, 49). С. Кульбакін присвятив нарис видатному чеському мислителю з Хельчиця, вчення якого, на думку автора, схоже з поглядами Л. Толстого в етичному вченні, соціальній програмі та поглядах на «сучасний європейський лад життя» (Kulbakin 1909, 50). Причину ж нерозуміння, виявленого до нього з боку його співвітчизників, С. Кульбакін вбачав у тому, що Петро Хельчицький, проповідуючи неспротив злу (тобто німцям), діяв аж ніяк не на користь свого народу (Kulbakin 1909, 66).

Оскільки Петро Хельчицький був сучасником гуситського руху, як реакції на «натиск чужого впливу» (Kulbakin 1909, 51), цей рух, на думку С. Кульбакіна, істотно вплинув на погляди чеського ученого. «Майже у всіх творах старо-чеської літератури дослідник зустрічає одну ноту, що різко звучить: ноту ненависті до німців, відгук глухого, пригніченого озлоблення проти чужоземців, що притісняють чеське національне життя», – стверджував автор (Kulbakin 1909, 52). З цього С. Кульбакін зробив такі висновки: «Національний момент – одна з основних чинників гуситського руху… З цим моментом були нерозривно пов'язані два інші: … релігійний та соціальний» (Kulbakin 1909, 52). У наступні десятиліття соціальному фактору в гуситології надаватиметься набагато більше значення. Разом з тим, подібно В. Надлеру, С. Кульбакін вважав виступ гуситів складовим елементом загальноєвропейської опозиції католицизму (див.: Nadler 1864, 145).

Важливою темою досліджень університетських медієвістів стала історія Чехії напередодні та на початку Тридцятирічної війни (1618–1648). Багато істориків XIX ст. традиційно називали цю подію «падінням Чехії» та початком

епохи «реакції». Невипадково саме так – «Падіння Чехії у XVII ст.» (1863) – назвав свій нарис харківський славіст П. Лавровський (1827–1886). Хронологічно нарис охоплював час із 1516 по 1620 рр., від смерті чеського короля Владислава II Ягелона до трагічної для чехів битви біля Білої гори.

П. Лавровський значною мірою абсолютизував національний чинник і німецько-чеські протиріччя. Спірними видаються твердження вченого про міцну національну єдність чехів, зображених носіями справжньої класової гармонії (Lavrovskiy 1863, 28). Ці слов'янофільські твердження мали підтвердити концепцію автора про вирішальну роль в історії Чехії боротьби слов'янського і німецького духовних начал. По суті, замовчуючи факт підтримки релігійної політики імператора Фердинанда II чехами-католиками, П. Лавровський помилково вбачав у заходах монарха і до, і після битви біля Білої Гори посягання на весь чеський народ (Lavrovskiy 1863, 44). Проте ще Ф. Шиллер, який був відомим дослідником Тридцятилітньої війни, зазначав, що не всі чеські міста підтримали повстання 1618 року, а релігійних переслідувань в Чехії зазнали не тільки чеські, але й німецькі протестанти (Shiller 1957, 71, 89–90).

Цю ж тему досліджував одеський славіст О. Кочубинський (1845–1907) у монографії «Брати подобої та чеські католики на початку XVII ст.» (1873). Про досліджуваний період автор писав як про «останні вільні роки чеського народу», і навіть називав їх «останнім проявом» чеського «історичного життя» (Kochubinskij 1873, I, II, 2). Його концепція релігійної боротьби у Чехії як спроби порвати з католицизмом, щоб повернутися до церкви Кирила та Мефодія, відображала вплив офіційної ідеології. На думку Л. Лаптєвої, О. Кочубинський «недооцінював... впливу на громаду західноєвропейської реформації» (Lapteva 2001, 128). Насправді О. Кочубинський у питанні про вплив на громаду чеських братів головну роль відводив Петру Хельчицькому (Kochubinskij 1873, 7). А вплив західної Реформації навряд чи можна вважати домінуючим фактором, оскільки О. Кочубинський вказував: коли у 1522 р. громада надіслала Лютеру на розгляд своє "Сповідання віри", Лютер перервав усілякі стосунки з нею (Kochubinskij 1873, 35).

Чеське антигабсбурзьке повстання 1547 р. О. Кочубинський називав «легковажним», що мало «найнещасливіші наслідки для добробуту братської громади» (Kochubinskij 1873, 40). Цей концептуальний висновок цілком відповідає змісту джерел. Наприклад, один із організаторів повстання, Сікст з Оттерсдорфа, у своїй хроніці прямо вказував на суворі репресії проти Братської громади після 1547 р., утиски свобод Чеського королівства німецьким імператором і встановлення ним «тиранії» (Sikst iz Ottersdorfa 1989, 106–109).

О. Кочубинський докладно вивчив зміст історичного документа «Маєстат Рудольфа» (1609), яким імператор гарантував дотримання релігійних та політичних свобод чеських станів. На думку вченого, вже друга стаття «Маєстата» про консисторію «не узгоджується з першою», якою імператор Рудольф II «гарантує свободу подобойського сповідання» (Kochubinskij 1873, 168). Тим са-

мим автор допускав незабаром «можливість противникам релігійної свободи заперечувати їхні найголовніші положення» (Kochubinskij 1873, 171).

Головними винуватцями спроби оскаржити ці положення вчений вважав нових правителів Чехії з імператорської династії Габсбургів – Матвія і особливо Фердинанда II, чиї переслідування некатоликів та «цензурні заходи» й призвели до знаменитого повстання 1618 р. Само повстання О. Кочубинський називав «революцією», проте вважав, що ця революція проти Габсбургів приготувала загибель Чеському королівству: чеський народ після поразки біля Білої Гори (1620 р.) «сходить з історичної сцени», що вплинуло не тільки на чесько-німецькі відносини, а й на міжнародне становище у Європі загалом (Kochubinskij 1873, 6, 257). Це твердження стало хрестоматійним.

Ключові події чесько-німецьких відносин містилися й в курсах лекцій та навчальних посібниках. Наприклад, у посмертному виданні «Лекцій зі всесвітньої історії» (1888) професора Харківського університету М. Петрова (1826–1887) другий том присвячено історії середніх віків, а в розділі «Слов'яни західні та східні» основним змістом історії Чехії зображувалися чесько-німецькі протиріччя. Однією з головних епохальних подій їхніх взаємин М. Петров слушно вважав входження Чехії у середині XI в. до складу Священної Римської імперії. Проте у зображенні вченого чеські Пржемисловичі «добровільно вступають в імперський союз» (Petrov 1888, 242–243). Насправді ж лише після важкої поразки від військ імператора Генріха III чеський князь Бржетислав I у 1041 р. був змушений в покаянному одязі скласти присягу васальної вірності імператору (див.: Wolverton, 2001, 228–264). Втім, М. Петров визнавав, що чесько-німецькі відносини в імперії не були гармонійними: вже Пржемисл Отокар I на зламі XII−XIII ст. скористався ослабленням імперії для захоплення німецьких та слов'янських земель, а у 1198 р. був коронований як король Чехії за підтримки Філіпа Швабського, одного з претендентів на імператорський престол (Petrov 1888, 243). «Але як тільки з обранням Рудольфа Габсбурзького було відновлено в імперії порядок … чехи мали знову поступитися більшою частиною своїх німецьких надбань» (Petrov 1888, 243). Масове проникнення німців до Чехії призвело до того, що у XIV ст. в діяльності політичної влади країни вже не було «суто народних ідей», а «ненависть до німців, їх звичаїв, мови, права, установ обернулася тепер і проти принесеної ними латинської церкви» (Petrov 1888, 244–245).

У гуситському русі М. Петров бачив передусім етнічні причини; страта Гуса викликала «народне обурення в Чехії», а чехи «відповіли народною війною проти ієрархії та німців» (Petrov 1888, 245–246). Після цих гуситських воєн перед загрозою османської експансії чехи в 1527 р. коронували своїм королем Фердинанда I Австрійського з умовою поважати їхні права і релігійну свободу, й «з цього часу Чехія не могла вже відмовитися від Габсбургів, які мало помалу перетворили її на спадкове надбання свого дому» (Petrov 1888, 251). В сучасній українській історіографії підкреслюється, що у другій чверті XVI ст.

«аби зберегти позиції в імперії, Габсбурги змушені були посилити свою базу в Центральній Європі», зокрема в Чехії (Tovtin 2013, 68, 70).

М. Петров вказував: спроби Чехії вийти з-під влади Габсбургів призвели до розгрому чехів у 1620 р. біля Білої Гори, а «Білогірська поразка стала могилою самостійності Чехії» (Petrov 1888, 254). Військові дії, конфіскації власності повсталих чехів, подальша німецька колонізація призвели до руйнування Чехії, причому «такого швидкого та повного занепаду не відчував ще жоден із слов'янських народів» (Petrov 1888, 255). Останній висновок М. Петрова є певним перебільшенням, якщо порівняти становище Чехії того часу із долею болгар під османським ярмом.

Чесько-німецькі відносини розглядалися й у перших узагальнюючих працях з історії слов'янських народів професора Харківського університету О. Погодина (1872–1947). Так, у своїй книзі «Короткий нарис історії слов'ян» (1915) О. Погодин підкреслював особливу роль Чехії у долях Священної Римської імперії (Pogodin 1915, 67). На думку вченого, у третій чверті XIII ст. в правління герцога Австрії та короля Чехії Пржемисла Отокара II вирішувалося важливе питання: Чехії чи Австрії належатиме вирішальна роль в імперії, до складу якої Чеське королівство входило з 1041 р. Подальші німецько-чеські відносини О. Погодін зображував в основному в формі перманентного конфлікту, хоч і вважав неминучим процес об'єднання Австрії, Чехії та Угорщини (Pogodin 1915, 58).

Наступним найважливішим етапом чесько-німецьких відносин О. Погодін апріорі вважав «національний та релігійний гуситський рух», а «з гуситства чехи вийшли як чеський народ, що вже назавжди відокремився від германізму» (Pogodin 1915, 6). Подібно до П. Лавровського (Lavrovskiy 1863, 45) та інших дослідників, О. Погодін вважав поразку чехів у 1620 р. біля Білої гори національною катастрофою, тому наступні події чеської історії пропонував цілком вписувати в історію Австрії (Pogodin 1915, 80).

Загалом інтерес медієвістів України до чесько-німецьких відносин довестфальської доби був обумовлений чеським національним Відродженням XIX – початку XX ст., поширенням у російській історіографії слов'янофільських ідей, які поділяли багато вчених з України, пошуком у подіях минулого підтвердження офіційної ідеологеми про слов'янську єдність, споконвічність протистояння слов'янського та німецького світу. В чесько-німецьких відносинах довестфальської доби медієвісти дореволюційних університетів України виокремлювали різні форми німецької експансії (воєнної, політичної, економічної, соціальної, освітньої) і вивчали три ключові теми: вплив німецької колонізації, права та установ на розвиток Чеської держави у X–XIII ст. (М. Іванишев, А. Ясинский); причини гуситського руху та антинімецький вектор гуситських війн (В. Надлер, В. Більбасов, О. Вертеловський); боротьбу чеських протестантів проти Габсбургів як причину початку Тридцятилітньої війни (П. Лавровський, О. Кочубинський). Ці дослідники в основному абсолютизували небезпеку слов'янству

взагалі й чехам зокрема з боку німців, що було пов'язано не лише з поширенням у тогочасній історіографії слов'янофільської концепції, але й з політичними реаліями міжнародних відносин на зламі XIX–XX ст.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Bilbasov, V. A. 1869. Cheh Yan Gus iz Gusinca. Pisma Yana Gusa, vybrannye Martinom Lyuterom [Czech Jan Hus from Husinec. Letters of Jan Hus, Selected by Martin Luther]. Sankt-Peterburg, Printing house of V. Golovin, XCII, 89 s. (In Russian).

Бильбасов, В. А. 1869. Чех Ян Гус из Гусинца. Письма Яна Гуса, выбранные Мартином Лютером. Санкт-Петербург, Печатня В. Головина, XCII, 89 с.

Gilferding, A. 1868. Sobranie sochinenij [Collected Works]. Sankt-Peterburg, Printing house of V. Golovin, vol. 440, 11 s. (In Russian).

Гильфердинг, А. 1868. Собрание сочинений. Санкт-Петербург, Типография В. Головина, т. 1, 440, 11 с.

Hanel, J. 1874. O vlivu práva německého v Čechách a na Moravě. Praha: Nákladem jednoty právnické, 167, 68 s. (In Czech).

Ivanishev, N. D. 1876. O plate za ubijstvo v drevnem russkom i drugih slavyanskih zakonodatelstvah v sravnenii s germanskoj viroj [On the Payment for murder in Ancient Russian and Other Slavic Legislation in Comparison with the Germanic Vira]. *Sochineniya N. D. Ivanisheva, izdannye izhdiveniem universiteta Sv. Vladimira*. Kiev, s. 5–81. (In Russian).

Иванишев, Н. Д. 1876. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирой. *Сочинения Н. Д. Иванишева, изданные иждивением университета Св. Владимира*. Киев, с. 5–81.

Jireček, H. 1903. Právnický život v Čechách a na Moravě v tisícileté době od konce IX do konce XIX století. Praha-Brno, Nákladem autorovým, VIII, 528 s. (In Czech).

Kochubinskij, A. 1873. Bratya podoboi i cheshskie katoliki v nachale XVII veka. [The Podoboi Brothers and Czech Catholics in the Early 17th Century]. Odessa, Printing house of Ulrich and Schulz, XII, 346 s. (In Russian).

Кочубинский, А. 1873. Братья подобои и чешские католики в начале XVII века. Одесса, Типография Ульриха и Шульца, XII, 346 с.

Kopylov, S. A. 2005. Problemy istorii slovianskykh narodiv v istorychnii dumtsi Ukrainy (ostannia tretyna XVII – pochatok XX st.) [Problems of the History of Slavic Peoples in the Hstorical Thought of Ukraine (Last Third of the 17th – Beginning of the 20th Century)]. Kamyanets-Podilsky, Oiyum, 464 s. (In Ukrainian).

Копилов, С. А. 2005. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). Кам'янець-Подільський, Оіюм, 464 с.

Kulbakin, S. M. 1909. Pyotr Helchickij – cheshskij Tolstoj XV-go stoletiya [Petr Chelčický – the Czech Tolstoy of the 15th Century]. *Vestnik Evropy*, vol. 6, s. 51–66. (In Russian).

Кульбакин, С. М. 1909. Пётр Хельчицкий – чешский Толстой XV-го столетия. *Вестник Европы*. т. 6, с. 51–66.

Lapteva, L. P. 1978. Russkaya istoriografiya gusitskogo dvizheniya [Russian Historiography of the Hussite Movement]. Moskva, Moscow State University Publishing House, 340 s. (In Russian).

Лаптева, Л. П. 1978. Русская историография гуситского движения. Москва, Издательство МГУ, 340 с.

Lapteva, L. P. 2001. Cheshskaya feodalnaya istoriya v osveshenii russkoj istoriografii XIX – nachala XX veka [Czech Feudal History as Illuminated by Russian Historiography of the 19th – Early 20th Centuries]. *Voprosy istorii slavyan*. Voronezh, issue 15, s. 117–134. (In Russian).

Лаптева, Л. П. 2001. Чешская феодальная история в освещении русской историографии XIX – начала XX века. *Вопросы истории славян*. Воронеж, вып. 15, с. 117–134.

Lapteva, L. P. 2005. Istoriya slavyanovedeniya v Rossii v XIX v. [History of Slavic Studies in Russia in the 19th Century]. Moskva, Indrik, 848 s. (In Russian).

Лаптева, Л. П. 2005. История славяноведения в России в XIX в. Москва, Индрик, 848 с.

Lavrentij iz Brzhezovoj 1962. Gusitskaya hronika [Hussite Chronicle]. Perevod A. S. Sokolova. Moskva, Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 330 s. (In Russian).

Лаврентий из Бржезовой 1962. Гуситская хроника. Перевод А. С. Соколова. Москва, Издательство Академии Наук СССР, 330 с.

Lavrovskiy, P. A. 1863. Padenie Chehii v XVII veke [The Fall of the Czechia in the 17th Century]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya*, no. 5, s. 21–46. (In Russian).

Лавровский, П. А. 1863. Падение Чехии в XVII веке. *Журнал Министерства народного просвещения*, № 5, с. 21–46.

Liman, S. I. 2009. Idei v latakh: Zapad ili Vostok? Srednevekov'e v otsenkakh medievistov Ukrainy (1804 – pervaia polovina 1880-kh gg.). [Ideas in Armor: West or East? The Middle Ages in the Evaluations of Ukrainian Medievalists (1804 – First Half of the 1880s)]. Khar'kov, Kharkiv State Academy of Culture, 688 s. (In Russian).

Лиман, С. И. 2009. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Харьков, ХГАК, 688 с.

Lyman, S. I. 1993. Mediievistyka v Ukraini v kintsi XIX – na pochatku XX st. (1880–1917). [Medieval Studies in Ukraine in the Late 19th – Early 20th Centuries (1880–1917)]. Candidate's thesis. Kharkiv, Kharkiv State University, 346 s. (In Ukrainian).

Лиман, С. І. 1993. Медієвістика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (1880–1917). Дис…канд. іст. наук. Харків: ХДУ, 346 с.

Lyman, S. I. 2018. Istoriia serednovichnoi Chekhii v pratsiakh kyivskykh uchenykh XIX – pochatku XX st. [The History of Medieval Bohemia in the Works of Kyiv Scholars of the 19th and Early 20th Centuries]. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*. Chernivtsi, vol.1 (45), s. 312–335. (In Ukrainian).

Лиман, С. І. 2018. Історія середньовічної Чехії в працях київських учених XIX – початку XX ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці, т. 1 (45), с. 312–335.

Lyman, S. I., Parfinenko A. Yu. 2024. Istoriia mizhnarodnykh vidnosyn ta dyplomatii (dovestfalska doba) [History of International Relations and Diplomacy (Pre-westphalian Period)]: navchalnyi posibnyk. Sumy, University book, 700 s. (In Ukrainian).

Лиман, С. І., Парфіненко А. Ю. 2024. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба): навчальний посібник. Суми, Університетська книга, 700 с.

Nadler, V. K. 1864. Prichiny i pervye proyavleniya oppozicii katolicizmu v Chehii i Zapadnoj Evrope v konce XIV – v nachale XV veka. [Causes and First Manifestations of Opposition to Catholicism in the Czech Republic and Western Europe in the Late 14th – Early 15th Centuries]. Harkov, University Printing House, 260 s. (In Russian).

Надлер, В. К. 1864. Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV – в начале XV века. Харьков, Типография университета, 260 с.

Novikov, E. 1859. Gus i Lyuter. [Huss and Luther]. Moskva, Printing house of A. Semet, part 1, 228 s. (In Russian).

Новиков, Е. 1859. Гус и Лютер. Москва, Типография А. Семета, ч. 1, 228 с.

Palacký, F. 1875. Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě. Praha, Nakl. Lemského, d. 1. 504 s. (In Czech).

Petrov, M. N. 1888. Lektsii po vsemirnoi istorii [Lectures on World History]. Khar'kov, Edition by D. P. Poluekhtov, vol. 2. Istoriia srednikh vekov, 296 s. (In Russian).

Петров, М. Н. 1888. Лекции по всемирной истории. Харьков: Издание Д. П. Полуехтова, т. 2. История средних веков. X, 296 с.

Pogodin, A. L. 1915. Kratkiy ocherk istorii slavyan [A Brief Essay on the History of the Slavs]. Moscow, Published by G. A. Lehman, 126 s. (In Russian).

Погодин, А. Л. 1915. Краткий очерк истории славян. Москва, Издание Г. А. Лемана, 126 с.

Prekrasnaya hronika o Yane Zhizhke 1992. [A Wonderful Chronicle about Jan Zizka]. *Gusitskoe dvizhenie v osveshenii sovremennikov*. Moskva, s. 74–82. (In Russian).

Прекрасная хроника о Яне Жижке 1992. *Гуситское движение в освещении современников*. Москва, с. 74–82.

Pyotr iz Mladonyovic 1992. Donesenie o magistre Yane Guse v Konstance [Report on Master Jan Hus in Constance]. *Gusitskoe dvizhenie v osveshenii sovremennikov*. Moskva, s. 15–59. (In Russian).

Пётр из Младонёвиц 1992. Донесение о магистре Яне Гусе в Констанце. *Гуситское движение в освещении современников*. Москва, с. 15–59.

Pypin, A. N. 1864. [Review]. *Sovremennik*, vol. 103, № 7, s. 41–51 (Nadler, V. K. Prichiny i pervye proyavleniya oppozicii katolicizmu v Chehii i Zapadnoj Evrope v konce XIV – nachale XV v. Harkov, 1864). (In Russian).

Пыпин, А. Н. 1864. [Рецензия]. *Современник*, т. 103, № 7, с. 41–51 (Надлер, В. К. Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV – начале XV в. Харьков, 1864).

Shiller, F. 1957. Sochineniya [Essays] / Perevod N. N. Vilmonta i R. M. Samarina. Moskva, State Publishing House of Fiction, tom 5, 584 s. (In Russian).

Шиллер, Ф. 1957. Сочинения / Перевод Н. Н. Вильмонта и Р. М. Самарина. Москва, Госиздат художественной литературы, том 5, 584 с.

Sikst iz Ottersdorfa 1989. Hronika sobytij, svershivshihsya v Chehii v burnyj 1547 god [Chronicle of Events That Took Place in the Czechia in the Turbulent Year of 1547]. Perevod A. I. Vinogradovoj i G. P. Melnikova. Moskva, Science, 133 s. (In Russian).

Сикст из Оттерсдорфа. 1989. Хроника событий, свершившихся в Чехии в бурный 1547 год. Перевод А. И. Виноградовой и Г. П. Мельникова. Москва, Наука, 133 с.

Tomek, W. 1850. Děje královstwí českého. Praha: F. Řivnáč, 480 s. (In Czech).

Tovtin, Ya. 2013. Obrannia Ferdynanda I Habsburha cheskym korolem [Election of Ferdinand I of Habsburg as King of Bohemia]. *Uzhhorodski cheski naukovi chytannia: istoriia, kultura, polityka, pravo Naukovyi zbirny*k. Uzhhorod, s. 68–72. (In Ukrainian).

Товтін, Я. 2013. Обрання Фердинанда І Габсбурга чеським королем. *Ужгородські чеські наукові читання: історія, культура, політика, право Науковий збірник*. Ужгород, с. 68–72.

Vertelovskij, A. 1872–1873. Istoriya gusitov (do utverzhdeniya Bazelskih kompaktatov) [The History of the Hussites (Before the Approval of the Basel Compactats)]. *Trudi Kievskoj duhovnoj akademii*, no. 9, s. 74–170; 1873, no. 2, s. 214–266; no. 8, s. 114–239. (In Russian).
Вертеловский, А. 1872–1873. История гуситов (до утверждения Базельских компактатов). *Труды Киевской духовной академии*, 1872, № 9, с. 74–170; 1873, № 2, с. 214–266; № 8, с. 114–239.

Wolverton, L. 2001. Hastening Toward Prague: Power and Society in the Medieval Czech Lands. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 416 p. (In English).

Yasinskij, A. N. 1895. Padenie zemskogo stroya v Cheshskom gosudarstve (X–XIII вв.) [The Fall of the Land System in the Czech State (10th−13th Centuries)]. Kiev, University Printing House, 193 s. (In Russian).
Ясинский, 1895. А. Н. Падение земского строя в Чешском государстве (X–XIII вв.). Киев, Типография университета, 193 с.

Дата подання статті до редакції: 9.01.2025 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.23

“БАСНЯ” БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ТЕКСТ – КОНТЕКСТ – ІНТЕРТЕКСТ

Оксана Микитенко

Доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, вул. Грушевського 4, 01001, Київ, Україна
e-mail: oksana_mykytenko@hotmail.com, ORCID 0000–0001–7613–8557

Із виходом у світ роману Миколи Костомарова (1817−1885) “*Богдан Хмельницкий*” (1857 р.) розпочався новий, надзвичайно плідний період його літературної діяльності, котрий відразу визначив роль Костомарова як одного з провідних істориків свого часу, окреслив основну тематику його наукових і творчих задумів. Задум роману безпосередньо був пов’язаний із зацікавленнями Костомарова як етнографа і фольклориста, який досліджував місця давніх історичних подій та козацьких битв, бував у Берестечку, Кремінці, Радзивілові, Почаєві, Острозі та ін. Побудований на матеріалі історичних джерел, роман Костомарова подає опис зустрічі Хмельницького з послом Любовицьким у 1656 р., збережений у запису Грондського – сучасника українського гетьмана та історика його війн із Польщею. Під час зустрічі Хмельницький розповів “басню”, котра включала наративний сюжет (СУС, ATU 285, 285A*), введений у розповідь як політична метафора із концептом ‘непрощення’ і ‘помсти’. Подвійна інтертекстуалізація фольклорного тексту – у “басні” Хмельницького та у романі Костомарова – зумовлена тематизацією пережитого трагедійного досвіду нації та протистояння поневоленню як інтенції дидактичного сюжету. При цьому основним елементом наративу виступає діалог, стабільний характер якого підкреслює тяглість національної фольклорної традиції. Широко представлений в українському фольклорі, наратив має міжнародні типологічні паралелі, котрі з позицій міграційної школи розглядав Михайло Драгоманов (1885). Водночас динаміка національної фольклорної традиції виявляє багатофункціональність та варіативність міжнародних сходжень зазначеного оповідного сюжету, де кульмінаційним моментом виступає наративна формула, константна модель якої набуває додаткової актуалізації в умовах сучасної російсько-української війни.

***Ключові слова**:* Микола Костомаров, Богдан Хмельницький, фольклорний наратив, ідентичність, інтертекстуальність

THE FABLE OF BOHDAN KHMELNYTSKY: TEXT – CONTEXT – INTERTEXT

Oksana Mykytenko

Doctor of Philological Sciences, Leading Scientific Worker,
Maksym Rylsy Institute for Art Studies, Folklore and Ethnology,

National Academy of Sciences of Ukraine,
4. Hrushewsky Str., Kyiv, 01001, Ukraine
e-mail: oksana_mykytenko@hotmail.com, ORCID 0000–0001–7613–8557

The paper deals with the Ukrainian versions of the narrative plot "grass snake in the hut" and its variant "the just grass snake" (AA 285 and 285A* in *Comparative List of Plots: East Slavic Fairy-Tales*) that corresponds to the concept of 'unforgiveness'. Records made in different parts of Ukraine expose the dialectic of folklore tradition that is reflected in polyfunctionality and variability of international parallels of the plot. The fable depicts mythological beliefs about the grass snake as zoomorphic embodiment of the demonological character appreciated in traditional culture as the home demon-protector and wealth bearer. At the same time the formal stability of the plot allows semantic alteration and ambivalent thematic positions while its intertextual transformation in the context of conceptual models of "collective trauma". From this aspect we examine the same fable narrated by Bogdan Khmelnytsky used in a sense of political metaphor as the example of 'unforgiveness' and 'revenge' and the historically evidence of "collective trauma". The main element of the composition is a dialogue with a stable formulaic character which stresses the continuity of cultural heritage and reflects the mode of cognitive model. The historically accurate text by Khmelnytsky was recorded in 1656.by a contemporary of the Ukrainian hetman and historian of his wars with Poland and mentioned in Russian translation by Nikolay Kostomarov in his novel "*Bogdan Khmelnytsky*" (1857). The current contextualization of the concept of 'unforgiveness' actualizes the opposition one's own – other's and reflects the war situation in Ukraine defined as the "war for identity".

***Keywords**:* Mykola Kostomarov, Bogdan Khmelnytsky, folklore narrative, identity, intertextuality

The past isn't dead. It isn't even past.
[Минуле не вмерло. Воно навіть не минуло].

Вільям Фолкнер

"В історії української націєтворчої думки XIX ст. постать Миколи Костомарова, – наголошує Я. Козачок, – не має собі рівних за глибиною осмислення змісту й сутності національної ідеї, науково-методологічним її обґрунтуванням, широтою практичного втілення в науці, суспільно-політичній діяльності, мистецтві, освіті та інших галузях" (Kozachok 2004, 5). Костомаров, який, як зауважував сучасник, стояв на чолі нового періоду історіографії (Skabichevskii 1893, 316), вперше в історичній науці здійснив фундаментальне дослідження життя та діяльності українського гетьмана Богдана Хмельницького – одного з найвидатніших політичних діячів та полководців свого часу. При цьому роман безпосередньо був пов'язаний із науковими зацікавленнями Костомарова – етнографа і фольклориста, який ще на етапі задуму твору досліджував місця давніх історичних подій та козацьких битв, бував у Берестечку, Кремінці, Радзивілові, Почаєві, Острозі та ін. У 1857 р., коли вийшов друком роман Костомарова "*Богдан Хмельницкий*", розпочався "другий період літературної, надзвичайно плідної діяльності", що відразу поставив його у ряд "найвизначніших істориків".

Таку характеристику роман отримав в "*Истории русской этнографии*" (Pypin 1891, 154).

Микола Іванович Костомаров (1817−1885) – "один із найвизначніших вчених XIX ст." (Honchar 2018, 392), історик і етнограф, письменник, громадський діяч, один із засновників і організаторів, ідейний лідер Кирило-Мефодіївського товариства (1846−1847), завданням якого було поширення ідей "слов'янської взаємності", автор його програмних документів, в яких йшлося про демократичну загальнослов'янську федерацію, в якій кожний народ мав би широкі і рівні права (Motsia, Rafals'kyi 2018, 429, 436). Після розгрому братства та арешту його членів Костомарова було ув'язнено у Петропавлівській фортеці, а потім вислано до Саратова на службу під наглядом із забороною наукової і літературної діяльності, де він залишався вісім років. Проте і перебуваючи у засланні, він не припиняв наукових пошуків, збирав і досліджував етнографічні матеріали. Як перекладач у губернському управлінні Костомаров мав доступ до архіву, вивчав історичні документи, зокрема сторінки козацької історії, і у короткий термін реалізував задум написання праці про Богдана Хмельницького. Завдяки приватному листуванню, він отримував латинські і польські джерела від графа Свідзинського, а українські документи надсилав йому Осип Бодянський (Honchar 2018, 396). У 1856 р. Костомарова звільнили з-під нагляду, і згодом стає професором Петербурзького університету (1859−1862), його обирають також членом-кореспондентом Академії Наук (1876). У Петербурзі Костомаров виступав як впливовий діяч української громади. Так, 1876 року за його активної участі (він був автором передмови, упорядником і редактором) вийшла в світ перша посмертна збірка творів Т. Шевченка "Кобзар" (Motsia, Rafals'kyi 2018, 435). Про викладацький хист Костомарова красномовно свідчить те, що на його лекції у С.-Петербурзькому університеті збирався "величезний натовп осіб різного звання, статі та віку" (Skabichevskii 1893, 315).

Маючи різнобічні інтереси та феноменальні знання у галузі не лише історії, а й етнології, Костомаров сприяв розвитку слов'янознавчих досліджень з фольклористики та етнографії. Підсумком напрацювань у цій галузі став його збірник "*Славянская мифология*" (1847), котрий сучасники оцінили як працю "величезного значення", як етнографічне дослідження, "відновлене за пам'ятками писемності" (Kozar 2018, 425), в якому було сконденсовано думки про народну поезію та міфологію як першооснову літератури (Honchar 2018, 395). Усну народну творчість науковець вважав найкращим пам'ятником минувшини. Його праця "*Об историческом значении русской народной поэзии*" (1844), де Костомаров розглянув розвиток різних жанрів усної творчості (історичні пісні, перекази, легенди тощо) "слов'янських племен", свого часу була успішно захищена у Харківському університеті як кваліфікаційна робота.

Дослідження Костомарова були визначальними на етапі становлення української славістики, він був членом багатьох вітчизняних і зарубіжних наукових установ. У 1884 р. обраний почесним членом Київського університету ім. Св. Володимира, в якому ще як ад'юнкт-професор на початку своєї викла-

дацької та наукової діяльності читав курс лекцій з слов'янської міфології, відстоюючи ідею духовної єдності слов'янських народів та спростовуючи теорії польських націоналістів щодо неслов'янського походження російського народу (Sarbei 1979, 192).

Історією українсько-польських відносин науковець цікавився упродовж всього свого життя, вивчав історико-культурні взаємозв'язки у низці наукових праць, зокрема у "*Последние годы Речи Посполитой*" (1869). Костомаров відкрито виступав із позицій українського національного руху та був прибічником очолюваної Богданом Хмельницьким боротьби українського народу проти польської шляхти у 1648−1654 рр. У 1874 р. було надруковано нарис "*Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий*", а у 1878 р. вийшла його стаття "*Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты*".

Використавши у романі "*Богдан Хмельницкий*" (1857) численні історичні джерела, зокрема польські хроніки, Костомаров наводить, серед іншого, запис сучасника українського гетьмана – польського історика Грондського про зустріч, що відбулася 29 жовтня 1655 р. між Хмельницьким та послом Яна Казиміра – Станіславом Любовицьким. Польща на той час сподівалась схилити Хмельницького на свій бік для спільного союзу у війні проти Швеції, яка оголосила війну Польщі. Влітку 1655 р. Карл X вступив у Польщу, зайняв Познань, Варшаву і Краків, і в цих умовах Польща шукала допомоги від козацького війська.

Привітавши польських послів, що прибули із щедрими дарами, та схваливши пропозиції, які вони привезли від короля, Хмельницький висловив сумнів, що ці пропозиції можуть бути прийняті. Запропонував натомість послухати "казочку", або як зазначає Костомаров, "*побасенку*", і розповів історію про селянина, котрий був такий багатий, що всі йому заздрили, та про вужа, який забезпечував господарю багатство.

Міжнародний фольклорний сюжет (Aarne-Thompson 1961, 83−84), котрий тематизує концепти "ненависті" та "помсти без прощення", побутує в українській традиції у різних варіантах. При аналізі фольклорного наративу розрізняємо, за Веселовським, сюжет як "складну схему", або "ускладнений мотив", та мотив як "формулу", або "найпростішу оповідну одиницю" (цит. за: Bem 1919, 225−226). Сюжет засвідчений в багатьох індоєвропейських традиціях, що дозволяє говорити про його архаїчну глибину та типологічну поширеність. Ми зосереджуємося на розгляді тексту в українській традиції, враховуючи структурно-типологічний підхід до аналізу наративу, який дає змогу простежити функціональну організацію мотиву у межах усталеної сюжетної схеми.

Як свідчить видання "*Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка*" (1979), в українській традиції сюжет 285 ("*Вуж у хаті*: п'є молоко, селянин відрубує йому кінчик хвоста; дружба порушується; селянина переслідують нещастя"), а також його варіанти, зафіксовані переважно у західних регіонах України. Казки із цим сюжетом відомі у фіксаціях Володимира Гнатюка та Оскара Кольберга, а також у більш пізніх записах (SUS 1979, 99−100). Зокрема, в академічному виданні "*Казки про тварин*" (1986) представ-

лено текст “Вуж і дитина” (Berezovskyi 1986, 208−210), котрий було записано у с. Пужники Бучацького повіту на Тернопільщині (час запису не зазначено). Цей текст близький до польських варіантів «легенди» під насловом *Chowanek* (*Podanie*) у виданні Oskara Kolberga “*Przemyskie. Zarys etnograficzny*” (Krakow, 1891). Інший запис, що походить із Саночан, має коротший варіант, зроблений майже одночасно у Станиславові, наведений у *ZWAK* (“*Zbior wiadomosci do antropologii krajowej*”) (T. V, 73, 173−174) – виданні Антропологічної комісії Академії мистецтв у Кракові 1877−1893 рр. Очевидно (зокрема, з боку мовного оформлення), що обидва польські тексти фіксують притаманну саме західно-українській, або східно-галицькій, наративній традиції сюжет. Не маючи змоги детально зупинятися на аналізі тексту, підкреслимо його текстологічну константу, яка реалізується формулою відповіді вужа селянину:

“Жити по-давньому ми уже ніколи не зможем, хоть би ми і хтіли. Та коли лиш подивишся на мене, зараз пригадаєш собі, що ти мав одного-однісінького сина і він через мене пішов в землю гнити, і зараз тебе найде злість, щоби мені голову розчерепити. Я знов, як лиш коли на тебе ся подивлю, то также собі нагадаю, що я мав хвіст, а через тебе його втратив, і мене найде така сама злість, що би-м зараз свої зуби в твоїм тілі затопив та тебе віка позбавив. Найліпше буде так: ти жий сам без мене, а я без тебе буду жити” (Berezovskyi 1986, 209). “От вони і розійшлися, – завершує свою розповідь оповідач, – а як їм потому ся жило, то я не знаю, бо мене ще тогди на світі не було”, а було це, “коли ще звірі вміли говорити”.

Варіант сюжету під назвою “Музикант і ящірка” (285A) відомий серед білорусів, але не зафіксований серед українців. Водночас в українській фольклорній традиції існує варіант сюжету 285A* (SUS, 100), який представлено у казці “Справедливий вуж” (Berezovskyi 1986, 210). Текст було записано 1859 року на півночі України – у м. Ніжин Чернігівської губернії. Тематизуючи ідею “справедливої помсти”, сюжет будується таким чином, що коли селянин забирає з льоху гніздо вужа із яйцями, той мститься і псує молоко, напустивши у глек отрути. Коли ж селянин повертає гніздо на місце, вуж перевертає глек із отруєним молоком. Такі вірування характерні для українсько-білоруського етнокультурного пограниччя. За білоруськими віруваннями, якщо забрати у вужа яйце, яке він відкладає, або нашкодити йому іншим чином, то задля помсти він може зіпсувати своєю отрутою молоко в горщиках і таким чином знищити родину (Poritska 2004, 37). Поняття справедливості, що виступає як концептуальне ядро сюжету, додатковий розвиток отримує у казці “*Как Бог наказал сына за матерь*”. Текст розповідає, як було покарано сина, котрий “за краще” вважав годувати змію, ніж рідну матір (Vasil’ev 1911). Цікаво, що записана казка у 1904 р. в селищі Іткулово Уфімської губернії від селянина, який почув її, коли займався візництвом у Київській губернії, а відтак, ймовірно, може йтися про рефлекс української фольклорної традиції.

Водночас російськомовний варіант сюжету 285A* у запису із Семипалатинська навів свого часу Н. Потанин в “*Этнографическом Сборнике*” у статті “*Юго-*

западная часть Томской губернии в этнографическом отношении". На відміну від українського тексту, де мотив вуж "давець багатства" майже зовсім знівельований і зведений до короткої формули-моралі: "Вужа не треба ніколи займати й досаджати йому: не займай його, то й він тобі нічого", у російському (а з огляду на численні міграції українського населення, особливо з Чернігівської губернії наприкінці XIX ст. до Сибіру, Алтаю, Центральної Азії тощо, не виключено, що йдеться саме про продовження української фольклорної традиції) домінантою сюжету виступає вірування про здатність вужа приносити щастя: "*Дом, в котором поселился уж, будет счастлив; корову, которую он сосет, не доят, оставляют для него*" (ES VI, 125). Варто уваги, що саме на території Семипалатинської області та у південному Алтаї (Томська губернія) на початку XX ст. було зафіксовано чимало сюжетів про зміїв як охоронців скарбів, а також пов'язані із ними відповідні топоніми (с. Змїїногорське і под.) (див.: Gerasimov 1909).

Широке побутування подібних наративних сюжетів зумовлювала стабільність загальнослов'янських уявлень про вужа як домашнього міфологічного персонажа а з огляду на його значення та місце у народній картині світу можна говорити про "культ духа-покровителя в іпостасі вужа" (Poritska 2004, 35−38). Йдеться про звичайного вужа, який легко розмножується в селах, заповзає в хати, приваблюваний великою кількістю мишей, що є його основною їжею. Якщо вуж поселявся з власної волі у хаті чи на подвір'ї, то його ніхто не наважувався вбити, навпаки, це вважалося добрим знаком. У Прикарпатті вірили, що як такий вуж (якого називали гадюка) поселиться в хаті чи стайні, то, за умови, що йому не будуть завдавати шкоди, в такого господаря буде добре вестися господарство. Таку змію в розмові не згадують, або називають за зовнішніми ознаками – довга, або за місцем перебування – *тота, що під корчом сидить; поганка*. Також вірили, що є такий вуж, що "смокче" корову. Поки він її ссе, є й молоко, при цьому корова реве за ним, як за власним телям. Якщо такого вужа хтось вб'є, то загине й корова. У гуцулів існувала заборона вбивати вужів і змій взагалі, їх тут називали *софіями* (*софія*) – "не бий софію, бо ти умре мама". Але й на вужа чекало покарання, якщо він наважувався вжалити людину. Так, на Підляшші вірили, що вуж помирає, якщо вжалить людину (Hura 2012, 362).

За народними віруваннями, усі змії мають вищу силу та незвичайну мудрість, але тільки вуж схильний до того, щоб використати свою мудрість на користь дому й бути його покровителем, він піклується про худобу й перебуває близько біля неї. В Україні культ духа-покровителя в іпостасі вужа зберігся переважно на Поліссі, Прикарпатті, Карпатах, подекуди на Півдні. За поліськими віруваннями, зооморфний персонаж (у вигляді *вужа* або *ласки*) мешкав у домі або у стайні та сприяв розведенню худоби, тоді як дух-"збагачувач" мешкав у домі і забезпечував господареві добробут (Vinogradova 1998, 414). На Сумському Поліссі побутують вірування про *ужака* – домашнього господаря, який користується особливою повагою, живе в хаті, а поряд із ним існує *і домовік*, що мешкає в сараї. На Житомирщині вірили, що *домовік* в іпостасі вужа перебуває в кожній хаті й живе біля печі або на горищі. Характерну опозицію міфологічних персо-

нажів зафіксовано у Західному (Білоруському) Поліссі: там вужу приписуються функції опікуна дому, а домовика вважають чортом (Poritska 2004, 37).

Уявлення про вужа у традиційній слов'янській, зокрема українській, традиції, виявляють виразну дихотомію – поряд із уявленнями про "домашнього духа-захисника" існують уявлення про "демона – духа-надавача багатства", якого також представляли в образі "вогняного змія, що приносить золото і багатство" (Maksimov 1989, 135). Людмила Виноградова (1994, 296) детально проаналізувала існуючу територіальну дихотомію подібних міфологічних уявлень, зробивши висновок, що на території Полісся побутував комплекс уявлень із "розмитим" та "варійованим" образом "демона-захисника дому", який у досить зредукованих формах побутує також у південно-західній частині України. Натомість вірування, де "еквівалентною заміною" домашнього духа-захисника стає демон – дух, що надає багатство і приносить у дім золото, збіжжя, гроші, були поширені у західних частинах Білорусі та України (особливо у карпатській зоні). На території Полісся як полікультурному слов'янському масиві відчутно прослідковується деформація образу "домашнього захисника" у напрямку із сходу на захід, при цьому найбільш послідовні вірування стосовно "обов'язкової" присутності вужа у домі, його функції як "хазяїна" побутували у Чернігівській області (Vinogradova 1994, 309).

Наукове зацікавлення міфологією, як відомо, формується в епоху просвітництва у другій половині XVIII ст., а у другій половині XIX ст. міфологічна школа набирає особливої популярності у фольклористиці. Сюжет про селянина та змію, а також його варіанти, неодноразово привертали увагу дослідників слов'янської міфології і були предметом вивчення. Так, наприкінці 1880-х рр. у журналі "*Северный Вестник*" з'явилась ґрунтовна стаття, в якій автор, котрий сховався за криптонімом Г. Ц., розглянув ймовірні витоки сюжету згаданого фольклорного наративу. Нам вдалося встановити, що автором цієї статті був М. П. Драгоманов, − йому і належить криптонім. Підтвердження висновку знаходимо у "Словнику українських псевдонімів та криптонімів (XVI−XX ст.)" (Dei 1969, 111). Стаття не залишилась непоміченою, зокрема в "*Киевской старине*" (1886) з'явилась рецензія, в якій її автор зауважив "величезний запас знань" та "строгу наукову послідовність" Г. Ц., при цьому не розкриваючи самого авторства статті (А. С-ка 1886). Водночас і сам рецензент послуговується криптонімом, що належить, ймовірно, Андрію Стороженку, принаймні лише його публікації під цим криптонімом зазначено у "*Киевской Старине*" відповідного періоду (Dei 1969, 48).

У своєму тлумаченні сюжету М. П. Драгоманов спирався на популярну у той час міграційну теорію, котра вважала джерелами усну та писемну традицію «великих культур» Азії та Африки, і особливо Індії. Легенди дидактичного характеру, як вважали, потрапляли до країн Середземномор'я завдяки арабо-єврейському посередництву, де набували поширення серед індоєвропейських класичних народів. Було висловлено припущення, що турецька інвазія принесла цей сюжет на Балкани, де його було зафіксовано у сербів, хорватів і

албанців. Українську версію автор також пов'язував із турецьким впливом (H.Ts. [n.d.], 70).

У романі Миколи Костомарова у рамки відомого фольклорного сюжету було введено розлогу тираду селянина, який намагається знайти відповідь у знахарів, чому його багатство пропало. На це знахар відповідає: "Допоки у минулі роки ти добре поводився із своїм домашнім вужем, він приймав на себе усі нещастя, що тобі загрожували, і звільняв тебе від них; тепер, коли стала між вами ворожнеча, усі біди звалилися на тебе. Якщо хочеш мати добробут, як раніше, мусиш помиритися з вужем". Але вуж відхиляє пропозицію миритися та відповідає: "Даремно намагаєшся повернути ту дружбу, що була між нами раніше, тому що як тільки я подивлюсь на свій хвіст, що втратив через твого сина, відразу відчую злість; з іншого боку, ти також, як тільки згадаєш, що втратив сина, тієї ж хвилини закипить у тобі батьківське обурення, так що будеш готовий розтрощити мені голову. Тому достатньо буде такої дружби між нами, коли ти будеш жити в своєму домі, а я у своїй норі, і допомагатимемо одне одному".

"Те саме відбувалося, пане амбасадоре, – підкреслював у романі Хмельницький, – між поляками і руськими. Був час, коли у величезному домі Речі Посполитої ми насолоджувалися щастям і раділи спільним успіхам. Козаки відводили від королівства загрози і небезпеки, самі брали на себе удари варварів. Польське населення, поважаючи свободу козаків, не сердилося, коли вони споживали молоко, котре знаходили по кутках, і яке обходили ті, що звуть себе єдиними синами давньої вітчизни. Тоді королівство Польське процвітало і сіяло щастям перед очима всіх народів. Усі народи йому заздрили. Тоді ніхто не брав здобичі з Польського королівства, навпаки всюди, куди йшли польські війська разом із козацькими силами, всюди перемагали й у піснях славили перемогу. Але згодом, вони, котрі звуть себе дітьми королівства, почали порушувати свободу руських і бити їх по голові, а руські, яким стало боляче, почали кусатися. Тому й трапилося, що і руських більшу частину відрубано, а і синів королівства чимало загинуло. З того часу, коли народи згадають про нещастя, які принесли один одному, відразу виникає досада, і навіть почавши миритися, справу не доведуть до кінця. Наймудріший у світі не здатен встановити між нами тривалий і міцний мир, але тільки за такою умовою: нехай королівство Польське відмовиться від усього, що належало князівствам землі руської, нехай віддасть козакам усю Русь до Володимира, Львів, Ярославль, Перемишиль, а ми, сидячи собі у своїй Русі, будемо боронити від ворогів королівство Польське. Проте я знаю: навіть, якщо у цілому королівстві залишиться лише сто панів, вони і тоді не погодяться на це. А козаки, допоки мають зброєю, також не відмовляться від своїх вимог. Тому – прощавайте" (Kostomarov 1884, 216−219).

Весною наступного року поляки знову намагалися домовитися з Хмельницьким. З цією метою приїхав пан Лянскоронський, якому Хмельницький відповів: "Досить, панове, нас ошукувати і вважати за дурнів […] Ми не будемо укладати з Польщею жодних договорів, поки вона не відмовиться від усієї Руси. Нехай поляки визнають офіційно руських вільними, як визнав вільними

голандців іспанський король. Тоді ми будемо житии з вами як друзі і сусіди, а не як піддані та раби ваші; тоді напишемо договір на вічних скрижалях. Але цього не буде, поки у Польщі володарюють пани. Не буде тому і миру між руськими і поляками" (Kostomarov 2005, 65).

Як відомо, Хмельницький мав і приватні причини для помсти польській шляхті –"врятувати своє життя і помститися за свою гідність", що невдовзі було покладено у сюжет роману Генриха Сенкевича, а вже у наш час відтворено у фільмі Єжи Гоффмана. За словами сучасника Сенкевича, роман "*Огнем и мечом*" "став надзвичайною сенсацією" у польській літературі і мав "величезний успіх". Міркування автора, зауважував рецензент, були "простими: Польща була носієм цивілізації, сповнена громадянських чеснот; українці – дике плем'я, нездатне до культури, котре прагнуло "дикої свободи" і котре потрібно було тримати в шорах та цивілізувати твердою владою – хоча б і ціною "океану крові"". Далі автор рецензії наголошував, що "уся крайня нетерпимість, яку плекало польське XVII століття, усе зневажливе ставлення до "хлопського" народу, його племені, віри, звичаїв – усе це знайшло повне співчуття в талановитого письменника XIX століття […] Автор і не підозрював, що боротьба Польщі і України XVII ст. була викликана політичною несправедливістю і стала початком падіння Польщі" (Рурin 1891, 288). Завдана образа вплинула на рішення Хмельницького розпочати повстання проти польських панів, котрі "насильством та образами довели народ до повстання": "Раніше я воював за свою особисту образу; тепер буду воювати за православну віру. Увесь чорний народ допоможе мені" (Kostomarov 2005, 33, 38). Розуміння страждань народу, усвідомлення справедливості гніву «хлопів» стало запорукою успішної спільної боротьби за "суспільний ідеал, що був витворений народним життям" (Kostomarov 2005, 31).

Модель "басні" надала ціннісної верифікації сенсу історичної "істини", тим самим підтвердивши концептуальну визначеність оповіді Хмельницького. Добре відомий, як в українській, так і у польській традиції, фольклорний текст мав стати зрозумілою метафорою у міжнародних переговорах, підкресливши послідовність намірів боротьби за національний суверенітет України. Подвійна інтертекстуалізація фольклорного наративу (у переказі Хмельницького, який міг почути її також у Туреччині, де перебував у полоні, а через двісті років і у викладі Костомарова), стає яскравим свідченням концептуалізації відповідно до актуальних моделей світовідчуття життєвого досвіду нації. За словами сучасника Костомарова, українська нація на той час перебувала між "Сциллою і Хорибдою" – Москвою і Варшавою (Shalak 2019, 186), а за виразом Євгена Маланюка і В'ячеслава Липинського, – між Сходом і Заходом.

До питання про міжслов'янське примирення на основі взаємного порозуміння Костомаров звертається не один раз, зокрема в політичних статтях "Полякам-миротворцям", 1877, "Останнє слово з питання примирення Поляків з Руськими, 1877", де показує історичні підґрунтя можливостей мирного співіснування слов'янських етносів (Onyshchenko 2018, 385). Поклавши ідею

слов'янської єдності на український ґрунт, Костомаров відобразив її у документах Кирило-Мефодіївського товариства – "Книгах буття українського" народу, відозвах "До братів-українців", "До братів-росіян" та "До братів-поляків" (Honchar 2018, 395), також в інших програмних документах, наголошуючи, що для порозуміння потрібно бачити образ і свого народу, і народу-сусіда, з усіма суперечностями і складнощами його історичного буття. При цьому, засновуючи своє бачення майбутнього українського народу на ідеях християнських і загальнолюдських (Danylenko 2018, 401) та залишаючись вірним слов'янофільським ідеалам, Костомаров проголошував: "Голос України не затих. І встане Україна із своєї могили і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина…" (Kostomarov 1991).

Для історіософських поглядів Костомарова, зауважують сучасні дослідники, було притаманне ототожнення козаччини з українським народом, сприйняття їх в єдиній спільноті (Danylenko 2018, 405). Відтак козацький епос стає для нього важливим історичним джерелом. Як знавець українського фольклору, Костомаров подав у романі (в розділі "Народні пісні про епоху Богдана Хмельницького") поетичні зразки українського козацького фольклору і навів п'ятдесят текстів історичних пісень із тогочасних фольклорних зібрань і літописних джерел, а також із власних записів. Серед них є козацька пісня "Розлилися круті бережечки" ("Т*оржество русского народа", 1648–1649*) (Kostomarov 2004, 589). Сьогодні ця пісня після численних переспівів та доповнень – як авторських, так і фольклорних, широко відома у світі як українська "патріотична пісня" та "гімн спротиву" російській агресії – "Ой, у лузі червона калина".

24 лютого 2022 р. – у перший день широкомасштабної агресії РФ в Україну, я одержала лист від мого друга, колеги-славіста з Белграда. У листі, крім багатьох теплих слів підтримки та солідарності, йшлося (наводжу у перекладі):

> "…Наші думки звернуті до України. З великим горем і турботою слідкуємо за новинами про братовбивчу війну, про кривавий конфлікт між двома близькими слов'янськими народами – українцями і росіянами. […] Сподіваюсь на розум і на те, що нещастя, яке трапилося, буде незабаром подолане. Але не буде подолана ненависть. Згадай відому народну казку: хлопчик, що грався біля хати, раптом наступив на змію, і вона його вжалила. Батькові дитини вдалося сокирою відрубати хвіст змії, але вона сховалася у своїй норі, дитина ж вмерла. Після декількох років батько хлопчика прийшов до зміїної нори і покликав її, щоб помиритися. "Не може бути щирого примирення, – відказала змія, – допоки ти дивитимешся на могилу свого сина, а я дивитимусь на свій відтятий хвіст"". Традиційний фольклорний наратив набув нового актуального звучання.

У тренду "модерного інклюзивного націоналізму" як ідеологічного мейнстриму сучасної російсько-української війни, відчутною стає тенденція відтворення національного міфу з метою утвердження тяглості української національної традиції. При цьому, як наголошував Мирослав Попович, саме

козацька легенда “витісняє всю попередню національну міфологію й до цих пір залишається українським національним міфом” (цит. за: Zarudnyi 2004, 125). Сучасна міфологізація оперує мета-історичним переосмисленням як конструктом священної та істинної історії, у межах якої міф реалізується як “прадавнє переживання” та “трансцендентне відчуття минулого”, а “історична матриця заповнюється матеріалом, запозиченим з легенд, фольклору та авторської уяви” (Hrabovych 1991, 38). При цьому основним алгоритмом архітектоніки міфологічної моделі стають характерні для фольклорного тексту прийоми дублювання, тавтології та протиставлення. Міфологічне підґрунтя мають культурно-символічні коди, котрі переосмислюють та обігрують давні міфологеми в контексті сучасних воєнних подій (Lysiuk 2022, 117). І одним із найактуальніших у межах воєнного дискурсу стає концепт “непрощення” / “помсти” та “відплати”, що семантизує модель “око за око” / “зуб за зуб”, активно утворюючи різноманітні форми прояву ідеологеми “вічного непрощення ворогу”, до яких залучають і “колишніх громадян, які тою чи іншою мірою співпрацювали із окупаційною владою”, “яким пробачати вже точно ніхто нічого не буде”. Різноманітні за проявами ідеологеми широко представлені в інформаційному та суспільному просторі. Зокрема, 23 лютого 2023 р. в Україні презентували нову пам’ятну банкноту номіналом 20 грн “Пам’ятаємо! Не пробачимо!”. Текст банкноти та візуалізація символіки української фольклорної та історичної традиції покликані були показати, як передали Українські Національні Новини (УНН) із посиланням на НБУ, “боротьбу України проти російських загарбників, увічнити силу духу українського народу, його стійкість, незламність та героїзм”. Композиція, що символізує національну тугу, – зв’язані руки, маків цвіт, гроно калини, противотанковий їжак та терновий вінець, дублюється вербальним текстом: “Не забудемо! Не пробачимо! Нікому!”.

… Із музикою, що є душею народу та твориться за принципом “постійного відтворення”, порівнював міф Клод Леві-Стросс. Міф, зауважував він, як і музичну партитуру, “мусимо охопити як цілість”, як “тему, що з’являється у різних моментах довгої оповіді”. Водночас міфологія і музика, на думку Леві-Стросса, вийшли саме з оповіді та мови, наголосивши при цьому – одна сенс значення, інша сенс звучання (цит. за: Zubrytska 1996, 353−355). Досконала музика, як і досконала оповідь, постає з рівноваги. Рівновага виникає із справедливості, а справедливість – із сенсу буття людини та всесвіту.

Історія, зазначають історики, розвивається не лінійно. Не лише у слов’янських країнах мирні періоди змінюються конфліктами і навпаки, актуалізуючи в умовах сучасних світових суспільно-політичних трансформацій проблеми примирення, порозуміння, прощення, до яких закликали, зокрема, київські кирило-мефодіївці. Один із них, якого українці назвуть своїм Пророком, у відомій передмові-післямові до поеми “Гайдамаки” (1841 р.), де зобразив силу і лють повстання народу проти несправедливості і свавіль польської шляхти та його жорстоке придушення, словами співця-бандуриста промовив: “Слава Богу, що минуло, – а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі

ми слов'яни. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом, пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря – слов'янська земля" (Shevchenko 1956, 109). На початку XX ст. відсоток слов'янських народів у світі зменшився від 9,8% до 5% (Naulko 2008, 481), сьогоднішніх цифр ми не знаємо. Згадуючи Шевченкові слова, сказані майже двісті років тому, спитаємо себе – чи буде так?

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Aarne-Thompson 1961. *The Types of the Folktale. Classification and Bibliography.* Antti Aarne's *Verzeichnis der Märchentypen.* (FF Communications No. 3). Translated and Enlarged by Stith Thompson. Indiana University Second Revision. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

Bem, A. L. 1919. K uiasneniiu istoriko-literaturnykh poniatii. [Towards Clarifying Historical and Literary Concepts]. *Izvestiia Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti Rossiiskoi Akademii nauk*. 1918. T. XXIII, kn. 1-aia. Petrograd, s. 225−245. (In Russian).

Бем, А. Л. 1919. К уяснению историко-литературных понятий. *Известия Отделения руського языка и словесности Российской Академии наук.* 1918. Т.XXIII, кн.1-ая. Петроград, с. 225−245.

Berezovskyi, I. P. (comp.) 1986. *Kazky pro tvaryn.* [Animal Tales]. Kyiv, Dnipro. 236 s. (In Ukrainian).

Березовський, І. П. 1986. (упор.). *Казки про тварин*. Київ, «Дніпро». 236 с.

Danylenko, A. 2018. Vid "kazashchyny" do "starorushchyny", abo pro movni superechky M. Kostomarova z P. Kulishem. [From "Kazashchyna" to "Starorushchyna", or on the Language Disputes Between M. Kostomarov and P. Kulish]. *Slov'ianski obrii*, Issue 9, s. 400−410. (In Ukrainian).

Даниленко, Андрій. 2018. Від «казащини» до «старорущини», або про мовні суперечки М. Костомарова з П. Кулішем. *Слов'янські обрії*. Випуск 9, с. 400−410.

Dei, O. I. 1969. *Slovnyk ukrains'kykh psevdonimiv ta kryptonimiv (XVI−XX st.).* [Dictionary of Ukrainian Pseudonyms and Cryptonyms (16th–20th Century)]. Kyiv, Naukova dumka. 557 s. (In Ukrainian).

Дей, О. І. 1969. *Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI−XX ст.).* Київ, Наукова думка. 557 с.

ES VI. *Etnograficheskii Sbornik*, izd. I. Rusk. Geograf. Obshchestvom, VI, s. 125. (In Russian).

Этнографический сборник, изд. И. Руск. Географ. Обществом, VI, с. 125.

Gerasimov, B. 1909. *Iz mira legend i nedavnogo proshlogo (Etnograficheskie melochi).* [From the World of Legends and Recent Past (Ethnographic Fragments)]. [Separate reprint]. s. 13–18. (In Russian).

Герасимов, Б. 1909. Из мира легенд и недавного прошлого (Этнографические мелочи). [Отдельный оттиск]. с. 13–18.

Honchar, O. 2018. Obraz ukrains'koho intelektuala-slavista XIX st. (na prykladi M. Kostomarova ta yoho suchasnykiv). [The Image of the Ukrainian Slavist Intellectual of the 19th Century (Based on M. Kostomarov and His Contemporaries)]. *Slov'ianski obrii*, Issue 9, s. 392–399. (In Ukrainian).

Гончар, Ольга. 2018. Образ українського інтелектуала-славіста XIX ст. (на прикладі М. Костомарова та його сучасників). *Слов'янські обрії*. Випуск 9, с. 392–399.

Hrabovych, Hr. 1991. *Shevchenko yak mifotvorets.* [Shevchenko as Mythmaker]. Kyiv, Radians'kyi pys'mennyk. (In Ukrainian).

Грабович, Гр. 1991. *Шевченко як міфотворець*. Київ, Радянський письменник.

Hura, A. V. 2012. UKUS. [Bite]. In: *Slavianskie drevnosti. Etnolingvisticheskii slovar'*, ed. N. I. Tolstoi. Vol. 5. Moskva, Mezhdunarodnye otnosheniia, s. 361–363. (In Russian).

Гура, А. В. 2012. УКУС. *Славянские древности. Этнолингвистический словарь* под общей ред. Н. И. Толстого. Т. 5. Москва, «Международные отношения», с. 361–363.

H.Ts. [n.d.]. Basnia Bohdana Khmel'nitskogo. [A Fable of Bohdan Khmelnytskyi]. *Severnyi Vestnik* [n.d.: separate reprint], s. 51–72. (In Russian).

Г.Ц. [Б.г.]. «Басня Богдана Хмельницкого». *Северный вестник* [Б.г.: отдельный оттиск], с. 51–72.

Kolberg, O. 1891. *Przemyskie. Zarys etnograficzny.* [The Przemyskie Region: An Ethnographic Sketch]. Kraków, 4, s. 203–205.

Kostomarov, N. I. 1884. *Bogdan Khmel'nitskii*. 4th ed. Vol. III, 455 s. (In Russian).

Костомаров, Н. И. 1884. *Богдан Хмельницкий*, изд. 4-е, т. III, 455 с.

Kostomarov, M. I. 1991. *Zakon Bozhyi (Knyha buttia ukrains'koho narodu)*. [The Law of God (The Book of Genesis of the Ukrainian People)]. Kyiv, Lybid'. 40 s. (In Ukrainian).

Костомаров, М. І. 1991. *Закон Божий (Книга буття українського народу)*. Київ, Либідь. 40 с.

Kostomarov, N. I. 2004. *Bogdan Khmel'nitskii. In Three Volumes.* Kyiv, Raduga. (In Russian).

Костомаров, Н. И. 2004. *Богдан Хмельницкий.* В 3-х тт. Киев, Радуга.

Kostomarov, N. I. 2005. *Malorossiiskii hetman Zinovii-Bogdan Khmel'nitskii.* [The Little Russian Hetman Zinovii-Bohdan Khmelnytskyi]. Kyiv, Raduga. 79 s. (In Russian).

Костомаров, Н. И. 2005. *Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий.* Киев, Радуга. 79 с.

Kozachok, Ya. 2004. *Ukrains'ka ideia: z vuz'koi stezhky na shyroku dorohu (khudozhnia i naukovo-publicystychna tvorchist' Mykoly Kostomarova)*. [The Ukrainian Idea: From a Narrow Path to a Broad Road (Literary and Scientific-Publicistic Work of Mykola Kostomarov)]. Kyiv. 357 s. (In Ukrainian).

Козачок, Я. 2004. *Українська ідея: з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова)*. Київ. 357 с.

Kozar, L. 2018. Vysvitlennia folklorystychno-etnohrafichnoi diial'nosti Mykoly Kostomarova na storinkakh slavyistychnykh vydan' "Kievskaia starina" (1882–1907) i "Ukrainskaia zhizn" (1912–1917). [Presentation of Mykola Kostomarov's Folkloric and Ethnographic Activities on the Pages of the Slavic Studies Journals *Kievskaia Starina* (1882–1907) and *Ukrainskaia Zhizn'* (1912–1917)]. *Slov'ianski obrii*. Issue 9, s. 419–428. (In Ukrainian).

Козар, Л. 2018. Висвітлення фольклористично-етнографічної діяльності Миколи Костомарова на сторінках славістичних видань «Киевская старина» (1882–1907) і «Украинская жизнь» (1912–1917). Слов'янські обрії. Випуск 9, с. 419–428.

Lysiuk, N. 2022. Symvolichno-kul'turni kody voiennykh realii v Ukraini. [Symbolic and Cultural Codes of War Realities in Ukraine]. *Materialy do ukrains'koi etnolohii. Zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 21 (24)* / (Hol. red. H. Skrypnyk). Kyiv, s. 117–124. (In Ukrainian).

Лисюк, Н. 2022. Символічно-культурні коди воєнних реалій в Україні. *Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць*. Вип. 21 (24) / (гол. ред. Г. Скрипник), с. 117–124.

Motsia, O., Rafals'kyi, O. 2018. Mykola Kostomarov i Kyrylo-Mefodiyivske bratstvo. [Mykola Kostomarov and the Brotherhood of Saints Cyril and Methodius]. *Slov'ianski obrii*, Issue 9, s. 429−439. (In Ukrainian).
Моця, О., Рафальський, О. 2018. Микола Костомаров і Кирило-Мефодіївське братство. *Слов'янські обрії*. Випуск 9, с. 429−439.
Maksimov, S. 1989. *Nechistaia, nevedomaia i krestnaia sila.* [The Unclean, the Unknown, and the Cross Power]. Moskva, Kniga. 530 s. (In Russian).
Максимов, С. 1989. *Нечистая, неведомая и крестная сила*. Москва, Книга. 530 с.
Naulko, V. 2008. Suchasnyi etnonatsionalnyi rozvytok krain slovyans'koho svitu. [Current Ethnonational Development of the Slavic World Countries]. *Slov'ianski obrii:* Zbirnyk naukovykh prats', Vypusk 2. Kyiv, NAN Ukrainy, Ukrains'kyi komitet slavyistiv, Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernads'koho, s. 473−481. (In Ukrainian).
Наулко, В. 2008. Сучасний етнонаціональний розвиток країн слов'янського світу. *Слов'янські обрії*: Збірник наукових праць. Випуск 2. Київ, НАН України. Український комітет славістів. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, с. 473−481.
Onyshchenko, O. 2018. Slov'ianoznavcha spadshchyna M. Kostomarova i P. Kulisha v konteksti istorii i suchasnosti. [The Slavistic Legacy of M. Kostomarov and P. Kulish in the Context of History and Modernity]. *Slov'ianski obrii*, Issue 9, s. 383−391. (In Ukrainian).
Онищенко, О. 2018. Слов'янознавча спадщина М. Костомарова і П. Куліша в контексті історії і сучасності. *Слов'янські обрії*. Випуск 9, с. 383−391.
Poritska, O. 2004. *Ukrains'ka narodna demonolohiia u zahalnoslavians'komu konteksti (XIX – pochatok XX st.).* [Ukrainian Folk Demonology in the General Slavic Context (19th – Early 20th Century)]. Kyiv, Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnolohii im. M. T. Ryl's'koho NAN Ukrainy. 180 s. (In Ukrainian).
Поріцька, О. 2004. *Українська народна демонологія у загальнослов'янському контексті (XIX – поч. XX ст.).* Київ, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. 180 с.
Pypin, A. N. 1891. *Istoriia russkoi etnografii. T. III. Etnografiia Malorusskaia.* [History of Russian Ethnography. Vol. III: Little Russian Ethnography]. St. Petersburg. 425 s. (In Russian).
Пыпин А. Н. 1891. *История русской этнографии. Т. III. Этнография Малорусская*. С.-Петербург. 425 с.
Sarbei, V. H. 1979. *Kostomarov Nikolai Ivanovich.* [Kostomarov, Nikolai Ivanovich]. In: *Slavianovedenie v dorevoliutsionnoi Rossii. Biobibliograficheskii slovar'* (ed. V. A. Diakov). Moskva, Nauka, s. 191–193. (In Russian).
Сарбей, В. Г. 1979. «Костомаров Николай Иванович». *Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь (ред. В. А. Дьяков). Москва*, *Наука, с.* 191−193.
Skabichevskii, A. M. 1893. *Istoriia noveishei russkoi literatury 1848–1892 gg.* [History of Modern Russian Literature 1848–1892]. 2nd ed. Revised and Expanded. St. Petersburg. 487 s. (In Russian).
Скабичевский А. М. 1893. *История новейшей русской литературы 1848–1892 гг*. Второе издание, исправленное и дополненное. С.-Петербург. 487 с.
SUS 1979. *Sravnitel'nyi ukazatel' siuzhetov. Vostochno-slavianskaia skazka.* [Comparative Index of Plots: East Slavic Folktale]. Leningrad, Nauka. (In Russian).
Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка 1979. Ленинград, *Наука.*

Shalak, O. 2019. *Kalenyk Sheikovs'kyi v istorii ukrains'koi folklorystyky: pryntsypy fiksatsii ta vydannia folkloru, metodyka doslidzhennia.* [Kalenyk Sheikovskyi in the History of Ukrainian Folkloristics: Principles of Recording and Publishing Folklore, Research Methodology]. *Slov'ianskyi svit*, 18, Kyiv, s. 181−192. (In Ukrainian).
Шалак, О. 2019. «Каленик Шейковський в історії української фольклористики: принципи фіксації та видання фольклору, методика дослідження». Слов'янський світ. 18, Київ, с. 181−192.

Shevchenko, T. 1956. *Kobzar.* [The Kobzar]. Kyiv, Derzhavne vydavnytstvo khudozhn'oi literatury. 591 s.
Шевченко, Тарас. 1956. *Кобзар*. Київ, Державне видавництво художньої літератури. 591 с.

Vasil'ev, A. 1911. *Shest' skazok, slyshannykh ot krest'ianina F. N. Kalendareva.* [Six Tales Heard from the Peasant F. N. Kalendarev]. *Zhivaia starina*, s. 127−130. [Separate reprint]. (In Russian).
Васильев А. 1911. Шесть сказок, слышанных от крестьянина Ф. Н. Календарева. Живая старина, с. 127−130. [Отдельный оттиск].

Vinogradova, L. 1994. Materialy k polesskomu etnolingvisticheskomu atlasu: poveriia o domovom [Materials for the Polissian Ethnolinguistic Atlas: Beliefs about the House Spirit]. *Problemy suchasnoi areolohii* (ed. P. Yu. Hrytsenko). Kyiv, Naukova dumka, s. 294−311. (In Russian).
Виноградова, Л. 1994. Материалы к полесскому этнолингвистическому атласу: поверия о домовом. *Проблеми сучасної ареології* (ред. П. Ю. Гриценко). Київ, Наукова думка, с. 294−311.

Vinogradova, L. N. 1998. Slavianskaia narodnaia demonologiia: Problemy sravnitel'nogo izucheniia. [Slavic Folk Demonology: Issues of Comparative Study]. *Slavianskie literatury. Kultura i fol'klor slavianskikh narodov. XII mezhdunarodnyi s"ezd slavistov (Krakov, 1998). Doklady rossiiskoi delegatsii*. Moskva, Nasledie, s. 405−421. (In Russian).
Виноградова, Л. Н. 1998. Славянская народная демонология: Проблемы сравнительного изучения. *Славянские литературы. Культура и фольклор славянских народов. XII международный съезд славистов (Краков, 1998). Доклады российской делегации*. Москва, Наследие, с. 405−421.

Zarudnyi, Ye. 2004. Karybs'ki "kozaky" i dneprovs'ki "flybust'ery". [Caribbean «Cossacks» and Dnipro «Filibusters»]. *Ukraina Incognita*. Kyiv, Vydavnytstvo AOZT "Ukrains'ka press-hrupa", s. 121–127. (In Russian).
Зарудный, Е. 2004. Карибские «казаки» и днепровские «флибустьеры». У*краина Incognita*. Киев, Издательство АОЗТ «Украинская пресс-группа», с. 121−127.

Zubrytska, M. (ed.) 1996. *Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st.* [Anthology of 20th Century World Literary-Critical Thought]. Lviv, Lytopys. 633 s. (In Ukrainian).
Зубрицька, М. (ред.) 1996. *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* Львів, Літопис. 633 с.

ZWAK, V, 73, 173–174. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*. Wydawany staraniem Komisyi antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie. Vol. V, s. 73, 173–174.

Дата подання статті до редакції: 15.04.2025 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.24

«ТЕКА СТАНЧИКА» І КРАКІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ ЩОДО ПЕРСПЕКТИВ ВІДРОДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Євген Сінкевич

доктор історичних наук, професор, кафедра всесвітньої історії і міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, бульвар Шевченка 81, 18031 Черкаси, Україна; doktor habilitowany, profesor nadzwyczajny, Zielonogórski Uniwersytet, 65-417 ul. Licealna 9, Zielona Góra, Polska, e.sinkevych@gmail.com, ORCID 0000-0001-5729-1644

У статті розглядаються особливості боротьби поляків у другій половині XIX століття за відродження державності внаслідок її втрати підчас поетапного загарбання Росією, Австрією і Пруссією у 1772, 1793, 1795 рр. Спроби поляків на поневолених Росією теренах відродити її під час невдалих Листопадового (1830) і Січневого (1863) повстань жорстоко подавлювалися. Втратив і статус «вільного» міста Краків внаслідок заворушень 1846 р., названих істориками Краківською революцією. Все це породило у широких колах громадськості зневіру та апатію. В свою чергу, колишні активні учасники визвольних змагань також ратували за мирні форми боротьби як способу добитися певних поступок з боку окупаційної адміністрації. До цього закликала «Тека Станчика» («Тека блазня»), авторство якої приписували низці краківських інтелектуалів. 1869 р. в Ягеллонському університету було дозволено відкрити кафедру історії Польщі, яку очолив один із фундаторів краківської історичної школи Юзеф Шуйський. Представники цього напряму в польській історичній науці звинувачували самих поляків у втраті незалежності і виступали проти силових методів відродження державності.

***Ключові слова**:* Польща, краківська історична школа, відродження державності, «Тека Станчика»

"TEKA STAŃCZYKA" AND THE KRAKOW HISTORICAL SCHOOL OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY ON THE PROSPECTS FOR POLISH STATEHOOD REVIVAL

Yevhen Sinkevych

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University, 81 Shevchenko Boulevard, 18031 Cherkasy, Ukraine; doktor habilitowany, profesor nadzwyczajny, Zielonogórski Uniwersytet, 65-417 ul. Licealna 9, Zielona Góra, Polska, e.sinkevych@gmail.com, ORCID 0000-0001-5729-1644

The article examines the specifics of the Poles' struggle in the second half of the 19th century for the revival of statehood after its loss during the gradual conquest by Russia, Austria and

Prussia in 1772, 1793, and 1795. The attempts of Poles in the territories enslaved by Russia to revive it during the unsuccessful November (1830) and January (1863) Uprisings were brutally suppressed. Krakow also lost its status as a "free" city due to the 1846 riots, which historians call the Krakow Revolution. All of this has led to despondency and apathy in the general public. In turn, former active participants in the liberation struggle also advocated peaceful forms of struggle as a way to obtain certain concessions from the occupation administration. This was called for in "Teka Stańczyka", the authorship of which was attributed to a number of Krakow intellectuals. In 1867, the Jagiellonian University allowed the opening of the Polish History Department, headed by Józef Szujski, one of the founders of the Krakow School of History. Representatives of this trend in Polish historical scholarship blamed the Poles themselves for losing independence and opposed using force to revive the statehood.

***Keywords**:* Poland, Krakow School of History, statehood revival, "Teka Stańczyka"

У західноєвропейській культурі XIX століття прийнято називати «віком історії». «Про особливе значення історії в житті поляків, починаючи від втрати незалежності, нікого не потрібно переконувати» (Drozdowicz 1990, 2). Перед тим як визначити для поляків дороговкази по відродженню державності польська історична наука пройшла період методологічного пошуку, а її ключові представники визначилися з політичними і суспільними пріоритетами. Переломний момент у становленні польської історичної науки, на переконання Г. Шмітта, наступив після поразки Листопадового повстання (1830), наслідком якого було виділення локальних осередків досліджень, діючих на імміграції, у Великопольщі, в Галичині та під російським пануванням (Suleja 1987, 147).

Неординарним явищем в інтелектуальному і суспільно-політичному житті другої половини XIX століття на теренах Австро-Угорщини стало формування краківської історичної школи. Ключовим її фундатором був завідувач відкритої у 1869 році кафедри історії Польщі в Ягеллонському університеті Юзеф Шуйський, якого вважають одним із авторів «Теки Станчика». Значний внесок у її роботу зробив також активний учасник «Краківської революції» 1846 року, Валеріан Калінка. Він після її придушення переїхав до Брюсселя, а згодом Парижу, був секретарем ~~у~~ в емігрантському політичному угрупуванні "Готель Лямбер", заснованому А. Чарторийським, згодом монахом ордену «З мертвих встанців» і засновником у Львові інтернату для греко-католицької молоді. Розпочату ними справу продовжило молодше покоління істориків – Міхал Бобжинський і Станіслав Смолька. «Репрезентанти краківської історичної школи належали не тільки до історії науки, якщо ближче придивитися до їхнього життя і діяльності, швидко дійдемо висновку, то в не меншій мірі побачимо їх як головних представників тогочасного політичного життя» (Buszko 1972, 191).

Незаперечним є факт, що формування краківської історичної школи було тісно пов'язан із суспільно-політичними та соціально-економічними процесами, які відбувалися на теренах Галичини зокрема та Європи загалом у другій половині XIX століття. Разом із тим, сама школа суттєво впливала на різно-

векторні перетворення, а її фундатори Ю. Шуйський, В. Калінка, С. Смолька, М. Бобжинський брали активну участь у політичному житті держави і регіону.

Література, яка присвячена концепціям і методологічним засадам краківської історичної школи, достатньо розлога. Українські історики зазвичай побіжно торкалися цього питання у своїх узагальнюючих працях. Серед досліджень, де безпосередньо вивчалися здобутки краківських «консерваторів», до яких зазвичай відносять очільників школи, виділимо роботи Оксани Рудої (Руда 2008; Руда 2007, 110–116). Автору даного дослідження належать кілька десятків статей (наприклад, Сінкевич 2002, 134–140; Сінкевич 2008, 194–201), а також два видання монографії (Сінкевич 2010).

Польські колеги достатньо плідно опрацювали тематику краківської історичної школи. Наприклад, на зламі XIX–XX століть С. Тарновский опублікував низку статей, де висвітлив біографії її очільників (Tarnowski 1892; Tarnowski 1901). Одним із послідовних критиків «краківських консерваторів», як часто називали представників краківської історичної школи, був С. Бущинський (Buszczynski 1888; Buszczynski 1894, 18–24; Buszczynski 1904). Маємо зазначити, що ключовими опонентами краківської історичної школи були В. Смоленський і Т. Кожон, котрих згодом було віднесено до так званої варшавської історичної школи (Smolenski 1887; Smolenski 1887; Korzon 1887). Своєрідним майданчиком, де відбувалися дискусії польських істориків стосовно методології досліджень та бачення історичного минулого, були з'їзди, організовані Польським історичним товариством (Balzer 1890). Більш поміркована позицію щодо наративів краківської історичної школи займав Антоні Прохаска. У своїх рецензіях він частково солідаризувався з їх ключовими підходами до польської минувшини (Prochaska 1887, 101–105; Prochaska 1890, 574–577).

В умовах Другої Речі Посполитої науковці продовжили пошуки визначення місця краківської історичної школи в польській історіографії. Серед них виділимо В. Яворського (Jaworski 1936, 902–904), В. Конопчинського (Konopczynski 1933), С. Василевського (Wasylewski 1933), С. Закжевського (Zakrzewski 1935, 515–539; Zakrzewski 1936, 247–248). Звернули увагу на доробок краківських інтелектуалів і чеські історики (Bidlo 1936). Через річницю від смерті М. Бобжинського вийшла монографія авторства С. Естрейхера (Estrejcher 1936).

У часи Польської Народної Республіки зацікавлення істориків спадщиною краківської історичної школи набуло нового імпульсу (Buszko, Bartel 1953, 355–360). Ще сучасники фундаторів школи дорікали їм, що послуговуються методологічними засадами запозиченими у німецькомовних дослідників. Цей чинник цікавив науковців вже у другій половині XX століття (Barycz 1951, 280–291; Baran A., Baran Z. 1984, 95–102). Не припинялися й дискусії стосовно позитивістської методології історичних досліджень у другій половині XIX століття (Bobinska 1954, 178–211). Сторіччя від заснування кафедри історії Польщі в Ягеллонському університеті привернуло увагу цілої низки польських істориків до наукової спадщини Ю. Шуйського, С. Смольки, М. Бобжинського (Bartel 1972, 145–189; Barycz 1972, 119–144; Gieysztor 1972, 95–118; Gierowski 1972,

83–94). Достатньо популярною особистістю серед фундаторів краківської історичної школи, яку вивчали історики, був Міхал Бобжинський (Bochenski 1970, 222–223; Grzybowski 1963, 1–2). Кротка замітка вийшла і у Нью- Йорку (Hetnal 1985, 99–103). Очевидно, що певного шарму йому додавала й суспільно-політична діяльність, зокрема на посаді заступника голови шкільної ради Галичини і намісника Галичини. Дослідників краківської історичної школи цікавив аспект перетікання діяльності наукової в політичну і навпаки (Filipowicz 1984; Daszyk 1998, 109–128). Серед них виділимо дослідження М. Яскольського (Jaskolski 1989, 120–136; Jaskolski 1986, 21–40). Професор Ягеллонського університету К. Дашик зосередився на поглядах опонентів краківської історичної школи (Daszyk 1997, 75–89). Авторитетний польський історик А. Грабський звернув увагу на методологічні засади представників школи (Grabski 1975, 535–559; Grabski 1969, 49–86). Істориків продовжувало цікавити політичне угрупування «Станчиків», яке діяло в середині XIX століття і до якого відносили Юзефа Шуйського (Ciechomski 1983, 4; Jaskulski 1986, 21–40). Достатньо жвавою була дискусія в польській історіографії стосовно опублікованих праць про краківську історичну школу (Francic 1984, 657–669). Зрештою, зацікавленість науковою і суспільно-політичною діяльністю її представників у підсумку привела й до публікації монографічних досліджень (Barycz 1975; Filipowicz 1984; Lazuga 1982a.; Lazuga 1982b).

Звільнення від опіки з боку СРСР, прийняття Конституції Третьої Речі Посполитої, дало поштовх подальшим зацікавленням науковцями спадщиною краківської історичної школи. Так, увагу Ю. Бардаха привернули правничі аспекти у доробку М. Бобжинського (Bardach 2001, 239–254). Дослідники намагалися екстраполювати його напрацювання на сучасний стан розвитку державності (Janowski 1995, 33–35). Г. Барич продовжив свою працю над вивченням наукової і громадської діяльності С. Смольки (Barycz 2000). Науковці намагалися співставити рефлексії краківських істориків другої половини XIX століття із напрацювання колег по цеху з Варшави та Львова (Julkowska 2007, 175–199). Достатньо плідно вивчав погляди «краківських консерваторів» В. Кауте (Kaute 1995, 363–385; Kaute 2003, 309–318). Свій внесок у вивчення краківської історичної школи зробив професор із Ряшева Єжи Матерніцкий (Maternicki 1990, 1–42; Maternicki 1992, 79–96). Звернули увагу дослідники й на формування наукової школи Юзефа Шуйського (Perkowska 1994, 95–105). Здійснювалося перевидання джерел, зокрема епістолярної спадщини (Bilinski 2004, 239–261). Виходили публікації за кордоном (Gorecki 1990, 180–196).

Підсумовуючи історіографічний огляд проблеми, маємо зазначити, що в цій публікації ми обмежилися лише вибраною частиною історіографічного надбання у вивчені краківської історичної школи впродовж другої половини XIX століття і до сьогодення.

Отже, середина XIX століття визнана часом глибокого зламу в свідомості європейських народів, зокрема поляків. На зміну романтизму прийшов позитивізм. Доба позитивізму стала періодом подальшої інтенсифікації культурного

життя, посилення його демократичного змісту, залучення до культурних здобутків широких верств населення. Всі ці зміни в суспільній свідомості, обумовили ідеологічні суперечки щодо минувшини і майбутнього, становили зміст польського політичного життя, надто часто втягували в свою орбіту і рефлексію стосовно минулого, неодноразово набували ознак дискусій про історію як науку загалом, про трактування національної минувшини.

Формування краківської історичної школи безпосередньо пов'язане з наслідками «Весни народів». Тоді відбувся перелом у господарській та політичній ситуації в Галичині-й водночас починається зростання національно-визвольного руху. Історики не могли залишатися поза політичним процесом. Зрештою й суспільство бажало в історичному минулому відшукати важелі, які б дозволили віднайти шляхи до відновлення втраченої державності.

З ключовими фігурами краківської історичної школи ми визначилися – це Юзеф Шуйський, Валеріан Калінка, Станіслав Смолька та Міхал Бобжинський. Якщо, мовлячи про Ю. Шуйського, дослідники відзначають, що на початках своєї наукової діяльності він був під впливом романтичної візії в історіописанні і зрештою перейшов до позитивістської методології історії, то решта фундаторів школи були позитивістами. До позитивістів відносять і найбільш послідовних їх критиків – представників варшавської історичної школи. Тобто, в методологічних прийомах дослідження і висвітлення історії Польщі ці дві наукові школи в польській історіографії другої половини XIX століття не відрізнялися одна від одної. Розбіжності були в трактуванні минувшини і «рецептах» подальших дій соціуму щодо відродження державності.

Варто зазначити, що вслід за «романтиком» Йоахімом Лелевелем професор Ягеллонського університету Юзеф Шуйський запропонував власну концепцію історії Польщі в "Dziejach Polski". Згодом його партнери тільки розвинули основні тези. Всіх їх об'єднувала спільна візія в оцінці причин занепаду і втрати державності у XVIII столітті. Суть її полягала в тому, що поляки самі є винуватцями власних проблем, а зовнішній чинник полягав тільки в тому, що сусіди скористалися слабкістю Речі Посполитої. Ці оціночні судження представників краківської історичної школи екстраполювалися на їх політичні переконання, які достатньо чітко були викладені у «Теці Станчика». Активні учасники «Краківської революції» (1846) і «Весни народів» (1848) Ю. Шуйський і В. Калінка розчарувалися у збройних методах боротьби за відновлення державності. Впевненості їм у цьому додавав аналіз жахливих наслідків Листопадового (1830) і Січневого (1863) років повстань на теренах контрольованих Російською імперією. Політика культурно-національної автономії, запроваджена в Австрійській імперії (від 1867 р. Австро-Угорській), давала підстави сподіватися на розвиток національної самосвідомості поляків, відстоювання власних традицій, збереження і розвиток інтелектуальної еліти, яка за сприятливих обставин мала повести за собою народ на здобуття незалежності. Ці візії достатньо чітко були прописані у «Теці Станчика», такого собі королівського блазня, якому безкарно можна було казати те, за що інших могли жорстоко покарати. Їх опонен-

ти – представники варшавської історичної школи (В. Смоленський, Т. Кожон) (Smolenski 1887; Korzon 1890; Buszczynski 1894, 18–24), а також С. Бущинський категорично не погоджувалися з оцінками занепаду державності та політичними візіями пошуку шляхів її відродження.

На польську суспільно-політичну думку накладалася різна ситуація, яка склалася в трьох підконтрольних загарбникам територіям. Ця обставина також накладалася на дискусії, які вели між собою польські історики. Якщо на підконтрольній Австро-Угорщині території в університетах було відкрито кафедри історії Польщі – 1867 року в Кракові та 1875 року у Львові, то на підконтрольних Росії та Пруссії теренах польські дослідники працювали поза університетським середовищем, що до певної міри обмежувало їх можливості. Зрештою, напружені дискусії представників краківської й варшавської історичних шкіл та їх прихильників обумовили те, що вони перемістилися на периферію суспільного зацікавлення. На початку XX століття позитивістів витіснили модерністи і неоромантики. Навіть учні Станіслава Смольки відвернулися від свого учителя. Знаковою подією стало те, що 1908 року одного з фундаторів краківської історичної школи С. Смольку на посту генерального секретаря Академії знань змінив його колишній учень Б. Уляновський (Barycz 2000, 126). Перші найбільш зримі прояви конфлікту поколінь та методологічних розбіжностей у польській історіографії кінця XIX століття стали достатньо відчутними ще на Другому з'їзді польських істориків (Balzer 1981, 143–152).

Підсумовуючи, зазначимо, що з усіх наукових дисциплін у другій половині XIX століття найбільшого розвитку досягла історіографія, яка знаходилася в епіцентрі роздумів про минуле і майбутнє. Її суспільне значення полягало у необхідності дати відповідь на питання про причини занепаду державності. Оцінки також вимагали невдачі польських визвольних змагань XIX століття. Це спонукало до вивчення минулого з погляду нових методологічних підходів. Позитивізм заперечував романтичні уявлення про «національний дух», вимагав суворого дотримання змісту історичних джерел, критичного осмислення фактів і подій. На вістрі цих дискусій у другій половині XIX століття опинилися позитивістські краківська і варшавська наукові школи. Зрештою, вже на зламі XIX і XX століття дискусії краківських консерваторів та їх опонентів відійшли на периферію суспільного життя.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Balzer, O. 1890. In Defense of Historiography. A Statement Made at the Congress of Polish Historians in the Discussion on the Paper by Mr. Tadeusz Korzon Entitled "Errors of Our Historiography in Building the History of Poland". Lviv, 20 p. (In Polish).

Balzer, O. 1890. W obronie historiografii. Rzecz wypowiedziana na Zjeździe historyków polskich w dyskusji nad referatem p. Tadeusza Korzona p.t. „Bledy historiografii naszej w budowaniu dziejów Polski", Lwów, 20 s.

Balzer, O. 1981. In defense of Our Historiography. Memoir of the 2nd Congress of Polish Historians. Lviv, vol. 2, p. 143–152. (In Polish).

Balzer, O. 1981. W obronie historiografii naszej. Pamiętnik II Zjazdu Historyków Polskich, Lwów, t. 2, s. 143–152.

Baran, A., Baran, Z. 1984. About Machale Bobrzynski (1849–1935) and the Habsburg Myth. *Znak*, r. 36, nr. 1, p. 95–102. (In Polish).

Baran, A., Baran, Z. 1984. O Machale Bobrzynskim (1849–1935) a mit Habsburgow. *Znak*, r. 36, nr. 1, s. 95–102.

Bardach, J. 2001. About Michal Bobrzynski on the Neva, Seine and Vltava. System and Laws in the Distant and More Recent Past. *Historical Studies on Law Dedicated to Prof. S. Grodziski.* Kraków, p. 239–254. (In Polish).

Bardach, J. 2001. O Michalie Bobrzynskim nad Newa, Sekwana i Weltawa. Ustrój i prawa w przeszłości dalszej i bliższej. *Studia historyczne o prawie dedykowane prof. S. Grodziskiemu*. Kraków, s. 239–254.

Bartel, W. 1972. Michał Bobrzyński (1849–1935). The Dispute over the Historical Kraków School. The Centenary of the Chair of Polish History at the Jagiellonian University 1869–1969. Kraków, p. 145–189. (In Polish).

Bartel, W. 1972. Michał Bobrzyński (1849–1935). Spor o historyczna szkola krakowska. Stulecie katedry historii Polski UJ 1869–1969. Kraków, s. 145–189.

Barycz, H. 1951. To the Characterization of Stanisław Smolka. *Life and Though,* year 2, nr. 4, p. 280–291. (In Polish).

Barycz, H. 1951. Do charakterystyki Stanisława Smolki. *Życie i myśl*, r. 2, nr. 4, s. 280–291.

Barycz, H. 1972. Stanisław Smolka as an Organizer of Science, Professor and Educator. The Dispute over the Historical Kraków School. The Centenary of the Department of Polish History at the Jagiellonian University 1869–1969. Kraków, p. 119–144. (In Polish).

Barycz, H. 1972. Stanisław Smolka jako organizator nauki, profesor i wychowawca. Spor o historyczna szkola krakowska. Stulecie katedry historii Polski UJ 1869–1969. Kraków, s. 119–144.

Barycz, H. 1975. Stanisław Smolka. Cracow, 410 p. (In Polish).

Barycz, H. 1975. Stanisław Smolka. Kraków, 410 s.

Barycz, H. 2000. Stanisław Smolka in Life and Science. Kraków, 411 p. (In Polish).

Barycz, H. 2000. Stanisław Smolka w życiu i nauce. Kraków, 2000, 411 s.

Bidlo, J. 1936. Michał Bobrzyński. Prague, 91 p. (In Polish).

Bidlo, J. 1936. Michał Bobrzyński. Praga, 91 s.

Biliński, L. 2004. Unknown Correspondence of Father Walerian Kalinka with Count Stanisław Tarnowski. *Arkana*, no. 58–59, p. 239–261. (In Polish).

Biliński, L. 2004. Nieznana korespondencja ks. Waleriana Kalinki z hr. Stanisławem Tarnowskim. *Arkana*, nr. 58–59, s. 239–261.

Bobińska, C. 1954. The Dispute over the Place of Positivism and Positivist Historians. *Historical Quarterly*, year 51, no. 4, p. 178–211. (In Polish).

Bobińska, C. 1954. Spór o miejsce pozytywizmu i historyków pozytywistów. *Kwartalnik historyczny*, r. 51, z. 4, s.178–211.

Bocheński, A. 1970. On the Kraków School and Michał Bobrzyński. *Life and Thought,* year 20, no. 11–12, p. 222–223. (In Polish).

Bocheński, A. 1970. W sprawie szkoły krakowskiej i Michała Bobrzyńskiego. *Życie i Myśl*, r. 20, nr. 11–12, s. 222–223.

Buszczyński, S. 1888. Critical Analysis of the Historical School of Krakow. Defense of the Slandered Nation. Krakow, issue 2, 318 p. (In Polish).

Buszczyński, S. 1888. Rozbiór krytyczny historycznej szkoły krakowskiej. Obrona spotwarzonego narodu. Kraków, zesz. 2, 318 s.

Buszczyński, S. 1894. Academy of Arts and the Political Party of Kraków. Defense of the Slandered Nation. 2nd ed. Kraków, issue 3. Part 1, p. 18–24. (In Polish).
Buszczyński, S. 1894. Akademia Umiejętności i polityczne stronnictwo krakowskie. Obrona spotwarzonego narodu, wyd. 2, Kraków, Zesz. 3. Cz. 1, s. 18–24.

Buszczyński, S. 1904. What We Were, What We Are, and What We Can Be? Krakow. (In Polish).
Buszczyński, S. 1904. Czem bylismy, czem jestesmy, a czem byc mozemy? Krakow.

Buszko, J. 1972. Historians of the «Cracow School» in the Political Life of Galicia. The Dispute over the Historical Cracow School. On the Centenary of the Department of Polish History at the Jagiellonian University 1869–1969. Cracow. (In Polish).
Buszko J. 1972. Historycy „szkoly krakowskiej" w życiu politycznym Galicji. Spor o historyczna szkole krakowska. W stulecie Katedry Historii Polskiej UJ 1869–1969. Kraków.

Buszko, J., Bartel, W. 1953. Scientific Chronicle of the Krakow Community. *Historical Quarterly*, year 60, no. 3, p. 355–360. (In Polish).
Buszko, J., Bartel, W. 1953. Kronika naukowa środowiska krakowskiego. *Kwartalnik Historyczny*, r. 60, nr. 3, s. 355–360.

Ciechomski, W. 1983. The Last Stańczyk. *Lad*, year 3, no. 9, p. 4. (In Polish).
Ciechomski, W. 1983. Ostatni stańczyk. *Lad*, r. 3, nr. 9, s 4.

Daszyk, K. 1997. Stefan Buszczyński about the Kraków of the Stanczyk Family. *Historical Quarterly*, y. 104, p. 75–89. (In Polish).
Daszyk, K. 1997. Stefan Buszczyński o Krakowie stańczyków. *Kwartalnik Historyczny*, r. 104, s. 75–89.

Daszyk, K. 1998. Ideja parlamentarna a kwestia „silnego rzadu" w refleksji historycznej Michała Bobrzyńskiego. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. *Prace Historyczni*, nr. 1219, zesz. 125, s. 109–128. (In Polish).

Drozdowicz, Z. 1990. On the Subject and Tasks of Historical Psychology. Specificities of Historical Knowledge. Poznań. (In Polish).
Drozdowicz, Z. 1990. O przedmiocie i zadaniach psychologii historycznej. Swoistości poznania historycznego. Poznań.

Estreicher, S. 1936. Michał Bobrzyński. Warsaw, 93 p. (In Polish).
Estreicher, S. 1936. Michał Bobrzyński. Warszawa, 93 s.

Filipowicz, S. 1984. The Taming of Political Reason. Political Horizons of the Kraków Historical School. Warsaw, 214 p. (In Polish).
Filipowicz, S. 1984. Ujarminie rozumu politycznego. Polityczne horyzonty krakowskiej szkoły historycznej. Warszawa, 214 s.

Francis, M. 1984. Some Remarks on Waldemar Łazuga's Monograph Devoted to Michał Bobrzyński. *Studia Historyczne*, yr. 27, z. 4 (107), p. 657–669. (In Polish).
Francis, M. 1984. Kilka uwag o monografii Waldemara Łazugi poświęconej Michałowi Bobrzyńskiego. *Studia Historyczne*, r. 27, z. 4 (107), s. 657–669.

Gierowski, J. 1972. Józef Szujski as a Historian of Modern Times. The Dispute over the Historical School of Kraków. The Centenary of the Department of Polish History at the Jagiellonian University 1869–1969. Kraków, p. 83–94 (In Polish).
Gierowski, J. 1972. Józef Szujski jako historyk czasów nowożytnych. Spor o historyczna szkola krakowska. Stulecie katedry historii Polski UJ. 1869–1969. Krakow, s. 83–94.

Gieysztor, A. 1972. Stanislaw Smolka as a Medievalist. The Dispute over the Historical School of Kraków. The Centenary of the Department of Polish History at the Jagiellonian University 1869–1969. Kraków, p. 95–118. (In Polish).

Gieysztor, A. 1972. Stanislaw Smolka jako miediewwista. Spor o historyczna szkola krakowska. Stulecie katedry historii Polski UJ 1869–1969. Kraków, s. 95–118.

Górecki, P. 1990. Stanisław Smolka (1854–1924). Nation and History. Polish Historians from the Enlightenment to the Second World War. Toronto, p. 180–196. (In Polish).

Górecki, P. 1990. Stanisław Smolka (1854–1924). Naród i historia. Polscy historycy od oświecenia do drugiej wojny światowej, Toronto, s. 180–196.

Grabski, A. 1969. From the Methodological Issues of the So-called Krakow Historical School. *Methodological Studies*, vol. 6, p. 49–86. (In Polish).

Grabski, A. 1969. Z zagadnień metodologicznych tzw krakowskiej szkoły historycznej. *Studia Metodologiczne,* t. 6, s. 49–86.

Grabski, A. 1975. The Krakow Historical School. Polish Philosophical and Social Thought. Warsaw, vol. 5, p. 535–539. (In Polish).

Grabski, A. 1975. Szkoła historyczna krakowska. Polska myśl filozoficzna i społeczna, Warszawa, t. 5, s. 535–539.

Grzybowski, K. 1963. Michał Bobrzyński (1849–1935). *Cultural Review. Year* 12, no. 17, p. 1–2. (In Polish).

Grzybowski, K. 1963. Michał Bobrzyński (1849–1935). *Przegląd Kulturalny*, r. 12, nr. 17, s. 1–2.

Hetnal, A. 1985. Bobrzynski – Historian and Statesman. *The Polish Review*. New York, no. 1, p. 99–103. (In Polish).

Hetnal, A. 1985. Bobrzynski – historian and statesman. *The polish revive,* Nev York, nr.1, p. 99–103.

Janowski, M. 1995. Michał Bobrzyński and the Problem of the Modern State. *The Ages Speak,* r. 38, no. 10, p. 33–35. (In Polish).

Janowski, M. 1995. Michał bobrzyński i problem nowoczesnego państwa. *Mówią wieki*, r. 38, nr.10, s. 33–35.

Jaskolski, M. 1986. Stańczyk and the «Stanczycy» from the History of Symbol. *Historyka*, vol. 16, p. 21–40. (In Polish).

Jaskolski, M. 1986. Stańczyk i „stanczycy" z dziejów symbolu. *Historyka*, t. 16, s. 21–40.

Jaskolski, M. 1989. Szujski's Book. *Historian*, vol. 19, p. 120–136. (In Polish).

Jaskolski, M. 1989. Wokol Szujskiego. *Historyka*, t. 19, s. 120–136.

Jaworski, W. 1936. Michał Bobrzyński. *Vilnius Athenaeum*, vol. 11, p. 902–904. (In Polish).

Jaworski, W. 1936. Michał Bobrzyński. *Ateneum Wileńskie*, r.11, s. 902–904.

Julkowska, W. 2007. Reflections of Lviv, Krakow and Warsaw Historians of the Second Half of the 19th Century on the History and Current State of Polish Historiography. *Multicultural Historical Environment of Lviv in the 19th and 20th Centuries.* Rzeszów, vol. 5, p. 175–199. (In Polish).

Julkowska, W. 2007. Refleksje historyków lwowskich, krakowskich i warszawskich drugiej polowy XIX wieku na temat dziejów i aktualnego stanu historiografii polskiej. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w*. Rzeszów, t. 5, s. 175–199.

Kaute, W. 1995. Michał Bobrzyński's Synthesis of Polish History. *Man in Culture*, no. 67, p. 363–385. (In Polish).

Kaute, W. 1995. Synteza dziejów Polski Michała Bobrzyńskiego. *Człowiek w Kulturze*, nr. 67, s. 363–385.

Kaute, W. 2003. Conservatism Towards the Past and Future of Poland: the Case of Michał Bobrzyński. Lublin, p. 309–318. (In Polish).
Kaute, W. 2003. Konserwatyzm wobec przeszlosci i przyszlosci Polski: casus Michał Bobrzyński. Lublin, s. 309–318.
Konopczyński, W. 1933. Józef Szujski. 1835–1883. Warsav. (In Polish).
Konopczyński, W. 1933. Józef Szujski. 1835–1883. Warszawa.
Korzon, T. 1887. W. Kalinka as a historian. *Kraj,* no. 3. (In Polish).
Korzon, T. 1887. W. Kalinka jako historyk. *Kraj,* nr. 3.
Korzon, T. 1890. The Errors of Our Historiography in Building the History of Poland. Lviv, vol. 1, 281 p. (In Polish).
Korzon, T. 1890. Bledy historiografii naszej w budowaniu dziejów Polski. Lwów, t. 1, 281 s.
Łazuga, W. 1982a. Michał Bobrzyński. Historical Thought and Political Activity. Varsava, 284 p. (In Polish).
Łazuga, W. 1982a. Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna. Warszawa, 284 s.
Łazuga, W. 1982b. The Last Stańczyk. Michał Bobrzyński. Portrait of a Conservative. Poznań, 219 p. (In Polish).
Łazuga, W. 1982b. Ostatni stańczyk. Michał Bobrzyński. Portret konserwatysty. Poznań, 219 s.
Maternici, J. 1990. Grunwald, Germany and the Slavic World in Michał Bobrzyński's Synthesis of Polish History. The Grunwald Tradition. Varsava, part 4, p. 1–42. (In Polish).
Maternici, J. 1990. Grunwald, Niemcy i swiat Slowianski w syntezie dziejów Polski Michała Bobrzyńskiego. Tradycja grunwaldzka. Warszawa, cz. 4, s. 1–42.
Maternicki, J. 1992. Michał Bobrzyński (1848–1935) Towards the So-called Jagiellonian Idea. Evolution of Views and Its Determinants. *Przegląd Humanistyczny*, year 36, no. 2, p. 79–96. (In Polish).
Maternicki, J. 1992. Michał Bobrzyński (1848–1935) wobec tzw. idei jagiellońskiej. Ewolucja poglądów i jej uwarunkowania. *Przegląd Humanistyczny*, r. 36, nr. 2, s. 79–96.
Perkowska, U. 1994. Józef Szujski and His Students. *Rocznik Krakowski*, vol. 60, p. 95–105. (In Polish).
Perkowska, U. 1994. Józef Szujski i jego uczniowie. *Rocznik Krakowski*, t. 60, s. 95–105.
Prochaska, A. 1887. Rec. Smolka S. Year 1386. *Historical quarterly*, year 1, p. 101–105. (In Polish).
Prochaska, A. 1887. Rec. Smolka S. Rok 1386. *Kwartalnik historyczny*, rocz. 1, s.101–105.
Prochaska, A. 1890. Rec. Smolka S. Kiejstut and Jagiello. *Historical Quarterly,* year 4, p. 574–577. (In Polish).
Prochaska, A. 1890. Rec. Smolka S. Kiejstut i Jagiello. *Kwartalnik historyczny*, rocz. 4, s. 574–577.
Ruda, O. 2007. Vysvitlennia istorii Ukrainy u pratsiakh Yuzefa Shuiskoho. *Pivdennyi arkhiv. Istorychni nauky*, Kherson, vyp. 26, s. 110–116. (In Ukrainian).
Руда, О. 2007. Висвітлення історії України у працях Юзефа Шуйського. *Південний архів. Історичні науки*, Херсон, вип. 26, с. 110–116.
Ruda, O. 2008. Yuzef Shuiskyi ta polsko-ukrainski vidnosyny v Halychyni. Historiamentalnosc-tozsamosc. Miejsce i rola historii oraz historykow w zyciu narodu polskiego i ukrainskiego w XIX i XX wieku. Rzeszow. (In Ukrainian).
Руда, О. 2008. Юзеф Шуйський та польсько-українські відносини в Галичині. Historiamentalnosc-tozsamosc. Miejsce i rola historii oraz historykow w zyciu narodu polskiego i ukrainskiego w XIX i XX wieku, Жешув.

Sinkevych, Ye. 2002. Zarodzhennia «krakivskoi istorychnoi shkoly» ta diialnist vyznachnykh yii predstavnykiv u druhii polovyni XIX–XX st. *Pivdennyi arkhiv. Istorychni nauky*, vyp 7, p. 134–140. (In Ukrainian).
Сінкевич, Є. 2002. Зародження «краківської історичної школи» та діяльність визначних її представників у другій половині XIX вул. *Південний архів. Історичні науки,* вип 7, с. 134–140.
Sinkevych, Ye. 2008. Mistse krakivskoi istorychnoi shkoly v polskii istoriohrafii druhoi polovyny XIX–XX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 1 (478), s. 194–201. (In Ukrainian).
Сінкевич, Є. 2008. Місце краківської історичної школи в польській історіографії другої половини XIX–XX ст. *Український історичний журнал*, № 1 (478), с. 194–201.
Sinkevych, Ye. 2010. Krakivska istorychna shkola v polskii istoriohrafii, vyd. 1, monohrafiia, Mykolaiv, 332 p. (In Ukrainian).
Сінкевич, Є. 2010. Краківська історична школа в польській історіографії, вид. 1, монографія, Миколаїв, 332 с.
Smoleński, W. 1887. The Position of Walerian Kalinka in Polish Historiography, Warsaw, 44 p. (In Polish).
Smoleński, W. 1887. Stanowisko Waleriana Kalinki w historiografii polskiej, Warszawa, 44 s.
Suleja, W., Wrzesiński, W. 1987. Disputes about the National and Social Functions of Polish Historians. Polish Historical Society. 1886–1986. Krakow. (In Polish).
Suleja, W., Wrzesiński, W. 1987. Spory o narodowa i społeczna funkcje historyków polskich. Polskie Towarzystwo Historyczne. 1886–1986. Krakow.
Tarnowski, St. 1892. Szujski's Youth. Cracow. (In Polish).
Tarnowski, St. 1892. Szujskiego młodość. Kraków.
Tarnowski, St. 1901. Michał Bobrzyński in the National School Council. Cracow, 67 p. (In Polish).
Tarnowski, St. 1901. Michał Bobrzyński w Radzie Szkolnej Krajowej. Kraków, 67 s.
Wasylewski, S. 1933. From the Papers of Józef Szujski. *Time,* no. 71–73. (In Polish).
Wasylewski, S. 1933. Z papierów po Józefa Szujskiego. *Czas,* nr. 71–73.
Zakrzewski, S. 1935 Michał Bobrzyński An Attempt at Characterizing a Historian. *Historical Quarterly,* year 49, z. 4, p. 515–539. (In Polish).
Zakrzewski, S. 1935. Michał Bobrzyński Próba charakterystyki historyka. *Kwartalnik Historyczny*, r. 49, z. 4, s.515–539.
Zakrzewski, S. 1936. Stanisław Smolka Historical Issues. Lviv, vol. 1, p. 247–248. (In Polish).
Zakrzewski, S. 1936. Stanisław Smolka Zagadnienia historyczne. Lwów, t. 1, s. 247–248.

Дата подання статті до редакції: 11.01.2025 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.25

УКРАЇНА ТА РОСІЯ ОЧИМА ЗАХІДНОЇ ACADEMIA

Володимир Кравченко

Доктор історичних наук, професор, департамент історії,
класичних студій та релігії, Альбертський університет, Едмонтон, Канада,
vkravche@ualberta.ca, ORCID 0000-0002-2232-6699

Стаття містить короткий опис основних тенденцій та етапів розвитку українських і російських історичних студій на Заході (переважно в Північній Америці) в другій половині 20-на початку 21 століть. Основну увагу приділено методології, термінології та інтерпретації української та російської історії. Західні історики, намагаючись з'ясувати характер українсько-російських відносин, стикаються з перешкодами, котрі пояснюються політичними преференціями авторів та впливом традиційних стереотипів радянського минулого.

***Ключові слова**:* Україна, Росія, Радянський Союз, західна academia, історичні студії

UKRAINE AND RUSSIA THROUGH THE EYES OF WESTERN ACADEMIA

Volodymyr Kravchenko

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History, Classics,
and Religion, University of Alberta, Edmonton, Canada,
e-mail: vkravche@ualberta.ca ORCID: 0000-0002-2232-6699

The article describes some main trends and stages of development of Ukrainian and Russian historical studies in the West (mainly in North America) in the second half of the 20th and early 21st centuries. The author focuses on the issues of methodology, terminology, and interpretations of Ukrainian and Russian history.

Western historians studying Ukrainian-Russian relations face many obstacles that can be explained by the political preferences of authors and inertia of traditional stereotypes inherited from the past.

***Keywords**:* Ukraine, Russia, Soviet Union, Western academia, historical studies

З початку російської збройної агресії, Україну стало легше знайти на карті світу. Українські студії на Заході переживають справжній бум. В різних університетах, як державних, так і приватних, створюються нові програми, навчальні курси, стипендії та видавничі проекти, спрямовані, передусім, на підтримку українських учених, а також на краще розуміння українського історичного фе-

номену. Проте сьогоднішнє «відкриття» України на Заході не є чимось новим. Сплески інтересу до неї співпадали з геополітичними потрясіннями на сході Європи, після чого вони поступалися місцем довгим періодам забуття. Після розвалу СССР ця тенденція не змінилася.

Сьогодні будь-які тексти чи презентації України в світі несуть на собі відбиток триваючої вже понад три роки російсько-української війни. Несподівана для багатьох, ця війна вже встигла здобути глобальний вимір. Її причини, характер та імовірні наслідки змушують до перегляду звичних в академічному світі уявлень, норм і стереотипів, за допомогою яких описується минуле та сучасне народів і країн, розташованих на східній окраїні Європи. Перш за все, вона доводить, що український фактор не можна більше ігнорувати при вивченні історії Росії, який сенс ми би не вкладали в це слово. Переплетеність історії та географії обох народів диктує потребу подвійної оптики для вивчення кожного з них.

У цьому есеї я спробую описати деякі тенденції розвитку українських історичних студій в зв'язку з розвитком історичної русистики в Північній Америці за останні три чверті століття (Kravchenko et al. 2024; Kravchenko 2022b). Різні аспекти розвитку українських історичних студій пост-радянської доби неодноразово ставали предметом уваги дослідників (Kasianov et al., 2009; Plokhy, 2016; Yekelchyk 2023). Те саме стосується й історичної русистики та проблеми українсько-російських відносин (Gel'man 2025; Hendlund 2025; Plokhy 2023; Gel'man 2023; Kuzio 2020; Gerber 2015; Forum 2014; Engerman 2009 etc.). Проте динаміка їх розвитку сьогодні залишається настільки інтенсивною й часом непередбачуваною, що наука не встигає за політикою й залишається залежною від неї. Тому більшість висновків, зроблених аналітиками сьогодні, швидко застаріває вже завтра.

Категорія «північно-американськості» в цьому тексті має умовний, переважно географічний, характер. Вона інколи використовується як синонім «західного» лише для зручності. Дисципліни соціо-гуманітарного циклу завжди були, є й будуть глибоко контекстуальними. З цієї перспективи, канадський контекст помітно відрізняється від американського. При ближчому розгляді кожен із них розпадається на окремі групи вчених, об'єднаних спільними методологічними, ідеологічними, політичними та національними уподобаннями.

Доба «Холодної війни»

Очевидно, почати треба з того, що інституційна структура дисциплін, «відповідальних» за продукування ~~та~~ й поширення експертного знання про народи та країни на східній окраїні Європи, складалася переважно в «короткому» XX столітті (Engerman 2009). До славістики та русистики, успадкованих від «довгого» XIX століття після Першої світової війни, додалися східноєвропейські, а в процесі та після Другої світової війни – радянські студії. Геополітичні

реалії першої половини XX століття зумовили особливу увагу до area studies, сфокусованих переважно на історичних регіонах і національних державах.

Русистика домінувала в американському академічному mainstream`і з багатьох причин. Перш за все, завдяки самому факту тривалого існування Російської імперії на східній окраїні Європи, за яким усе, що відбувалося на її території, зараховувалося до «російського». По-друге, завдяки впливу російської інтелектуальної еміграції, представники якої обіймали професорські посади в елітних американських університетах і виховали не одне покоління західних русистів. По-третє, існувала міцно вкорінена традиція ототожнення Російської імперії та Радянського Союзу, посилена в часи сталінізму та Другої світової війни.

Проблеми, з якими стикалися західні дослідники Росії та Радянського Союзу, корінилися не лише в їхніх політичних чи ідеологічних упередженнях, а й у відсутності належного інтелектуального інструментарію для розуміння складності та суперечливості цього історичного феномену. Англійська мова не була чутливою до різниці між дискурсами «Русі», «Росії» та їхніми регіональними відтінками. Український філолог-емігрант, професор Marquette University Роман Смаль-Стоцький доводив, що англійське "Russian" не може використовуватися в ролі еквівалента для визначення таких різних категорій, як «Київська Русь», «Радянський Союз», «Російська Федерація», «східні слов'яни» та (велико)російський етнос без істотних обмежень (Smal-Stocki 1952, 379). Проте його зауваження не були почуті сучасниками.

Так звані «недержавні» народи, подібні до українського, які не спромоглися створити чи відстояти свій державний суверенітет, були представлені в Північній Америці емігрантами різних поколінь, які вели тривали боротьбу за національне визнання, зокрема в академічній сфері. Історики України були «включеними» оглядачами, чия професійна діяльність мала помітний відбиток національної ідеології та політики. Ситуація, в якій вони опинилися, змушувала українських учених постійно балансувати між потребами «національної місії» та критичним мисленням, між національною громадою та експертним середовищем. Не буде значним перебільшенням стверджувати, що в цьому вони мало чим відрізнялися від своїх російських, польських чи будь-яких інших колег по ремеслу. Проте, на відміну від них, українці стикалися з набагато серйознішими викликами.

Відсутність глибоких традицій політичного суверенітету та репрезентативних еліт відрізняла Україну від її західних сусідів по соціалістичному «табору» та балтійських республік, чия анексія Сталіним ніколи не визнавалася на Заході. Чимало західних дослідників висловлювали сумнів із приводу того, чи існує українська нація взагалі (Seton-Watson 1956, 313−314). До того ж, за лідерами українського національного руху тягнувся довгий шлейф із негативних стереотипів, навіяних переважно сумним досвідом двох світових війн. Нічого дивного, що в академічному mainstream'і США та Канади часів «Холодної війни» українські студії вважалися довгий час ризикованим зайняттям для шукачів академічної кар'єри.

Українська діаспора та еміграція різних років зуміли відновити дисциплінарно-інституційну структуру україністики після Другої світової війни. Проте створені ними професійні інституції, асоціації, архіви й бібліотеки, журнали довгий час залишалися в своєрідному інтелектуальному гетто, не будучи інтегровані до професійного академічного середовища відповідної країни. Українські теми та сюжети розпорошувалися в академічному mainstream'ї споріднених дисциплін: славістики, східно-європейських (національних і регіональних) студій, русистики та совєтології. Дві останні серед них посідали головне місце, багато в чому формуючи ставлення західних експертів до українського питання.

На початковому етапі «Холодної війни», лідерство серед американських русистів і совєтологів належало інтелектуалам ліберально-консервативної, антирадянської орієнтації. Вони розуміли багатонаціональний характер Російської імперії, вважали Радянський Союз її продовженням і поділяли доктрину «поневолених народів» разом із лідерами різношерстної еміграції, в зокрема української. Список західних «українофілів» включав імена відомих учених-славістів, таких як Clarence Manning, John Armstrong, Robert Conquest, Richard Pipes et al. Канадський славіст Watson Kirkconnell називав українців «ірландцями слов'янського світу» (цитується за: Grabowicz 1981, 2). Його сучасник, американський історик William Chamberlin вважав, що «Вільна Україна, звільнена від політичного диктату Москви, є незамінною частиною вільної Європи та вільного світу» (Chamberlin 1944, 85). Усі вони визнавали, тією чи іншою мірою, цілісність та окремішність українського історичного процесу з найдавніших часів та його відмінності від власне російського.

У часи міжнародної геополітичної «розрядки» та часткової десталінізації комуністичних режимів представники першого покоління західних совєтологів і русистів поступилися місцем історикам-«ревізіоністам» переважно лівої орієнтації, які симпатизували радянському експерименту й позиціонували його в рамках поширеної парадигми модернізації. Відтак вони віддавали пріоритет соціально-економічним студіям над національними й акцентували на досягненнях радянського режиму та його підтримці «знизу». В результаті, радянський експеримент «нормалізувався» в рамках європейської та світової історії й зберігав континуїтет із попередніми епохами.

Вплив українських за походженням учених на західний академічний mainstream довгий час залишався незначним. Він став більш помітним лише з 1960-1970-х років, коли українські спеціалісти дістали професорські посади з різних спеціальностей в північноамериканських університетах. Старше покоління українських учених представляли, зокрема, Іван Лисяк-Рудницький, Омелян Пріцак, Ігор Шевченко, Юрій Луцький, Юрій Шевельов, Роман Шпорлюк та деякі інші. Друге, молодше покоління, стало відомим завдяки Григорію Грабовичу, Зенону Когуту, Богданові Кравченку, Павлу-Роберту Магочі, Френку Сисину, Оресту Субтельному, Іванові-Павлу Химці, та іншим їхнім колегам по ремеслу, в тому числі не українського походження (David Saunders, David Marples, James Mace et al.).

Завдяки зусиллям названих учених, активістів діаспори та західних спеціалістів відбувалася повільна інституціоналізація українських студій в американському академічному середовищі. Виникнення в 70−80-х роках XX ст. українознавчих науково-дослідних інститутів у Гарвардському та Альбертському університетах, українознавчої катедри в Торонтському університеті мало вирішальний вплив на «нормалізацію» україністики в академічному середовищі Північної Америки. Цьому до певної міри сприяли зміни в політичному кліматі, пов'язані з частковою «реабілітацією» національної проблематики в епоху деколонізації «третього світу», демократичними революціями в соціалістичному таборі під гаслами національного комунізму, а також модою на пошуки етнічного коріння серед нащадків емігрантів як у США, так і в Канаді.

Українознавчі інституції, інтегровані до університетських кампусів, змогли відновити принципи академічної автономії, хай навіть обмеженої, що дозволило їм створити додаткові можливості для безпосереднього діалогу українських учених із представниками західного академічного mainstream'у. Українські історичні студії заговорили англійською мовою й швидко вписалися до різноманітних методологічних «поворотів», які надали їм сучасного вигляду та професійної респектабельності. Завдяки цьому стало можливим розпочати інтелектуальну ревізію застарілих історичних синтез і концепцій та вийти за рамки як «народницького», так і «державницького» історієписання.

Голоси україністів стали частіше звучати в дискусіях, які велися навколо різноманітних аспектів історії модернізації, комунізму, Російської імперії та СССР. Проте особливо виразними вони стали в галузі досліджень націоналізму. Українські фахівці стояли біля джерел Асоціації національних студій (the Association for the Study of Nationalities) та її періодичного видання, *Nationality Papers* (Rudnytzky 2012). Цей проект, пов'язаний з іменем її фундатора, професора Степана Горака, здобув нове дихання під час розвалу Радянського Союзу та процесів національного будівництва на його колишніх теренах. На загал, спостереження та висновки істориків України продемонстрували обмеженість поширеної на Заході «модернізаційної» теорії націоналізму, яка пов'язувала його виникнення з епохою Великої Французької революції.

Утім, здобутків україністики часів «Холодної війни» було замало, щоб переконати когорту західних «україноскептиків», які продовжували виразно домінувати над «українофілами». Чимало з них продовжували вважати україністику інтелектуальним продуктом політичної та ідеологічної конфронтації. Інші опонували її інституціоналізації, посилаючись на принципи академічної автономії. Проте головною перешкодою на шляху встановлення діалогу україністів із західним mainstream'ом можна вважати той факт, що українські студії кидали виклик традиційній західній русистиці.

Україністи нерідко оперували тими ж категоріями та дефініціями, що й русисти, але вкладали в них інший зміст. Характер українсько-російських відносин залишався для багатьох американських спеціалістів настільки незрозумілим, що бажаючих займатися ними було небагато. Відомий славіст William

Edgerton іронізував над тим, що об'єктивний підхід до проблеми українсько-російських відносин зустрічається не частіше, ніж зуби в курки (Edgerton 1975, 189). За словами його колеги, Henry R. Huttenbach, цю проблему інтелектуально не можна було розв'язати так, щоб задовольнити обидві сторони (Huttenbach 1974, 167). Спроби організувати діалог українських і російських істориків на еміграції, схоже, підтверджували справедливість цих слів (Kravchenko 2023a).

Після 1991 року

Коли 1991 року Україна з'явилася на карті світу у вигляді незалежної національної держави, це стало справжньою несподіванкою для багатьох західних спостерігачів. «Україно́філи» мали підстави торжествувати, доводячи спадкоємність українського історичного процесу з найдавніших часів. «Україноскептики» продовжували вказувати на небезпеку українського радикального націоналізму та сумніватися в спроможності нової держави до тривалого демократичного розвитку. Українська пострадянська дійсність надавала багатий матеріал для аргументації як першим, так і другим. Проте чергове відкриття та інтелектуальне освоєння наукового материка україністики стало викликом і водночас стимулом для них обох.

Потужний імпульс розвиткові українських історичних студій надала зростаюча співпраця українських і західних спеціалістів. До української історії звернулися відомі західні спеціалісти з русистики та совєтології. Когорту західних україністів поповнили представники нової української інтелектуальної еміграції (Yekelchyk 2022, Yekelchyk 2023). У самій Україні виникли анклави реформованої науки, які вже не потребували російського посередництва в контактах із західними колегами.

Ключове питання, на яке шукало відповіді нове покоління українознавців, було з граничною чіткістю сформульоване Mark von Hagen: «Чи має Україна історію?» (Hagen 1995). Чимало українських учених обурилися через її невірно витлумачену назву. Насправді американський дослідник ставив питання про те, чи має Україна історію, адекватну своєму унікальному досвіду. Назва його статті торкнулася головного нерву українських історичних студій; недарма вона припала до смаку й іншим ученим (German 2022; Motyl 2010; Berezhnaya 2009). Його провокативна в кращому розумінні слова праця прискорила процес інтелектуальної ревізії українського історичного наративу (Hagen 2009; Hrytsak 2015a).

Розвиток українських історичних студій пострадянської доби відбувався під впливом двох взаємопов'язаних тенденцій: заповнення «білих плям» і синхронізації з західними гуманітарними та соціально-політичними науками. Обидві вони розвивалися в напрямі переходу від етнокультурної до територіальної концепції української національної ідентичності та вписування в європейський символічний простір. Щоправда, ці дві тенденції часом суперечили одна одній,

демонструючи різницю в підходах до українського минулого між, умовно кажучи, «традиціоналістами» та «ревізіоністами». Останні набагато швидше засвоювали здобутки низки методологічних «поворотів» включно з географічним, транснаціональним, культурним, дискурсивним, лінгвістичним тощо.

Одним із наслідків динамічного розвитку українських історичних студій стали істотні зміни в розумінні феномену українського націоналізму, який поступово втрачав свій монолітний характер. У зв'язку з цим увагу дослідників почали привертати регіональні, гібридні та ситуативні ідентичності, а також альтернативні сценарії модерного націєтворення. Мабуть, для багатьох західних читачів став несподіваним висновок британського політолога Andrew Wilson про те, що радикальний український націоналізм насправді виявився маргінальним явищем, який не мав помітного впливу на політичне життя країни (Wilson 1997).

Географічний поворот в українських студіях ознаменувався розвитком концепції українського пограниччя, яка, своєю чергою, дала потужний імпульс інтердисциплінарним дослідженням регіональної та міської історії. Своєю чергою, історія формування українського національного простору (уявлюваного і політичного) та його кордонів демонструвала нерозривний зв'язок з ідентичністю. Історіографічні рамки національної державності виглядали надто вузькими для пошуків відповіді на питання щодо цілісності та континуїтету українського історичного процесу. Українська історія глибоко контекстуальна й пов'язана з історіями сусідніх народів, серед яких російській належить центральне місце.

Російські та російсько-українські студії

Після розвалу Радянського Союзу чимало західних спостерігачів задавали питання: «Що таке Україна?». Набагато менше було тих, хто ставив таке ж питання щодо пострадянської Росії (Kuromiyua 2023; Kamusella 2023; Gel'man 2023; King 2022; Kuzio 2020; Gerber 2015; Forum 2014). Ще б пак – відповідь на нього була давно «відома»: її сформулювали російські «західники» та їхні духовні нащадки включно з російською інтелектуальною діаспорою та її вихованцями. Це була популярна міфологема російської «ліберальної імперії» як частини загального європейського простору. Вона цілком відповідала посткомуністичній ейфорії «кінця історії» та ілюзіям глобалізації. Кому й навіщо було потрібно ревізувати російські студії та стереотипи, коли, здавалося, американська русистика вступила в епоху свого найбільшого розвитку, користуючись можливостями співпраці з російськими вченими та «архівної революції»? Значна частина американських русистів продовжувала писати й видавати свої підручники та монографії за старими рецептами (Hagen 2009, 29; Hagen 2014, 174.) Для багатьох із них усвідомлення безпосереднього зв'язку російських студій з українськими виявилося проблематичним. Немає нічого дивного в тому, що процес термінологічного та концептуального оновлення

дискурсу російської ідентичності виявився надзвичайно повільним і розтягнувся на десятки років.

Не можна заперечувати, що частина західних спеціалістів усвідомлювала необхідність інтелектуальної ревізії російських історичних студій з моменту розвалу СРСР. Так починалася інтелектуальна історія «імперського повороту», в ході якого Російська імперія та Радянський Союз почали вивчатися як багатонаціональні імперії, а не як національні держави (Mark von Hagen, Andreas Kappeler, Terry Martin та інші).

Одним із найбільших здобутків нового покоління російських «ревізіоністів» став журнал, а фактично науково-видавничий осередок "Ab Imperio", що виник у Казані й згодом помандрував із російської до американської провінції. Головна увага цієї когорти дослідників зосереджувалася вже не на імперських столицях, а на провінціях і регіонах, особливо неросійських. Проте історіографічна децентралізація Російської імперії не могла бути повною без переосмислення дискурсу російської ідентичності. Саме тут могли стати, а часом і ставали в нагоді, інтелектуальні здобутки українських вчених.

Дослідницький напрям вивчення історії українсько-російських відносин почав формуватися задовго до розвалу Радянського Союзу. Проте лише після 1991 року він здобув нове дихання та необхідну динаміку розвитку. У цьому процесі українська інтелектуальна діаспора відігравала головну роль. Українські історики в США та Канаді започаткували діалог із російськими та західними спеціалістами. Серед останніх на особливу згадку заслуговують такі відомі історики-русисти, як Mark von Hagen та Andreas Kappeler (Kappeler et al. 2003). Імперська епоха в цьому зв'язку мала надзвичайно важливе значення, оскільки вона містила багатий матеріал, що проливав світло не лише на характер і особливості розвитку українсько-російських відносин модерної доби, а й на особливості українського та російського націоналізмів (Юрій Луцький, Роман Шпорлюк, Григорій Грабович, Олег Ільницький, Мирослав Шкандрій, Степан Величенко, Зенон Когут, Сергій Плохій та ін.). Саме це привернуло увагу західних спеціалістів, що спеціалізувалися в галузі історичної русистики (Paul Bushkowitch, Vera Tolz, Edith Bojanowska, Faith Hillis et al.).

Для історика, чи не найбільший інтерес у цьому зв'язку викликає проблема малоросійського дискурсу української ідентичності (Зенон Когут, Olga Andriewsky, Andreas Kappeler, Сергій Плохий, Faith Hillis). Донедавна все малоросійське або автоматично зараховувалося до українського модерного національного дискурсу або відкидалося як спадщина російського колоніального домінування. Останнім часом посилилася тенденція до більш нюансованого підходу до розуміння цього феномену як перехідної форми від етнокультурного компоненту ранньомодерного русько-слов'янського символічного простору до українського національного. Проте на заваді науковому дослідженню малоросійської ідентичності стоїть його радикальна політизація в Росії. Дискурс «Малоросії», який, здавалося б, відійшов у минуле ще в першій половині XX століття, повернувся, щоб протистояти українському національному дискурсу, як і сто років тому.

Однією з головних перешкод на шляху вивчення історії українсько-російських відносин можна вважати той факт, що її вивчення та викладання було тісно пов'язано з процесами національної ре-ідентифікації по обидва боки українсько-російського кордону. Зважаючи на переплетеність історії та географії обох народів, можна було очікувати, що процес перерозподілу їхньої спільної історичної спадщини буде надзвичайно важким. Особливо з уваги на те, що розвиток двох найбільших спадкоємців Радянського Союзу та Російської імперії відбувався в протилежних напрямах. Не випадково, що «слов'янофільська», націоналістична міфологія «России, которую мы потеряли» почала виразно набувати силу саме після української «Помаранчевої» революції 2004 року.

2014 рік і далі

Російська агресія проти України 2014 року дала поштовх до переосмислення характеру та напрямів розвитку русистики. Дослідники, об'єднані навколо журналу "Ab Imperio", були в числі перших, хто оцінив стан цієї дисципліни як кризовий та закликали до змін з урахуванням української перспективи. Натомість провідні американські журнали, гарвардська "Kritika" та "Russian Review", відреагували на російську війну проти України, передрукувавши свої старі публікації, дотичні до української тематики й написані задовго до війни ("Precursor" 2022; "Ukraine and Russia" 2022; Zayarnyuk 2022). Як свідчення того, що редактори зазначених вище журналів не уникають українських сюжетів, цього, мабуть, було би достатньо. Для того, щоб розпочати пошук нових підходів до інтерпретації російської історії, мабуть, ні. Приміром, "Kritika" визнає кризу в російських студіях, але описує її скоріше в стилі горбачовської риторики «ускорения», висловлюючи скарги на млявість наукових інституцій та зменшення кількості рецензій.

Головним імперативом ревізії російських історичних студій стає потреба деконструкції самої категорії «Росії» та пов'язані з нею відповідні концептуальні й термінологічні зміни (Kravchenko 2024; Hedlund 2025; Lenton 2025). Багатьох західних дослідників-русистів продовжує збивати з пантелику не стільки російська саморепрезентація в ролі єдиного спадкоємця радянської та імперської спадщини, скільки реально існуюча заплутаність історичної термінології, відміченої Романом Смаль-Стоцьким більше ніж півстоліття тому. Поєднання архаїки та модерності в не до кінця артикульованих дискурсах ідентичності на пострадянському просторі затушовувало існування різних нюансів «руськості», властивих для всіх історичних спадкоємців Київської Русі. Проте для їхнього наукового опису не існувало інших дефініцій, крім тих, які були запозичені з далекого минулого (Kravchenko 2023b, 57−96). Специфіка українського та російського історичних процесів вимагає нових підходів для розуміння їхніх взаємних стосунків у часі та просторі, а відтак і оновлення наукової мови для їхнього опису.

У цьому зв'язку варто нагадати, що ідейно-політичний дискурс слов'янської «Русі» як особливої культурно-політичної співдружності на основі православ'я було сформульовано в середньовічному Києві. Цей дискурс зазнав істотної модифікації в ранньомодерні часи під впливом польського Ренесансу. Завдяки цьому в уявлюваному просторі православно-слов'янської «Русі» скристалізувалася етнокультурна «Малоросія». Натомість її великоросійський відповідник виявився розчиненим в імперсько-православному дискурсі. Вірніше, він був принесений в жертву імперському проєкту, інтелектуальне підґрунтя для якого створювали релігійні доктрини «Третього Риму», «Синопсису», а також злегка секуляризовані формули «тріади» графа Уварова (перша третина XIX століття) та радянської «дружби народів».

У той час, як подальша секуляризація та вестернізація дискурсу «Малоросії» сприяли його трансформації в сучасну національну «Україну», дискурс «Великоросії» не розвинувся до рівня модерного національного. Історія Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки (РРФСР) може вважатися яскравим свідченням незавершеності національного російського проекту та його неспівпадіння з потребами імперського та радянського будівництва. Саме на інституційній основі РРФСР відбувалася інтелектуальна мутація радянського інтернаціоналізму на імперський клерикальний націоналізм. Саме звідти варто простежувати процес перетворення путінської Росії на державу фашистського типу. Визнання специфічного характеру останньої тягне за собою потребу нової дискусії на тему російського Sonderweg, затьмареного останнім часом процесами глобалізації.

Зрозуміло, що в такому випадку зберігається необхідність переосмислення й українського історичного процесу. Ревізія українських студій триває, незважаючи на війну, яка створює попит на героїчний та віктимний наратив. Не можна не помітити, що методологічні інновації, які надавали українським студіям сучасного вигляду, не завжди співпадали з потребами створення нового меганаративу, потрібного для консолідації українського національно-державного проекту (Kasianov et al. 2015). Уявлення про застарілість і непотрібність такого наративу були частково пов'язані з поширеними донедавна ілюзіями щодо «постнаціонального» світу, в якому нібито відбувається ерозія національної державності та її домінуючої ролі в суспільстві. Сьогодні подібні уявлення мають приблизно таку ж ціну, як і думка про «кінець історії».

Специфічний характер українського історичного процесу залишає багато питань, що потребують обговорення. Головним із них можна вважати проблему українського Sonderweg. Декларації про «тисячолітню» традицію української державності, її центральне місце в європейській географії та українське коріння багатьох відомих у світі діячів навряд чи можуть сьогодні когось переконати. Набагато цікавішими виглядають питання про те, чим була реальна Україна в конкретному часі та просторі? Чим пояснити, що за відсутності державного суверенітету та втрати національних еліт, українці збереглися як етнокультурна цілісність, здатна до політичного розвитку? Як адекватно описати взаємні сто-

сунки регіональних, імперських і національних ідентичностей на українському пограниччі? Список подібних питань легко продовжити. Схоже, найкраще, що можуть зробити історики України сьогодні, це зафіксувати поточні події та сформулювати «правильні» питання. Обгрунтовані відповіді на них будуть запропоновані, скоріше за все, лише після завершення війни. Історія України та Росії в наші дні пишеться на лінії фронту.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Berezhnaya, L. 2009. Does Ukraine Have a Church History? *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History,* vol. 10, issue 4 (Fall), pp. 897–916.

Chamberlin, W. 1944. *The Ukraine: A Submerged Nation.* New York, Macmillan.

Edgerton, W. 1975. Review of George S. N. Luckyj. Between Gogol' and Ševčenko: Polarity in the Literary Ukraine: 1798–1847, by George S. N. Luckyj. *Slavic Review* 34, no. 1 (March), p. 189.

Engerman, D. C. 2009. *Know your enemy: The rise and fall of America's Soviet experts*. Oxford; N.Y., Oxford U Press.

Forum: "Ukraine and the Crisis of 'Russian Studies': Participant Observation of History in the Making." 2014. *Ab Imperio*, no. 3, pp. 22–228.

Gel'man, V. 2025. *Russia's Gamble: The Domestic Origins of Russia's Attack on Ukraine*. Newark, Polity Press.

Gel'man, V. 2023. Exogenous shock and Russian studies. *Post-Soviet Affairs*, vol. 39, no. 1−2, pp. 1−9.

Gerber, T. P. 2015. *The State of Russian Studies in the United States: An Assessment by the Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies (ASEEES), July 2015*. New York, ASEEES & Carnegie Corporation; https://www.aseees.org/sites/default/files/downloads/FINAL-ASEEES-assessment-report.pdf.

Cerman, I. 2022. Does Ukraine Have a History of Liberties? On Early Modern Ukrainian Studies. *Opera Historica*, issue 1, pp. 132−161.

Grabowicz, G. G. 1981. *Toward a History of Ukrainian Literature*. Cambridge, MA, Harvard Ukrainian Research Institute.

Hagen, M. von. 1995. Does Ukraine Have a History? *Slavic* Review, vol. 54, no. 3 (Autumn), pp. 658–673.

Hagen, M. von. 2014. From Imperial Russia to Colonial Ukraine". In: *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past*. Healy, R., Lago, E. D., eds. London, Palgrave Macmillan, pp. 173–193.

Hagen, M. von. 2009. Revisiting the Histories of Ukraine. In: *A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*, eds. Georgiy Kasianov and Philipp Ther. Budapest, CEU Press, pp. 30–50.

Hedlund, S. 2025. *Russia Reverts to Muscovy. What if We Simply Drop "Russia" from the Discourse?* New York, Routledge.

Hrytsak, Y. 2015. Rethinking Ukraine. *What Does Ukraine Think*? *Ukrainian experts on war, politics and national identity*. Ed. by Andrew Wilson. European Council on Foreign Relations, pp. 34–45; https://ecfr.eu/publication/what_does_ukraine_think3026/.

Hrytsak, Y. 2015. The Postcolonial Is Not Enough, *Slavic Review*, vol. 74, no. 4 (Winter), pp. 732−737.

Huttenbach, H. R. 1974. The Ukraine and Muscovite Expansion. In: Taras Hunczak, ed. *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*. New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, pp. 167−197.

Kamusella, T. 2023. "Going native: Russian studies in the West," *New Eastern Europe*, 11 August, https://neweasterneurope.eu/2023/08/11/going-native-russian-studies-in-the-west/#.

Kappeler, A., et al. 2003. *Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)*. Edmonton, CIUS.

Kasianov, G. Ther P., eds. 2009. *A Laboratory of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*. Budapest, Central European University Press.

Kasianov, G., Tolochko, O., Olynyk M. 2016. National Histories and Contemporary Historiography: The Challenges and Risks of Writing a New History of Ukraine. In: Plokhy, Serhii, ed. *The Future of the Past: New Perspectives on Ukrainian History.* Cambridge MA, Harvard University Press, pp. 79–104.

King, F. 2022. Soviet Studies, Russian Studies, Ukrainian Studies... Politics, war, and 'horizons', *New Area Studies,* vol.3, issue 1, DOI: 10.37975/NAS.48

Kravchenko, V. 2023. In Search of "Good Russians": Ukrainian-Russian Encounters in the United States During the First Cold War. *The Exile History Review*, Vol. 2, pp. 29−48.

Kravchenko, V. 2023. In Search of "Ukraine" in the Russian Empire (end of 18th and early 19th cc.). In: *Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History*. Eds. Zenon E. Kohut, Volodymyr Sklokin, and Frank E. Sysyn, with Larysa Bilous. Montreal & Edmonton, McGill-Queen's University Press and CIUS Press, pp. 57−96.

Kravchenko, V. 2022. The Russian War against Ukraine: Cyclic History vs Fatal Geography. *East/West: Journal of Ukrainian Studies* 9, no. 1, pp. 201−208.

Kravchenko, V. 2022. *Ukrainian Historical Writing in North America during the Cold War: The Struggle for Recognition*. Lexington Books.

Kravchenko, V., Stech, M. R., eds. 2024. *The Unpredictable Past? Reshaping Russian, Ukrainian, and East European Studies*, eds. CIUS Press.

Kuromiya, H. 2023. Russia's Undue Influence on Western Scholars and Scholarship. *Forum for Ukrainian Studies*, June 30, https://ukrainian-studies.ca/2023/06/30/russias-undue-influence-of-western-scholars-and-scholarship/.

Kuzio, T. 2020. *Crisis in Russian Studies? Nationalism (Imperialism), Racism and War*. Bristol, E-International Relations Publishing.

Lenton, Adam. 2025. *Decolonizing Russia? Disentangling Debates*. Cambridge University Press.

Magocsi, P.-R. 1989. The Ukrainian National Revival: a New Analytical Framework, *Canadian Review of Studies in Nationalism*, XVI, 1−2, pp. 45−62.

Motyl, A. J. 2010. Can Ukraine Have a History? *Problems of Post-Communism*, vol. 57, issue 3, pp. 55–61; https://doi.org/10.2753/PPC1075-8216570305.

Plokhy, S. 2023. *The Russo-Ukrainian war: the return of history*. WW Norton & Company.

Plokhy, S. ed. 2016. *The Future of the Past: New Perspectives on Ukrainian History.* Cambridge MA: Harvard University Press (*Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 34, No. 1/4, 2015−2016).

Plokhy, S. 2007, *Ukraine and Russia: Representations of the Past*. Toronto, Buffalo, Univ. of Toronto press, XIX, 391 p.

Precursor to Invasion: The History of Russia and Ukraine: Introduction. 2022. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 24, no. 1, https://doi.org/10.1353/kri.2022.0017.

Riabchuk, M. 2015. Emancipation from the East Slavonic ummah. *New Eastern Europe*, vol. 2, issue 16, pp. 14−20.

Rudnytzky, L. 2012. The founders of the Association for the study of nationalities: the case of Stepan Horak (1920−1986) and the Shevchenko Scientific Society, USA. *Nationalities Papers*, vol. 40, no. 6, pp. 829−832.

Seton-Watson, H. 1956. Review of Ukrainian Nationalism, 1939−1945, by John A. Armstrong, *Slavonic and East European Review*, issue 35 (December), pp. 313–314.

Smal-Stocki, R. 1952. *The Nationality Problem of the Soviet Union and Russian Communist Imperialism.* Milwaukee, WI, Bruce Publishing Company.

Ukraine and Russia: Entangled Histories and Contested Legacies. 2022. *The Russian Review,* virtual issues; https://onlinelibrary.wiley.com/doi/toc/10.1111/(ISSN)1467-9434.ukraine-and-russia.

Wilson, A. 1997. *Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith*. Cambridge University Press.

Yekelchyk, S. 2023. *Writing the Nation. The Ukrainian Historical Profession in Independent Ukraine and the Diaspora.* Stuttgart, Ibidem.

Zayarnyuk, A. 2022. Historians as Enablers? Historiography, Imperialism, and the Legitimization of Russian Aggression, *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, vol. IX, no. 2, pp. 191−212.

Date of submission: 04.08.2025

DOI: 10.7546/DS.2024.17.26

СЪВРЕМЕННИ ПРИЛОЖЕНИЯ НА СТАРИТЕ ПРОСТРАНСТВЕНИ ИЗМЕРЕНИЯ

РЕЦЕНЗИЯ

ЗА КНИГАТА НА

ПРОФ. Д.И.Н. МАНЧО ВЕКОВ

„*КАК ДЕДИТЕ НИ СА ИЗМЕРВАЛИ ПРОСТРАНСТВОТО?*“ (СОФИЯ: РЕКЛАМНО ИЗДАТЕЛСКА КЪЩА „DIO MIRA“, 2022. 171 с. ISBN: 978-619-7696-08-0)

От гл. ас. д-р Александър Стоянов,
Институт за исторически изследвания
на Българската академия на науките
София, България,
e-mail: aleksandarstoyanov@abv.bg,
ORCID: 0000-0002-3834-0700

THE CONTEMPORARY APPLICATIONS OF OLD MEASUREMENTS OF SPACE REVIEW OF PROF. DR. SC. HIST. MANCHO VEKOV'S BOOK „*KAK DEDITE NI SA IZMERVALI PROSTRANSTVOTO?*“ [1] (SOFIA, IZDATELSKA KUSHTA “DIO MIRA”, 2022, 171 p. ISBN: 978-619-7696-08-0)

By d-r Aleksandar Stoyanov,
Assistant professor, Institute for Historical Studies,
Bulgarian Academy of Sciences,
Sofia, Bulgaria, e-mail: aleksandarstoyanov@abv.bg,
ORCID: 0000-0002-3834-0700

С настъпването на новото хилядолетие темата за измерването и усвояването на пространството се превърна във водещ елемент от развитието на човечеството. В епохата на дигитални технологии, изкуствен интелект и стремеж към космически открития въпросът за задаване на пространствени параметри на заобикалящата ни реалност се утвърждава като неделима част от осмисля-

[1] Translated in English as “*How Our Ancestors Measured Space?*”.

нето на вселената. Изправени пред научни дебати около концепции като тези за „струнната теория“, квантовата механика и идеите за двуизмерната реалност, въпросът за това, как да измерваме обема, разстоянията и физическите величини като цяло, тепърва ще предизвиква спорове и диалози в академичните кръгове.

На фона на тази динамика темата за миналото на метрологията се оказва изключително важна за консолидирането на досегашното научно развитие. В стремежа си за уеднаквяване на стандартите съвременният човек често губи перспектива за огромното многообразие от средства за изграждане на пространствените възприятия, използвани от предците ни в отминалите епохи. Логиката, по която тези способи и величини за измерване отразяват начина, по който отминалите поколения са възприемали света около себе си, може да ни разкрие много и за психологията на цивилизациите, тяхното светоусещане и самоосъзнаване в духовен и физически смисъл.

При все това, изследването на мерните единици и мерителните системи от миналото остава изключително слабо разработено научно направление не само в България, но и по света като цяло. В този контекст изследването на проф. д.и.н. Манчо Веков представлява основополагащ труд за българската метрология и история.

Изследването „*Как дедите ни са измервали пространството*“ представлява пореден етап от дългогодишните научни дирения и работа на автора. Книгата обобщава и надгражда богатата академична продукция на проф. Веков, градена в продължение на няколко десетилетия в рамките на забележителната му по своя обхват и интензивност кариера. В този смисъл книгата − обект на настоящата рецензия, се явява най-сериозният труд по история на метрономията, публикуван в България в периода от 1989 г. до годината на своето издаване − 2022.

Оформена в обем от 171 страници, книгата на проф. Веков е разделена на пет основни сегмента. Въведението прави необходимото обобщение на проблемите, които изследването се стреми да разреши. Авторът съчетава един попространен обзор на различни мерни единици с историята на техния произход и логиката, която древните хора са използвали при подбирането на конкретните средства за измерване. Веков предлага и кратка, но точна обосновка на метричната система, спрямо която ще гради съпоставката на останалите мерни единици, изложени по-нататък в изследването (с. 5−8).

Първата глава от научния труд е озаглавена „*Мерки за дължина*“ и е с обем от 30 страници. В нея авторът обръща внимание на важността на дължината като основен елемент от изграждането на концепцията за измерване, опирайки се на древния едноизмерен модел за обследване на пространството, прилаган в най-ранните етапи на човешкото развитие. Успоредно с това, историкът обрисува и обяснява важността на човешката физика за изграждане на по-ранните мерителни системи, както и логиката, която налага използването на определени части от човешкото тяло, в това число и самото тяло, като модел за изгражда-

не на първоначалното измерване на обграждащото ни пространство (с. 9–13). Веков не пропуска да отбележи и как с усложняване на обществените взаимоотношения човешките групи започват да се нуждаят от един по-стандартизиран подход към отмерването на пространството, което налага появата на стандарти за измерване (с. 14–15). Използвайки аршина и неговите разновидности като конкретен пример (*case-study*) за еволюцията и разнообразието в отчитането на пропорциите, проф. Веков демонстрира как една-единствена мерна единица минава през десетки метаморфози и превъплъщения, свързани с драстични разлики в нейните показатели, наименование и приложение. Използваният подход служи като пример за това как цялостното развитие на различните мерни единици е тясно обвързано със стопанската еволюция на отделните народи и отговаря на появата на специфични нужди от ежедневен и политически характер (с. 28–36).

Втората глава – „*Мерки за площ*“, се занимава с обрисуването на няколко основни модела за отчитане на пространството, най-вече в контекста на селско-стопанското развитие на Европа. В рамките на 10 страници проф. Веков използва сравнителен анализ, за да покаже сходствата и различията в изграждането на мерителните системи при различните европейски народи. Изследователят съумява да проследи някои специфични лингвистични връзки между отделните термини, както и да обоснове появата на отделни мерки за площ на база икономическата активност и стопанското развитие в отделните общества (с. 40–49). Текстът покрива примери от широк географски диапазон – Германия, Франция, Италия, Испания, Русия и Балканите.

Третата глава е посветена на мерките за обем. Макар и кратка – в обем две страници, тя предлага добър паралел между развитието на основните мерни единици за обем в българските земи със сходни по вид и произход мерителни системи, прилагани в Източна Европа и в Русия (с. 50–51). Авторът оставя възможност за по-обстойно разглеждане на въпроса в рамките на последващи монографии.

Четвъртата част е всъщност най-сериозната от гледна точка на научен принос и представлява подробен енциклопедичен речник на основните мерни единици, използвани в Европа и в света в предметричната и доиндустриалната епоха, както и на специфични мерни единици, срещащи се в българските земи. В обем от 75 страници, справочният апарат предоставя както дефиниции на основните мерки, така и ценни изчисления и сравнителни таблици, показващи взаимовръзката и разликите в отчитането на една и съща мерна единица при различните народи. Струва си тук да посочим няколко примера като *акър* (с. 53–55), *арпент* (с. 59–68), *аун* (с. 69–74) и *миля* (с. 99–100), при които проф. Веков методично и прецизно е изчислил разликите в дължината на мерните единици според региона на тяхното използване и ги е съпоставил на база приравняването им към метричната система. Безспорно тази част от изследването ще представлява най-сериозен интерес за научното общество, тъй като позволява книгата да бъде използвана като референция при изготвянето на всякакъв вид

изследвания, при това далеч не само в областта на историята и метрологията.

Изследването приключва с изключително обстоен и богат библиографски материал, събрал извори, официални документи, статии и монографии на няколко езика. Библиографията ясно демонстрира огромното количество труд по осмислянето и систематизирането на информацията, извършен от проф. Веков за създаването на неговата монография. В обем от 53 страници, библиографията включва общо над 570 отделни източника на информация.

Опирайки се на огромно количество извори, историография и официални данни, проф. д.и.н. Манчо Веков е съставил една изключително важна със своя принос монография, която се превръща в полезен справочник за учени от различни дисциплини, които интегрират теми от областта на метрологията и историческото пространствено мислене в своите трудове. В кратък, стегнат и ясен вид са изложени множество данни и идеи, които помагат на читателя да придобие една по-широка представа за връзката между обществото, културата и светоусещането в отминалите епохи. „*Как дедите ни са измервали пространството*“ е пореден успех в научната работа на Манчо Веков и ознаменува дългогодишните му постижения в развитието на науката за мерните единици и тяхното отношение към историята както на българския народ, така и на света като цяло.

Дата на подаване на статията в редакцията: 23.05.2025 г.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.27

НОВЕ ВИДАННЯ З АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ

Тетяна Кара-Васильєва. «Тонкі струни серця».
Київ: Видавництво «Тропеа», 2022. 64 с.

Ольга Луковська, доктор мистецтвознавства,
професор Української академії друкарства, Львів.
ORCID ID 0000-0002-4074-7454
olhalukovska@yahoo.com

Вийшла у світ лірична книга Тетяни Кара-Васильєвої «Тонкі струни серця»[1]. В ній авторка розповідає історію, що відбулася сто років тому у її родині, коли на життєвому шляху на коротку мить зустрілися Олександр Олесь – класик української літератури і болгарський поет Стефан Кара-Васильєв. Обидва – тоді студенти Харківського ветеринарного інституту, окрилені поезією, любов'ю до всього прекрасного, з гострим відчуттям молодості, а також закоханістю до Юлії Шатанько.

Як пише у книзі Т. Кара-Васильєва, «душа Олеся була як Еолова арфа, тонкі струни якої звучать і відгукуються на всі події і враження життя. Його почуття від краси природи, закоханості можна назвати висловом сучасників «magnetyzmem serca», або французькою – «amitiée amoureuse». Авторка зазначає, що стосунки Олександра Олеся до Юлії Шатанько були емоційно насичені, з відтінком легкої закоханості, адже О. Олесь «творив тільки тоді, коли був кимось захоплений». Вони несли романтичну зажуру і світлу радість, так само як і нестерпний біль і розпач після розриву відносин[2].

Незважаючи на дружні стосунки з О. Олесем, все ж своє серце та руку Юлія Шатанько віддала Стефану Кара-Васильєву – молодому болгарському студенту, який був близьким другом Олександра і вірші якого з болгарського він перекладав. Вони заприятелювали під час навчання у ветеринарному інституті в Харкові, а сам Олександр відгукувався про Стефана, що «його серце було зоткано з тих тонких струн, які бувають лише у справжніх поетів».

На сторінках книги дослідниця фокусує свою увагу лише на одному епізоді – дружніх стосунках поета О. Олеся з її дідусем – Стефаном Кара-Васильєвим та їх зустрічі із Юлією Шатанько, що відлунням озвалося в серці відомого поета. Довідатися про деталі цієї дружби вдалося завдяки роботі в архівах Києва.

Книга має особливу цінність, оскільки романтичні історії, які переповідалися у сім'ї Кара-Васильєвих, підтвердилися правдивими фактами та архів-

---

[1] **Кара-Васильєва Т.** Тонкі струни серця. Київ: «Тропеа», 2022. 64 с. іл.

[2] Там же, с. 3–4.

ними документами. Зокрема, авторка несподівано з'ясовує, що її дід блискуче перекладав О. Олеся на болгарську мову. «Щодня ми зустрічалися один з другим, говорили про літературу, мріяли стати літераторами… Не було написано ні одного вірша, об він не був прочитаний і обговорений разом… Деякі поезії Кара-Васильєва тоді врізались мені в пам'ять…» – писав О. Олесь про друга.

Т. Кара-Васильєва довгий час збирала документальні свідчення та факти, ретельно перевіряючи та вивчаючи їх. Справжнім відкриттям для авторки було те, що в архіві Інституту рукописів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського вдалося знайти «Зошит з зоології», у якому молоді студенти – Олександр Олесь (тоді ще Кандиба) та Стефан Кара-Васильєв записували свої вірші, перекладаючи один одного – ліворуч болгарською, праворуч – переклади цих віршів Олесем. Блискучі переклади Олеся, на жаль, залишились поза увагою дослідників і вперше презентуються у книзі Т. Кара-Васильєвої.

Вірші С. Кара-Васильєва того часу сповнені невимовної туги, самотності.

Гірко і сумно на серці у мене
Сам я, самотній, для всіх я чужий.
То вітер холодний на дворі завиє
То ворон де-небудь на хаті закряче
Й знов туга настане, знов в грудях заноє
А серденько бідне все плаче і плаче.
1903 р.

Олксандр Олесь багато перекладав з болгарського віршів Кара- Васильєва. Серед них – «Меланхолія», «Сповідь». У 1905 році Юлія Шатанько та Стефан Кара-Васильєв повінчались, що сумом відгукнулось в серці Олександра Олеся і в його віршах, які увійшли у збірку «З журбою радість обнялася». Після вінчання подружжя вирушило в Болгарію на батьківщину Кара-Васильєва, де їх зустрічали як осіб знатного роду.

Стефан Кара-Васильєв дуже тужив за своєю батьківщиною і помер молодим в 30 років, оскільки не міг жити відірваний від рідних, від теплого краю Болгарії.

Олександр Олесь гірко сприйняв звістку про свого болгарського друга. Його пам'яті він присвятив кілька віршів:

Де ти, друже, де ти, вірний,
Де твоє плече?
Я б упав-припав до нього,
Плакав гаряче!
1911 р.

Нема того,
За ким сумує доля,
Кого виспівують вітри,
Хто вже

Не вернеться ніколи
В оседлі гірські хутори.
Не чути вже його флояри,
Не льється пісня юнака...
1915 р.

Авторка ілюструє книгу унікальними фотографіями, відбитками з давніх рукописів. Це допомагає створити візуальний ряд, уявити собі як виглядали дійові особи, описані в книзі. З її сторінок також вперше довідуємося про чудові переклади поезій, створених двома друзями. З великим хвилюванням авторка книги читала та розшифровувала нерозбірливий почерк двох друзів на старих оригінальних записах, які збереглися до сьогодні. Ці віршовані рядки стали чудовим доповненням літературної розвідки та наповнюють її особливим ліричним настроєм.

Український письменник із Чехословаччини Назар Гнатюк, який дружив з Олесем, згадував: «До останнього часу любив декламувати вірші болгарського поета Кара-Васильєва».

Підготовка тексту книги вимагала ретельного вивчення та кропіткої роботи над архівними документами, у яких знаходяться правдиві відомості, пов'язані з життям та творчістю О. Олеся, його рукописи, спогади сучасників про нього.

Багатим джерелом для дослідження послужив архів Інституту літератури НАН України, перевезений нещодавно із Праги, архів Інституту рукописів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського. У Центральному державному архіві-музеї літератури й мистецтва України Т. Кара-Васильєва знайшла фото О. Олеся на поштовій листівці, яка була видана для збирання коштів на будівництво пам'ятника Тарасу Шевченку; в архіві Інституту рукописів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського знайшла оригінальні рукописи поезій, написані рукою самого О. Олеся, а також невідомий дотепер прижиттєвий портрет, виконаний Георгієм Нарбутом. Ці та інші матеріали вперше вводяться до наукового обігу та представлені у книзі.

Особливою удачею авторка вважає те, що їй вдалося натрапити на рукописний варіант вірша «Чари ночі», написаного у студентському зошиті ще 1903 року, який передає всі почуття О. Олеся, намагання якнайповніше зобразити їх у поетичному слові. Це початковий варіант вірша, підписаний його прізвищем А. Кандиба, а у збірку 1907 р. він вже вийшов за підписом О. Олесь, який став псевдонімом на все його поетичне життя.

Збірка О. Олеся «З журбою радість обнялася» своєю щирістю, аристократизмом висловлених почуттів, привернула увагу і захоплення читачів різного віку, особливо молодих, й відразу піднесла поета на вершину слави. Своїми віршами про кохання О. Олесь доводить, що кохання – це найвища краса людської душі.

«Олесю не довелось завойовувати своєї поетичної слави, – вона сама прийшла до нього на другий день після виходу першої книжки його поезій. Свіжість поетичних образів, плавність і легкість вірша, сміливість деяких прийомів… заінтересували і зачарували українське громадянство», – напише Микола Зеров у 1914 році.

Відтоді розпочався тріумфальний поступ слави поета, якого високо цінували в середовищі української інтелігенції. Вихід першої збірки поезій О. Олеся припадає на час формування модерної української літератури. Вже з'явилось Франкове «Зів'яле листя», «Лісова пісня» Лесі Українки, в прозі міцно утвердились імпресіоністичні етюди та новели Михайла Коцюбинського. Одночасно творили Микола Вороний, Грицько Чупринка[3].

Юлія Шатанько померла у 1971 році. До останніх днів вона пам'ятала друга молодості, шкодувала, що під час війни згорів будинок, де зберігались оригінали віршів, написані рукою Олександра Олеся з присвятами їй, вірші Стефана Кара-Васильєва.

Син Стефана – Валерій Степанович Кара-Васильєв – присвятив себе садівництву та квітникарству. Він прикрасив столицю України голандськими тюльпанами, які як і каштани, стали візитівкою Києва. Онучка – Тетяна Кара-Васильєва – доктор мистецтвознавства, академік Національної академії мистецтв України, лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка. Дерево роду Стефана Кара-Васильєва розвивається, продовжує жити в XXI столітті в його онуках, правнуках, у яких свої долі, свої біографії.

На завершення огляду варто додати, що особливий поетичний настрій книзі надав вдалий та ошатний дизайн обкладинки і макету, зроблений талановитою художницею Оленою Григоренко. Мисткиня вловила й тонко передала дух «срібного століття».

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Кара-Васильєва, Т. 2022. Тонкі струни серця. Київ: Тропеа. 64 с. іл.

Лотоцький, О. 1933. Сторінки минулого. Варшава. Т. 2. С. 459.

https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3335635-olena-cizova-direktorka-centralnogo-derzavnogo-arhivumuzeu-literaturi-i-mistectva-ukraini.html

https://csamm.archives.gov.ua/

Дата подання статті до редакції: 15.12.2024 р.

[3] **Кара-Васильєва Т.** Тонкі струни серця. Київ: «Тропеа», 2022, с. 19–20.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.28

РОМЕЙСЬКА ІСТОРІЯ У НАЦІОНАЛЬНИХ НАРАТИВАХ БАЛКАН. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: MISHKOVA, D. RIVAL BYZANTIUMS. EMPIRE AND IDENTITY IN SOUTHEASTERN EUROPE. CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2023, 368 p.

Павло Єремєєв

кандидат історичних наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна,
p.v.eremeev@karazin.ua, ORCID 0000-0003-0300-2645

EASTERN ROMAN HISTORY IN THE NATIONAL NARRATIVES OF THE BALKANS. REVIEW OF: MISHKOVA, D. RIVAL BYZANTIUMS. EMPIRE AND IDENTITY IN SOUTHEASTERN EUROPE. CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2023. 368 p.

Pavlo Yeremieiev

PhD, Associate Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University, 61022, 4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine.
p.v.eremeev@karazin.ua, ORCID 0000-0003-0300-2645

У 2023 році видавництво Кембриджського університету опублікувало книгу професорки Діани Мішкової, присвячену образам Візантії в історіографіях Болгарії, Греції, Румунії, Сербії та Туреччини. Назву книги можна перекласти як “Конкуруючі Візантії: Імперія та ідентичність у Південно-Східній Європі”. Спираючись на величезний історіографічний доробок від часів Просвітництва до наших днів, авторка висвітлює зв’язок між конструюванням істориками образів Візантії та процесами формування ідентичності й історичної свідомості в Південно-Східній Європі. У книзі прослідковується взаємовплив різних інтерпретацій візантійської спадщини, які аналізуються на широкому фоні змінюваних геополітичних, наукових та культурних контекстів.

Авторка рецензованої праці – відома спеціалістка з інтелектуальної та соціальної історії Балкан модерної доби, академічна директорка Центру перспективних досліджень у Софії, іноземна членкиня Австрійської академії наук та почесна докторка Університету Седертюрн (Стокгольм, Швеція).

Нова книга Діани Мішкової не залишилася осторонь уваги науковців. Зокрема, професор університету Меріленду Джон Р. Лемп, який спеціалізується на економічній та політичній історії Балкан, у своїй рецензії високо оцінив монографію “Конкуруючі Візантії: Імперія та ідентичність у Південно-Східній

Європі", схарактеризувавши її як неупереджений аналіз, в якому компаративна регіональна історія поєднує Балкани та Південно-Східну Європу через століття (Lampe 2023). Також позитивною є рецензія Бориса Тодорова, котрий у розлогій рецензії схарактеризував дослідження Діани Мішкової як приклад чіткого та збалансованого погляду ззовні на історіографію Візантії, де подається узагальнена візія впливу культурного контексту, інтелектуальної підготовки, політичних та ідеологічних позицій окремих істориків на їхні описи Імперії Ромеїв. Борис Тодоров справедливо відзначає, що Діана Мішкова майстерно "розрізняє конкуренцію між різними національними історіографічними школами і взаємодію між різними авторами, іноді несподівано з'єднуючи ланки між авторами різних національностей, поколінь чи сфер інтересів" (Todorov 2024).

Професор Інституту історичних досліджень Болгарської академії наук Іван Білярський охарактеризував працю Діани Мішкової як "глибоке дослідження того, як знання про Візантію було сконструйовано і використано в різних національних контекстах, а також як протягом століть змінювалися наративи про імперське минуле" (Biliarsky 2023).

Вкрай позитивно оцінив роботу Діани Мішкової і доцент (associate professor) Школи слов'янських та східноєвропейських студій Університетського коледжу Лондона Боян Алєксов (Aleksov 2024). Водночас, він зазначив, що, зважаючи на величезний хронологічний та географічний обсяг, може виникнути потреба у виборі, інтерпретації та узагальненні матеріалу Мішкової. Крім того, на думку цього рецензента, може викликати здивування задекларована авторкою у вступі прагнення виступати як «нейтральний спостерігач» у дискусіях щодо феномену Візантії. На нашу думку, зважаючи на завдання рецензованої праці, така позиція є цілком обґрунтованою. Завданням авторки не було визначення характеру візантійської культури та державності, хоча, звісно, її симпатії до певних інтелектуальних течій не приховуються. Зокрема, аналізуючи протистояння між націоналістичними інтерпретаціями минулого та альтернативними підходами в сучасній історіографії, авторка виразно демонструє солідарність з останніми. У межах цих підходів середньовічне минуле Балканського півострова розглядається не як набір окремих, чітко визначених однорідних культур, що конкурують за національне виживання, а як складний і динамічний простір, який простягається від Адріатики до східної Анатолії, що відзначається спільними або переплетеними культурними й соціальними практиками, династичними союзами і суперництвом, а також економічними та релігійними зв'язками (с. 4, 315–319).

Однією з головних переваг рецензованої книги є транскультурний підхід, який дозволяє авторці простежити ідеї, пов'язані з Візантією, від Західної Європи до Росії та Балкан, досліджуючи їхнє походження та способи адаптації в національних історіографіях. Мішкова зауважує, що використання образу Візантії дозволяло історикам і політикам будувати національні наративи, слугуючи для підкріплення територіальних та етнічних вимог. Авторка підкреслює, що сама назва Візантійської імперії є ретронімом та екзонімом, яка виникла

після її зникнення, відображаючи тенденцію надавати цьому терміну різноманітні значення — від грецької чи православної до "пізньоримської" чи "візантійської" (с. 11−13). Мішкова також робить акцент на різниці і, одночасно, зв'язку між західним баченням Візантії та тими ідеями, що поширилися за межі Балкан чи з'явились на Балканському півострові. Авторка успішно поєднує аналіз інтелектуальних біографій конкретних історичних постатей з глобальним контекстом, що дозволяє створити цілісну картину трансформацій образів Візантії серед інтелектуалів Південно-Східної Європи від часів Просвітництва і до сучасності.

Вступ до книги відкривається рефлексією над знаменитою формулою "Візантія після Візантії", яку в 1935 році запропонував румунський історик Ніколае Йорга для позначення впливу візантійської культури та інститутів на життя Південно-Східної Європи. Мішкова наголошує, що хоча Йорга визначав Грецьку війну за незалежність 1821–1829 років як кінцеву точку цього впливу, історики XIX і XX століть продовжували апелювати до Імперії Ромеїв як до символічного ресурсу в процесах формування національних історичних наративів (с. 1). Рецензована книга присвячена національним інтерпретаціям візантійської історії в історіографіях країн, які колись належали до візантійської політичної і культурної орбіти і чия сучасна історія, як часто стверджується, несе на собі відбиток візантійського впливу. Головну тезу, яка далі блискуче ілюструється у книзі, авторка стверджує з самого початку, зазначаючи, що в контексті обраної теми ідея Дмитра Оболенського про Візантійську Співдружність набуває іронічних конотацій, оскільки в національних історіографіях XIX – початку XXI століття різні образи Візантії скоріше підривали, аніж стверджували ідею спільного минулого (с. 2).

Розділ перший зосереджується на добі Просвітництва, коли Візантія постає в європейських уявленнях як декадентський спадок, і на тому, як ці уявлення вплинули на інтелектуальні еліти Балканського півострова (с. 11–34). У другому розділі розглядається включення образу Візантії до грецького, болгарського, сербського та румунського національних канонів у добу романтизму (с. 35–75). Авторка демонструє, що в цей період грецька історіографія «поглинула» Візантію та її культурну спадщину, зробивши імперію органічною частиною національного історичного наративу й вписавши її в європейську періодизацію – Античність, Середньовіччя, Новий час. Серед іншого акцентується увага на переосмисленні та інструменталізації образу Візантії в рамках грецької "Великої ідеї". Болгарські історики, ототожнюючи Візантію з сучасними греками, бачили в ній головного супротивника, у протистоянні з яким сформувалася болгарська середньовічна державність, осмислена через призму національної ідентичності. Сербські автори наголошували на ролі імперії Стефана Душана як спадкоємиці й водночас удосконаленої версії Візантії. Румунські історики, натомість, використовували західні просвітницькі уявлення про Візантію, щоб підтримати образ румун як єдиних законних спадкоємців Римської імперії, заперечуючи цю роль за «грецькою» Візантією.

Третій розділ присвячений переосмисленню Візантії балканськими вченими другої половини XIX – початку XX ст., коли у Німеччині, Франції, Росії та Англії відбувалася інституціоналізація візантійських студій як окремої сфери наукових досліджень, а романтизм у науці витіснявся позитивізмом (с. 76–122). Докладно описуючи спроби грецьких, болгарських, сербських та румунських істориків цього періоду обґрунтувати свої візії щодо Візантії за допомогою «наукового методу», Мішкова водночас демонструє, наскільки ідеологічно навантаженими залишалися їхні інтерпретації.

Четвертий розділ присвячений образам Візантії в національних історіографіях міжвоєнного періоду (с. 123–169). Авторка вказує, що в цей період інтерпретації Візантії стали значно різноманітнішими як за дисциплінами (від політичної історії до архітектури і права), так і за методами – від фактографії до метаісторії, відображаючи суперечливі політичні та ідеологічні орієнтації: національні, квазіімперські й регіональні. Візантиністика закріпилася в академічному середовищі Греції, Болгарії, Сербії та Румунії, а вплив західних і російських підходів почав поступово зменшуватися. Проте ця сфера не стала центральною в міжвоєнній історіографії. Навіть фахівці з історії Візантії сприймали її переважно як інструмент для дебатів про національну ідентичність та державотворення, а не як самостійний об'єкт досліджень. Візантія в історичному дискурсі перетворилася на ідеологічний ресурс, а суперечливі наративи, попри спільні передумови, лише поглиблювали поділ історії за національними лініями. Позитивна оцінка спадщини Візантії обмежувалася тим, що могло бути адаптовано до національних проєктів. Єдиною спробою вийти за межі національних рамок була «балканологія» з її постімперським пафосом, хоча теоретична амбіція цієї програми рідко знаходила реальне відображення в дослідженнях.

Розділ 5 присвячено вивченню Візантії в Османській імперії та ранній Турецькій республіці (с. 170–195). Авторка показує, що у XIX – на початку XX ст. в Османській імперії Візантія часто постає як темне тло для "просвічених" османів (Ахмет Мідхат) або як джерело шкідливого впливу, який "заразив" Османську імперію (Джелал Нурі). Водночас Ахмет Рефік намагався інкорпорувати візантійську спадщину в загальний наратив османської історії (с. 176–178). Діана Мішкова демонструє, яким чином політичні та культурні процеси в Османській імперії зумовлювали специфіку сприйняття Імперії Ромеїв турецькими істориками. Докладно аналізується вплив турецького етнічного націоналізму на сприйняття Візантії в кемалістській Туреччині. При цьому авторка наголошує на внутрішній динаміці образів Візантії у Турецькій республіці 1920-х – 1930-х рр., що також було пов'язано зі змінами політико-ідеологічної кон'юктури. Десятиліття, що передувало Другій світовій війні, було ознаменоване консолідацією авторитарного однопартійного режиму, який проводив жорстку державницьку та ізоляціоністську політику. На відміну від перших років Республіки, цей період відзначався зростанням симпатій до османського минулого. У цьому контексті Візантія протиставлялася Османській імперії як втілення західного феодального гніту, джерело соціального поневолення селянства. Османське ж

завоювання Візантії та Балкан інтерпретувалося як визвольна антифеодальна революція, здійснена на благо раніше пригнобленого населення (с. 193–194).

У розділах 6–9 рецензованої монографії розглядається еволюція образів Візантії в історіографіях Греції, Болгарії, Югославії/ Сербії та Румунії (с. 197–285). Основну увагу приділено впливу суспільно-політичних та ідейних змін у цих країнах на специфіку представлення Візантії істориками, взаємовпливу історичних наративів та їхньому зв'язку зі світовою візантиністикою. Авторка також звертає увагу на генераційні відмінності між істориками, протистояння різних візій всередині національних історіографій та зв'язок цих візій із ширшими культурними та політичними контекстами.

У розділі 10 рецензованої монографії досліджується складна еволюція візантиністики в післявоєнній Туреччині (с. 286–304). Авторка аналізує, як образи Візантії впливали на формування турецько-ісламського синтезу, в межах якого османська історія інтегрувалася в турецький національний наратив. Після військового перевороту 1980 року цей синтез став частиною державної доктрини, стверджуючи, що все османське є турецьким, підкреслюючи специфіку прогресивного «анатолійсько-турецького ісламу». Мішкова зазначає, що деякі науковці виступили проти такого підходу. Наприклад, Танер Тімур (1935 р. н.) запропонував концепцію «турецько-візантійського синтезу», підкреслюючи спільні соціальні основи сельджуків і візантійців під час феодалізації (с. 291–293). При цьому дослідниця підкреслює, що більшість прихильників візантійсько-турецької наступності афілійовані із західними науковими інституціями та публікуються переважно англійською мовою, у той час як у турецькій історичній політиці домінує турецько-ісламський синтез, особливо в період правління Реджепа Таїпа Ердогана, коли це домінування посилюється (с. 301).

В цілому, авторка робить висновок, що після Другої світової війни балканська історіографія зберігала національно орієнтований підхід до спадщини Візантії, розглядаючи її головним чином як джерело культурного піднесення середньовічних балканських народів. Візантія тлумачилась не як наднаціональна імперія, а як чинник, що сприяв формуванню окремих національних цивілізацій. У 1970-х роках це знайшло відображення у поширенні терміну «цивілізація» з національною атрибуцією (наприклад, «болгарська» чи «сербська»), що поєднувала імперські й національні уявлення та підкреслювала дистанціювання від «візантійського імперіалізму». Водночас, хоча залучення до візантиністики було менш схильним до відвертих перекручень, ця дисципліна здебільшого залишалась під впливом націоналістичних схем. Альтернативні дослідження, які намагалися критично переосмислити Візантію поза етноцентричними і політизованими рамками, залишались маргінальними у своїх національних академічних середовищах (с. 303–304).

Книга завершується епілогом та висновками (с. 305–319). Авторка показує, як переосмислення значення концепту "Європа" після падіння Берлінської стіни та розширення Європейського Союзу вплинули на переосмислення візантійського спадку. Також у книзі показано, яким чином епістемологічні зру-

шення (орієнтація на культурну історію, постмодернізм та постструктуралізм, кросдисциплінарні методи та постколоніальна теорія) стають ознакою «нових» візантійських студій. Показовою авторка вважає заклик британської історикині Аверіл Кемерон до більшої теоретизації в рамках візантинознавства та до включення візантійських студій в глобальноісторичні наративи, переосмислення історії Ромейської Імперії з точки зору соціології та антропології релігії. З іншого боку, Діана Мішкова вказує і на протилежний погляд американського візантиніста Уоррена Тредголда, який наголошує на неспівставності західноєвропейських та візантійських політичних, соціальних і культурних систем (с. 307−308).

Характеризуючи сучасні дискусії щодо того, чим є візантиністика, проф. Д. Мішкова пише, що найчастіше у цих дискусіях підкреслюється складність, гетерогенність та плюралізм феномену Візантії, що резонує із загальними культурними трендами постмодернізму (с. 308). Переходячи безпосередньо до південносхідної Європи, вона наголошує, що докорінні суспільно-політичні зміни кінця 1980-х рр. призвели до не таких швидких, ніж можна було сподіватися, змін у національних історіографіях, особливо у сфері медієвістики та визначенні ролі Візантії в національних гранд-наративах. Авторка зазначає, що докладне вивченння сучасного становища візантиністики у п'яти країнах виходить за рамки її завдань, звертаючи увагу тільки на ті докорінні зміни, що зумовили трансформацію базових уявлень щодо Візантії як такої та її місця в національній історії Греції, Богларії, Сербії, Румунії та Туреччини. При цьому історикиня вказує на відмінність між академічними поглядами на візантійську спадщину, в рамках яких нерідко акцентується увага на складності та гетерогенності феномені Візантії і навчальною літературою з історії, в якій часто зберігаються більш традиційні форми вписування Візантії у національні гранд-наративи країн Південно-Східної Європи (еліно-християнська формула у Греції, іншування Візантії в Болгарії тощо).

Підбиваючи підсумки, Діана Мішкова зазначає, що головним змістом її книги є демонстрація історичного релятивізму, демонстрація того, у який спосіб "Постійно змінюване теперішнє прикладає своє дзеркало до минулого, яке, відповідно, зміщується – змінюється, трансформується, переосмислюється. Багатоманіття інтерпретацій та інструменталізацій Візантії з'являєтья як результат зміни політико-ідеологічних та епістемологічних орієнтацій" (с. 315−316).

У мінливому потоці постійно змінюваних, взаємопереплетених і, водночас, конкурентиних наративів щодо Візантії авторка виділяє певні довгі тяглості (longue durée). Серед подібних тяглостей вона простежує тісний зв'язок між історією та політикою: концепція «Візантії» виявилася інструментальною у формуванні почуття колективної ідентичності та легітимації як національних проєктів XIX століття, так і намагань підвищити престиж держав у рамках Європейського Союзу у XXI столітті (с. 316).

Ще одну тяглість проф. Д. Мішкова бачить у збереженні національно-романтичного канону у всіх п'яти історіографічних культурах: професіоналізація

історії не означала справжнього розриву з цією традицією, більшість істориків регіону не бачили – і багато хто досі не бачить – суперечності між історією як академічною діяльністю і як служінням нації. Як зазначається, національні канони сприйняття Візантії після Просвітництва демонструють різні динаміки. Грецький гранд-наратив, сформований у XIX столітті, зазнав незначних трансформацій, поступово розширюючись за рахунок включення нових тематичних площин – таких як повсякденність, право, мистецтво чи література. У Туреччині зіткнення між тими, хто визнавав (хоча б частково) візантійський вплив, і тими, хто категорично його заперечував, не було рівноправним – зрештою, на рівні політики пам'яті перемогла точка зору останніх. У Болгарії історичний канон залишався відносно незмінним до завершення Другої світової війни, після чого почався поступовий перехід від опору до переосмислення та привласнення візантійської спадщини – зокрема в концепті «візантійсько-слов'янської культури» (с. 317–318).

У Сербії та Румунії процеси осмислення Візантії значною мірою залежали від політичного контексту, співвідношення між західними та східними орієнтирами, а також від зміни поглядів на історичні події. У цих країнах візантійська спадщина часто займала ключову позицію в національних наративах: у сербському – через постать імперії Стефана Душана, у румунському – через наголос на ранніх етапах розвитку волоських і молдавських князівств (с. 318).

Як підкреслює професорка Д. Мішкова, спільною рисою болгарських, сербських, румунських і турецьких інтерпретацій візантійської спадщини була їхня опозиція до грецького «національного імперіалізму». Питання етнічної пріоритетності та внеску у спадщину Візантії часто ставали джерелом суперечок між істориками цих країн. Болгарська історіографія часто-густо формувалася у відповідь на грецькі наративи, тоді як румунські наративи полемізували з болгарськими, одночасно запозичуючи їхні мотиви та критично їх переосмислюючи. У сербській і турецькій історичній думці Візантія слугувала переважно тлом для побудови контрнаративу, в якому середньовічна Сербія та Османська імперія постають водночас головними конкурентами Візантії та більш «життєздатними» спадкоємцями її культурного ресурсу (с. 318).

У книзі показано, що погляди на Візантію, сформовані за межами регіону, теж мали амбівалентний характер: її трактували і як органічну частину європейської цивілізації, і як її культурного антипода. Залежно від контексту, ці уявлення по-різному впливали на локальні образи Візантії. Західна філелліністська традиція просвітницької доби, зокрема, сприяла дистанціюванню греків від їхнього візантійського минулого, тоді як романтичний наратив XIX століття, навпаки, стимулював ідею безперервності грецької культури. Російські та німецькі візантиністи часто підтримували балканське (особливо болгарське й сербське) бачення Візантії, тоді як турецька історіографія постала як реакція на як західну, так і регіональну критику, що заперечувала здатність турків до творення власної державності (с. 318).

Як зазначає авторка рецензованої монографії, сьогодні у сфері національної історіографії та візантиністики спостерігається поділ між ревізіоністськими школами, що дистанціювалися від етноцентричних моделей інтерпретації минулого, і представниками традиційної історіографії, які дотримуються національно орієнтованих наративів. Стверджується, що попри поступове укорінення ревізіоністського підходу за останні десятиліття, традиціоналістський дискурс продовжує відігравати вагому роль завдяки інституційній підтримці. У галузі шкільної історичної освіти та в масовій свідомості вплив позанаціональних підходів залишається обмеженим. Діаспорні історики проявляють більше свободи у деконструкції національних міфів і канонів, але їхні критичні зауваги нерідко залишаються непоміченими або свідомо ігноруються в країнах походження. Водночас, за словами Діани Мішкової, появу нового покоління істориків – мобільного, космополітичного, з транскордонною освітою – можна розглядати як ознаку потенційного «зсуву парадигми» у вивченні візантійського спадку (с. 319).

Без сумніву, глибока й виважена книга Д. Мішкової відкриває простір для постановки низки нових дослідницьких питань. Сама авторка наголошує, що використання образу Візантії в художній літературі та популярній культурі залишалося поза межами її дослідження (с. 4). Тож у майбутньому залучення цих матеріалів і їхнє співставлення з академічними історичними працями дозволить поглибити розуміння ролі візантійської спадщини в конструюванні уявлень про минуле балканських народів.

Хоча дослідниця звертає увагу на обставини життя, освітній і культурний бекграунд істориків, чиї інтерпретації Візантії вона аналізує, все ж у центрі її наративу перебувають не особистості, а ідеї – їхня внутрішня логіка та взаємозв'язки. З огляду на завдання книги та широку порівняльну перспективу це видається цілком виправданим. Крім того, глибше занурення в біографії дослідників зробило б виклад матеріалу надто громіздким. Водночас, беручи до уваги методологічні зрушення в галузі біографістики (Nye 2006), подальше вивчення особистих історій візантиністів – їхньої екзистенційної біографії, соціальних мереж тощо – може дозволити краще зрозуміти, як формувалися образи Візантії в конкретні історичні моменти. Завдяки компаративному аналізу також можна буде простежити певні longue durée у взаємозв'язку між особистістю історика та його баченням минулого. Зважаючи на сучасні дискусії щодо процесів секуляризації (Casanova 2017), особливої актуальності набуває дослідження зв'язку між особистою релігійністю історика та його уявленнями про Імперію Ромеїв – зокрема, про роль Церкви в її історії та сприйняття чудес, описаних у середньовічних джерелах.

Аналізуючи історіографічні процеси в соціалістичних країнах повоєнної доби – зокрема в Болгарії та Румунії, – авторка звертає увагу як на ідеологічний тиск на істориків, так і на існування групи "нонконформістів", котрі, не вступаючи у відкритий конфлікт із режимом, водночас прагнули дотримуватися ака-

демічних стандартів. У румунському контексті часів Чаушеску такі дослідники шукали теми, що не були прямо пов'язані з сучасною політикою і вимагали глибокої спеціалізованої підготовки, зокрема вивчення румунсько-візантійських відносин (с. 266). У цьому сенсі плідним може стати порівняння балканських історіографій із відповідними процесами в історичній науці Радянського Союзу. Як демонструє Сергій Єкельчик у своєму дослідженні радянських уявлень про російсько-українські стосунки, взаємодія між російським центром, українською республікою та інтелектуалами в УРСР не зводилася до одностороннього тиску «старшого брата», а становила складну систему контролю, компромісів і неформальних домовленостей (Yekelchyk 2008). На нашу думку, методологічні напрацювання представників ревізіоністського та постревізіоністського підходів у совєтології можуть слугувати продуктивною базою для порівняння механізмів реалізації історичної політики в СРСР та на Балканах.

У рецензованій книзі значна увага приділяється метафорам, за допомогою яких Візантія описувалася в модерній історіографії, а також змінюваності термінології, що характеризувала Імперію Ромеїв у досліджуваний період. Враховуючи лінгвістичний поворот в історичних студіях, ця тематика може бути розвинена з урахуванням теорій концептуальної метафори, «мовленнєвих ігор» Людвіга Вітгенштайна (їх застосування яскраво продемонстрували Квентін Скіннер і Джон Поккок), а також підходів Гайдена Уайта (Skinner 1963; White 1999; Kövecses 2002; Pocock 2009).

Нарешті, використання кількісних методів – зокрема контент-аналізу – в перспективі також може сприяти глибшому розумінню загальних тенденцій, у рамках яких образ Візантії переосмислювався і продовжує переосмислюватися в історичній науці Південно-Східної Європи.

Загалом, книга Діани Мішкової – це не лише огляд балканських історіографій, а й успішна спроба осягнути політичні, інтелектуальні та культурні процеси, що відбувались на Балканах через призму дискусій стосовно візантійської спадщини. Ця робота є важливим ресурсом для розуміння не тільки минулого Балкан, але й нинішніх національних і геополітичних процесів у регіоні. Книга надає широке поле для подальших досліджень, а комплексний підхід, що поєднує національні історіографії з глобальними процесами, робить її однією з найбільш значущих робіт в цьому полі.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Aleksov, B. 2024. Review of: Diana Mishkova. Rival Byzantiums: Empire and Identity in Southeastern Europe. Cambridge, Cambridge University Press, 2023. v, 357 pp. *Slavic Review.* Vol. 83, Issue 1, pp. 149−150. DOI: https://doi.org/10.1017/slr.2024.347.

Biliarsky, I. 2023. Review of: Rival Byzantiums: Empire and Identity in Southeastern Europe, by Diana Mishkova. Cambridge: Cambridge University Press, 2023. X + 357 pp. *Studia Ceranea: Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture*

of the Mediterranean Area and South-East Europe. Vol. 13, pp. 761−765. DOI: https://doi.org/10.18778/2084-140X.13.09.

Casanova, J. 2017. Po toi bik sekuliaryzatsii: relihiina ta sekuliarna dynamika nashoi hlobalnoi doby [Beyond Secularization: Religious and Secular Dynamics of Our Global Age]. Kyiv, Dukh i Litera, 264 s. (in Ukrainian)

Казанова, Х. 2017. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби. Київ, Дух і Літера, 264 с.

Kövecses, Z. 2002. Metaphor: A Practical Introduction. Oxford, Oxford University Press. 285 p.

Lampe, J. R. 2023. Review of: Rival Byzantiums: Empire and Identity in Southeastern Europe. By Diana Mishkova. Cambridge, Cambridge University Press, 2022. 357 pp. *Historical Studies on Central Europe.* Vol. 3 (2), pp. 255−259. DOI: https://doi.org/10.47074/HSCE.2023-2.20.

Nye, M. J. 2006. Scientific Biography: History of Science by Another Means. *Isis.* Vol. 97 (2), pp. 322−329. DOI: https://doi.org/10.1086/504738.

Pocock, J. 2009. Political Thought and History: Essays on Theory and Method. Cambridge, 298 p.

Skinner, Q. 1963. Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory.* Vol. 8, pp. 3−53. DOI: https://doi.org/10.2307/2504188.

Todorov, B. 2024. Review of: Diana Mishkova, Rival Byzantiums. Empire and Identity in Southeastern Europe. Cambridge, Cambridge University Press, 2023. x+357 pp. *The Byzantine Review,* No. 6, pp. 103−111. DOI: https://doi.org/10.17879/byzrev-2024-5506.

White, H. 1999. Figural Realism. Studies in the Mimesis Efect. Baltimore & London, The Johns Hopkins University Press, 205 p.

Yekelchyk, S. 2008. Imperiia pamiati. Rosiisko-ukrainski stosunky v radianskii istorychnii uiav [Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination]. Kyiv, Krytyka, 303 s. (In Ukrainian).

Єкельчик, С. 2008. Імперія пам’яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика, 303 с.

Дата подання статті до редакції: 28.04.2025 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.29

НОВА КНИГА ЗА ГЕОРГИ РАКОВСКИ И БЪЛГАРИТЕ ОТ БЕСАРАБИЯ И БАНАТ

Рецензия на кн.: **Караиванов Н.** *Георги Раковски и българите от Бесарабия, Одеса и Банат. Второ преработено и допълнено издание. София: Издателска къща „Огледало“, 2024. 391 с.*

Михаил Станчев

Доктор на историческите науки, професор, ръководител Катедра по нова и най-нова история на Харковския национален университет „В. Н. Каразин“, чуждестранен член на БАН
ORCID 0000-0002-2034-5087

NEW BOOK ABOUT GEORGI RAKOVSKI AND THE BULGARIANS FROM BESSARABIA AND BANAT

Book review: **Nikola Karaivanov.** *Georgi Rakovski and the Bulgarians from Bessarabia, Odessa and Banat.* Second revised and supplemented edition. Sofia: Ogledalo Publishing House, 2024. 391 p.

Mikhail Stanchev

Doctor of Historical Sciences, Professor, head of Department of New and Recent History, Kharkiv National University “V. N. Karazin”
ORCID 0000-0002-2034-5087

Животът, многостранната революционна и обществена дейност, както и идейното и книжовното наследство на Георги Стойков Раковски (1821−1867), са в изследователското внимание на български и чужди историци, етнографи, езиковеди и литературоведи повече от 150 години. Което произтича от безспорния факт, че Георги Раковски е велик български революционер, създател на първите три плана за освобождение на българския народ от османско иго, издател, публицист и журналист, редактор на първия български революционен вестник „Дунавски лебед“ (1860−1861), борец за църковно-национална независимост, дипломат, пръв създател на българската национална пропаганда в чужбина, военен ръководител, историк, поет, езиковед, етнограф и фолклорист, антиквар и архивист, археолог и нумизмат, просветител и педагог, народопсихолог, адвокат и правозащитник, икономист и предприемач. Георги Раковски владее отлично шест езика и е един от двамата български възрожденски енциклопедисти на XIX в. (другият е Любен Каравелов).

Основните научни изследвания за живота и многостранната дейност на Георги Раковски са направени през 70-те и 80-те години на XX в. По това време за етническите българи в СССР (в днешните Молдова и Украйна) и в Банат (Румъния и Унгария) в България по политически причини не се говори и почти няма научни изследвания за бесарабските българи. Въпреки огромната по обем литература за живота и делото на Раковски, за пръв път в монографията на Никола Караиванов се разглеждат неговите отношения, връзките му и помощта за решаване на проблемите на бесарабските българи. Досега в научните трудове, посветени на великия българин, само с по няколко изречения са отбелязани отделни моменти от взаимодействието на Раковски с бесарабските и одеските българи, без задълбочено да се анализират публицистичните му творби и епистоларното му наследство (по тази конкретна тема той има кореспонденция с 47 българи от Болград и Одеса и с двама от Банат). Затова изследването на многостранните връзки на Г. Раковски с бесарабските, одеските и банатските българи разглеждаме като сериозен научен принос в проучването на неговата революционна и обществена дейност.

В първа глава на книгата „Георги Раковски и българите от Бесарабия, Одеса и Банат“ се разглежда ролята на Раковски като ръководител на Втория браилски бунт от 1842 г. По този въпрос има достатъчно много литература и като че ли всичко около подготовката и потушаването на тази революционна акция на българската емиграция е изяснено. Но не се говори за идеята на Георги Раковски относно това, ударното ядро на 1000−2000-ния отряд, който ще навлезе в поробена България, да бъде от бесарабски българи, че на тях Раковски основно разчита за евентуален успех на освободителното дело. За огромния принос на Георги Раковски за основаването и развитието на първото българско средно училище – Болградската гимназия, изследователите споменават мимоходом, с няколко изречения. Авторът на монографията повече от две десетилетия работи по тази тема, а през 2018 г. издаде студията „Георги Раковски и Болградската гимназия“. В новата му книга отново се разглежда големият принос на бележития революционер за откриването и функционирането на първото българско средно училище в гр. Болград. За пръв път той посочва и коментира предложението на Раковски (което е запазено в неговия архив) да наеме за шест години печатницата на гимназията.

Също така Н. Караиванов обръща внимание, че изследователите досега не са отбелязали предложението на Георги Раковски на базата на Болградската гимназия да се изгради и първият български университет. Този въпрос той поставя в един от първите броеве на в. „Дунавски лебед“: да се открие българско висше училище, след като народът ни има вече Болградската българска гимназия (по неговия израз „високо народно училище“, т.е. университет).

Още в първите си дни в Одеса Раковски се сблъсква със Стефан Тошкович – богат търговец с огромно влияние както сред българите в града, така и в българското възрожденско общество. Тошкович предприема редица действия, за да злепостави и навреди на великия котленец. Досега изследователите не разглеж-

дат този конфликт, въпреки че в архива на Раковски се съхранява негово дълго писмено обръщение до Одеското българско настоятелство от 17 август 1858 г. Подробният анализ на този извор дава пълната картина на острата свада между двамата, от която следва, че Тошкович организира отстраняването на Раковски от Одеската семинария, както и подбужда група семинаристи писмено да се жалват срещу него. При своите търговски пътувания той хули Георги Раковски сред българите, с които има контакт. Затова Раковски моли Одеското българско настоятелство да организира публична среща между двамата за изясняване на отношенията, но Тошкович отказва. Дори след като Раковски напуска Одеса, Тошкович продължава да плете интирги срещу народния водач навсякъде, където има възможност, до края на живота му.

Конфликтът, започнал в Одеса, с негативни последици за Раковски, изследователите досега пропускат да посочат и анализират. Според мнението на автора причината за конфликта е в това, че поради проруските си възгледи Ст. Тошкович се противопостави на Раковски заради неговата позиция срещу преселването на българи в Руската империя. Г. Раковски полага сериозни усилия бесарабските българи да не се преселват в Таврия, а да се върнат в България. По тази причина група одески търговци начело със Ст. Тошкович обвиняват Г. Раковски в протурска позиция, защото той убеждава българите да не се преселват в Приазовието, а да си останат по родните селища.

В монографията подробно се разглежда и противодействието на Георги Раковски срещу преселването на българи в полуостров Крим, което неговите биографите споменават епизодично. Тази негова борба е многопосочна: организиране на десетки съратници по места да разубеждават желаещите да се преселват, отпечатване и разпространяване на брошура срещу преселението, както и поредица от статии по този проблем във в. „Дунавски лебед“, срещи с висши руски чиновници в Одеса и Букурещ, писмо до руския външен министър княз Горчаков. Въпреки неговите усилия, през лятото и есента на 1861 г. започва последното преселение на българи в пределите на Руската империя. Виждайки трагичните последици от изселването на хиляди българи от родните им места, Георги Раковски категорично повежда борба за защита на бесарабските и кримските българи, включвайки в нея много видни възрожденски дейци.

Авторът Н. Караиванов изследва още няколко малко известни сюжета, свързани с одеския период от дейността на Раковски. По-конкретно, през 1858 г. той съставя първия план за освобождението на България, както и формулира идеята за единен революционен център (създаден в Букурещ през 1866 г.). Доста интересно е и отношението му към гагаузите. В научната литература само проф. Веселин Трайков в своята книга „Раковски и балканските народи“ (с. 453) се спира накратко, с няколко изречения върху неговото схващане за техния етнически произход. В изследването на Н. Караиванов се разглежда този дискусионен въпрос, който е много актуален днес за българските държавници и политици, както и за българските общественици в Молдова и в Украйна. След 1860 г. Георги Раковски, вече общувайки с тези българи, ясно и категорично

застава на позицията, че гагаузите са българи. Това свое становище той базира на преки и многобройни контакти с българите гагаузи и върху наблюдения на тяхната култура: „*Тии гагаузи говорят турски език, смесен с много български речи. Домашните им обреди, обичаи, празници и тържества са същи с наши старобългарски. Много пъти ни се случи да се намерим на седенки и сватби им и с голямо си удивление ги слушахме да пеят български стари песни, без да знаят да говорят български! Тия нямат никакво си ясно предание откога и как са изгубили матерни си език, но че са били българи, това се е съхранило между им*“. Но нека оставим този проблем на съвременните етнополитолози.

В настоящото изследване се разглежда и въпросът за отношението на Георги Раковски към друга наша историческа диаспора – българите в географската област Банат. Сложно и противоречиво е отношението му към банатските българи и причината за това е, че те изповядват католицизма. Застанал начело на борбата за българска църковно-национална независимост, Георги Раковски воюва безкомпромисно и с католическата пропаганда, която се провежда по негово време в българското землище, а това му пречи да даде обективна оценка за банатските българи.

Авторът на книгата Н. Караиванов прави доста сериозна преработка в сравнение с първото издание, излязло през 2021 г. („Георги Раковски и българите от Бесарабия и Одеса“), и привнася нови съществени моменти, за което вече споменахме по-горе. Освен това в приложенията за пръв път се публикуват писмата на Раковски до българите в Банат, които липсват в първото издание, както и пояснителни бележки към брошурата на Г. Раковски за руската политика − убийствена за българите. Върху монографията „Георги Раковски и българите от Бесарабия, Одеса и Банат“ повлиява много стилът на Георги Раковски. Както е известно, в неговите исторически трудове има много публицистика. Изложението на труда на Н. Караиванов също не е чисто академично, а има публицистични елементи, които са внушени не само от някои трудове на Раковски, но и от твърдото убеждение на автора, че така следва да се пишат българските исторически изследвания. Според него, за да възпитават читателите в дух на патриотизъм, в научните исторически трудове трябва да има елементи на публицистика, по примера на историческите съчинения на Георги Раковски. Въпросът за стила е дискусионен (зависи от читателската аудитория, на която разчита авторът), но е важно да няма отклонения от истината, за която книгата на Н. Караиванов може с пълни основания да претендира.

Дата на подаване на статията в редакцията: 15.06.2025 г.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.30

МІЖНАРОДНІ НАУКОВІ ФОРУМИ У РИЗІ

Оксана Микитенко

Доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, вул. Грушевського 4, 01001, Київ, Україна
e-mail: oksana_mykytenko@hotmail.com, ORCID 0000–0001–7613–8557

INTERNATIONAL SCIENTIFIC FORUMS IN RIGA

Oksana Mykytenko

Doctor of Philological Sciences, Leading Scientific Worker,
Maksym Rylsy Institute for Art Studies, Folklore and Ethnology,
National Academy of Sciences of Ukraine,
4. Hrushewsky Str., Kyiv, 01001, Ukraine
e-mail: oksana_mykytenko@hotmail.com, ORCID 0000–0001–7613–8557

17−21 липня 2024 р. у Ризі (Латвія) на базі Інституту літератури, фольклору та мистецтва Латвійського університету відбувся (офлайн) XIX конгрес ISFNR (International Scientific Folklore Narrative Recearch / Міжнародні наукові дослідження фольклорних наративів), який було засновано ще у 1962 р. Час, що минув від проведення попереднього конгресу 2018 р. в м. Рагуза (Італія), був позначений численними викликами та випробуваннями для всього людства – насамперед це розпочата у 2022 р. військова агресія рф проти України, пов'язана із втратами і руйнуваннями, котра змінила геополітичну мапу Європи та зумовила небачені міграційні та демографічні наслідки. Серед інших глобальних викликів – COVID-19, кліматичні зміни, екологічні проблеми, кризові явища тощо, що вплинуло на обрання теми цьогорічного наукового зібрання: "Фольклорні наративи у мінливому світі". Сучасного аналізу потребують також зміни, які зазнає самий фольклорний текст у його широкому розумінні – як пластична форма вернакулярного спілкування відповідно до розширення масштабів комунікативного середовища. Водночас процеси, що відбуваються у глобалізованому світі та знаходять відображення у різноманітних наративних формах, висувають на перший план завдання збереження нематеріальної культурної спадщини як важливого чинника національної та етнокультурної ідентичності, зокрема архівування, вивчення та популяризації фольклору.

Метою авторитетного наукового форуму, учасниками якого були понад сто п'ятдесят науковців різного профілю з багатьох країн Європи, Азії, Північної та Південної Америки, стало всебічне обговорення різноманітних проблем гуманітарного дискурсу у розрізі сучасних методів комплексного аналізу та міждисциплінарних підходів до дослідного "ландшафту" наративів.

Важливо зазначити, що XIX конгрес ISFNR став одним із заходів, присвячених відзначенню 100-річчя від заснування Архіву латиського фольклору, який є структурним підрозділом Інституту літератури, фольклору та мистецтва Латвійського університету. В межах відзначення ювілейної дати у жовтні ц.р. Інститутом було заплановано проведення міжнародної наукової конференції "Архіви традиційної культури: 100 + 10".

На церемонії відкриття у Національній бібліотеці Латвії до учасників конгресу із привітанням звернулись п. Сільвія Реїнберга, яка представляла Міністерство освіти та науки Республіки Латвії, п. Гундорс Берзіньш, ректор Латвійського університету, п. Садхана Наітхані (Індія), президент ISFNR. Пленарну доповідь "Архів латиського фольклору у світі, що змінюється" представила завідувачка Архіву Інституту др. Ріта Грінвалде.

Сесійні засідання проходили у Будинку Природи – приміщенні Латвійського університету. Одночасно працювало декілька секцій, також проводилися робочі групи та тематичні семінари. Робочою мовою була англійська. Програмою було передбачено й засідання відповідних комітетів (комісій), котрі пропонували для розгляду власну тематику: зокрема, FNLM (ISFNR Folk Narrative, Literature, and Media Committee – Комітет з фольклорних наративів, літератури та медіа), BNN (Belief Narrative Network – Мережа з фольклорних вірувань), ChChCh (Charms, Charmers and Charming Committee – Замовляння: виконавці та ритуал). Складна і розгалужена система організації конгресу забезпечила чітку роботу його пленарних та сесійних засідань, спрямованих на розгляд таких питань: "Розширення теоретичних парадигм досліджень наративів: минуле та сучасне"; "Комп'ютеризація наративних досліджень: можливості та виклики"; "Усне vs онлайн: наративи комп'ютерної епохи та соціальні медіа"; "Наративи кризи та змін"; "Наративи у/про мінливе середовище".

Ряд доповідей представили українські науковці, зокрема співробітники Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. У спільній доповіді канд. мист. Інни Лисняк (Естонський літературний музей, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України) та д. мист. Людмили Єфремової (ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України) "Жанрово обумовлена варіативність українських календарно-обрядових пісень Подільського регіону: комп'ютерні методи" було продемонстровано можливості комп'ютерного аналізу зимового циклу календарно-обрядового пісенного фольклору, враховуючи структурно-тематичні та музикознавчі особливості жанру. Джерельною базою дослідження став корпус пісень, представлений у виданнях: "Фольклорні пісні Хмельницької області" (Єфремова, Дмитренко 2014), "Фольклорні пісні Вінницької області" (Єфремова 2019).

У цій же секції, присвяченій комп'ютерному аналізу фольклорного тексту, було представлено спільну доповідь канд. філол. н. Ольги Петрович (Естонський літературний музей, Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського) та д. філол. н. Алли Вінничук (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського) "Кольори традиції: комп'ютерна обробка українських народних дум". Аналіз, до якого було залучено чотири корпуси (Грушевська 1927; 1931; Скрипник 2009; 2019), мав на меті показати семантичні та синтаксичні особливості колористичних сполучень у фольклорному тексті й враховував значення колористичної лексики як універсальної складової культури.

У доповіді д. філол. н. Олесі Наумовської (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) "*Слава героям!* Деякі нотатки щодо образу героя в українських казках та сучасних воєнних наративах" було підкреслено, що образ героя сучасних наративів відповідає традиційним казкам, тим самим засвідчує тяглість фольклорної традиції. Матеріал, що було залучено до аналізу (крім українських народних казок, це були також експедиційні записи та інтерв'ю, проведені у 2023–2024 рр.), дозволив виокремити три основні групи образів героїв – того, що перемагає змія; того, що порушує табу або через заборону вирушає у подорож до потойбічного світу; герої, що себе приносять у жертву.

Доповідь д. філол. н. Оксани Микитенко (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України) "Концептуалізація "непрощення" (СУС 285, 285А*): міфологія, інтертекстуальність, контекст" було присвячено аналізу міжнародного сюжету традиційного фольклорного наративу, котрий сьогодні, в умовах сучасної російсько-української війни, отримує додаткову актуалізацію, в межах якої формується відповідна концептуальна модель "око за око" – супротиву та помсти.

Необхідно наголосити всебічне сприяння з боку організаторів, які надали підтримку українським учасникам та забезпечили їхню участь у міжнародному форумі. Насамперед, це голова організаційного комітету др. Сандіс Лайме, провідний співробітник Інституту літератури, фольклору та мистецтва Латвійського університету. Висловлюємо щиру подяку усім колегам, які підтримували учасників із України не лише ділом, а й вітанням "Слава Україні!". Таким же символом підтримки був і наш державний прапор, що майорів поруч із державним прапором Латвії перед Латвійським університетом, як і перед Національною бібліотекою Латвії, Академією наук Латвії та іншими державними установами країни.

Програма і тези (113 стор.) XIX конгресу ISFNR доступні в онлайн форматі.

Учасникам конгресу було запропоновано цікаву екскурсійну програму, що передбачала ознайомлення з історичною частиною міста Риги, а також автобусну екскурсію до Національного парку та Історико-культурного комплексу "Тураїда" у м. Сігулда, що внесений до переліку пам'яток світового значення

ЮНЕСКО. Про яскраву самобутню фольклорну традицію свідчили також виступи фольклорних колективів Латвії, присвячені календарним святкуванням середини літа.

* * *

На відзначення свого 100-річчя Архів латиського фольклору Інститут літератури, фольклору та мистецтва Латвійського університету 29–31 листопада 2024 р. провів у Ризі спільно з Міжнародною асоціацією етнологів і фольклористів (SIEF), зокрема його Робочою групою з архівів та Робочою групою з культурної спадщини та власності, міжнародну наукову конференцію "Архіви традиційної культури 100 + 10". Назву конференції було обрано не випадково, адже Архів інституту є найстарішим серед подібних у країнах Балтії, а сьогодні відзначає також 10-ту річницю Дигітального архіву латиського фольклору. Ювілейні дати стали приводом оцінити результати роботи та обмінятися думками з фахівцями різних країн щодо перспектив подальшої діяльності. Питання, які було винесено для обговорення, стосувалися найрізноманітніших проблем, пов'язаних як з архівами традиційної культури, так і архівами громад чи окремих осіб, завданнями їх збереження, вирішення правових питань, а також технічними можливостями, що забезпечують широкий доступ до архіву в мережі Інтернету тощо. У конференції взяли участь близько 40 науковців із 17 країн світу – Великої Британії, Естонії, Ірландії, Іспанії, Канади, Китаю, Колумбії, Латвії, Литви, Німеччини, ОАЕ, Польщі, Португалії, України, США, Фінляндії, Чехії.

Відкриття конференції відбулося в урочистій обстановці у міській мерії. Відкрила конференцію директор Архіву латиського фольклору др. Ріта Грінвалде. Із вітальним словом виступили директор Інституту літератури, фольклору та мистецтва Латвійського університету (ЛУ) др. проф. Ева Еглая-Крістсоне, Генеральний секретар Національної комісії Латвії у справах ЮНЕСКО Байба Молніка, а також Голова комісії з культури міської ради Риги Давіс Сталтс. На прийомі, який влаштувала міська рада, учасників конференції вітала заступник її голови Лінда Озола.

Робота конференції, під час якої було заслухано і обговорено 34 доповіді (презентації), мала міждисциплінарний характер і проходила у пленарному режимі, спочатку у приміщенні мерії (у перший день), надалі у Національній бібліотеці Латвії, де знаходиться Інститут літератури, фольклору і мистецтва ЛУ. Виступи учасників знайомили з міжнародною практикою організації архівної справи, історією окремих архівних зібрань, стосувалися питань повернення архівних фондів, торкалися різноманітних сторін презентації відео та аудіо матеріалів, створення нових фондів наративного фольклору тощо. Було підкреслено значення архівної справи в контексті постколоніальних студій, в умовах сучасного глобалізованого світу, особливо у сучасній "турбулентній" ситуації, зокрема під час російсько-української війни.

Формат конференції передбачав представлення двох ключових лекцій, котрі окреслили основні питання стосовно архівної справи (етико-правові та технологічні). Із доповіддю "Слухати уважно, дотримуватися різноманіття, налагоджувати зв'язки: чому архівісти можуть навчитися від архівної практики" виступила співголова Робочої групи при SIEF др. Марина Чернявська (Канада). Іншу доповідь на тему "Динаміка дигіталізації у фольклорному архіві: моделі роботи для визначення діяльності" виголосила очільниця Групи з дигітальної гуманітаристики Інституту літератури, фольклору та мистецтва ЛУ др. Саніта Реінсоне (Латвія).

У роботі конференції взяли участь співробітники ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Досвід українських науковців, зокрема у контексті збереження нематеріальної культурної спадщини, особливо в сучасних умовах широкомасштабної війни, незмінно привертає увагу колег, викликає підтримку та широкий міжнародний резонанс. У виданих до початку конференції тезах було представлено доповідь канд. філол. н. Лариси Вахніної "Створення нового фонду свідчень російсько-української війни в архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського". У доповіді д. філол. н. Оксани Микитенко "Поліський архів та його значення для дослідження народної культури" йшлося про роль фольклорних, а також діалектологічних матеріалів із зони Полісся, – однієї з архаїчних зон Славії, визнаної як прабатьківщина українців, для міждисциплінарних етногенетичних досліджень.

Під час конференції було відкрито виставку "Пробудження та фольклорний рух: основні події" (куратори др. Том Кенціс та др. Айгарс Лієлбардіс). Організатори також ознайомили учасників із діяльністю фольклорного архіву та архівного сховища, розповіли про його історію та видання. Особливий інтерес викликала "Шафа пісень" (*Dainu skapis*) – багатотомне зібрання народних пісень "Латиські дайни" (1894−1915, 1−6 тт.), свого часу систематизоване в колекцію рукописів редактором Кріш'янісом Бароном (1835−1923). Для колекції, до складу якої, крім пісень, увійшли також інші фольклорні жанри, К. Барон власноручно сконструював спеціальну шафу із 73 шухлядками, де зберігається 268 815 карток із записами фольклору. Сьогодні матеріали колекції дигіталізовані й доступні на сайті Інституту літератури, фольклору та мистецтва ЛУ.

Яскраву національну культуру продемонстрували фольклорні ансамблі Латвії "Rigas dancі" та "Skandinieki".

Дата подання статті до редакції: 10.12.2024 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.31

УКРАЇНОЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ У БЕЛГРАДІ

Оксана Микитенко

Доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, вул. Грушевського 4, 01001, Київ, Україна
e-mail: oksana_mykytenko@hotmail.com, ORCID 0000–0001–7613–8557

CONFERENCE IN UKRAINIAN STUDIES IN BELGRADE

Oksana Mykytenko

Doctor of Philological Sciences, Leading Scientific Worker,
Maksym Rylsy Institute for Art Studies, Folklore and Ethnology,
National Academy of Sciences of Ukraine,
4. Hrushewsky Str., Kyiv, 01001, Ukraine
e-mail: oksana_mykytenko@hotmail.com, ORCID 0000–0001–7613–8557

13−15 листопада 2024 р. у Белграді (Сербія) відбулася міжнародна наукова конференція "Виклики на перехресті культур. Новий погляд на сербсько-українські культурно-історичні зв'язки". Конференцію було організовано філологічним факультетом Белградського університету спільно з кафедрою слов'янської філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка та Інститутом класичних студій і славістики Університету у Ґданську (Польща). У конференції, яка мала міждисциплінарний характер і була присвячена різним аспектам українознавчих студій, взяли участь представники Італії, Польщі, Сербії, Словаччини, Угорщини, України. Окремі учасники представляли дві країни. Робочими мовами були українська, сербська та англійська. Підтримку конференції надало Посольство України у Республіці Сербії, яке власним коштом організувало поїздку української делегації.

На відкритті конференції, що проходила у залі засідань ректорату Белградського університету, із вітальним словом виступили Надзвичайний і Повноважний Посол України у Республіці Сербії п. Володимир Толкач, а також проректор із міжнародної співпраці Белградського університету проф. др. Небойша Бойович. Почесною відзнакою було нагороджено професора кафедри славістики філологічного факультету Белградського університету проф. др. Людмилу Попович, яка була ініціатором проведення конференції. Під час вручення нагороди проф. др. Анатолій Загнітко (Київ-Вінниця, Україна) передав Л. Попович мантію і кеп професора Донецького університету, відзначивши її вагомий доробок у галузі україністики.

Відбулося три пленарні засідання, на яких було заслухано ряд доповідей як в офлайн, так і онлайн форматах. Доповідь Л. Попович "Виклики формування національної та етнокультурної ідентичності на перехресті культур" (Белград, Сербія) підкреслила необхідність прийняття "іншого" як умову збереження власної ідентичності та запоруку розвитку міжкультурного співробітництва. Про співпрацю України та Сербії в освітній, науковій та культурній сферах наприкінці XX ст., а також про сучасні виклики розповіла др. Галина Саган (Київ). Про історичні зв'язки регіонів України та Сербії йшлося у доповіді Джури Харді (Нові Сад, Сербія) "Мачва як альтернатива Галичини на прикладі князя Ростислава Михайловича". Валерій Власенко (Суми, Україна) в онлайн презентації зробив огляд діяльності української політичної еміграції в Югославії та Румунії у період між Першою та Другою світовими війнами, наголосивши на спільних та відмінних процесах. Ще одна онлайн-доповідь – др. Олега Румянцева (Палермо, Італія) стосувалася листування відомих науковців М. Ковача і О. Мишанича, зокрема обговоренню питань "образу громади русинів-українців".

Друге пленарне засідання проходило у залі засідань філологічного факультету Белградського університету і було присвячене українсько-сербським літературним та літературознавчим зв'язкам як в історичному, так і в сучасному аспекті. Прозвучали доповіді: д.філол.н. Алли Татаренко (Львів, Україна) "Крізь призму війни: рецепція сербської літератури в Україні упродовж 2014–2024 рр." (онлайн); д.філол.н. Оксани Микитенко (Київ, Україна) "Сербська література в українському "Всесвіті"", яка передала кафедрі числа журналу за 2024 р.; канд. філол. н. Олени Дзюби-Погребняк (Київ, Україна) "Українці в сербській літературі, серби в українській: маловідомі сторінки наших взаємин"; проф. др. Деяна Айдачича (Ґданськ, Польща) "Українсько-сербський збірник "УКРАС" – історія, автори і внесок щорічника" (онлайн).

На третьому пленарному засіданні, яке проходило у бібліотеці кафедри з славістики філологічного факультету, було розглянуто ряд актуальних мовознавчих питань, спільних для українського і сербського наукового дискурсу, зокрема: "Провокативність іменниково-морфологічної форми у постмодерному українському та сербському дискурсах" (проф. д. філол. н. Анатолій Загнітко, Київ-Вінниця, Україна); "Відтворення українських власних імен сербською мовою" (др. Мілена Іванович, Белград, Сербія); "Лінгвориторичні стратегії зображення російсько-української війни (на матеріалі заголовків сербських інтернет-видань)" (др. Анастасія Тепшич, Белград, Сербія-Вінниця, Україна).

Надалі робота конференції відбувалася у межах п'яти тематичних секцій: 1) Мовна картина світу у калейдоскопі культур; 2) Меншини на культурних перехрестях; 3) Культурно-історичні зв'язки крізь призму особистості; 4) Літературна рецепція у контексті культурних взаємовідносин; 5) Літературний переклад як чинник національної культури. Серед доповідачів було чимало молоді, зокрема випускників кафедри славістики, виступи яких засвідчили високий рі-

вень україністики у Белградському університеті. Було заслухано доповіді, котрі у повній мірі втілили основне завдання міжнародної конференції – висвітлити найголовніші аспекти нового бачення сербсько-українських культурно-історичних зв'язків, а також представити перспективи їхнього подальшого розвитку.

Для учасників конференції було проведено тематичну екскурсію «Фрушкогорські монастирі та українське бароко» із відвіданням м. Сремські Карловці, а також знайомство із фотовиставкою "Україна: війна + любов", що проходила в Європейському Домі у Белграді.

Дата подання статті до редакції: 10.12.2024 р.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.33

НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ С ЧУЖДЕСТРАННО УЧАСТИЕ В ИНСТИТУТА ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ – БАН НА ТЕМА: „МАЛЦИНСТВА И МАЛЦИНСТВЕНИ ГРУПИ – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И АДАПТАЦИЯ В РАМКИТЕ НА МЕЖДУНАРОДНАТА СИСТЕМА“

Теодоричка Готовска-Хенце

доктор на историческите науки, професор в секция „Нова и най-нова обща история“ на Института за исторически изследвания при Българската академия на науките, бул. „Шипченски проход“, бл. 52, София 1313
email: tgotovska@abv.bg ResearcherID: AAC-7233-2020
https://orcid.org/0000-0002-3032-479X

На 18 и 19 юни в заседателната зала на Института за исторически изследвания се проведе интердисциплинарна конференция с международно участие и в хибриден вид „Малцинства и малцинствени групи – предизвикателства и адаптация в рамките на международната система“. Форумът се осъществява в рамките на проект със същото заглавие на секция „История на света и на международните отношения в ново и най-ново време“, като в него участваха и изследователи от други секции на Института, като и представители на други институти в рамките на БАН (ИБЦТ и ИБЕ).

Първият тематичен цикъл беше посветен на традиционните малцинства. Както е известно, сред най-старите такива са евреите. Гл. ас. Симона Самуилова представи в систематичен вид организационния живот на евреите в България от Освобождението до съвременността, като разгледа трансформирането на еврейската общност от традиционна религиозна група със самоуправляващи се общини към модерна, светска, демократична, културно активна и социално ангажирана структура. Различните периоди от края на XIX до първата четвърт на XXI в. очертават един пъстър и устойчив път на съхранение, адаптация и духовно възраждане. Въпреки предизвикателствата, свързани с намаляването на числеността на общността вследствие на емиграцията към държавата Израел след 1948 г., асимилацията и политическите промени, еврейската общност продължава да търси пътища за утвърждаване на своето културно и духовно присъствие както в България, така и като част от световното еврейство. Своебразната препратка към проекта за заселването на евреите на Кримския полуостров през 20−40-те години на XX в., която представи доц. д-р Петя Димитрова, илюстрира идеологическия подход на СССР към това малцинство. Другата малцинствена група, исторически свързана с нашите земи, при която етническата и религиозната идентичност се припокриват, са арменците. Тяхната историческа съдба, свързана със София, представи д-р Гоар Гхконосян.

На традиционното малцинство на ромите по време на османския период беше посветен и докладът на д-р Исмаил Алтиноз (Турция)

В доклада на проф. д.и.н. Теодоричка Готовска-Хенце беше проследен сложният процес на трансформация на религиозните малцинства в етнически и оттам в национални, който се извършва по време на прехода от Средновековието към Новото време. Подчертано беше, че в основата на този процес стои промяната на властовата парадигма и замяната на божественото право на владетелите с модерното конституционно устройство, гарантиращо равните права на гражданите пред закона. Независимо от това обаче и през XX в. за някои общности като напр. за руското етническо малцинство във Франция религиозният фактор си остава определящ за поддържането на чувството на общност (докторант Чая Колева).

Един цикъл от доклади беше съсредоточен около проблемите на „другостта“ на религиозните малцинства, по-конкретно на българите католици и на униатите. Проф. д-р Йорданка Гешева проследи пътя на българите, оцелели след потушаването на Чипровското въстание през 1688 г. Пеячевичи, Кнежевичи, Томашоновичи и др. се установяват в днешните сръбски, хърватски и унгарски земи. В доклада се представи битието на тези католици в състава на хърватската общност. Доц. д-р Станислава Стойчева представи конкретни данни за с. Мораpци, Кукушко, за да илюстрира демографските характеристики на българите католици (униати) в Македония в началото на XX в.

От средата на XIX в. борбата за независимост, водена от българите, е трайно свързана с усилията за получаване на църковна независимост от Гръцката патриаршия. Този процес е следен отблизо от европейската дипломация, включително и от полските емиграционни кръгове във Франция. Поляците участват активно в събитията, протичащи на Балканския полуостров, и не само допринасят значително за утвърждаването на Българската униатска църква, но и активно я подкрепят в първите години от нейната дейност. Тези важни моменти от дейността на Българската униатска църква в периода 1861−1913 г. бяха представени в доклада на проф. Ярослав Рубаха (Полша).

В периода между двете световни войни, когато България изживява всеобхватна национална, политическа, социално-икономическа и духовна криза, страда целият народ, но малцинствата са още по-уязвими. В доклада на проф. д.и.н. Светозар Елдъров, посветен на 100-годишнината от апостолическата и дипломатическата мисия на архиепископ Анджело Джузепе Ронкали, бяха представени основните характеристики на католическата общност, като се откроиха причините, заради които държавата прилага към нея твърде рестриктивен подход. Специално внимание бе отделено върху кампанията срещу чуждите училища в страната, насочена главно срещу католическите колежи. На този фон беше анализирана мисията на архиепископ Анджело Джузепе Ронкали – бъдещия папа Йоан XXIII, която се оценява като изцяло положителна. След като през 1934 г. напуска София, той оставя зад себе си една стабилизирана, консолидирана и модернизирана католическа общност.

Няколко доклада бяха свързани с развитието на българската диаспора. Проф. д.и.н. Пенка Пейковска се обърна към началото на процесите, за да представи формирането на българската общност в Унгария. Докладът на доц. д-р Пенка Ватова се фокусира върху пътищата за формиране на културата на българската общност в Унгария и нейното развитие до съвременността, когато възстановените културни институции и културен живот се явяват посредник в общуването и взаимодействието между културите на България и Унгария днес. Фактическият фокус на изследването са най-представителните творчески институции на българите в Унгария – тримесечното списание за литература, култура и обществен живот „Хемус“, което излиза вече почти 35 години, и театралната формация „Малко театро“, само пет години по-млада от списанието. Участието на списанието и театъра в процесите на културна идентификация на българската общност в най-ново време е същевременно фактор, който я приобщава в нейните културни измерения към съвременна Европа и света.

Проследен беше и историческият път на българските общности и на изток. Проф. д.и.н. Михаил Станчев направи преглед на преселването на българите в Далечния изток до избухването на Първата световна война, а в Казахстан от навечерието на тази война и до края на Втората световна война. Специфичен, но важен детайл от битието на нашите сънародници – тяхната грамотност, очерта доц. д-р Инна Манасиева, въз основа на материали на Общото преброяване на населението на СССР от 1926 г.

Докладът на Калина Мичева, посветен на банатските българи („българи, ама пелкени“), убедително доказа, че и до ден днешен тази народностна група е запазила съзнанието за своята вяра, история и език. Банат е територия, която се простира в три държави – Румъния, Сърбия и Унгария. Според изследователите най-запазена, капсулирана е общността в Румъния, в българските села Стар Бешенов, Винга. Там, където бяха проведени и теренни изследвания. Банатски българи живеят и в някои градове на Румъния като Тимишоара, Арад и др. В Сръбски Банат българи се срещат в Модош, Бело блато, Иваново, Канак и Стари Лец. Групи банатски българи има и в Сегед, Будапеща и др. След Освобождението на България малка част от тях се завръщат в родните си места.

Свободният асоциативен експеримент, проведен с българи в Банат през 2023 г., обогатява представите ни за техния асоциативен свят и разкрива специфични за общността процеси на концептуализиране. Цялостната йерархия на ценностите в банатската култура се ориентира около конфесионалните нагласи. Този феномен е изключително различен от преобладаващите рационалистични и постмодерни глобалистични идеи в съвременната европейска цивилизация.

Специален панел беше посветен на Балканите и на Централна Европа. През втората половина на XIX и началото на XX в. фундаменталните геополитически промени в Европа водят до изменение във вътрешнополитическото устройство на Хабсбургската империя, което неминуемо се отразява върху външнополити-

ческия ѝ ориентир, а той се изменя в югоизточна посока, към Османската империя и по-специално към нейните европейски владения. Ст. ас. Томаш Будай илюстрира как във века на национализма дипломатическият инструментариум използва и добре познатите стари начини на въздействие като например религиозните и икономическите контакти и влияния, но съчетани вече с имплементирането или най-малкото подпомагането на зараждането и засилването на нови национални самосъзнания на Балканите като елемент на „социално инженерство“. Това дава резултат както в окупираните земи на Босна и Херцеговина, така и в земите на албанците в западната част на Балканите. Някои среди във Виена (особено сред висшите военни) предлагат подпомагането на събуждането на местно македонско самосъзнание сред българското население в Македония с цел осъществяването на имперските амбиции на Двуединната монархия и стремежа ѝ към така важните пристанища на топло море. През този период между Централна Европа и Балканите се осъществяват и миграционни процеси – особено осезателно е присъствието на чехите в следосвобожденска България. Докато техният принос се оценява като безспорен, тяхната адаптация към балканските реалности невинаги е безпроблемна, както Александра Трифонова илюстрира с примера на чеха Ян/Иван Брожка.

С легитимирането на правото на народите на самоуправление, включително до отделяне в отделни държави в края на Първата световна война, се забелязва нова динамика на малцинствената проблематика, не на последно място, и в резултат на стремежа на победителките да „накажат“ победените, в т.ч. и с отнемането на територии със сравнително хомогенен етнически профил. Това илюстрира ст. ас. Виктор Рогозенски с територialното разграничаване в Тешинско (1918−1920) между новосъздадените Чехословакия и Жечпосполита Полска. Периодът между двете войни е труден за малцинствата. Проф. д-р Евгения Калинова посочи, че след създаването на Република Турция (1923 г.) са поставени основите на турската политика към изселването, според която Турция е „майката родина“ на всички турци в балканските държави и те могат да се преселят в нея. Българската гледна точка към изселването се отличава съществено от турската – до 1934 г. българските правителства се отнасят с благосклонно безразличие към изселващите се турци. Е. Калинова подчерта, че след създаването на Балканския пакт (1934 г.), довел до охлаждане в българо-турските отношения, Турция засилва изселническата пропаганда като средство за натиск върху българските управляващи. Те пък засилват рестрикциите върху българските турци, на които вече гледат като на заплаха за държавната сигурност, но не са готови да позволят масови изселвания. Акцентът в доклада бе поставен върху инициативата на Анкара от декември 1934 г. за изселване на всички български турци и реакцията на българските власти, еволюирала от въздържаност до желание да се стимулира изселването. Изводът на Е. Калинова бе, че през втората половина на 30-те години се формира и българският, и турският модел на поведение по отношение на изселването, който се възпроизвежда и при следващите масови изселвания.

Анализ на трансформациите, които преживяват българските турци в годините на прехода представи проф. д-р Искра Баева. В доклада си „ДПС и българските турци в годините на прехода“ тя представи създаването на първата в историята на България партия на българските турци и мюсюлмани, като свърза появата ѝ с насилието срещу българските турци по време на „Възродителния процес“ (1985−1989) и с желанието на политиците от началото на прехода да преодолеят тяхната травма. Генезисът на ДПС е свързан с нелегалното Турско националноосвободително движение в България от 1985–1986 г. Появата на партията ДПС (етническа по същество, макар и либерална по документи) в новата плуралистична политическа система на България я поставя в привилегировано положение със сигурен избирателен корпус, като по този начин създава благоприятни условия за корупционни практики на нейното ръководство. Успехът им в ДПС съдейства за разпространяването на политическата корупция и сред другите политически партии.

Особено жива дискусия се разрази в панела, посветен на периода след 1989 г. Ст. ас. Даниела Вичкова запозна аудиторията с дейността на Демократичния съюз на българите в Румъния (ДСБР) в периода 2014−2025. В презентация към доклада бяха представени кратки исторически данни за учредяването и юридическото признаване на тази организация през 1990 г. като наследник на българската културна и благотворителна организация „Братство“, създадена през 1892 г. в Букурещ. В снимков материал беше разгледана многостранната дейност на родолюбивите българи, членове на ДСБР, за опазване и съхранение на паметниците и паметните плочи в Букурещ, посветени на най-известните български възрожденци. По-детайлно беше разкрита изследователската и преводаческа дейност на ръководителите на дружеството: Лука Велчов (1933−2024) – председател, Лучия Керчова-Пъцан – член (1938−2019), и Любомир Николов (р. 1947) – секретар. Доц. д-р Александър Гребенаров представи минали и настоящи проблеми на българите в РСМ (Вардарска Македония), докато доц. д-р Ангел Джонев дебатира положението на българското малцинство в контекста на текущата сръбска политика. Забелязва се тенденцията в последните преброявания сънародниците да избират опцията „шопи“ или „турлаци“.

В последния панел на конференцията бяха включени и малцинствени проблеми, които все още са „горещи точки“ в различни географски региони. Ст. ас. Катина Йонева се фокусира върху най-новите предизвикателства пред общността на саамите – коренните жители на северната част на Скандинавския полуостров, които днес остават разделени между териториите на Швеция, Норвегия, Финландия и Русия. В национален и международен план саамските представители водят своите тежки битки за възвръщане правата над своите изконни територии и за запазване на културното богатство на родината си. В тази насока анализът обобщава основните начини, според които този малцинствен етнос успява да отстоява позициите си, предоставяйки разнообразни примери от съдебни процеси и случаи на гражданско неподчинение.

С актуално политическо и геополитическо звучене беше натоварен и докладът на украинския колега Дмитро Ченчик *Hungarians in Transcarpatia amid War: Test for Ukrainian-Hungarian Relations,* в който беше представена и най-новата динамика на процесите.

Участието на учени с различен изследователски профил и професионална насоченост даде възможност за всестранна дискусия за ролята на националните малцинства от периода на тяхното оформяне до мястото им в процеса на глобализация. Дискусиите затвърдиха впечатлението, че малцинствената проблематика не само е жива, но предлага изненади за учените и до ден днешен. Като конкретен резултат от конференцията ще бъде издаването на сборник в рамките на поредицата „Известия на Института за исторически изследвания“. Той ще предостави информация и експертиза за всеки, който се интересува от малцинствената проблематика.

Дата на подаване на статията в редакцията: 6.06.2025 г.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.32

„НАСЛЕДСТВОТО НА ДРЕВНИЯ РИМ В ИСТОРИЯТА И ПРАВОТО“: КРЪГЛА МАСА В ПАМЕТ НА ПРОФЕСОР СИМЕОН АНГЕЛОВ

Владимир Ангелов

Гл. ас. д-р в секция „Средновековна история“ на Института за исторически изследвания при Българската академия на науките, София, България
email: vladimir.angelov@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1346-1274

„THE LEGACY OF ANCIENT ROME IN HISTORY AND LAW“: A ROUND TABLE IN MEMORY OF PROFESSOR SIMEON ANGELOV

Vladimir Angelov

Ch. Assistant Professor, PhD, Section of Medieval History,
Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia Bulgaria,
e-mail: vladimir.angelov@gmail.com; ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1346-1274

На 12 и 13 юни 2025 г. се проведе Кръгла маса по повод 100-годишнината от смъртта на изтъкнатия български учен и преподавател по римско право проф. Симеон Ангелов. Организатори на събитието бяха Научноизследователският междууниверситетски център за изучаване на римското право и романистичната традиция към УНСС и Института за исторически изследвания на БАН. Във форума взеха участие водещи български и чуждестранни учени в областта на римското и средновековното право, историята и филологията.

Със своята преподавателска и научна дейност проф. Симеон Ангелов поставя основите на системното преподаване на римско право у нас и оставя трайна следа в развитието на правната култура в България. По време на събитието бе изказана не само почит към паметта на професора, но и се проведоха оживени научни дискусии по въпроси, свързани с приемствеността на римското право в различни исторически и културни контексти.

Събитието бе открито с приветствие към участниците от проф. Иван Билярски и доц. Константин Танев. Встъпителният доклад бе изнесен от доц. Танев и бе посветен на правото и социалната закономерност в анализите на проф. Симеон Ангелов. Някои наблюдения върху мястото и ролята в историческата наука на акад. Димитър Ангелов и проф. Петър Ангелов, както и свои спомени за тях сподели проф. Милияна Каймакамова.

По време на Кръглата маса се очертаха няколко тематични кръга. На първо място трябва да се споменат проблемите, свързани с римското право и класичес-

ката традиция. Проф. Освалдо Саки изнесе доклад на тема "*Regime fondiario*", в който анализира особеностите на поземлената система в Рим. Темата продължи с изследванията на гл. ас. д-р Люба Радулова, която разгледа погребалните права и статута на земята в Древна Гърция и Рим, както и с представянето на проф. Паоло Марра по философско-правния въпрос *"Quae rerum natura prohibetur nulla lege confirmata sunt"*, отварящ полемика между естественото и позитивното право.

По-нататък доц. д-р Елена Костова насочи вниманието към практическите измерения на правото, разглеждайки завещанията на дубровнишки граждани, починали в българските земи през XIV–XV в. – ценен извор за правната култура от периода. Проф. Леонид Кофанов представи задълбочен анализ върху управлението на водните ресурси в римското право и неговата актуалност, а д-р Валерия Терезия Данчякова допълни темата със сравнителен преглед на системите за разпределение на водата в древността.

Твърде интересни бяха и докладите на доц. д-р Константин Танев и гл. ас. д-р Мина Тасева-Бенчева, които разгледаха юридическите спорове относно поземлените ресурси и културните измерения на водата в Римската империя, използвайки данни от антични синагоги – интердисциплинарен подход, който обогати контекста.

Вторият кръг от проблеми бе свързан с традициите на римското право и тяхното влияние през Средновековието. В своя доклад доц. д-р Десислава Найденова постави въпроса „*Дали средновековното славянско право е римско право?*" – тема, отворила интересна дискусия около концепцията за правна приемственост. Проф. д.ф.н. Марияна Цибранска задълбочи темата с изследване върху терминологията на римското право през славянското Средновековие и проблемите около адаптацията му в различни културни и езикови среди. Ас. д-р Светослав Иванов направи интересен сравнително-правен анализ на договора в полза на трето лице – модерна тема, свързваща класическата римска традиция с континенталното съвременно право.

В същинския център на Кръглата маса бяха представянията, свързани с традициите на римското право в средновековна България и Византия. Проф. д.ф.н. Марияна Цибранска и проф. д-р Иван Билярски представиха съвместен доклад на тема „*Осиновяването и приемственост във властта по време на Второто българско царство*" – изследване, осветляващо правната и институционална култура на средновековна България. Проф. д.и.н. Илия Илиев предложи поглед към византийската юрисдикция през XIII в., който показа високата степен на институционализиране на правосъдието и неговата приемственост с римската традиция.

Със социално-исторически акцент бе докладът на гл. ас. д-р Владимир Ангелов за робството в Първата българска държава, а проф. д.и.н. Кирил Павликянов внесе уникална перспектива с анализа си на фрагменти от изгубения трактат на Гален, запазени в манастира *Каракал* на Атон – ценен принос към историята на правната мисъл.

Интересени наблюдения, свързани със следите от римското право в договорите между Византия, Османската империя и Венеция, представи доц. д-р Снежана Ракова. Гл. ас. д-р Доротея Валентинова разгледа рецепцията на римското право в *Leges Barbarorum*, фокусирайки се върху понятието за *Romanitas* в контекста на „варварските“ кодекси.

Любопитен бе и докладът на гл. ас. д-р Франческо Дал Альо, посветен на правните аргументи, използвани от папа Инокентий III при легитимирането на възстановяването на българската държава – изследване, което ясно демонстрира пресечната точка между канонично и римско право в политическите процеси на XIII в.

Няколко доклада бяха посветени на проблеми, свързани изцяло с развитието на римското право. Доц. д-р Петя Неделева представи своите наблюдения върху един законопроект относно извънбрачните деца и осиновяването. Тезите ѝ върнаха фокуса към темата на Кръглата маса, а именно развитието на римската правна мисъл и нейната роля в регулирането на социалните отношения. В тази връзка докторант Юлиана Радойкова изнесе интересно съобщение за нормотворчеството и дейността на юриста Херений Модестин по времето на император Гордиан III, което бе добре прието от аудиторията като сериозен принос на младите изследователи в областта.

В заключение може да се каже, че Кръглата маса по повод 100-годишнината от смъртта на проф. Симеон Ангелов не беше просто възпоменателно събитие. Тя се превърна в оживена научна платформа, в която се съчетаха дълбокото уважение към миналото и стремежът към нови интерпретации и научни дирения. Участниците в събитието показаха, че римското право продължава да бъде основа за правна култура, идентичност и научна рефлексия.

Организирането на тази кръгла маса даде възможност за диалог между поколения учени, както и за интердисциплинарни срещи между историята, правото и филологията – точно така, както би подхождало на паметта на един голям учен и преподавател като проф. Симеон Ангелов.

Дата на подаване на статията в редакцията: 4.06.2025 г.

In memoriam

DOI: 10.7546/DS.2024.17.34

ДМИТРО ВЛАСОВИЧ СТЕПОВИК (1938–2024)

Ірина Потапенко

Кандидат філологічних наук, науковий співробітник,
відділ української та зарубіжної фольклористики,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики і етнології
імені М. Т. Рильського НАН України,
вул. Грушевського, 4, 01001, Київ, Україна,
ogiyenko@ukr.net, ORCID 0000-0003-4783-1816.

DMYTRO VLASOVYCH STEPOVYK (1938–2024)

Iryna Potapenko

Candidate of philological sciences, researcher,
Department of Ukrainian and Foreign Folklore Studies,
Institute of Art History, Folklore and Ethnology
named after MT Rylsky of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Hrushevskoho str., 4, 01001, Kyiv, Ukraine,
ogiyenko@ukr.net, ORCID 0000-0003-4783-1816.

28 січня 2024 року відійшов у вічність Дмитро Власович Степовик, відомий мистецтвознавець, релігієзнавець, болгарист, доктор філософії (1990), доктор мистецтвознавства (1992 р.), доктор богословських наук (2001), член-кореспондент НАН України (2021 р.), академік Академії наук вищої школи України (2004 р.).

Степовик Дмитро Власович народився 7 жовтня 1938 року в селі Слободище Бердичівського району Житомирської області. Протягом 1955−1960 років навчався на факультеті журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. З 1960 до 1967 р. працював в редакції газети «Молодь України». В 1967–1970 роках навчався в аспірантурі Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені М. Т. Рильського Національної академії наук України за спеціальністю «образотворче мистецтво». Після закінчення аспірантури захистив кандидатську дисертацію з теми «Творчість гравера Олександра-Антонія Тарасевича у XVII–XVIII ст.». З 1970 р. працював в Інституті мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М. Т. Рильського НАН України на різних посадах: молодшого наукового співробітника, наукового співробітника, старшого наукового співробітника відділу образотворчого мистецтва

(у 1979–1987 рр.), старшого наукового співробітника відділу мистецтва та народної творчості зарубіжних країн (1988–2010 р.), завідувача відділу образотворчого мистецтва (2010−2016 рр.), провідного наукового співробітника відділу образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва (з 2016 р.). Докторську дисертацію з мистецтвознавства написав з теми «Прогресивні напрями в болгарському образотворчому мистецтві 1878−1978 років» (захист мав пройти в 1984 р., але не відбувся, бо робота не була затверджена ВАК колишнього СРСР).

Дмитро Власович Степовик досліджував сакральне християнське образотворче мистецтво середньовіччя та XVII–XVIII ст. (гравюра, ікона, книжкова мініатюра), взаємозв'язки українського мистецтва з мистецтвом європейських країн, зокрема українсько-болгарські мистецькі зв'язки, творчість художників української діаспори в Болгарії, США, Канаді, Великій Британії, Франції, Німеччині, Італії. Результати своїх досліджень опублікував у п'ятидесяти грунтовних наукових та науково-популярних монографіях і в понад п'ятистах статтях.

Вагоме місце у дослідженнях Д. В. Степовика посідають українсько-болгарські мистецькі зв'язки. Він самотужки вивчив болгарську мову, знання якої поглиблював на Літньому семінарі для іноземних болгаристів і славістів, організованому Софійським університетом імені Святого Климента Охридського та Болгарською академією наук. Перебуваючи на семінарі в Софії, познайомився з багатьма спеціалістами з мистецтвознавства та культурології в Інституті мистецтвознавства Болгарської академії наук, Софійській академії мистецтв, Національній художній галереї, Археологічному музеї, з якими потім тривалий час підтримував наукові контакти, що вплинули на його становлення як мистецтвознавця, спрямовували його наукові зацікавлення. Він досліджував творчість українського скульптора Михайла Паращука, який понад сорок років жив і творив у Болгарії і залишив по собі велику творчу спадщину у вигляді монументальної та декоративної скульптури, а також інших українських митців – Євгена Ващенка, Вадима Лазаркевича, Івана Лазаренка, Олександра Сорокіна, Миколи Кушнаревського, Миколи Ростовцева, Петра Нілуса, котрі активно вплинули на становлення та розвиток тогочасного болгарського мистецтва.

Окрім наукової діяльності, Д. В. Степовик працював викладачем. Протягом 1990−1992 рр. викладав «Історію культури і мистецтва» в Українському вільному університеті у м. Мюнхені. В цей час захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня «доктор філософії (історія мистецтва)» з теми «Проблема стилів в українській гравюрі XVI–XVIII століть» (1990) та габілітаційну докторську дисертацію з мистецтвознавства з теми «Храм і духовність – скарби України» (1992). З 1993 р. працював викладачем Київської духовної академії і семінарії УПЦ Київського патріархату, читав лекції та проводив практичні заняття з курсів «Історія християнського мистецтва» та «Візантологія». З 2000 р. очолював кафедру філософії Київської духовної академії. В тому ж році захистив докторську дисертацію з богослов'я з теми «Історія Києво-Печерської лаври». Д. В. Степовик читав курси лекцій «Іконологія та іконографія» в Українському

католицькому університеті в Римі та в Лондоні, «Українське образотворче мистецтво» в Альбертському університеті в м. Едмонтон (Канада).

Д. В. Степовик був радіо- та телекоментатором релігійних подій, ведучим авторських програм з української культури, українознавства, сакрального мистецтва, богослов'я. Водночас був віце-президентом Українського біблійного товариства, членом Головної ради Товариства охорони пам'яток історії та культури, заступником голови Українського представництва бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі, головою Національної асоціації митців, членом Всеукраїнського товариства митрополита Іларіона (Огієнка), Спілки художників України та ін.

За багаторічну плідну діяльність Д. В. Степовик нагороджений орденом «За заслуги» 2-го ступеня (2008 р.), орденами Української православної церкви Київського патріархату – святого рівноапостольного князя Володимира Великого 3-го ступеня (1998 р.), 2-го ступеня (2003 р.), 1-го ступеня (2008 р.), святих рівноапостольних Кирила і Мефодія (2005 р.). Є лауреатом премій імені Івана Франка Президії Академії наук України (1990 р.), Фонду духовного відродження імені митрополита Андрія Шептицького (1992 р.), Міжнародної премії Фундації Антоновичів (Вашингтон, США, 1998 р.), Міжнародної премії Фонду Воляників-Швабінських (Нью-Йорк, США, 2005), премії імені Івана Нечуя-Левицького Українського фонду культури (2007), премії імені митрополита Іларіона Огієнка (2009), Міжнародної премії Фундації Воскобійників (м. Бока Ратон, штат Флорида, США, 2009). Також Д. В. Степовик має декілька нагород з Болгарії: ювілейну медаль з нагоди 100-річчя звільнення Болгарії від турецького поневолення (1979 р.), ювілейну медаль з нагоди 1300-річчя утворення Болгарської держави (1981 р.), нагрудний значок від управління культури Болгарії за фільм про М. Паращука (1984 р.).

В останні роки життя він видав три книги зі спогадами про своє життя і події довкола, про поїздки в інші країни, про зустрічі з різними людьми – «Я в Україні, Україна – в мені» (т. 1), «Європа очима українця» (т. 2), «Америка очима українця» (т. 3). В другому томі є розділ, присвячений Болгарії. Болгарія завжди залишалася в його серці.

Книги Д. В. Степовика

Скринька див / Д. В. Степовик. Київ, Молодь, 1971. 86 с.

Олександр Тарасевич: Становлення української школи гравюри на металі / Д. В. Степовик. Київ, Мистецтво, 1975. 135 с.

Українсько-болгарські мистецькі зв'язки / Д. В. Степовик. Київ, Наукова думка, 1975. 215 с.

Українське мистецтво: Від найдавніших часів до початку XX століття / Ю. П. Нельговський, Д. В. Степовик, Л. Г. Членова. Київ, Радянська школа, 1976. 134 с.

Сучасне образотворче мистецтво Болгарії. 1878−1978 / Д. В. Степовик. Київ, Наукова думка, 1978. 254 с.

Сучасне образотворче мистецтво Болгарії: Шляхи і тенденції розвитку у післявоєнний період / Д. В. Степовик. Київ, Наукова думка, 1978. 107 с.

Українська графіка XVI—XVIII століть: Еволюція образної системи / Д. В. Степовик. Київ, Наукова думка, 1982. 330 с.

Українське мистецтво першої половини XIX століття / Д. В. Степовик. Київ, Мистецтво, 1982. 100 с.

Тарас Шевченко. Живопис, графіка / Д. В. Степовик. Київ, Мистецтво, 1984. 134 с.

Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко / Д. В. Степовик. Київ, Наукова думка, 1986. 233 с.

Іван Щирський. Поетичний образ в українській бароковій гравюрі / Дмитро Степовик. Київ, Мистецтво, 1988. 159 с.

Храм і духовність. Рим, Український Католицький Університет ім. Св. Климента, 1990. 37 с.

Скарби України. Київ, Веселка, 1990. 192 с.

Мистецька збірка Стецькових. Сарасота [штат Флорида, США], 1992. 146 с.

Релігії світу. Київ, Бібліотека українця, 1993. 112 с.

Києво-Печерська лавра. Київ, Бібліотека українця, 1993. 112 с.

Скульптор Михайло Паращук. Життя і творчість. Едмонтон; Торонто; Київ, Канадський Інститут Українських Студій, 1994. 225 с.

Скульптор Лео Мол: Життя і творчість / Дмитро Степовик. Київ, Мистецтво, 1995. 224 с.

Господь – сила народу Свого: портрети митрополитів Київських і Галицьких. Львів, Місіонер, 1996. 235 с.

Історія української ікони X – XX століть / Дмитро Степовик. Київ, Либідь, 1996. 440 с.

Церква в кайданах. Боротьба українських християн за свою самобутність у XIX столітті / Дмитро Степовик. Київ, Фундація ім. Олега Ольжича, 1996. 112 с.

Релігії, культури і секти світу : посібник з релігієзнавства і сектознавства / Дмитро Степовик. Київ, Бібліотека українця, 1997. 236 с.

Скульптор Михайло Черешньовський. Життя і творчість / Дмитро Степовик. Київ, Видавництво ім. Олени Теліги, 2000. 224 с.

Історія Києво-Печерської лаври / Дмитро Степовик. Київ, Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2001. 560 с.

Київська Біблія XVII століття: дослідження нездійсненного проекту митрополита Петра Могили / Дмитро Степовик. Київ, Українське Біблійне Товариство, 2001. 240 с.

Візантологія: лекційний курс для вищих духовних навчальних закладів України / Дмитро Степовик. Івано-Франківськ, Вид-во Івано-Франківської Теологічної Академії УГКЦ, 2003. 254 с.

Іконологія й іконографія / Дмитро Степовик. Івано-Франківськ, Нова Зоря, 2003. 382 с.

Коротка історія перекладів Біблії українською мовою / Микола Жукалюк, Дмитро Степовик. Київ, Українське Біблійне Товариство, 2003. 176 с.

Pater Noster [«Отче наш»] : каталог виставки давніх українських ікон із збірки Ігоря Пономарчука / Дмитро Степовик. Київ, Міністерство культури і мистецтв України, 2003. 40 с.

Українська ікона. Іконотворчий досвід діаспори / Дмитро Степовик. Київ, ВД «Балтія Друк», 2003. 260 с.

Яків Гніздовський. Життя і творчість / Дмитро Степовик. Київ, Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 224 с.

Дмитро Степовик. Історія української ікони 10–20 століть. Київ, Либідь, 2004.

Сучасна українська ікона. З іконотворчості Христини Дохват / Дмитро Степовик. Київ, Мистецтво, 2005. 304 с.

Патріарх Мстислав. Життя й архіпастирська діяльність / Дмитро Степовик. Київ, Мистецтво, 2007. 448 с.

Пробуджені царівни Якова Гніздовського / Дмитро Степовик. Київ, Атлант, 2007. 64 с.

Сіяч на ниві національного. Мистецтвознавець Віталій Ханко / Дмитро Степовик; за ред. О. Ханка. Київ, Видавець Остап Ханко, 2007. 19 с.

Українська християнська абетка / Дмитро Степовик. Київ, Грані-Т, 2007. 80 с.

Історія української ікони X–XX століть / Дмитро Степовик. Київ, Либідь, 2008. 440 с.

Історія української ікони / Дмитро Степовик. Київ, Кріон, 2008. 440 с.

Мистецтво ікони: Рим, Візантія, Україна / Дмитро Степовик. Київ, Наукова думка, 2008. 466 с.

Ліричне імпресіо Олекси Булавицького / Д. Степовик. Київ, Софія-А, 2008. 112 с.

Новий ренесанс: Ікони Андрія Дем'янчука / Дмитро Степовик. Київ, Видавництво ім. Олени Теліги, 2012. 368 с.

Нова українська ікона XX і початку XXI століть: Традиційна іконографія та нова стилістика / Дмитро Степовик. Жовква, Місіонер, 2012, 288 с.

Українська гравюра Бароко: Майстер Ілля, Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський / Дмитро Степовик. Київ, Кліо, 2013. 495 с.

Візантологія / Дмитро Степовик. Жовква, Місіонер, 2013. 352 с.

Наслідуючи Христа: Віруючий у Бога Тарас Шевченко / Дмитро Степовик. Київ, Видавництво ім. Олени Теліги, 2013. 480 с.

Третій Патріарх / Дмитро Степовик. Київ, Дніпро, 2014. 376 с.

Християнство Тараса Шевченка / Дмитро Степовик. Жовква, Місіонер, 2014. 392 с.

Необароко: Ікони Олександра Охапкіна / Дмитро Степовик. Київ, Видавництво ім. Олени Теліги, 2015. 416 с.

Український стиль ікон: Творчість Василя Стефурака / Дмитро Степовик. Жовква, Місіонер, 2015. 388 с.

Володимирський собор: історія, архітектура, малярство / Дмитро Степовик. Київ, Дніпро, 2015. 376 с.

Церква і українське суспільство у XIX столітті: Боротьба українських християн за свою самобутність / Д. В. Степовик. Київ, Дніпро, 2016. 136 с.

Романа Кобальчинська — етнограф і мистецтвознавець: Образ, стиль, краса / Дмитро Степовик. Київ, Видавничий дім журналу «Пам'ятки України», 2017. 464 с.

Візантія крізь одинадцять століть її історії / Дмитро Степовик. Київ, Дніпро, 2017. 280 с.

Неокласицизм: Сучасне українське монументальне церковне малярство / Дмитро Степовик. Київ, Дніпро, 2018. 464 с.

Релігійне розмаїття давнього і сучасного світу / Дмитро Степовик. Київ, Дніпро, 2019. 240 с.

Між Україною й Америкою. Графіка і малярство Василя Лопати / Дмитро Степовик. Київ, Кліо, 2020. 304 с.

Здвиженська каплиця на Аскольдовій могилі: Малярство Петра Дейлика і Марини Соченко / Дмитро Степовик. Київ, Дніпро, 2021. 128 с.

Я – в Україні, Україна – в мені: мемуари / Дмитро Степовик. Київ, Дніпро, 2022. 384 с.

Revival: The Royal Doors of the St. Sophia Cathedral in Kyiv in the World Dimension. Kyiv; Krakov, 2021. 112 p.

Європа очима українця: мемуари / Дмитро Степовик. Київ, Дніпро, 2023. 454 с.

Америка очима українця: мемуари / Дмитро Степовик. Київ, Дніпро, 2023. 480 с.

Скульптор з Лемківщини [Михайло Черешньовський] / Дмитро Степовик. Київ, Дніпро, 2024. 352 с. (Серія «Життя славетних»).

Пресвята Діва Марія в українському мистецтві / Дмитро Степовик. Київ, Видавничий дім журналу «Пам'ятки України», 2024. 432 с. (Серія «Бібліотека журналу «Пам'ятки України»». Кн. 157).

Література про Д. В. Степовика

Вахніна Л. та ін. Степовик Дмитро Власович: бібліографічний покажчик: до 70-річчя від дня народження. Київ, 2008.

Грабовецький В. Професор Дмитро Степовик – визначний мистецтвознавець і богослов. Івано-Франківськ, 2011.

Дмитро Степовик (07.10.1938–28.01.2024): [некролог] // *Народна творчість та етнологія*. 2024. № 1. С. 122–123.

Дмитро Степовик. Українська мистецька класика. Болгаристика: бібліографічний покажчик / Добровіл. т-во любителів кн. УРСР. Секція книгознавства; Сумський клуб екслібрисистів та любителів графіки; [авт.-упоряд. С. Білокінь]. Київ, 1988. 56 с.

Киридон А. М. Степовик, Дмитро Власович // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Степовик_Дмитро_Власович (Дата звернення: 11.03.2025).

Кострица М. Постаті землі Бердичівської, т. 2. Житомир, 2005.

Лукуц Ю. Дмитро Степовик – визначний науковець і талановитий педагог // Бердичівська земля в контексті історії України. Житомир, 1999.

Ляшенко М. Дмитро Степовик : бібліографічний покажчик за 1988 – 1998 рр.: до 60-річчя з дня народження. Київ, 1998.

Степовик Дмитро Власович // Шевченківська енциклопедія: у 6 т. / Гол. ред. М. Г. Жулинський. Київ : Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. Т. 5: Пе – С. С. 947−948.

Степовик Дмитро Власович // Науковці України – еліта держави: в 7

т. Київ, Логос Україна, 2022. Т. 7. 360 с. URL: http://logos-ukraine.com.ua/project/index.php?project=piued4&id=1889.

Степовик Дмитро Власович // Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (офіційний сайт). URL: https://etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=156&Itemid=76.

Степовик Дмитро Власович (07.10.1938–28.01.2024) // Національна академія наук України (офіційний сайт). URL: https://www.nas.gov.ua/UA/PersonalSite/Pages/default.aspx?PersonID=0000021702.

Тимошик М. С. Дмитро Степовик. Життя й наукова діяльність. Київ, Архангельський глас, 2008. 656 с.

Тимошик М. С. Степовик Дмитро Власович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К., Наукова думка, 2012. Т. 9: Прил. С. 850.

Дата подання статті до редакції: 23.03.2025 г.

DOI: 10.7546/DS.2024.17.35

НИКОЛАЙ НИКОЛАЕВИЧ ЧЕРВЕНКОВ (02.01.1948–01.07.2025)

Михаил Станчев

доктор на историческите науки, професор, завеждащ Катедрата по нова и най-нова история в Харковския национален университет „В. Н. Каразин“, чуждестранен член на БАН, майдан Свободи, 4, Харков, Украйна, 61022, stanchev.m@gmail.com, ORCID 0000-0002-2034-5087

NIKOLAY NIKOLAEVICH CHERVENKOV (02.01.1948–01.07.2025)

Mikhail Stanchev

Doctor of Historical Sciences, Professor, head of Department of New and Recent History, Kharkiv National University “V. N. Karazin”, Foreign Member of the Bulgarian Academy of Sciences, maidan Svobody, 4, Charkov, Ukraine, 61022, stanchev.m@gmail.com, ORCID 0000-0002-2034-5087

На 1 юли 2025 г. след дълго боледуване ни напусна докторът на историческите науки, професор Николай Червенков, виден учен българист, активен общественик от българската диаспора в Молдова, основател на Научното дружество на учените българисти в Молдова, първи ректор на Тараклийския държавен университет „Григорий Цамблак“ (2004−2010). Автор на множество монографии и научни трудове върху Българското възраждане, по история на молдовската българистика и други.

Проф. Николай Червенков е роден на 2 януари 1948 г. в едно от най-големите български села в Бесарабия – Городнее (Чийшия), Болградски район на Одеска област. Интересът на бъдещия историк към историята и културата на своя народ се събужда под влиянието на неговия учител по история в училище, бъдещия известен молдовски учен българист Константин Александрович Поглубко. Под ръководството на своя наставник Н. Н. Червенков участва в написването на ръкопис за историята на подното си село и в откриването на Чийшийския краеведски музей. От 1967 г. Николай е студент в Историческия факултет на Одеския държавен университет (сега „И. И. Мечников“). В университета се занимава с научна работа, като изучава историята на българските колонисти от Южна Бесарабия и публикува първите си трудове в областни и градски вестници. Дипломната му работа – „Участието на бесарабските българи в националноосвободителната борба на българския народ през 1856−1869 г.“ – получава висока оценка от рецензентите.

След завършването на университета Н. Н. Червенков става младши научен сътрудник в Института по история на Академията на науките на Молдавската ССР, където изследва политическите организации на българското национално-освободително движение, участието на българите от Румъния в Българското възраждане и историята на българските колонии в Бесарабия. Същевременно многократно стажува в Института за славянознание и балканистика на АН на СССР и в Института по история на БАН. През 1980 г. завършва задочно докторантура в Академията на науките на Молдавската ССР, а през 1982 г. защитава малка докторска дисертация на тема: „Българската емиграция в Румъния и националноосвободителното движение в България (втората половина на 50-те – 60-те години на XIX век)“. Научни ръководители на дисертанта са известни съветски учени – докторът на историческите науки В. Д. Конобеев и докторът на историческите науки В. Я. Гросул. През 1980 г., в сътрудничество със С. З. Новаков, ученият публикува книгата „Миналото и настоящето на село Кирютня“. Две години по-късно излиза монографията му „Политически организации на българското националноосвободително движение“. Изследователят едновременно публикува и множество научни статии.

От 1983 г. Н. Н. Червенков заема длъжността „старши научен сътрудник“ в Института по история на Молдовската академия на науките. По това време той се занимава с проблемите на българо-руско-молдовските отношения, формирането на идеите за българската държавност, идентифицирането и публикуването на документи и др. По тази тема ученият става съавтор на колективните монографии „Българо-руските обществено-политически отношения, 50−70-те години на XIX в.“ (Кишинев, 1986 г.), „Формиране на национални независими държави на Балканите. Краят на XVIII в. – 1970 г.“ (Москва, 1986), Международните отношения на Балканите. 1830−1856“ (Москва, 1990). От 1986 до 1991 г. Николай Николаевич е ръководител на Отдела по история на страните от Югоизточна Европа в Института по история на Академията на науките на Молдовската ССР. От 1990 г. ученият работи като водещ научен сътрудник, а от 1997 г. – като ръководител на Отдела по българистика в Института по междуетнически изследвания на Академията на науките на Молдова. В края на 80-те и началото на 90-те години се занимава с историята на българската диаспора в Молдова и в Украйна. Съвместно с И. Ф. Грек издава обобщаващата монография „Българите от Украйна и Молдова: минало и настояще“ (София, 1993), участва като автор в колективната монография „Болгария XX века“ (Москва, 2003), „Тараклии 200 лет“ (Кишинев, 2013) съвместно с д-р Иван Думиника и много други. През 2003 г. защитава в Института по славянознание на Руската академия на науките голяма докторска дисертация на тема „Формиране на идеите за българска държавност (средата на XVIII – 70-те години на XIX в.)“ и получава научната степен „хабилитиран доктор на историческите науки“. През 2004 г. получава научното звание „професор“.

Като преподавател той води курс по съвременна история в Кишиневския държавен университет. В Педагогическия държавен университет „Ион Крян-

га“ преподава дисциплината „История, култура и традиции на българския народ“. Същевременно подготвя програма за този курс за средните образователни училища. Проф. Н. Червенков се занимава със съвременните проблеми на българската диаспора в Молдова. Въз основа на социологическото изследване „Бесарабските българи: традиции и промени“, съвместно с проф. П. Е. Митев е издадена монографията „Бесарабските българи за себе си“ (София, 1996). От 1994 г. е основател и постоянен председател на Научното дружество на българистите в Молдова. Като председател е член на Координационния съвет на етнокултурните организации към Департамента за междуетнически отношения на Република Молдова. Главен редактор на създаденото от него научнопопулярно списание „Български хоризонти“, на страниците на които имах честда си публикувам моите научни издирвания.

През 2004 г. проф. Н. Червенков става ректор на Тараклийския държавен университет „Гр. Цамблак“. Той полага много усилия за превръщането му в културен и образователен център за българската диаспора в Молдова. Като първи ректор преодолява много трудности в първите години от съществуването на университета. Той е известен и авторитетен учен не само в Молдова, но и в научните среди на Украйна и България, участник в различни международни конференции в тези страни. Като аспирант, за пръв път се запознах с Николай в Донецк на Общосъюзната конференция на учените слависти през 1978 г. и оттогава нашите научни пътища често се пресичаха. През 2018 г. проф. Николай Червенков взе участие в съвместния научен проект между Харковския национален университет „В. Н. Каразин“ и Молдовската академия на науките по тема „Българските имена в историята на Украйна и Молдова“; като резултат организирахме научна конференция в Центъра по българистика и балкански изследвания „Марин Дринов“ на Каразинския университет. Планирахме да реализираме проект, който засягаше историята на българските селища в Молдова и Украйна, но, за съжаление, до началото на пълномащабната война с Русия не успяхме.

През последните години проф. Николай Червенков прояви голям интерес към преселването на бесарабските българи в Латинска Америка. Той, заедно със супругата си, осъществи голямо пътуване в Бразилия, където се срешна с представителите на потомците на бесарабските българи там и осъществи научно издание като научен редактор и автор на уводната статия на един много важен труд по тази тема: „Жоржи Косиков. Имиграцията в Бразилия и Уругвай: бесарабски българи и гагузи“ (София, 2021. 416 с.).

Преди известно време той трайно се установи заедно със семейството си в България. Синовете му станаха известни бизнесмени, а жена му Мария – помощничка в неговите научни занимания. Както и преди години, още живеейки в Кишинев, той често идваше в България и вземаше участие в работата на Дружество „Родолюбец“ (Дружество за приятелство и културни връзки с бесарабските, таврийските и кримските българи), така и сега бе постоянен учасник в различните мероприяти на Дружеството. Ние често се срещахме на научни форуми с проф. Н. Червенков не само в София, но и в другите градове. Той взе активно

участие в подготовката на моята биографична енциклопедия за известни бесарабски българи и написа редица статии за този проект. Неговата научна дейност е отразена в многобройни библиографски справочници: „Историческата българистика в чужбина“. Бр. 1−2 (София, 1983), „Славоведение в СССР. Изучение южных и западных славян. Биобиблиографический словарь“ (New York, 1993), „Чийшия: очерки истории и этнографии болгарского села Городнее в Бессарабии (Одеса, 2003), „Чуждестранната българистика през XX век. Енциклопедичен справочник“ (София, 2008).

Дейността на проф. Н. Червенков в областта на Българското възраждане и за популяризирането на българската история и култура е отличена със следните награди: Почетен знак на Президента на Република България, орден „Кирил и Методий“, медали и награди на БАН, Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Общобългарския комитет „Васил Левски“, Държавната агенция „За българите в чужбина“.

Светла му памет!

Дата на подаване на статията в редакцията: 6.07.2025 г.

“ДРИНОВСКИ СБОРНИК” / “ДРИНОВСЬКИЙ ЗБІРНИК”

СЪДЪРЖАНИЕ / ЗМІСТ

Поздрави за участниците в международната научна конференция «Украйна и нейните съседи: проблеми на етногенезата, изграждането на нациите и международните отношения в Централна и Източна Европа (от Средновековието до епохата на глобализацията): XI ДРИНОВСКИ ЧЕТЕНИЯ» (София, 14−15 ноември 2024 г.) / Вітання учасникам міжнародної наукової конференції «Україна та її сусіди: проблеми етногенезу і націотворення та міжнародні відносини у Центрально-Східній Європі (від доби Середньовіччя до епохи глобалізації): XI ДРИНОВСЬКІ ЧИТАННЯ» (Софія, 14−15 листопада 2024 р.)

Ревалски Юлиан, академик, председател на Българската академия на науките. . . 9
Ревальський Юліан, академік, голова Болгарської академії наук. 9
Илашчук Олеся, извънреден и пълномощен посланик на Украйна в Република България. 11
Ілащук Олеся, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Болгарія. 11
Вачков Даниел, професор, д-р, директор на Института за исторически изследвания – БАН, председател на Организационния комитет. 13
Вачков Даніел, професор, д-р, директор Інституту історичних досліджень БАН, голова Організаційного комітету. 13
Бакиров Вил, академик на НАНУ, професор, доктор на социологическите науки, съветник на ректора на Харковския национален университет „В. Н. Каразин“. 15
Бакіров Віль, академік НАНУ, професор, доктор соціологічних наук, радник ректора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 15
Стишова Наталия, д-р, и. д. директор на Института за изкуствознание, фолклористика и етнология „М. Т. Рилски“ – НАНУ. 16
Стішова Наталія, к. істор. н., в. о. директора Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАНУ. 16
Михайлова Ирена, координатор на стипендиантската програма „Подкрепа за украинските учени“ на Центъра за академически изследвания в София. 17
Михайлова Ірена, координатор стипендіальної програми “Підтримка українських учених” Центру академічних досліджень в Софії. 17

Славяните, Рус и техните съседи през епохата на Средновековието: проблеми на религиозната, етническата и политическата идентичност / Слов’яни, Русь та їхні сусіди доби Середньовіччя: проблеми релігійної, етнічної та політичної ідентичності

Чобанов Калоян (Велико Търново, Университет „Св. св. Кирил и Методий“). *Още веднъж за миграцията на синовете на Атила на изток*. 21

Вацеба Ростислав (Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). *Міграція хорватів на Балкани: спроба нової реконструкції*. 32
Хрисимов Николай (Велико Търново, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий"). *За западната граница на българската държава на Долен Дунав непосредствено след основаването ѝ*. 52
Борисов Борис (Велико Търново, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий"). *Археологически данни за масовото и трайно заселване на територията на днешна Южна България с българско население през Ранното средновековие*. 71
Бубенок Олег (Київ/ Софія, Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України / Інститут археології з Археологічним музеєм БАН). *Болгари Балкан та Східної Європи за даними мусульманських авторів раннього Середньовіччя*. 98
Ліхтей Ігор (Ужгород, Ужгородський національний університет).*Перша польсько-чеська війна кінця 80-х років X століття та її політичні й дипломатичні наслідки для Центральної Європи*. 114
Балушок Василь (Київ, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України). *До специфіки середньовічної етнічності (на матеріалах Русі-України)*. 126

„Нацията на казаците" на кръстопът: Ранномодерната украинска държава в оковите на Московското царство и Руската империя" / "Козацька нація" на роздоріжжі: ранньомодерна Українська держава в тенетах Московського царства та Російської імперії

Сєряков Сергій (Харків, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди). *Рівень інтелектуальної підготовки викладачів єзуїтських шкіл на сході польської провінції Товариства Ісуса в 1648–1675 рр.: чинники формування, тенденції змін, вплив на якість освіти*. 143
Коваленко Оксана (Полтава, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка). *Правові норми третього Литовського статуту в житті ремісників Гетьманщини другої половини XVII–XVIII століть*. 159
Бачинська Олена (Одеса, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова). *"Козацька нація" та її керівники на перехресті Московської держави та Швеції: за новинами газети "Амстердам" 1708 року*. 170
Середа Олександр (Одеса/ Софія, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського/ Інститут історичних досліджень БАН). *Пилип Орлик в османських джерелах*. 179

„Nation building на имперската епоха: надпреварата на „националните проекти" в европейския контекст (краят на XVIII – началото на XX в.)" / Nation building імперської доби: боротьба «національних проєктів» у європейському контексті (кінець XVIII – початок XX ст.)

Єремєєв Павло (Харків, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). *Православ'я, просвітництво та імперський простір: образ українських земель у працях митрополита Платона Лєвшина (1737–1812)*. 189

Діанова Наталія (Одеса, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського). *Основні напрями діяльності болгарської громади в Одесі (кінець XVIII ст. – 1877 р.)*. 203
Готовска-Хенце Теодоричка (София, Институт за исторически изследвания – БАН). *Първи контакти на одеските българи с пражкия славистичен център*. 215
Потульницький Георгій (Київ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського). *Проблема української незалежності від Росії у баченні французьких політиків Другої імперії (1850–1860-ті рр.)*. 234
Poltorak Volodymyr (Prague, Oriental Institute of the Czhech Academy of Science). *The cosmopolitan city as diasporic national-building center: Istanbul urban space, communities and Cossack project 1853−1872*. 246
Миколенко Дмитро (Харків, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). *Меморіалізація місць пам'яті про російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. у Софії (кінець 1870-х – середині 1880-х рр.)*. 259
Іжевський Артур (Львів, Інститут народознавства НАН України). *Фердинанд Кобург у галицькій сатирі*. 267
Tortika Maria (Kharkiv/Sofia, State Academy of Culture / The Institute of Balkan Studies). *Abraham Benaroya, The Macedonian Question And The Soluna Socialist Workers' Federation*. 282
Lowack Viktoria (Tübingen, Institute for Eastern European History Regional Studies, Eberhard Karl University Tübingen). *The Kharkiv Studio Movement and Blue Lily Studio as an Aspect of European Art Practices*. 292

Историография и изворознание / Історіографія та джерелознавство

Новікова Людмила (Одеса, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова). *«Зовнішні» образи Русі в контексті макроінтеграційних процесів: середньовічні «реалії» та історіографічні інтерпретації нового часу*. 318
Лиман Сергій (Харків, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). *Чесько-німецькі відносини довестфальської доби в оцінках істориків України (XIX – початок XX ст.)*. 337
Микитенко Оксана (Київ, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України). *"Басня" Богдана Хмельницького: текст – контекст – інтертекст*. 351
Сінкевич Євген (Черкаси, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького). *«Тека Станчика» і краківська історична школа другої половини XIX століття про перспективу відродження польської державності.* 366
Кравченко Володимир (Едмонтон, Альбертський університет, Канада). *Україна та Росія очима західної academia*. 377

Рецензии / Рецензії

Стоянов Александър (София, Институт за историческите изследвания – БАН). *Съвременни приложения на старите пространствени измерения. Рецензия на книгата:* **Веков М.** *Как дедите ни са измервали пространството.* София: Рекламно издателска къща „DIO MIRA", 2022, 171 с. 390

Луковська Ольга (Львів, Українська академія друкарства). *Нове видання з архівної спадщини.* **Кара-Васильєва Т.** *"Тонкі струни серця"*. Київ: Видавництво "Тропеа", 2022. 64 с. 394
Єремєєв Павло (Харків, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). *Ромейська історія у національних наративах Балкан. Рецензія на книгу:* **Mishkova, D.** *Rival Byzantiums. Empire and Identity in Southeastern Europe.* Cambridge University press, 2023, 368 p. 398
Станчев Михаил (Харкив/ София, Харковски национален университет „В. Н. Каразин" / Институт за исторически изследвания – БАН). *Нова книга за Георги Раковски и българите от Бесарабия и Банат. Рецензия на кн.:* **Караиванов Н.** *Георги Раковски и българите от Бесарабия и Банат.* Второ преработено и допълнено издание. София: Издателска къща „Огледало", 2024, 391 с. . 408

Научен живот / Наукове життя

Микитенко Оксана (Київ, Інститут мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені М. Т. Рильського НАН України). *Міжнародні наукові форуми в Ризі.* 412
Микитенко Оксана (Київ, Інститут мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені М. Т. Рильського НАН України). *Україножнавча конференція у Белграді.* 417
Готовска-Хенце Теодоричка (София, Институт за исторически изследвания – БАН). *Национална конференция с чуждестраннно участие в Института за исторически изследвания – БАН на тема „Малцинства и малцинствени групи – предизвикателства и адаптация в рамките на международната система".* 420
Ангелов Владимир (София, Институт за исторически изследвания, Българска академия на науките). *„Наследството на Древния Рим в историята и правото": Кръгла маса в памет на професор Симеон Ангелов.* 426

In memoriam

Потапенко Ірина (Київ, Інститут мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені М. Т. Рильського НАН України). *Дмитро Власович Степовик (1938–2024).* 429
Станчев Михаил (Харкив/ София, Харковски национален университет „В. Н. Каразин" / Институт за исторически изследвания – БАН). *Николай Николаевич Червенков (1948–2025).* 435

CONTENTS

Greetings to the participants of the international academic conference "Ukraine and its Neighbours: Problems of Ethnogenesis, National Building and International Relations in Central and Eastern Europe (from the Middle Ages to the era of globalisation): the 11th DRINOV READINGS"" (Sofia, 14–15 November 2024)

Julian Revalski, Academician, President of the Bulgarian Academy of Sciences. 9
Olesia Ilashchuk, Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Ukraine to the Republic of Bulgaria. 11
Daniel Vachkov, Professor, PhD, Director for the Institute of Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences, Chair of the Organizing Committee. 13
Vil Bakirov, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Professor, Doctor of Sociological Sciences, Adviser to the Rector of V. N. Karazin Kharkiv National University. 15
Nataliia Stishova, PhD in History, Acting Director of the M. T. Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. 16
Irena Mikhailova, Coordinator of the Scholarship Programme "Support for Ukrainian Scholars", Centre for Advanced Study, Sofia. 17

The Slavs, Rus', and Their Neighbours in the Middle Ages: Problems of Religious, Ethnic, and Political Identity

Chobanov Kaloyan (Veliko Tarnovo, "St. Cyril and St. Methodius" University of Veliko Tarnovo). *About the Migration of the Sons of Attila to the East Once Again.* . . 21
Vatseba Rostyslav (Lviv, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine). *The Croat Migration to the Balkans: A New Attempt at Reconstruction.* 32
Hrissimov Nikolay (Veliko Tarnovo, "St. Cyril and St. Methodius" University of Veliko Tarnovo). *On the Western Border of the Bulgarian State on the Lower Danube, Immediately After Its Foundation.* 52
Borisov Boris (Veliko Tarnovo, "St. Cyril and St. Methodius" University of Veliko Tarnovo). *Archaeological Data on the Mass and Permanent Settlement of Today's Southern Bulgaria with a Bulgarian Population in the Early Middle Ages.* 71
Bubenok Oleh (Kyiv/Sofia, A. Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Ukraine / Institute of Archaeology with the Archaeological Museum of the Bulgarian Academy of Sciences). *Bulgarians of the Balkans and Eastern Europe According to Muslim Authors of the Early Middle Ages.* 97
Likhtei Ihor (Uzhhorod, Uzhhorod National University). *The First Polish-Czech War of the Late 1080s and Its Political and Diplomatic Consequences for Central Europe.* 114
Balushok Vasyl (Kyiv, M. T. Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine). *On the Specificity of Medieval Ethnicity (Based on the Example of Rus'-Ukraine).* 126

The 'Cossack Nation' at the Crossroads: The Early Modern Ukrainian State in the Nets of the Tsardom of Muscovy and the Russian Empire

Seryakov Sergiy (Kharkiv, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University). *Level of Intellectual Training of Teachers of Jesuit Schools in the East of the Polish Province of the Society of Jesus in 1648–1675: Factors of Formation, Trends of Changes, Impact on the Quality of Education.* 143
Kovalenko Oksana (Poltava, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University). *Legal Principles of the Third Lithuanian Statute in the Life of Craftsmen of the Hetmanate in the 17th–18th Centuries.* 159
Bachynska Olena (Odesa, Odesa I. I. Mechnikov National University). *"Cossack Nation" and Its Leaders at the Crossroads of the Moscow State and Sweden: According to the Newspaper "Amsterdam" in 1708.* 170
Sereda Oleksandr (Odesa, South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky). *Pylyp Orlyk in Ottoman Sources.* 179

Nation Building in the Imperial Era: The Struggle of 'National Projects' in the European Context (Late 18th – Early 20th Centuries)

Yeremieiev Pavlo (Kharkiv, V. N. Karazin Kharkiv National University). *Orthodoxy, Enlightenment, and the Imperial Space: Images of the Ukrainian Lands in the Works of Metropolitan Platon Levshin (1737–1812).* 189
Dianova Nataliya (Odesa, South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky). *Main Directions of Activity of the Bulgarian Community in Odessa (End of the 18th Century – 1877).* 203
Gotovska-Henze Teodoritschka (Sofia, Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences). *Odessa Bulgarians' First Contacts with the Prague Slavic Studies Centre.* 215
Potulnytskyi Heorhii (Kyiv, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, National Academy of Sciences of Ukraine). *The Problem of Ukrainian Independence from Russia in the Vision of French Politicians of the Second Empire (1850–1860s).* 234
Poltorak Volodymyr (Prague, Oriental Institute of the Czech Academy of Sciences). *The Cosmopolitan City as a Diasporic Nation-Building Center: Istanbul Urban Space, Communities and the Cossack Project, 1853–1872.* 246
Mykolenko Dmytro (Kharkiv, V. N. Karazin Kharkiv National University) *Memorialization of memory space of the Russian-Turkish war, 1877–1878 in Sofia late 1870s – mid 1880s.* 259
Izhevsky Artur (Lviv, Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine). *Ferdinand Coburg in Galician Satire.* 267
Tortika Maria (Kharkiv/Sofia, State Academy of Culture / The Institute of Balkan Studies). *Abraham Benaroya, the Macedonian Question and the Soluna Socialist Workers' Federation.* 282
Lowack Viktoria (Tübingen, Institute for Eastern European History and Regional Studies, Eberhard Karl University of Tübingen). *The Kharkiv Studio Movement and Blue Lily Studio as an Aspect of European Art Practices.* 292

Source Studies and Historiography

Novikova Liudmyla (Odesa, Odesa I. I. Mechnikov National University). *"External" Images of Rus' in the Context of Macro-Integration Processes: Medieval "Realities" and Early Modern Historiographical Interpretations.* 318
Lyman Serhii (Kharkiv, V. N. Karazin Kharkiv National University). *Czech-German Relations of the Pre-Westphalian Era in the Assessment of Ukrainian Historians (19th – Early 20th Century).* 337
Mykytenko Oksana (Kyiv, M. Rylskyi Institute for Art Studies, Folklore and Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine). *The Fable of Bohdan Khmelnytsky: Text – Context – Intertext.* 351
Sinkevych Yevhen (Cherkasy, Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University). *"Teka Stańczyka" and the Krakow Historical School of the Second Half of the 19th Century on the Prospects for Polish Statehood Revival.* 366
Kravchenko Volodymyr (Edmonton, University of Alberta). *Ukraine and Rissia Through the Eyes of Western Academia.* 377

Reviews

Stoyanov Aleksandar (Sofia, Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences). *The Contemporary Applications of Old Measurements of Space* Review of Prof. Dr. Sc. Hist. Mancho Vekov's book *Kak dedite ni sa izmervali prostranstvoto?* (Sofia: Izdatelska Kushta Dio Mira, 2022), 171 p. ISBN: 978-619-7696-08-0. 390
Lukovska Olha (Lviv, Ukrainian Academy of Printing). *A New Publication from the Archival Heritage: Review of Tetiana Kara-Vasylieva's "Tender Strings of the Heart"* (Kyiv: Tropea Publishing House, 2022. 64 p.). 394
Yeremieiev Pavlo (Kharkiv, V. N. Karazin Kharkiv National University). *Eastern Roman History in the National Narratives of the Balkans.* Review of: **Mishkova, D.** *Rival Byzantiums. Empire and Identity in Southeastern Europe.* Cambridge University Press, 2023. 368 p. 398
Stanchev Mikhail (Kharkiv, V. N. Karazin Kharkiv National University / Bulgarian Academy of Sciences). *New Book about Georgi Rakovski and the Bulgarians from Bessarabia and Banat* Review of: **Nikola Karaivanov.** *Georgi Rakovski and the Bulgarians from Bessarabia, Odessa and Banat.* Second revised and supplemented edition. Sofia: Ogledalo Publishing House, 2024. 391 p. 408

Scientific Life

Mykytenko Oksana (Kyiv, M. Rylskyi Institute for Art Studies, Folklore and Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine). *International Scientific Forums in Riga.* 412
Mykytenko Oksana (Kyiv, M. Rylskyi Institute for Art Studies, Folklore and Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine). *Conference in Ukrainian Studies in Belgrade.* 417
Gotovska-Henze Teodoritschka (Sofia, Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences). *National Conference with International Participation*

at the Institute for Historical Studies – Bulgarian Academy of Sciences on the Topic: "Minorities and Minority Groups – Challenges and Adaptation Within the Framework of the International System". 420
Angelov Vladimir (Sofia, Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences). "*The Heritage of Ancient Rome in History and Law": Around tablein memory of professor Simeon Angelov*. 423

In Memoriam

Potapenko Iryna (Kyiv, Institute of Art History, Folklore and Ethnology named after M. T. Rylsky, National Academy of Sciences of Ukraine). **Stepovyk Dmytro Vlasovych** (1938–2024). 429
Stanchev Mikhail (Kharkiv, V. N. Karazin Kharkiv National University / Bulgarian Academy of Sciences). **Chervenkov Nikolay Nikolaevich** (02.01.1948–01.07.2025). 435

Видається спільно Болгарською академією наук і
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ДРИНОВСЬКИЙ ЗБІРНИК
ТОМ XVII

Болгарське наукове видання,
зареєстроване Національним центром інформації і документації.
Входить до Національного референтного списку сучасних
болгарських наукових видань з науковим рецензуванням,
а також наукометричних баз Google Scholar та Ulrichsweb

Редактор **Светлана Філчева**
Художник **Константин Жеков**
Графічний дизайн **Ваня Кривокапова**

www.press.bas.bg

ISSN 2218-0567
Підписано до друку 23 грудня 2023 р. Формат 70×100/16

Ум. друк. арк. 28 Наклад 300 пр.

Видавництво Болгарської академії наук
"Проф. Марина Дринов"
1113, Болгарія, м. Софія, вул. «Академік Г. Бончев», бл. 6

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009 р.
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел.: +38-057-705-24-32

ДРИНОВСКИ СБОРНИК
ТОМ XVII

Българска
Първо издание

Редактор **Светлана Филчева**
Художник на корицата **Константин Жеков**
Графичен дизайнер **Ваня Кривокапова**

Формат 167×237 mm
Печатни коли 28

www.press.bas.bg

ISSN 2218-0567